Янка Брыль

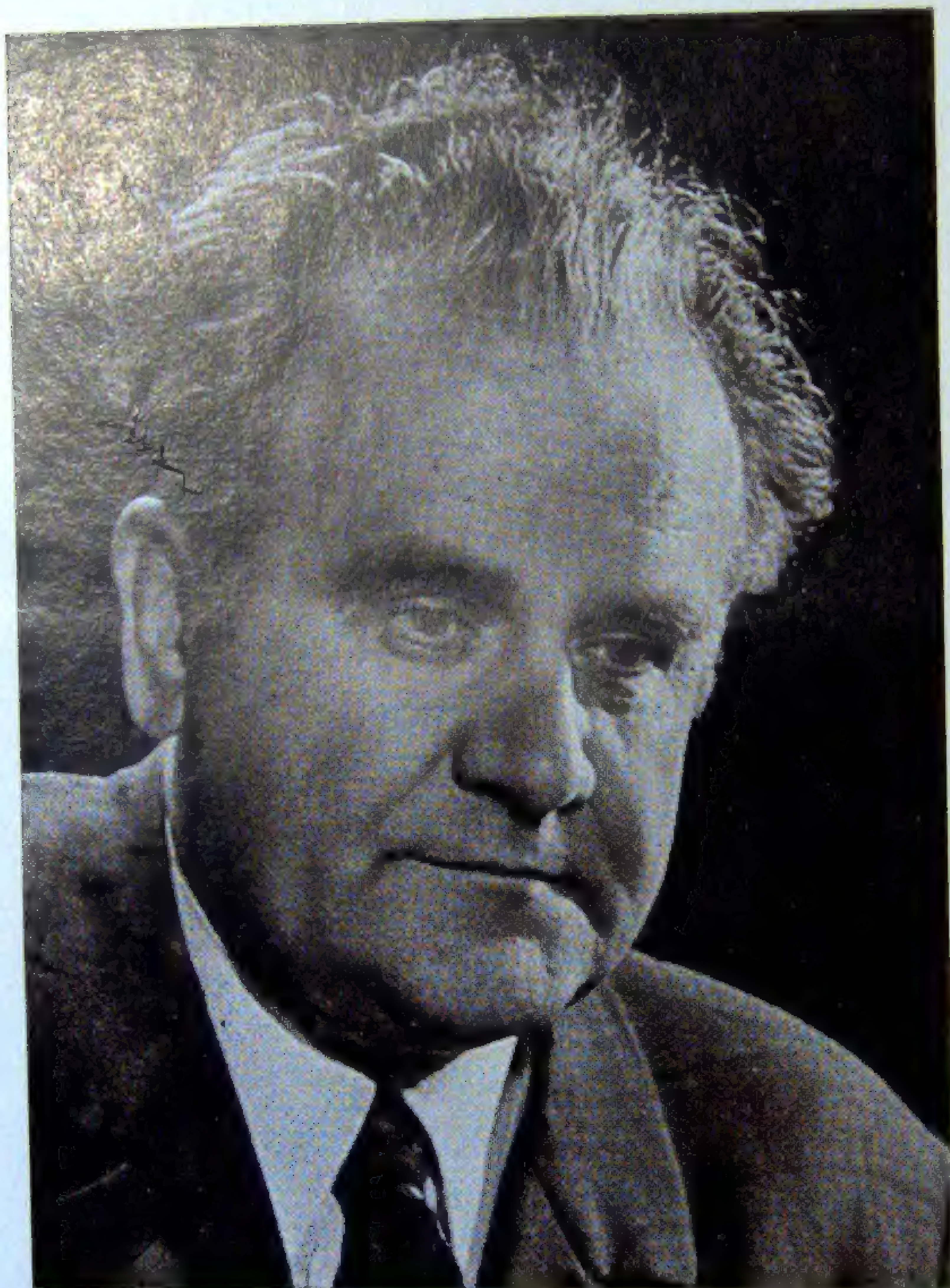

Янка Брыль

ТЫ ЖЫВЕШ

Апавяданні і мініяцюры

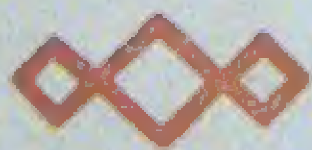

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»

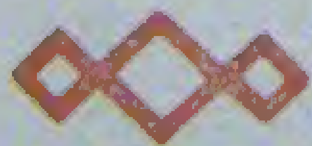

Бел 2
Б 85

Б $\frac{0733\text{-}168}{М\ 302(05)\text{-}73}$ 26-73

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура, 1973 г.

АПАВЯДАННІ

МАРЫЛЯ

У багатага дзядзькі Жука, без пары нарадзіўшы малое, памерла нявестка Марыля.

Звялі маладзіцу са свету сямейнікі. Свёкар быў звер і скупеча, «зямля ненаежная». А сынок — яшчэ горшы. Воза сена не мог накласці, няўдаліца, і ўсё злаваўся. А хто ж заўсёды першы пад рукой, як не жонка? І ёй даводзілася часта. Як толькі пажаніліся, дык і набіць яе не мог, пакуль не навучыўся. Свякроў была вельмі ж драпежная ў працы. Калісь нават дзяцей на полі ці ў градах раджала. Цяпер хадзіла згорбіўшыся і ўсё подбегам, трушком, быццам ёй горш, як усяму свету, часу не хапала. На кірмаш сядзе ехаць і то, здаецца, бегла б на возе, каб хутчэй справіцца. На добры лад, ёй ужо зусім не след было працаваць, а яна такі ўсюды трапляла. Усю малацьбу цапамі пераб'е разам з маладымі. Тады ўжо, бачыце, насмела можна пілаваць: «Я вось і то, а вы то што ж?» Жміндзіла — хай бог крые...

Марыля — сірата з далёкай вёскі. І ліха ж яе падагнала выйсці за гэтага Івана! Жыла яна дома пры тату і браце. Пасля тата памёр і адпісаў ёй ажно паўтары дзесяціны, бо яна была з ганьбай: на правай руцэ тры

крайнія пальцы наўскасяк аджавала трыбай малатарні. Ад залатой рукі першай у вёсцы жняі і пралլі засталася толькі кукса. Марыля абкручвала яе хусцінкай, спачатку ад болю, а потым ад сораму. Сваты пачалі абмінаць яе, і маладосць завяла без пары. Марыля была ціхая, пакорная работніца і жаль свой дзявочы хавала глыбока: па вачах — што пасумнелі, праўда, пасля прыгоды — немагчыма было пазнаць, колькі слёз праліваюць яны ў адзіноце. Думала ўжо дзеўкай векаваць, і з думкай гэтай крыху лягчэй было датуль, пакуль у хаце спачувалі. Пасля ж прыйшлося markup розна спачуваць... Марыля зрабілася зусім чужой і лішняй у татавай хаце і ўсё больш ды больш стала думаць аб замужы,— хоць які, абы свой куток.

І вось тады падагнала Івана.

Паслухаць было, што казалі аб ім людзі, але нейкі туман найшоў на дзяўчыну, нічога не бачыла. Прыехалі яны тады — мамачкі! — гарэлкі, цукерак, віна... Сватам быў нейкі купец-свінабой. Апрануты абодва па-панску. А як пачаў сват гаварыць — паслухаць толькі! Іван не спадабаўся ёй адразу. Расказвае, колькі ў іх поля, кароў, свіней, як ён з мамаю лён палоў. І ўсё ікае ад выпіўкі, усё садзіць у вочы дымам папяросы. А нос, нос! — быццам нечым наліты, упяўся ўніз і цягне за сабой лупатыя вочы. Прыйшлося, аднак, пагадзіцца, бо цяжка было спадзявацца на лепшага.

Пра пасаг гаварылі нямнога. Паўтары дзесяціны — гэта была амаль палавіна ўсёй татавай гаспадаркі. Прасіць у Мікіты, Марылінага брата, больш можна было, хіба толькі пазычыўшы вачэй у сабакі. Аднак сват і са сваімі вачыма не пасаромеўся патрабаваць яшчэ і карову.

— Малачко трэба не мне і не вам, яно трэба дачушкам, сынкам,— гаварыў ён Мікіту.— Справа наша старая, а іх — маладая. Мălady з маладушкай сюды-туды — і дачушка, праз гадок — сынок, а то і зноў дачка, і што ж,— падай малачка! Не скупіцеся, пане Мікіта, і будзе ўсё на гэтым шыта-крыта...

Мікіта быў чалавек гарачы, часта лаяўся, соваўся нават і з кулакамі, аднак доўга спрачацца са сватам не змог,— уступіў і карову, хоць у хаце былі таксама малыя. А выпраўляючы Марылю, расплакаўся, як бабёр, і ўсё аддаў пасля і вяселле справіў з апошняга, як усе добрыя людзі.

Увечары, напярэдадні шлюбу, дзяўчаты, плетучы вяночак з руты, заспявалі:

Зборная субота настае,
Марылька дружыну збірае.
Сама маладзенькая між усіх,
Схіліла галованьку ніжэй усіх,
Схіліла галованьку з касою,
Паліліся слёзанькі ракою...

І Марыля заплакала. Заплакала не вясельнымі слязьмі, для звычаю, а сапраўднымі, сірочымі. Гэтак ясна зрабілася ўсё,— што без долі сцерлася маладосць, што і цяпер на шчасце спадзявацца цяжка...

— Не плач, галубка, змірышся,— шаптала ёй цётка, маміна сястра, і, азірнуўшыся на Стэпку, Мікітаву бабу, зашаптала цішэй: — Не будзеш хоць хлебу ці добраму слову жадна́, не тое, што ў гэтай брыдоты...

Ды Марыля не чула, не разумела нічога. Яна ўсё плакала, прыпаўшы галавой да цёткі.

...Грызня, пабоі, беспрасветная праца... Дома нават з куксай работніцай была, там жа таўкачом празвалі. Пераступі — кепска, недаступі — яшчэ горш! А пасля ж яшчэ старыя схамянуліся, што мала іх «Ванечка» пасагу ўзяў... Тады пайшло яшчэ горш.

І чаму ёй не ведаць было ў пору пра Івана, чаму не знайшоўся добры чалавек ды не сказаў ёй гэтага, чаму яе самую асляпіла?.. Лепш бы ўжо наймічкай век звекаваць.

Гэты дурань ніяк не мог ажаніцца. Куды ні ткнецца — прымуць,— вядома, багаты,— але паглядзяць на самога, паслухаюць, што аб ім людзі гавораць, і аддадуць утратнае. Тады ўзяўся ажаніць яго той самы пан Чыжэўскі, купец з мястэчка, свінабой. От, сабакар і п'яніца, ды брахаць вельмі спрытны,— хоць каго закалыша. Як яна ненавідзела пасля, даведаўшыся аб усім, яго тлустую свіную морду!.. Сыходзіла з хаты, абы ён заехаў да іх.

...Апалі дзявочыя грудзі, уваліліся вочы, кукса была вечна абкручаная лапінкай, а левая рука карэлая, парэпаная. Спачатку хоць песні спяваліся. Абы толькі ўспомніла пра долю,— у кожным напеве сірочай тугі і жалю чулася нешта такое, што душыла за горла, займаючы дух, і па-дзіцячы хацелася плакаць: «Мамачка, галубка!..» А потым і гэта зрабілася надта балючым.

* * *

На другім годзе пачалася Марыля першым дзіцем. Але і гэта не ратавала яе ад здзеку. На восьмым месяцы сталася тая бяда, што звяла яе ў дамавіну.

Перад касавіцай кончылася ў пограбе бульба, і стары загадаў бабам ачысціць пограб ад бруду. Сам ён крыў гумно ў суседа, а Іван паехаў у млын. Марыля ўлезла ў яму, наскрэбла першы кошык гразі з бульбяною гніллю і кастрыцай і, падаючы яго наверх свякрові,— раптам войкнула, кінула кошык і села...

Як толькі і прайшла тая ночка!.. Пад раніцу як быццам адлягло. Свякроў знала, што будзе бяда, і таму не пайшла ў лён, а выйшла палоць грады. «Ну ж і свет пайшоў,— мармытала яна,— абы трохі, дык і на́ табе...» Стары правіў у хаце хамут. Марыля ляжала на палку з каптаном пад галавой і, не сціхаючы, стагнала. Раптам яна прарэзліва войкнула раз і другі... Пачалося. Стары Жук яшчэ ніжэй згорбіўся над хамутом, а пасля такі не вытрымаў,— выйшаў і паклікаў старую. Абціраючы чорныя рукі падолам, цётка Катрына патрухала ў хату. Стары пастаяў ля плота, уталопіўшыся ў грады, пайшоў пад гумно, вярнуўся пад адрынку, зноў пастаяў пад плотам, тупа гледзячы на бацвінне,— і нідзе не мог знайсці прыпынку.

«Што ж гэта? — падумаў ён.— Спалохаўся, ці што?» — і пайшоў у хату.

— Мамачкі мае, а-а-ах, род-нень-кія-я-а...— стагнала Марыля. Не гледзячы ў той бок, стары прайшоў і сеў над хамутом.

— А ты, таўкачына, чаго? — закрычала старая, убягаючы з кухні з чыгуном вады ў закасаных руках.

Стары вінавата згорбіўся і замітусіўся: за хамут ды ходу з хаты... Але і ў адрынцы ён не мог узяцца за работу. Слухаў. Марыля крычала хрыпла і дзіка, а потым заціхла. «Відаць, па ўсім?» — падумаў стары. І раптам чуе: дрэп, дрэп, дрэп ад сяней — ідзе яго Катрына.

— Ну, пакінь хамут, Сцяпан: трэба трунку зрабіць,— сказала яна, увайшоўшы ў адрыну.— Божа мой, божа!.. І што ж гэта робіцца? — І раптам — а-ха-ха-а! — заплакала наўзрыд.

У нагах непрытомнай нявесткі ляжала нежывое дзіця. Стары зірнуў на яго і моўчкі пасунуўся з хаты. Узяў

з каморкі сякеру, пілу, жменю цвікоў і пайшоў у адрыну. Рукі ў яго неяк дзіўна дрыжалі. Прысеў на калодцы і закурыў люльку. Супакоіўшыся трохі, узлез наверх і пачаў са стукам перакідаць дошкі, шукаючы патрэбнага кавалка. Выбраўшы паточаную шашалем шалёўку, скінуў яе наніз, паскроб трохі гэблікам, парэзаў і збіў трунку.

На той час вярнуўся з млына Іван. Ён увайшоў у хату, нічога не ведаючы.

— Падла ты, абармот крывалапы! — сустрэла яго маці.— Ці раз ужо я казала табе!.. Дарвешся — як да скаціны, каб цябе на скулы збіла, каб цябе! Цяпер вось маеш! Шморгай носам, каб цябе пятля зашмаргнула!..

Гэтым разам Іван змаўчаў і панура паклыпаў з хаты.

Старая выцягнула са свайго падгалоўя брудную, працёртую на спіне кашулю, адарвала лапіну, угарнула ў яе нямыты трупік дзіцяці і палажыла яго ў трунку. Няўмела стукаючы малатком і загінаючы старыя, павыпроставаныя цвікі, сама забіла века і, паклікаўшы з сяней Івана, загадала яму несці за ёй трунку.

Марыля заварушылася, павярнула галаву і паглядзела.

— Ах, ма-мач-кі-і... Мама, сынок?..

— Нежывое, дзеткі, нежывое... Ніхто гэтаму не прычына. Вось панясём, пахаваем...

Марыля працягнула рукі, хацела абаперціся і ўстаць, але не здужала. Рыўком толькі падняла прасталосую галаву, апала назад на каптан і, заплюшчыўшы вочы, заплакала.

Старая ўзяла ў сенях рыдлёўку і патрухала на загуменне. Следам за ёй ішоў Іван, несучы пад пахай трунку.

...Назаўтра рана, той самай загуменнай сцяжынкай, ішлі на могільнік чатыры мужчыны з рыдлёўкамі: капаць другую, ужо большую магілу...

* * *

— Маўчы ты мне лепш са сваім «па-харошаму!» Ён яе са свету звёў, а ты... Удушыць яго мала за гэта! Я з яго скуру палосамі драў бы, а ты!..— крычаў Марылін брат Мікіта.

Яго пухкія маладыя губы дрыжалі са злосці пад рыжаватымі, запушчанымі вусамі. З-пад шапкі лезла кал-

матая, нястрыжаная чупрына, а вочы блішчалі, як з пад-печка. З рота нясло гарэлкай, і, гаворачы, ён пырскаў слінай на свайго швагра, Сымона, які сядзеў побач з ім. Мікітава баба, падсухая, белабрысая Стэпка з хітрымі, як у Сымона, вачыма, сядзела ў перадку. Яны вярталіся з хаўтураў па Марылі. Вярталіся без пары, бо п'яны Мікіта расплакаўся са злосці і, схапіўшы ўслон, кінуўся да Івана. Іх разнялі, і хітры Сымон паспяшаўся ўцячы. Яны ехалі ўжо чацвёрты кіламетр ад Пагор'я, а Мікіта яшчэ ўсё трапятаўся. Абы яму ўспомніць мёртвы Марылін твар і грукат жвіру па дошках труны — зноў хацелася біць насатую морду дурнога Івана, забойцы ягонай сястры...

— Эх, Мікіта,— гаварыў Сымон,— ты, бачыш, і на мяне ўжо злуеш. Тут, брат, ні бой, ні слёзы не памогуць. Ну што, наклеілі б нам, колькі б улезла, і ўсё... А трэба па-харошаму. Марылі не паднімеш, а пасаг трэба вярнуць. І поле, і карову. Дзяцей няма — чорту лысаму даруеш? Малады Жук — булава, ды стары хадовы чалавек, з ім без суда не абыдзешся. І ты не драмі ў шапку, а ў суд, па-харошаму, о! Тут яшчэ справа заблыталася, што поле змянілі, ды гэта таксама нічога.

— Гэта-то гэта,— згадзілася Стэпка,— а то запырскаецца, і ўсяго. Я і сама казала...

— Што ты казала? Я і сам ведаю лепш за вас! Яна ў мяне не сястра, а сястрычка была, а ён!..

— Унь, машына, трымай! — перапыніла яго Стэпка.— Трымай хоць ты, Сымон!

З-за гары, бліснуўшы шклом на сонца, якое ўжо заходзіла, з ровам выпаўз аўтобус.

— Я і сам сваю кабылу ўдзяржу! — крычаў Мікіта.— Ніякіх мне чарцей не трэба, сам гадаваў. Машка, глядзі!

А Машка ўжо заказырылася. Гэта была гнядая, яшчэ не да смерці худая кабылка, якраз тая гарапашніца, што валочыць мужыцкую долю.

— Трымай, каб цябе за грудзі ўзяло, каб цябе! — крычала Стэпка, але Мікіту відаць былі толькі яе разяўлены рот і рукі, якія з адчаем учапіліся за цапкі драбінаў. Вясёлы шафёр пачаў трубіць.

— Каб табе хрыпела ў горле, каб табе! — зноў крычала Стэпка.

Машку вось-вось пасадзіў бы на хвост, ды левая ляйчына,— вядома ж, уся на вузлах,— лопнула, і Машка

паляцела цераз равок направа, у жыта. Воз сцялежыўся. Сымон, вырабіўшыся з-пад Мікіты, схапіў кабылу за аброць. Забыўшыся пра страх, Машка прагна хапала сівыя каласы красуючага жыта.

— П'яніца ты, абібок! Лейцаў людскіх няма! — барахталася з-пад воза Стэпка.

— Дай мне, дай здыхату! — схапіўся Мікіта да Машкі. Ён хвастаў яе кулакамі па храпе, а кабыла курчылася ў хамут і адварочвала галаву, зубамі і губамі трымаючы зашчэмленыя каласы з сіва-зялёнай маладой саломай.

— Мала, мала яшчэ?..

Ад удару па косці Машчынай храпы зайшлася болем Мікітава рука, а з Машчыных зубоў і губы пайшла кроў.

— Мала, мала яшчэ?..

Думаў, усю сваю крыўду выб'е. Пасля заплакаў, адышоўся. А яна толькі крутнула галавой ды зноў за каласы.

— Ну, і хіба ж ты гаспадар? Хіба ж гэтак трэба па-харошаму? Эх ты!..— казаў Сымон, звязваючы ляйчыну.

Мікіта маўчаў. Бяссільная злосць вылілася на Машку, яго безадказную памочніцу, і ясна стала, якая яна, гэта злосць, горкая, дзікая і дурная.

— Памажы! — загадаў Сымон, беручыся складаць сцялежаны воз. Мікіта вінавата памог яму, а пасля папрасіў:

— Я лягу, Сымон, а ты за мяне пакіруй...

...Сонца зайшло, і пачалося змярканне — ціхае, свежае, з расой і камарамі. Машка, ужо зусім забыўшыся пра крыўду, рупліва тупала па пяску, тоўхаючыся ўперад галубінай хадой. Брат гаварыў сястры аб тым, як ім трэба адсудзіць Марылін пасаг,— гаварыў спакойна, «па-харошаму». Сястра падтаквала яму. А мужык яе — бедны, аброслы Мікіта — ляжаў ніцма і нічога не чуў: спачатку ён уздрыгваў ад глыбокага, недзе з-пад самага сэрца, плачу, а потым заснуў і хроп.

«Вазьмуся нябось за яго!» — раз-пораз думала Стэпка.

* * *

— А справа, брат, вельмі простая,— казаў старому Жуку пан Чыжэўскі,— табе, значыцца, гэтак: бабе і сыну ўдзяўбі, што нябожчыца нявестка сама за-

хацела свой пасаг прадаць, бо зямля была вам не з рукі. Вы хацелі тыя самыя паўтары дзесяціны ля дому купіць, а яна была гуляка: абы схадзіць хораша, з'есці, выпіць, цукерак, скажам, пасмактаць. Грошы, як вада, сюды-туды і перамыкала без толку...

— Неяк, бачыце, пане Чыжэўскі...

— Што тут «пане Чыжэўскі»... Сведкі — галоўнае. Ты, брат, сам павінен ведаць, не малы: не падмазаўшы, не паедзеш!..

— Я ведаю, я толькі да таго, ці ўдасца?

— Чаму ж раптам «не ўдасца»? Прысяга будзе, праўда, але хто ж яе сёння баіцца? Ну што, падумай, сведкі знойдуцца.

Гаварылі яны ў мястэчковай карчме, зашчапіўшыся ў баковачцы. На століку была бутэлька і закуска. Жук атрымаў учора павестку на суд з Мікітам за Марылін пасаг і, як з усякай важнай справай, прыйшоў з павесткай да Чыжэўскага. Гэта быў мястэчковы кулак, які нажыў на гандлі свіннямі тоўстую кішэню і яшчэ таўсцейшую морду. З кожным днём ён рабіўся ўсё больш ды больш падобным да свайго тавару і выглядам і натурай. Усякая подласць, пачаўшы ад недаважвання і недалічвання і канчаючы хоць бы на сённяшняй справе, рабілася ім спрытна і з ахвотай, абы толькі было выгадна. Жук штогод прадаваў два-тры ўкормленыя парсюкі, і паміж ім і свінабоем Чыжэўскім даўно завязалася нейкая прыязнь. Марылін пасаг, праўда, прадалі з яе згоды і купілі столькі ж зямлі бліжэй. А таму цяпер трэба баяцца, што Мікіта адсудзіць яе...

— Ну, як ты, Жук,— надумаўся, ці мне шукаць?

— Што ж, хіба Лустач ці Свісток,— адказаў стары, падумаўшы.

— Абодва пойдуць,— сказаў свінабой.— А трэці ёсць у мяне. Гаваку Антося знаеш?

— Пэўна.

— Ну, дык ты іх ідзі пакліч. Абодва сёння на рынку. Ды, зрэшты, і Гаваку сам пакліч. Скажы яму, што я прасіў. А я вас тут пачакаю. Падрыхтую тут усё, як мае быць...

...На рынку, у гушчары вазоў з задзёртымі аглоблямі, стары Жук першага знайшоў Лустача. Побач з ім каля воза стаяў і Раман Чачотка, па мянушцы Свісток.

Лустачыха, уладзіўшы свае справы, ужо сядзела на

возе і глядзела на каня, які хрупаў сена з пярэдняга палукашка,— глядзела злосна і тупа, нібы чакаючы, калі ж гэты конь павернецца нарэшце задам і павязе яе дахаты. «І чаго ён яшчэ ўсё ные тут? — думала яна пра свайго чалавека.— Не лізнуў яшчэ, ліха яго галаве!..»

Жук павітаўся, адвёў Лустача ўбок і пачаў з ім шаптацца.

Лустач быў прымак з той, даволі рэдкай пароды прымакоў, якія змаглі адразу захапіць у хаце ўладу, пасля чаго жонка толькі агрызаецца здалёк ды з асцярогай, не пападаючы пад руку. Гэта быў чалавек з сярэдняга гатунку подлых людзей,— усякай подласцю ён адстойваў толькі свае асабістыя справы, не нападаючы першы. Але за добрую чарку мог дапамагчы чалавеку, бо на сваю чарку не заўсёды хапала.

— Гэта можна,— сказаў ён, даволі хутка зразумеўшы Жука. Чаркай запахла густа. Прыйшло якраз тое, без чаго яму сумна было б вяртацца дахаты.— Раман! — паклікаў ён Свістка.— Ідзі сюды!

Раман Чачотка — высокі, лёгкі мужчына ў акуратных лапціках — служыў пры цару гарадавым і дагэтуль яшчэ не мог прывыкнуць да працы на гаспадарцы. За гэта яго і празвалі Свістком. Гаспадарка была малая, дзве дзесяціны, поле добрае, але без добрых рук хлеба яно давала няшмат. Свісток «зрабіў камбінацыю» — прадаў бацькаву гаспадарку і купіў шэсць дзесяцін пяску за Нёманам, куды перавёз свае старыя будынкі, і стаў лічыцца лясным хутаранінам. Падраслі дзеці, пачалі капаць той пясок лепш за бацьку, але пясок не стаў ад гэтага больш хлебным за чарназём, пакінуты ў роднай вёсцы. Нельга сказаць, каб Чачотка быў нездаволены іменна панскай уладай, каб ён, як іншыя беднякі, чакаў прыходу савецкай улады,— Свісток наогул, не залазячы глыбока ў палітыку, чакаў *перамены*, прыходу *іншай* улады, якая заўважыць яго і ўлічыць яго былыя заслугі і чын. Сёння Раман прыехаў купіць пудзік жыта на хлеб. Пачаўшы яшчэ з дому, ён усю дарогу «абдумваў камбінацыю»,— як гэта ад тых дзвюх залатовак, што жонка сабрала, прадаючы яйкі і масла, адкалоць пару грошай на чарку. Жонкі ён не баяўся. Зрэшты, і на кірмаш сёння прыехаў адзін. Але за жонкай цяпер стаялі два сыны, якія ўжо гаварылі з бацькам па-даросламу, і гэта было не вельмі прыемна...

Свісток стаяў з мяшком пад пахай, слухаў Жука і Лустача — сябра свайго яшчэ па японскай вайне — і з першых слоў уцяміў, што бог нарэшце зірнуў на яго ласкавейшым вокам.

— Калі трэба, дык трэба,— сказаў ён.— Вось толькі мне скокнуць да Цукермана, жыта купіць.

— Скокнеш пасля,— сур'ёзна сказаў Лустач.— Цукерман твой у лес не ўцячэ.

— І гэта праўда,— таксама сур'ёзна згадзіўся Свісток. Ён падышоў да сябравага воза і кінуў на яго свой мяшок.

Лустачыха ўсё зразумела.

— Пілiп,— сказала яна.— Зноў наліжашся! А я тут стой да ночы.

— Упадак цябе не возьме,— адказаў прымак.— Сядзі вось ды мармычы колькі ўлезе. Пайшлі, мужчыны!

Стары Жук сказаў ім, куды ісці, а сам пайшоў шукаць Гаваку.

Гавака быў сёння на рынку таксама без бабы, з рабою, як зязюля, дачкой. Яна стаяла каля воза, гледзячы, як бацька збіраецца запрагаць кабылу.

Выслухаўшы просьбу Жука, Антось Гавака — мужчына ў новым, цаглянага колеру паўкажушку і ў добрых, зацярэбленых гноем ботах — павярнуў каня ў аглоблях галавой да передка і паставіў дугу да кола.

— Калі Чыжэўскі там,— сказаў ён,— дык і я табе, браце, не вораг. Падыдзем і зробім.

Гэта ўжо быў пародзісты падлюга, для якога подласць даўно стала верай і шчасцем. Уся ваколіца, апроч яго нешматлікіх сяброў, людзей, вядома, «не менш прыстойных», думала пра Гаваку так, як думаюць пра га́дзіну, на якую лепш за ўсё не наступаць. Ён наступаў амаль заўсёды першы. Нешта адразу пасля вайны Гавака захапіў за бясцэнак нядрэнны хутар паблізу ад свае вёскі і, судом адагнаўшыся ад намаганняў законных нашчадкаў нябожчыка-хутараніна, ён разласаваўся на суды і навучыўся іх выйграваць. Стравіць табе жыта ці авёс, ды глядзі, што і цябе яшчэ засудзіць, калі сунешся да «сэндзі пакою» — міравога суддзі.

Жука Гавака лічыў раўнёй сабе, «сапраўдным гаспадаром», і просьбу яго прыняў даволі ахвотна. Да таго ж яшчэ суд — справа прывычная, а дармовую чарку выпіць у добрай кампаніі — таксама можна.

— Яно, браце, дарэчы, я Чыжэўскага сёння не бачыў,— гаварыў ён, ідучы ад воза побач з Жукам.

* * *

Два тыдні пасля гэтага быў суд. Мікіту адмовілі ў іску, апіраючыся на сведак, якія аднагалосна давялі, што пасаг свой Марыля прадала сама і прагуляла. А паўтары дзесяціны зямлі ва ўрочышчы Навінкі куплены Жукам за яго кроўныя грошы...

— Устаць! — грымнуў судовы выканаўца.

Прысутныя ўсталі. Суддзя надзеў сваю ярмолку і ўрачыста прачытаў:

— Іменем Рэчы Паспалітай польскай... і г. д., і г. д.

А перад ім стаяў растрапаны Мікіта, у лапцях і дзіравай куртцы. Гледзячы на задаволеныя морды Івана, старога Жука і іхніх сведак, яму хацелася хапіць з пакрытага зялёным сукном стала крыж з распятым богам і шпурнуць яго ў сытую, важную морду суддзі... Ды тут ужо была не Машка і не баба, на якіх можна бяскарна зганяць злосць, а грозны, непахісны мур, які яму не прабіць галавой.

— Пане сэндзя,— сказаў Мікіта, ужо са слязьмі на вачах,— я незадаволены судом, я буду падавацца далей...

— Маеце права,— спакойна адказаў суддзя,— на гэтае ёсць акругoвы суд у Навагрудку.

...Пакуль у тым самым нумары карчмы Жук з сынам, Чыжэўскім і сведкамі замочвалі выйграны суд, гасцінцам шпарка тупала галубінай хадой худая гарапашніца Машка. Мікіта, выпіўшы з бяды, ляжаў ніцма на возе і ўжо зусім не мог разабрацца, ці прыняць крыўду, ці падавацца вышэй,— дзе яго, пры беднасці і прастаце, чакала хутчэй за ўсё яшчэ большая крыўда...

1937—1943

КРОЎ НА СЦЯНЕ

З цыкла «Ты мой найлепшы друг»

Спачатку было нас некалькі сот. Мы, марская пяхота, проста пяхота і рознае іншае войска. Усё, што ацалела, што магло ісці. Гналі нас па знаёмай дарозе. Польскія дзеці давалі нам яблыкі, хлеб, польскія маці плакалі. Другія суткі, ужо на варожай зямлі, нас везлі ў перапоўненым таварняку, без яды і вады, пад замком. Пяць сутак марылі за дратамі шталага, дзе нас было ўжо некалькі тысяч. Перапісалі, пабілі на групы, далі кожнай групе ахову, вахмана ці двух, і — за вароты, на працу.

З таго дня засталося нас дваццаць. З розных палкоў. Кадравікі і старая «рэзерва».

Нас прывезлі ў маёнтак, дзе над векавымі ліпамі дыміў комін вялікага бровара і млосным смуродам брагі было насычана ўсё навокал — ад шорсткіх, як перасохлыя вехці, вусоў зубатага вінакура да шэрых леташніх стагоў саломы далёка за гумнамі.

Дарогі з паўстанка ў маёнтак — не больш за кіламетр, а канваіраваць нашу арбайтскаманду выйшла іх, швабаў, з пятнаццаць. Паляўнічыя стрэльбы. Мушкеты нейкія, бадай, з эпохі Фрыдрыха Вялікага. Нагайка з алавянай галкай на канцы (гэтым узброіўся якраз той

вінакур). І аўтамат. Сынок аконама, нагала стрыжаны шчанюк у форме гітлерюгенда, нёс яго на баявым узводзе, з пальцам на спуску.

Сустракалі нас, відаць, усе, хто ўжо або яшчэ трымаўся на нагах.

І ўсе глядзелі, вухкалі на нас, як на самых сапраўдных разбойнікаў...

Мы думалі, дзівакі, што тут нас нарэшце хоць трохі накормяць. («Немец спачатку дасць есці, а потым спытае работы»,— гаварылі калісьці палонныя з першай сусветнай вайны.) А нам далі вялікія металічныя кашы, трохзубныя матычкі і пагналі ў поле. Ужо не па-святочнаму, без шыку — толькі наш вахман і аконам. За садам пачыналася бульба, а канчалася яна там, дзе, як у казцы, неба сутыкаецца з зямлёй. Бровару бульба патрэбна, а ўжо кастрычнік пачаўся — спазняемся. Так гаварыў аконам вахману.

І вось пацягнуліся змрочныя дні. Безліч бясконцых барознаў апоўзалі мы сырымі каленьмі, процьму кошыкаў бульбы выграблі з зямлі. А колькі ж бяссільнай нянавісці, горкай крыўды зазналі нашы нервы, затузаныя голадам, холадам, здзекам, тугой!..

Адно ўспамінаецца лёгка і светла — дружба.

Нядаўні наш ротны кухар Збых — цяпер не ў белым каўпаку і не з такой чырвонай, паліванай ражкай — самаахвярна апякаў гарачай бульбай рукі, выкладаючы яе з катла на доўгі стол, і ніколі не было таго, каб нехта з нас атрымаў пяць бульбін тады, калі другому прыходзілася чатыры з паловінай. Так было вечарамі. Раніцай сутачны хлебны паёк, па дзвесце грамаў, ён таксама дзяліў з аптэкарскай дакладнасцю. Тое ж было з абедзеннай бурдой, якую мы, без хлеба, сёрбалі заўсёды ў полі. Вечарамі, на нарах халоднай адрыны, пры кволенькай электрыцы (і на лямпачках эканомілі), мы рэзаліся ў самаробныя карты, бурна, часцей за ўсё па-пустому, але бяскрыўдна спрачаліся, рагаталі, спявалі, а потым, кожны па сабе, снілі волю і хлеб. Казік Халупка амаль штоночы крычаў і плакаў праз сон, паўтараючы «мама» і «Зося»... Крык гэты часта будзіў каго-небудзь з сяброў, нехта часамі нават уключаў святло і, стуліўшыся, доўга сядзеў на саломе. За дошкамі пераборкі, што аддзяляла нас ад канюшні, мерна жавалі і фыркалі коні, пазвоньваючы ланцугамі кантараў. Па чарапіцы манатонна па-

клёўваў бясконцы восеньскі дождж. А ў кутку, над смярдзючай парашай, варожай насмешкай цьмяна блішчала вялікае, рабое ад праталін люстра. Прачыналіся яшчэ адзін -другі, перакідаліся словам, тушылі святло і зноў аціхалі. На досвітку грымеў замок і чуўся агорклы вахманскі голас... Капаючы бульбу, мы старанна раўняліся ў рад, ніхто не вытыркаўся нават хоць бы на нос наперад, як ні стараліся нас падзадорыць на гэта брахлівыя, наіўныя батрáчкі, як ні крычалі аконам ці вахман вечнае «польнішэс швайн!..».

Пасля, аднак, між намі аб'явілася гáдзіна. Пажылы пехацінец, панурэйка Фліс, «рэзерва», з тых пазнаня́каў, што гавораць троху па-нямецку. Ён пачаў вырывацца ў рабоце, усё больш ды больш нахабна агрызаючыся з намі, завёў нейкія шэпты ды хаханькі з вахманам, і нават са сваімі збіваўся не толькі на мову, але і на думкі нашых гаспадароў. Тыя яго, вядома, хутка заўважылі і пачалі ставіць нам у прыклад удзячнай працавітасці, у доказ таго, што мы — няўдаліцы і нават сабатажнікі.

Неяк апаўдні аконам забраў Фліса з поля і павёў у зусім недалёкую вёску. Увечары Фліс вярнуўся ў нашу адрыну адзін, без вахмана, проста мармычучы ды ззяючы ад шчасця. Ён будзе працаваць у цесця самога гера аконама! Ён будзе хадзіць туды сам і прыходзіць, як сёння, сам!.. Ён нажорся, як чоп, гэты рабочы гітлераў бугай, і з сабой прынёс бутэрброд, які доўга і даўка чвакаў, лежачы на спіне...

Гэтак пайшло штодня. Шчасце яго не ўмяшчалася ў ім. Ён мог гадзінамі бубніць пра ўсе падзеі свайго дня, пра кожны кавалак яды, пра кожны крок сваіх баўэраў... Яго, вядома, абсякалі. Ён трохі агрызаўся, а то баязліва маўчаў, нават і ў страху хітра пасміхаючыся. Найгорш, аднак, было тое, што сёй-той з нашых хлопцаў пачаў спакваля здавацца, прыкметна зайздросціць яму. Голад...

А потым выбухнуў боцман Антоні.

Ён быў малодшы механік з «Віхра», марак. Захварэў у жніўні, і вайна застала яго на беразе. У няволі Антоні як быццам да часу зняў з сябе набытае шматгадовай службай званне і стаў проста старэйшым таварышам, якога любілі за сціпласць, за ўсмешку і апавяданні пра рэйсы ў краіны неймаверна цікавых прыгод, у тым ліку, вядома, і самых зманлівых — з чужымі красунямі. Расказваў ён так шчодра, што мы прывыклі і засынаць пад

гэтую дабрадушную буркатню, і прачынацца, і зноў засынаць... Бывала, слухаеш яго, задрэмлеш, зноў прачнешся, а ён усё сядзіць каля чыгуннай печкі, глядзіць на агонь і слініць-пакурвае люльку з нямецкай «сечкай». Прыўзнімешся на локці і скажаш яму (мы ўсе, намнога маладзейшыя, былі з ім на «ты»):

— Што, Антоні, цягніка чакаеш?

А ён усміхнецца — па-свойму сумнавата, добра — і ціха адкажа:

— Так, брацё, курчэ пячонэ...

Гэтым «печаным куранём» ён падмяняў для сябе ўсю тую непрыкрыта грубую лаянку, якой мы з казармаў былі, здавалася, безнадзейна заражаны.

Значыцца, Фліс хваліўся сваімі гаспадарамі. І баўэр вельмі добры, і фрау добрая, і нявестка — таксама. Іхні адзіны сын быў недзе на вайне, камандзірам батарэі, а жонка яго, гэтая самая нявестка Кэта, хадзіла — ён і пра гэта не раз гаварыў — спачатку тоўстая, а потым нарадзіла хлопчыка. Камандзір батарэі неўзабаве, ужо ў пачатку зімы, прыехаў у адпачынак з французскай граніцы. І быў таксама вельмі добры з Флісам. Ажно руку яму гер лейтнант Горст падаў, ажно паклікаў у спальню і пахваліўся нашчадкам...

Каб толькі ж гэта!

Калі пачаў ён, Горст, бацькам і Кэце паказваць свой франтавы альбом, паклікаў таксама і Фліса з двара.

Альбом — з польскага фронту. Там былі вельмі прыгожыя — «чыстыя», Фліс гаварыў,— здымкі разбураных гарадоў, спаленых вёсак, трупы салдатаў, жанчын, дзяцей. «Многа такіх усякіх здымкаў». Што сам гер лейтнант здымаў, а што здымалі іншыя, ягоным апаратам. То ён, гер лейтнант, на маршы, верхам, перад усёй сваёй батарэяй. То ён рукой каманду падае: «Агонь!» То ён пасля глядзіць, любуецца, што нарабіў. Руіны, трупы — разам з ім.

— Гэтыя здымкі,— расказваў нам мармытун,— ну, тыя, дзе і ён, Горст павялічыў, нават пяць штук пад шклом прывёз, у рамачках такіх. І паразвешваў у хаце. Адзін дык над ложкам у Кэты, у саменькіх галавах. А яна...

— Маў-чаць! Ты... скур-вы-сын! Ты мне...

Антоні ўсхапіўся ля печкі.

— Ён тваім горам!.. Крывёю нашай!.. Сцены свае!..

Антоні ажно задыхаўся.

Мардаты Фліс, які сядзеў на нарах, асеў глыбей у салому, прыгорбіўся. Змоўк. І глядзіць на Антонія, на нас, нібыта ўпершыню адчуў, што ён — яшчэ тут, што ён — адзін супроць усіх...

Далей было, што было, калі ён зноў акрыяў,— назаўтра, наогул пасля,— а ў той вечар ён звяў і раскіс, як дзярмо. Проста гадка глядзець... Зрэшты, і потым ён не палепшаў, а толькі стаіўся. Ды гэта — пазней...

А ў тую ноч, калі ўсе ўжо спалі, а я прачнуўся, як ад штуршка, Антоні яшчэ ўсё сядзеў каля печкі. Я ўстаў і падышоў да яго. Сеў побач, на другой табурэтцы. Антоні слініў-пакурваў сваю люлечку, што ўжо, здаецца, даўно не дыміла, і пёк на распаленай да чырвані печцы бульбу, нарэзаную проста пялёсткамі.

— Бяры, Уладак, еш,— усміхнуўся ён. Зноў ранейшы — спакойны і добры.

Я маўчаў. Нават падзякаваў кіўком, узяўшы гарачы, хрусткі скрылёк.

— Табе не холадна?

«Не»,— закруціў я галавой. Салгаў. Бо плечы пад ушчэнт зношанай кашуляй яшчэ падрыгвалі ад холаду, які быў за намі — навокал і ўверсе.

— Сагрэешся трохі...

Ён, мусіць, зразумеў, што я і ўстаў, і чакаю — не так сабе. І ён неўзабаве пачаў:

— Над узгалоўем... Чуў?

Я ўсё маўчаў, чакаючы.

— Ты на Аксыўскай Кэмпе быў?

— А дзе ж я быў? — азваўся я нарэшце, ледзь не злосна.

— Быў, дык і ведаеш, як было. За пару дзён да канца. Ужо зусім ні зброі, ні надзеі, ні парадку... Ноччу яшчэ ўсё кідалі жменькі людзей на іх акопы. А замену пярэдняй лініі рабілі, курчэ пячонэ, удзень, пад абстрэлам у тыл адыходзілі. Зрэшты, дзе быў той фронт, дзе той тыл? Як на смех, прыціснулі нас — такою сілай! — да мора, а тут у цябе адна вінтоўка — і на гарматы, і на самалёты. Як бога кохам, сам бачыў, як нейкі рэзервіст абцасам адбіваў затвор карабіна. Здаецца, італьянскага ці можа нават рымскага яшчэ. Узброілі! Крычалі толькі: і самі магутныя, і саюзнікі!.. Што ж, мы, салдаты, рабілі, што маглі...

Апаўдні — так, семнаццатага — нас змянілі. Каля Пагу́жа. Мы там два дні праляжалі. Адступілі, як і заўсёды, пад агнём. Спыніліся на нейкім хутарку. Яблыкі елі, нават паселі чысціць зброю. А тут — на́ табе!.. Першы выбухнуў на раллі за плотам, другі метраў за трыццаць правей, а тады — сам ведаеш, як гэта робіцца,— абмацалі і залпамі!.. Пяць чалавек, мы дабеглі да вёскі і распаўзліся па норах. А яны па нас, курчэ пячонэ, малоцяць!.. Калі перацiхла, я — ну, усё ж такі старшы — выйшаў з пустога дома, пайшоў шукаць сваіх людзей. Двух сядзелі за малачарняй, а двух знайшлі мы ў пограбе, разам з цывілямі.

Спусціўся я туды адзін. Гудуць у цемры — моляцца, плачуць. Сам ведаеш — дзеці, старыя, жанчыны... Страшна. Прывык я трохі да цемры, бачу — налева ад увахода, прытуліўшыся да сырой мураванай сцяны, стаіць дзяўчынка. Малая, дробная, гадоў пяць-шэсць. Трасецца ўся і шэпча, следам за ўсімі:

— Пад тваю абарону... святая...

І шаптаць не можа — дрыжыць.

— Яворскі! Сойц!

Аказваюцца глуха, неахвотна. Сорамна. Не хочацца.

— А ну выходзь!

Дзяўчынка спалохана адсунулася ад мяне, далей у цёмнае. Відаць, я быў усё-такі страшны. А што ж — аброслы, брудны, як чорт, гранаты, каска, карабін. Як жывая, стаіць у вачах — замурзаны тварык, плечы дрыжаць і падбародачак. А як глядзела яна!..

Так, хлопча, мы былі салдатамі. А ўсё ж баяліся і мы. Ты як? Можа гэта і сорамна... Я асабліва баяўся артылерыі. Страшная ўлада металу над бедным, кволым целам чалавека... Курчэ пячонэ! Як часта хацелася крыкнуць: за што?.. Ну, ды гэта — не па-салдацку. Бо мы не мелі права на страх. І мы яго...

А дзяўчынка? За што па гэтай галоўцы жалезам? І па вачах, і па ручках, якія дрыжаць?.. Мяне адразу здушыла штосьці за горла, вось так — ад грудзей угару. Забыўся, што і старшы ў групе. Так, Уладак, я меў дзяўчыну, хацеў ажаніцца сёлета, хацеў мець дзяцей. Не многа — толькі б такую, як тая...

— Ка́ся, не бойся, дурненькая,— азвалася з кута жанчына. Маці. Яна сядзела на клунку дабра, трымала на руках грудное.— Пан бог не дазволіць. І маці яго пра-

святая таксама. А гэты пан — добры. Ён бароніць ад немца. Дай пану яблыка. На!..

Малая ўзяла яблык і працягнула яго мне. Рука дрыжыць.

— Прашу,— шапнула ледзь чутна.

Мне б цябе затуліць на руках, мне б цябе вынесці з гэтага пекла, а я толькі сказаў:

— Не бойся, дзяўчынка. Усё будзе добра.

Баліць душа ад гэтых слоў... І сёння, хлопча, таксама...

А тут жа ўсё, сам ведаеш, грымяць ды грымяць, ірвуцца ды рвуцца снарады. Якраз тады, калі я ўзяў яблык і сказаў тыя словы,— вельмі блізка громам раскалоўся выбух, і ўсе мы на момант сціхлі. Я, як заўсёды, зажмурыўся, нават, здаецца, прысеў. Інстынктыўна. Дзяўчынка кінулася ад мяне з прарэзлівым крыкам:

— Ма-му-ся!..

Калі ж адспявалі — недзе над намі — асколкі, у перапынку паміж выбухамі зноў заварушылася жыццё. Зноў пачуліся словы:

— Ка́сю, не бойся, дурная. Пан бог і маці яго прасвятая...

О, курчэ пячонэ!.. О, шваб!..

Тады я выйшаў з зямлянкі адзін. Стаў пад дрэвам, гляджу. Дзве дзеўкі вылезлі з таго самага пограба і, пакуль я сабраўся спыніць іх, пабеглі. Я крыкнуў — нават не азірнуліся. А тут — нібы спецыяльна заўважыўшы іх — снарад! Я інстынктыўна ўпаў. Віскат асколкаў, дзявочы лямант. «Ну, ёсць!» — мільганула ў маёй галаве. Ды не — абедзве яны праляцелі назад і нырнулі ў сховішча. Зноў выбух! «Намацвае! Заўважыў!..» І сталася, хлопча...

Ён такі, мусіць, заўважыў. Што ты хочаш — у Гдыні з акон стралялі па нас, з гарышчаў. Мясцовыя немцы. На дрэвах — у полі, у вёсках — сядзелі карэкціроўшчыкі. Ты думаеш, чаму так трапна біла іх артылерыя?..

Пограб, вядома, абрушыла. Два пападанні.

Мы ўжо хацелі пайсці адтуль, але Зыгмусь упяўся, калі аціхла: «Не, адкапаем сяброў!» Бо і людзі сабраліся, з нораў другіх павылазілі, па лапаты пайшлі.

Амаль усе ў тым пограбе былі нежывыя. І Кася — таксама... Толькі маці яе ацалела ў кутку. Нейкім цудам, як быццам на гора сваё.

Мы вынеслі малую на траву. Маці яе вывелі пад рукі. Села пры ёй. А груднoе — яно ацалела таксама — жанчыны забралі.

Кася, відаць, зноў стаяла каля сцяны... Не, Уладак, я табе не скажу, як яна... Сойцу тады адарвала абедзве нагі, ён яшчэ дыхаў, калі мы яго адкапалі. Яворскага амаль што не было. А малую... Ды не!..

Калі я потым, зусім пад вечар, праходзіў там — маці яшчэ ўсё сядзела. Слата церушыла, навокал грымела, ракеты ўжо сям-там успыхвалі сцішнаватым святлом. Усіх ужо там прыбралі, забітых. А Касю жанчына ўсё не давала забраць. Яе не чапалі і не ўгаворвалі. Толькі малую прыкрылі дзяружкай.

Маці — я пастаяў там, воддаль, паглядзеў — разпоразу адкрывала яе... разбітую галаву і ўглядалася доўга. Потым глядзела кудысьці. І на мяне, хоць і не бачыла, мусіць. І зноў на Касю... Зноў кудысьці... Дзе вораг. Дзе той бог... Такімі, хлопча, страшнымі вачыма...

Антоні змоўк.

А я ўсё чуў яго ранейшы задыханы крык:

«Ён тваім горам!.. Крывёю нашай!.. Сцены свае!..»

1944

МОЙ ЗЯМЛЯК

1

Вясной, як толькі сыходзілі крыгі, амаль кожны дзень можна было бачыць, як ён ідзе на раку ці вяртаецца з ракі дахаты. Вудачкі, вуды, начныя шнуры, венцер, восці, сачок — уся гэтая рыбацкая снасць пушчалася ў ход. Зрэбная торба была заўсёды мокрая і поўная. Калі часам не хапала рыбы — на спод торбы ішла трава, а дробнарыбіца зайздросна прыкрывалася зеленаватымі, лычастымі шчупакамі, паласатымі акунямі, язямі... І заўсёды наверх ганарыста тырчаў хвост найбольшай у той дзень «штукі». Да пояса мокры, цяжкай мядзведжай хадой ён чмакаў па залітым лузе, а следам за ім асцярожна хляпала хітранькая сучка.

— Вудзіць дык вудзіш, а вячэраць што будзеш? — спатыкаў яго нехта з суседзяў.

— Сёння, браце, шчупачка ганяў па лузе,— спакойна адказваў ён.— Ніяк, ліха яму! Трэба будзе яшчэ заўтра падысці. Дваццаць чатыры фунты!..

— Ха-ха-ха! — рагатаў сусед.— А ты, брат, і зважыў яго, не злавіўшы?

Верная сучка нездаволена вурчала, як сцянны гадзіннік перад боем, а потым злосна брахала — гаў! гаў!..

— Мушка, цыц! — суцішаў яе гаспадар. Мушка вінавата спушчала мутныя вочы і бахкала мокрым хвастом па яго таксама мокрай зрэбнай калашыне.

А ён зусім спакойна пачынаў пра другое.

Ён ніколі не стараўся ўпэўніць іншых у тым, што кажа праўду. Кожны, хто знаў Паўлюка, ведаў, што дзядзька гэты — манюка.

«Ах ты, Паўлюк, што ж ты маніш!» — сарамацілі ў нашай вёсцы лгуноў.

Аднак Паўлюкова мана была адменнай ад простай маны.

Ніхто не ўмеў так «марозіць». І тады, калі звычайнай балбатнёй пагарджалі,— Паўлюк за сваю бескарысную, мастацкую ману быў вядомы далёка. Былі выпадкі, калі яго ноччу, толькі па голасе, пазнавалі ў пятай — дзесятай вёсцы.

І пэўна: шчупак мог быць і ўсіх толькі дзесяць фунтаў, але, ганяючыся за ім па лузе, залітым ад вясняной паводкі, Паўлюку чамусьці неадчэпна думалася, што «шчупачок» напэўна дваццаць чатыры фунты, таксама як той, што летась увосень папаўся яму на вуду.

Зімой, у душнай накуранай хаце, пры газніцы, мужчыны прасілі:

— А ну, Паўлюк, змарозь што-небудзь яшчэ, бо нешта ўсе, як мокрыя, маўчаць.

— Адамовіч сабачку дастаў,— пачынаў Паўлюк, крыху паправіўшы калматую, як воз канюшыны, авечую шапку.

Адамовіч — хутаранін, за пятнаццаць кіламетраў ад нашай вёскі, аднак ніхто з мужчын не дзівіцца таму, што Паўлюк знае ўжо і таго «сабачку».

— Хацеў я ў хату зайсці, дык ён, зараза, стаў на парозе, разгірачыўшыся, ды толькі — ур-р-р...

Мужчын пачынае разварушваць: павінен быць сапраўды цікавы «сабачка», калі нават Паўлюка не паслухаў. Бо заўсёды амаль хапала таго, каб Паўлюк пагудзеў яму, пагладзіў па лабаціне, прыцмокнуў — і зноў новы «сабачка» пакорна чыкаў услед мядзведжым лапцям чарадзея. А гэты, бачыш,— ур-р-р...

— А ноччу,— гудзіць далей Паўлюк,— сядзе сярод двара, натапырыцца і слухае. Пасля гэта — чык-чык-

чык — хутар вакол абяжыць, праверыць усюды. І зноў сеў. І так, браце, усю ноч. «Эх,— кажа стары Адамовіч,— каб ён тады ў мяне быў, не звялі б цыганы маю Сіўку». Дваццаць восем пудоў зімкі аддаў за яго...

— Ну ж мы і рагаталі! — кажа нехта з мужчын, хочучы спыніць расказчыка на найвышэйшым напружанні маны. Гэта — словы самога Паўлюка: калі яму часам і самому ўжо стане моташна ад лішне смелай маны, ён папраўляе на вочы шапку і канчае не зусім удалую казку так: «Ну ж мы і рагаталі».

Мужчыны смяюцца, а Паўлюк сабе толькі маўчыць, хоць бы што. Праўда, дваццаць восем пудоў азімай пшаніцы — гэта амаль каровіна цана, аднак цяжка іначай акрэсліць незвычайную вартасць «сабачкі». Сам Паўлюк, каб і меў тых дваццаць восем пудоў, можа і не даў бы іх за сабаку, аднак свае два-тры, а то і ўвесь пяток сабачак ён харчуе зімой аўсяным цестам, спаборнічаючы са сваёй Ганульяй, якая корміць тады парсюка.

— Цікава толькі,— казаў нехта з мужчын,— як таго сабачку не заб'юць.

Дзядзька Васіль, дзюбаносы, як галка, і з такімі ж, як у галкі, жывенькімі, хітрымі вочкамі, уперад заходзіцца ціхім, нутраным смехам, а потым кажа:

— У яго там пасярод двара замест буды тая самая конская печань ляжыць, дык ён пад печань — хоп! І ўсё.

Узнімаецца рогат.

І сам Паўлюк, папраўляючы шапку, спачатку ўхмыляецца, а потым — хэ-хэ-хэ — смяецца здаравеннымі грудзьмі.

А справа з печанню заключалася ў тым, што ў Румыніі, бачыце, ды ў тым палку царскай артылерыі, дзе Паўлюк служыў у сусветную вайну чубатым, галасістым бамбардзірам, былі зусім незвычайныя жарабцы. Калі аднойчы Паўлюковага «жарэбчыка» парвала снарадам, Паўлюк ад наступнага снарада надзейна схаваўся пад ягонай печанню. Пабілі пасля амаль усіх жарэбчыкаў у батарэі, і прыйшлося папаўняць яе румынскімі коньмі. Румынскі конь — «як сабачка», а рускі хамут, прынамсі, у той батарэі, такі, што Паўлюк праходзіў у яго, прыгнуўшыся не больш, як у дзвярах уласнай хаты. Навялі румынскіх канюкоў, думалі, думалі, што рабіць, а потым гэта — па два ў хамут, па два ў хамут!..

* * *

Сабак Паўлюк мяняў не горш, як цыган коней. Кожны чарговы сабачка, трапіўшы да яго, перш за ўсё пазбываўся роднага імені і хутка звыкаўся з тым, што ён ужо не Курта, а Жэўжык ці Жук. Калі ён, высалапіўшы язык, цяхкаў услед за зайцам і не даганяў яго, тады пазбываўся хваста і іншых, лішніх на погляд гаспадара, дробязей. Калі ж і пасля такой палёгкі яму не ўдавалася накрыць «зайчыка»,— ён некуды знікаў, а на месца яго неўзабаве паступаў іншы. Варта было навічку быць цікавым і шустрым,— і Паўлюк, ведучы яго дахаты, не тузаў, крый бог, за аборачку, а ўслед за цюцькам цяжка цёпкаў подбегам. Сучкі знікалі тады, калі яны не давалі пажаданага прыплоду. Затое ўдалы вывадак акружаўся проста-такі бацькоўскім клопатам. Сука ела цеста, а цёпленькія, з прэсным пахам, смактуны — малако, на роўных правах з Паўлюковымі дзецьмі. Крывалапы пузачык хлябтаў, а здаравенны Паўлюк кленчыў ці станавіўся ззаду яго ракам і тузаў цюціка за хвост. Давячыся малаком, шчанюк цяўкаў, і, на першыя адзнакі злосці, Паўлюк смяяўся, як малы. Цюцькі вучыліся хапаць за калошы, брахаць на чужых, не чапаць курэй, а ганяцца за свіннямі, станавіцца дыбка, даваць лапу, казыраць да адвіслага вуха і іншым, не менш патрэбным штукам. Адзін ці два выдатнікі гэтай вучобы пакідаліся сабе, а рэшта спушчалася ў людзі. Каля плота была вялікая сямейная буда. Калі не сука з сям'ёй, дык проста дзяжурны сабачка званіў кальцом ланцуга на дроце ўздоўж двара. Побач з будой Паўлюк гаспадарліва падсцілаў салому. Вясной ён выклікаў сваю Ганну з-за красён на двор і, паказаўшы на ладны вазок гною, хітра пасміхаючыся, казаў: «А што, глядзі!» Таксама як кожны ўпаляваны зайчык, гэты воз павінен быў давесці, што Паўлюк недарма марнуе на сабак аўсяную муку і высеўкі. Ганна злосна плявала, а ён, дабрадушна пасміхаючыся, вёз гэты новы гатунак угнаення на свой вузкі, гарбаты загон. Услед за ім фанабэрыста, пераможна задраўшы хвасты, беглі адзін-два сабачкі.

...Аднойчы летнім вечарам, калі ад цёплай ракі паднімаецца пара, мы цягалі з ім сетку, удвух. Ціха заходзілі, ціха тапталі нагамі, падводзячы сетку да берага. Пасля

паднімалі яе на сябе, адцэджваючы спалоханых са сну плотак, заграбалі іх у мокрыя торбы на шыях і задаволена, смачна пакрэхтвалі. Найбольшай удачай таго вечара быў вялікі, быццам знарок для нас адкормлены, язюк. Ён толькі што ўшыўся тупым рылам у аер і салодка задрамаў, а тут мы яго зачэрпалі! Паўлюк прагна ашчарэпіў яго ўчэпістымі лапамі і шчасліва смяяўся: «А-тата!..» Увесь час рыбалкі я любаваўся на тое, як з паднятай сеткі таксама, як з вады, струменілася пара, як вочкі сеткі зацягваліся плеўкай, а потым плеўка лопала, і, услед за дзесяткамі іншых кропель, у ваду ападала яшчэ адна кропелька. Гледзячы на Паўлюка, асабліва калі ён задаволена, быццам ужо смакуючы яго, рагатаў над язюком: «Эх, браце, а мы ж цябе ажэнім з паўлітроўкай!» — мне думалася грэшнай справай, што дзядзька далёкі ад маіх пачуццяў бескарыснага захаплення. Аднак ён раптам, ды ў самую адказную хвіліну, калі трэба было заходзіць-заганяць ад берага, спыніўся, заціх, заглядзеўся, а потым сказаў:

— Паглядзі, засынае!..

І праўда, рака засынала.

...Вясной трыццаць восьмага года панскія паліцыянты прынеслі ў нашу вёску яшчэ адзін новы загад: звясці ўсіх галубоў. Таму што ў нас, бачыце, «прыгранічная паласа». Паўлюк, вядома, не паслухаў загаду,— і раз, і другі раз. І толькі пасля таго, як яго аштрафавалі і Ганна пачала з ім няшчадную барацьбу за знішчэнне галубоў,— Паўлюк злавіў тры апошнія пары вертуноў, каб завезці іх да сябра ў далёкую вёску, туды, дзе канчалася «прыгранічная паласа». Аднак ён не здолеў зрабіць гэтага. У вёсцы яшчэ развязаў і зняў хустку, якой быў абвязаны кошык. Чубатыя, пярэстыя прыгажуны, паблісквеючы сінню і чырванню сваіх латаў, аслепленыя сонцам, збянтэжана застылі.

— Перад ліхім канцом вар'яцеюць, крукі! — мармытаў Паўлюк на паліцыю.

Стары голуб-павадыр падняўся першы. Ён патаптаўся кашлатымі і чырвонымі, быццам з морквы, ножкамі, скокнуў на край кошыка, залопаў крыллямі і ўзняўся. За ім узнялася ўся сям'я. Пакуль яны радасна кружылі пад пярэстым ад хмарак блакітам, Паўлюк, заглядзеўшыся ўгару, мармытаў:

— Скулу вам, паночкі, не аддам!

Гэтак вось скупа і рэдка выказваў ён свае пачуцці да прыроды.

І толькі раз мне давялося пачуць, як ён іх абараняў.

Нехта з маладых, асабліва старанных гаспадарыкаў упікнуў Паўлюка тым, што ён замест парсюка корміць цестам сабаку.

— Сюды-туды і сем пудоў! — усхвалявана загудзеў Паўлюк.— І сем пудоў, і капейка, і скварка на лета!.. А ці ведаеш ты, што такое любоў, хараство? То ж кветачка цвіце, і то... Ды што табе!.. Свінтух сем год не стрыжаны...

Гэта было міжвольнае прызнанне, ужытае ў парадку самаабароны.

* * *

Толькі паэзія цяжкай гаспадарскай працы была яму, бадай, зусім чужой.

Вось ён вяртаецца з поля, з сярпом ці з касою. Упередзе, быццам на разведку, бяжыць сабачка, абнюхваючы кожны кусцік шчавука ці асоту і на кожны з іх падымаючы нагу. За ім кабыла Мышатка з танканогім жарабём ляніва члапае па сівым, пытляваным пыле палявой дарогі. Яна наелася за дзень, а ўсё ж час ад часу хапае сівыя мяцёлкі аўса і на вокрык Паўлюка, а то і сама, вінавата трухціць наперад. Другі сабачка, больш любімы ў той час, ідзе збоку, аціраючыся аб калошу Паўлюковых портак. Спераду, на грудзях Паўлюка, звоніць жмут іржавага ланцуга і матляецца шпень: на ланцугу Паўлюк вядзе цялушку. Шырока расставіўшы вушы, цялушка то дэбае спакойна, то раптам трухціць, каб чамусьці панюхаць сабачку або тузануць за бараду адзін з тых трох снапоў аўса, што на спіне гаспадара. Побач з цялушкай, на вяроўцы, ідзе каза. Ззаду — гуллівы козлік, яшчэ безбароды, з маленькімі гузамі рожак, але таксама, як матка, задзёршы хвосцік.

— Здароў, Рабінзон! — спаткаеш яго, як заўсёды, з усмешкай.

— Ячмень, браце, жаў. Цэлы дзень! Ажно ў вачах жоўта.

Разыдзешся з ім, яшчэ і яшчэ раз засмяешся, а потым толькі належна раскусіш, колькі бязлітаснай спёкі, ныц-

ця ў паясніцы і лайдацкай пакуты ўложана ў гэтыя словы.

Таксама, як жоўта ў вачах ад ячменю, зялёна бывала ад касы, шэра ад плуга. «Каб рабіць было добра, дык і воўк рабіў бы»,— жартам апраўдваўся Паўлюк.

Аднак трэба сказаць, што пры ўсім гэтым ён жыў ніштавата.

Бадай за цэлых два работнікі трапяталася Ганна. Сам жа ён прырабляў вартаваннем, быў, як гавораць у нас, паплаўнічым.

За вёскай, абапал ракі, да самай пушчы стэпам ляжалі панскія і сялянскія лугі. Вартаваў іх Паўлюк. Вясной над ракою ўставала калматая лазовая буда. Тут паплаўнічы жыў да апошняй атавы. У поўдзень сабачкі ў будцы, ахоўваючы сон гаспадара, злосна бурчалі праз солад дрымоты ці члапалі на дакучлівых мух і аваднёў. А ноччу яны рабілі з Паўлюком абход ці аб'езд на Мышатцы сваіх неабсяжных уладанняў,— шукалі зладзеяў-начлежнікаў. Мышатка шчасліва выпасвалася на мурожным прыволлі, тут і жарабілася, і неўзабаве вакол яе, непакоячы кветкі, з кволым іржаннем гайсаў новы жарабок ці жаробачка. Вечары і раніцы Паўлюк праседжваў над адвоямі, узброены рознакаліберными вудамі, цярпеннем і вопытам лепшага ў ваколіцы рыбака. І ў сорак — сорак пяць гадоў ён,— паўнакроўны, вясёлы мядзведзь,— ніяк не мог выжыць прывычак сваёй разгульнай маладосці. Былі ночы, калі ён пакідаў сабак і Мышатку адных і плёўся лугамі ў суседнія вёскі па мёд з чужых вулляў... Бывала і так, што гэты мёд — маладзіца ці ўдоўка — сам прыходзіў да мядзведзя пад духмяную засень яго вялай лазовай бярлогі. Здаравенныя боты яшчэ на дзіва добра выбівалі чачотачку, а вечарамі, у вясковых хорах, голас яго верхаводзіў па-ранейшаму. Зімой, аб'ехаўшы навакольныя маёнткі і вёскі, Мышатка горда цягнула дахаты мяхі збожжа — плату за вартаванне.

У вартаванні гэтым быў толькі адзін за лета цяжкаваты тыдзень. Перад касавіцай трэба было палажыць на рацэ сезонны мост. Ды і тут Паўлюк уладжваў справу па-свойму. Памагаць яму прыходзіў цесць, яго вечны памочнік, быццам даўжнік, пакутнік за нейкія грахі. Ад берага да берага снавала чайка. Гупала шляга, заганяючы па́лі. З-пад сякеры на ціхую ваду ападалі сухія

яловыя трэскі. І, мусіць, гледзячы на тое, як іх адразу кружыла на месцы, а потым нясло за вадой, у галаве Паўлюка складалася новая казка.

— Ты бачыў шапку ў майго цесця? — гудзеў ён, дачакаўшыся каго-небудзь.— Царская, браце, круглая, як рэшата. Дваццаць гадоў, як Мікалая скінулі, а цесць гэту шапку ніяк не даносіць. Зацягалі мы бэльку на мост. І як ён пакаўзнуўся — ба-бах у ваду! Бэлька, браце, за ім! Шчасце яшчэ, што паспеў схавацца пад ваду: як гапнула, толькі вада слупам! Бэлька выплыла і адплылася, а цесця — няма... Толькі бурбалкі са дна — бульбуль... А потым шапка — выплы-ва-е!.. Выплыла, закружылася на месцы, а тады ўжо сам цесць — вы-ла-зіць з-пад вады. І адразу ў злосць. «Чаго ты,— кажу,— на мяне, ці ж я цябе папіхаў?..»

Спаважны, ціхі мужчынка — цесць — яшчэ лёгка ступаў па зямлі худымі босымі нагамі, а ўслед за ім пайшла па вёсцы новая казка зяця,— хоць бяры тую «царскую» шапку нарэшце скідай!

2

З усіх Паўлюковых сабак найлепш я памятаю двух. Адзін быў звычайны гаспадарскі Цюлік. Другі ж быў гончы, хорт, якога Паўлюк горда зваў Ваўкадавам.

Перад летам, як толькі на нашым балоце вывадкі дзікіх качак абрасталі першым пер'ем, Цюлік паказваў свае паляўнічыя здольнасці. Маладыя качкі лятаць яшчэ не маглі. Яны прабіраліся па куп'і, аеры ці асацэ — пехатой, а вадою, вядома, уплаў. Паўлюк заставаўся на грудзе ці брыў следам за Цюлікам так далёка ззаду, каб не перашкаджаць яму. Старыя качкі ўзляталі, а сыты, цяжкі падлётак застываў, прытаіўшыся ў асацэ ці між куп'я, пакуль не трапляўся на нюх Цюліку. Сабачка далікатна паднімаў яго за крыллі, паказваючы здобыч гаспадару. Калі ж больш рухавы падлётак з крыкам кідаўся ўцякаць — плысці подлетам па балотнай вадзе, разганяючы раску,— Цюлік абурана кідаўся за ім і даганяў. Дахаты Паўлюк вяртаўся абвешаны жывымі качкамі і горда казаў сваёй Ганне:

— А што, глядзі!

Ваўкадаў вечна снаваў следам за Паўлюком, маркотна апусціўшы да зямлі вострую мызачку.

— Жалезная! — горда казаў Паўлюк пра гэтую мызу.— Як абцугамі бярэ! А ногі, браце, зірні!..

І праўда: абы толькі зайчык папаўся на вочы, Ваўкадаў, распасцёршыся ў пагон, заўсёды насцігаў яго, і на заячую спінку ці гарляк хапала таго, каб ён раз толькі цапнуў зубамі. Хуткасць доўгіх ног і моц «жалезнай» мызы Ваўкадаў найлепш паказаў Паўлюку, злавіўшы за адзін год два лісы, што было, дарэчы кажучы, сурова забаронена для такіх, як Паўлюк.

Аднак ні Цюлік, ні Ваўкадаў не прабылі ў яго лішне доўга. Паўлюк быў верны сваёй натуры: Цюліка ён змяняў, здаецца, на Ваўкадава, а Ваўкадава адступіў пану за іншага сабачку і за некалькі пнёў лесу на новую хату ў прыдачу.

З ліку «сабачак», якія перайшлі цераз Паўлюковы рукі, толькі гэтыя два ў нейкай меры замянілі яму адсутнасць правай рукі паляўнічага — стрэльбы. Праз доўгія дваццаць год панавання пілсудчыкаў Паўлюк мог толькі марыць аб ёй.

Незабыўны верасень трыццаць дзевятага года зрабіў яго нарэшце сапраўдным паляўнічым.

* * *

Пачалася жоўтая восень.

Пад ботамі прыемна шуршала залатое лісцё маладога бярэзніку, сяды-тады патрэскваў сучок, а спакойны мядзведжы голас гудзеў:

— Сустрэў мяне Царучок (сапраўднае прозвішча ляснога хутараніна Царук, але ў Паўлюка ён «Царучок» — таксама, як ваўчок, сабачка, зайчык),— дай, кажа, браце, раду — усю бульбу перарылі! Ну што ж, я ламаначку ўзяў і пайшоў. Засеў, чакаю. Нешта так і не доўга чакаў. Чую — чухаюць сцежкай адзін за адным. Прымергаваўся я, бачу — ідуць. Першы, браце, здаровы лабач, унурыўся, чэша, а ўслед за ім яшчэ з восем. Задні шляхціц дык зусім яшчэ кныручок. Важак, мусіць, пачуў мяне, ліха яму, бо — гоп! ды — гу-у!..

«Ламаначка» ў Паўлюка за плячыма. Ён раптам спыняецца, разгірачыўшы здаравенныя боты, а рукі настаўляе на падабенства вушэй вепрука.

— Я гэта, браце, яму калі ткнуў! Ён на дыбы ды ў голас! А заднія як чмыхануць! Гэты за імі з гарачкі здорава часаў. Я з сабачкам услед. Каб ты выдах! — толькі

досвіткам знайшлі мы яго ў гушчары, у ламаччы. Яшчэ цёпленькі. Кашкануў я яго нагой, дык ён: гу-у! як праз сон. Зарадзіў я ламаначку, яшчэ раз цюкнуў яму, так ён душой і загавеў. «Ну, а цяпер што?» — кажу я на Мурзу. Круціць, падла, хвастом. Думаў я, думаў, мергаваўся, мергаваўся — ніяк. Гляджу — пачаў вепручок пруцянець. Стой жа,— думаю я,— ты сам мне паможаш. Прыўзняў я яго за хіб, паставіў і трымаю. Сабачка — ажканчаецца! — то за вуха яго, то за нагу! Пшоў вон! — пусціў я адну руку, замахнуўся. Гляджу — стаіць вепручок, сам стаіць! Пусціў я другую руку, а сам гэта тыц пад яго з галавой. А гэты, ліха яму, за сцягняк яго ззаду — як хваціць. Вепручок так і сеў мне на карак. Свету белага, браце, не бачу,— мызаю ў мох,— ну, думаю, дайшоў Паўлюк. Як узяла мяне злосць, як уляпіўся я за зямлю, як упяўся — устаў! Цяпер як жа ламанку падняць? «Падай,— кажу,— сукін сын!» Махае, падла, хвастом, падвільвае. Прыгнуўся я, падняў ламаначку, павалок... Аж у вачах, браце, цёмна! Ледзь далез да Царучка. Звалію, давай будзіць... Дванаццаць, браце, пудоў!..

Мне карціць памагчы Паўлюку кончыць лішне багатую казку вядомым спосабам: «Ну ж мы і рагаталі!»,— але я маўчаў. Як не маўчаць! — гэта ж сёння, нарэшце, ён узяў мяне з сабой на вепручкоў. За плячыма ў мяне другая ламаначка, з якой я хутка пальну. Ламаначка таксама Паўлюкова.

І вось мы сядзім у засадзе. На лузе яшчэ дзень, а ў гушчары сутуняецца. Падкурчаныя ногі ныюць, ды я баюся правіць іх, каб не спудзіць дзічыну, якая вось-вось... Першы стрэл — Паўлюкоў, бо на яго, ён кажа, пойдзе вепручок. Калі Паўлюковага стрэлу не хопіць — я павінен «цюкнуць» яшчэ раз. Калі ж ён сядзе адразу — я павінен біць па другім. Разам з Паўлюком за пнём прытаіўся Мурза, гатовы скочыць на любога вепручка.

Хвіліны цягнуцца, цягнуцца, ныюць... І раптам — ёсць! Зусім недалёка пачулася «чуханне», затым з-за альховай падсады, за некалькі крокаў ад мяне, паказалася страшэнная лабаціна. Першае, што я паспеў падумаць, было тое, што лабаціна і клыкі — на мяне! Тады я нацэліўся, зажмурыўся і пальнуў!..

Я спадзяваўся на візг і на Паўлюкоў стрэл, аднак... пачуў толькі адчайны брэх Мурзы, які пусціўся ўдагон за дзічынай, і... самы цвёрды, адборны паляўнічы мат...

— Пудоў пятнаццаць штука!.. Цьфу, смаркач!.. Цяпер дагані, пацалуйся!..

...Цямнее. У твар цярушыць стрэчны дожджык. Есці хочацца — падцягнула духі. А на сэрцы зусім-такі нясмачна ад няўдачы.

— Таксама вось, як толькі Пілсудскі зайшоў,— гудзе побач Паўлюк,— адбываў я рэзерву ў Пружанах. Канаводам быў у паручніка. Паедзем тыя разы на дзікоў. Што ж, пасядуць паночкі за пнямі ды толькі пах-пах! пах-пах!.. І ўсё на вецер! «Каб вам,— кажу,— ручкі пaадсыхалі!» А мне страляць не даюць. Карабіначка, браце, як цацка, французская. Не стрываў я аднойчы: як цяў, дык ён толькі: «Пі!» — і асеў. «Усё роўна,— кажу,— пане паручнік, ён на вас не пайшоў, а мне было вельмі ж з рукі». У пана, браце, рука гуляшчая, пшанічная,— калі зачэрпаў мне па вастрыі — толькі зоры ў вачах захадзілі... Заліўся я юхаю, плюнуў, карабінку аб зямлю! «Каб ты,— кажу,— разам з ім упруцянеў!..»

Я смяюся, ды неяк не зусім. Так і хіліць цікнуць на мядзведжую жытнюю лапу майго настаўніка. А «вастрыё» ў мяне было тады яшчэ зусім-такі маладое, далікатнае...

Аднак гэта былі толькі словы, якія мусілі акрэсліць горыч ашуканага чакання. З гадзіну пасля гэтага тая самая лапа гасцінна налівала мне «Маскоўскай», падсоўвала хлеб і скавародку з гарачай смажанінай,— паласатым, праслоеным салам з «дванаццаціпудовага» вепрука.

3

Наступны раз частаваў паляваннем я. Было гэта ажно тры гады пасля, увосень сорак трэцяга.

У той час мяне ўжо лічылі нядрэнным камандзірам падрыўной групы. І вось захацелася майму земляку пайсці са мной на двухногіх ваўкоў.

Браць дзядзьку на адзін падрыў, на два-тры дні, камандзір атрада не дазволіў. Паўлюк быў добрым сувязным, работнікам больш патрэбным пакуль што на месцы, чым у атрадзе, і рызыкаваць яго непадазронасцю дзеля ягонай цікавасці толькі — справа зусім несур'ёзная. Аднак Паўлюк не адставаў.

Нарэшце, нібы выкарыстоўваючы апошні доказ, ён упікнуў мне даўнейшым доўгам. І праўда, за мной быў

ладны даўжок — скрынка патронаў, наган і сёе-тое больш.

Яшчэ ў першыя, змрочныя дні адступлення, калі мы, мясцовая моладзь, апушчалі ў сажалкі і рачныя віры любоўна спавітыя кулямёты, вінтоўкі, наганы, — не драмаў і Паўлюк: ён зняў з пакінутай машыны «скрыначку» патронаў і закапаў яе на полі, пра запас.

Што больш — я не ведаў, бо толькі гэта зусім выпадкова прыкмеціў.

Дрэнна, не па-суседску зрабіў я, не пайшоўшы з атрада па гэтую «скрыначку» сам, а паслаўшы сяброў па групе. Быў у нас такі Міхась, што вельмі любіў адводзіць убок ды шаптаць на вуха. Адвёў ён мядзведзя за вугал і шэпча: «У вас, дзядзька, вось так ды гэтак, нам Мікола казаў...» Міколу, вядома, прыдумаў. «А ліха яму,— загудзеў Паўлюк,— такі не змаўчаў! То ж мы з ім разам закопвалі. Я, дурань, адну толькі вінтовачку і ўзяў, а ён жа, хлопцы, кулямётаў, патронаў, гранат!» — «Які Мікола, дзядзька, скажыце...» — натапырыўся Міхась. — «Як які? То ж ты кажаш, што вы ад яго!» Што зробіш, прыйшлося хлопцам адказацца ад Міколы. Калі ж Паўлюк дастаў з-пад застрэшша новую «вінтовачку»,— ім прыйшлося паверыць яму і падумаць, што я салгаў. Наступны раз паслалі самога мяне. Перш-наперш я, вядома, прызнаўся. «Вось з гэтага трэ было і пачаць, — гудзе Паўлюк, — а то скалацілі мне, жэўжыкі, ноч. Ну, пайшлі!» Узялі «рыдлёвачку», пайшлі. «А ты, браце, таксама вуж,— гудзеў Паўлюк, ідучы,— і як ты прыкмеціў тады?» Адкапалі мы «скрыначку» — цяжкая. Прыйшлося запрагчы Мышатку. Другім разам я пачаў адразу з ласкі і атрымаў зусім новы «наганчык», старанна ўквэцаны і спавіты бадай-што цэлымі порткамі. Трэцім разам я атрымаў тры гранаты і «жменьку» наганных патронаў. Затым было яшчэ разоў са два «па жменьцы», пакуль Паўлюк не сказаў: «Закрываецца крамка, няма, браце, усё».

Пра гэты вось «даўжок» ён і напомніў мне, зноў просячыся на «жалезку».

— Мне, браце, толькі зірнуць, як ён стане на дыбы!.. — сціпла тлумачыў Паўлюк.

І што ж, прыйшлося нарэшце ўзяць.

— Падумаеш,— параіліся мы,— ходзіць жа дзядзька і так, па заданню, ці проста валочыцца цэлымі днямі. Канешне, будзе некаму падумаць, што ён з намі пайшоў.

Толькі, хлопцы, каб адна наша група ведала — больш ніхто.

Паўлюк чакаў за вёскай, на ўмоўленым месцы. Калі ён выйшаў на свіст з-за куста, на ім мы ўбачылі... вінтоўку-«дзесятачку», наган, за «ласяком»[1] — гранату.

— Э, брат, дык ты маніў, што нічога сабе не пакінуў!

— Што ж,— загудзеў ён у адказ,— без снасці, браце, і вошы не заб'еш.

У дарозе, вылучыўшы момант, калі мы з ім засталіся ззаду, Паўлюк таямніча шапнуў:

— Семачак хочаш?

Я зразумеў справу проста.

— Давай паплюемся, — сказаў я. Наставіў кішэню, і ён мне ўсыпаў... гарцавую «жменьку» наганных «патрончыкаў».

— Зойдзеш калі, яшчэ можа знойдуцца шчопці-другія,— шчасліва мармытаў ён у цемры.

Днявалі мы на хутары. Наступная ночка падтасавалася якраз для нашага промысла — цёмная, з дождж ыкам. У Засуллі мы ўзялі праваднiка, нашага сувязнога, Ігната.

— Паўлюк, ці не ты? — прыгледзеўся ў цемры дзядзька Ігнат, калі я вывеў яго на загуменне.

— Я, браце, як маешся?

— Што ж вы,— здзівіліся мы,— знаёмыя, за трыццаць вёрст?

— Мой Цюлік быў адгэтуль... Той, што качкі лавіў. Не забыўся?

...Лёня, Косцік і Кныш засталіся ў засадзе. Дзядзька Ігнат, я і Паўлюк падаліся на справу ўтрох. Крокаў больш сотні ад рэек, дакуль быў высечан фашыстамі лес, за прыгоркам між карчоў мы прыселі, параіліся. Дзядзьку Ігнату я даручыў канец шнура, строга наказаўшы яму не дакранацца да яго, а самі з Паўлюком папаўзлі. Паўзучы, я разматваў шнур. Час ад часу мы спыняліся, каб прыслухацца: ці не шаркаюць па жвіры, усцяж рэек, падкаваныя боты патруля... А потым паўзлі далей. Спачатку — быў грудок, і пад намі шуршала мокрая ад дажджу шорсткая лясная трава. Пасля, у лагчынцы каля насыпу, намоклі калені і локці. Пасля мы выпаўзлі на насып.

---

[1] Рэмень з ласінай скуры.

Паўлюк са сваёй «дзесятачкай» урачыста ўталопіўся ў цемру, у той бок, адкуль мы чакалі патруля...

Гэта быў мой шосты падрыў. Дагэтуль рукі прызвычаіліся амаль зусім не дрыжаць ад хвалявання, — я працаваў хутка і спраўна. Выграб ямку пад рэйкай, паміж шпаламі, уставіў тол, тады — найбольш адказная работа, — сабраўшы ўсю асцярожнасць, прывязаў да кручка шнурок і капсуль заправіў у зарад. Мы адпаўзлі, абмінаючы наш папярэдні шлях, каб не крануць як-колечы шнурок.

Чакаць прыйшлося нядоўга.

— І раздабрыўся ж, трасца яму, як на злосць! Ушчэнт раскіснем,— нездаволена мармытаў Паўлюк на дождж. — А цягнік не ідзе, каб ён галавой налажыў!..

Я быў у творчым, шчаслівым настроі — трохі ўстрывожаным, трохі гуллівым.

— І налажыць, ты думаеш — не? — шапнуў я ў адказ.

Памаўчалі. А дожджык, і праўда, так і паўзе за каўнер. Крышку правей ад міны, адпаўзаючы, я прыкмеціў вялікаваты кусцік. Гэта мой арыенцір. На фоне цёмнашэрага неба над насыпам ледзь вызначаецца яго сілуэт. Я не зводжу з яго вачэй.

— Як паглядзіш на ўсё, што вырабляюць чэрці,— гудзе, пачакаўшы, Паўлюк,— дык, здаецца, хоць і сёння назаўсёды з вамі пайшоў бы... І прыйдзецца, мусіць...

— Не ўсім, брат, з намі быць, пачакай,— шапчу я.— Дзядзька Ігнат і ў хаце сядзіць, ля дзяцей, а мы без яго, як без рук. А пра сябе — ты ведаеш сам...

Я ўспамінаю пра днёўкі ў Паўлюковым гумне і тое, як нядаўна наш Міхась-шаптун, ранены ў нагу, два месяцы адлежваў на гары Паўлюковай хаты, і пра іншыя «сувязныя» справы майго земляка... І да болю ў вачах пазіраю на куст... Пасля мне раптам робіцца чамусьці вельмі весела.

— Дзядзька,— шапчу я Ігнату, які нахохліўся ад дажджу,— а ці ведаеш ты, навошта тол патрэбен у мірны час?..

— На каросту,— за дзядзьку адказвае Паўлюк.

Зноў цішыня, чаканне. Паўлюк выкарыстоўвае іх на складанне новай казкі пра тол.

— Пярэськава Тэкля жаліцца мне аднойчы,— пачынае ён, пачакаўшы,— «азадак, Паўлючок, хоць таркаю дзяры...»

— Стой, ідзе,— асякаю я казку.

Застыглі.

— І праўда,— шэпча Ігнат,— ідзе...

Сэрца маё грукацела бадай-што мацней, як цягнік, гэтак ціха ён сунуўся. Быццам на мушку вінтоўкі, я ўзяў яго на куст. Перад сабой паравоз папіхае пустую платформу. Фашыст прывык закрывацца другімі. А мы на гэтую «хітрасць» — вяровачку. Вось... платформа... закрыла... мой куст... вось... паравоз...

— Тузай! — ледзь не падскочыў я.

Так, тады было цёмна, усё зрабілася ў момант,— а ўсё ж і дагэтуль стаіць у вачах тая прагная страсць, з якой Паўлюк тузануў за вяровачку.

4

Не адной тысячай мокрых ножак па страсе адрыны тупаціць дождж. Соладка, парна пахне цёплая атава, на якой я ляжу, пазіраючы ўверх, на запыленае павуцінне пад лацінамі. Вакол, як хто паспеў паваліцца, спяць нашы хлопцы. Я ж толькі прыкідваюся, што сплю: я слухаю. На ўскраі тарпа сядзіць Паўлюк. Ён бае новую казку дзядзьку-хутараніну, у якога мы спыніліся перадняваць.

— Нарабілі, браце, мяса,— гудзе яго прыцішаны голас.— Падлажылі мы гэтую самую цацку пад рэйку і ляжым. А цёмна — хоць ты на ваўка ўссядзь. Чуем пасля — ідзе. Крадзецца, браце, на пальчыках, босы, баючыся ступіць на шкло. Навучылі паршыўца хадзіць! А тут жа яму пад чэрава як гапне!.. Пракуліўся на спіну, і толькі колы, як жывыя, як лапкамі перабірае, круцяцца... А вагоны цераз галаву, цераз галаву, поныр'ю!.. Падняўся вэрхал, піск — якраз, як гэта пацукоў недзе ў скрыні напрэш...

Ён змаўкае на момант, а потым канчае:

— Сотні дзве наглушылі!..

Я маўчу і думаю:

«Дык вось яна — казка і пра нас. Ды якая тут казка! Гэта — наша партызанская сапраўднасць, абагуленая мастаком. Яна ў нас — як казка, толькі добра расказвай. Нічога, калі заўтра ці пазаўтра ў сённяшні Паўлюкоў расказ паступіць папраўка: наш сувязны, магчыма, даняce ў атрад, што гэтым разам мы пусцілі пад адкос эша-

лон толькі, скажам, з вугоддем ці з нейкім ломам! Мінулы раз у мяне былі цыстэрны з гаручым — дванаццаць цыстэрн! — а ў Юзіка — «жывая сіла». Чаго ж не было яшчэ ў мяне ці ў яго, тое напэўна будзе. У іншых жа бывае! А Паўлюк —ён па-свойму выказвае нашы жаданні, нашу нянавісць да захопніка,— чым больш набіта будзе «пацукоў», тым лепш».

— Будзі, братка,— шэпча гаспадар,— а то і гарох астыне...

Адпырхваючыся і праціраючы вочы, мы садзімся на атаве, вакол бяздоннага гаршка гарохавай кашы, лустаў хлеба, салёных гуркоў.

— За вашыя, хлопчыкі, і ручкі, і ножкі, і ўсё... Каб мы, бог мілы даў, ды прычакалі... — пачынае дзядзька, дастаючы з-пад палы заткнутую лапінкай літроўку.

У шклянку прыемна забулькаў пяршак.

* * *

— Дык што, Снапок, мабілізацыяй заняўся, га?..

Іван Кузьміч, з неразлучнай люлькай у зубах, глядзіць на мяне, мнагазначна прыплюшчыўшы вока. А мне — не прыдумаеш проста, як тут выкручвацца.

Ноччу, калі мы праходзілі паўз нашу, маю з Паўлюком, вёску, я сказаў:

— Ну што ж, ідзі ўжо хіба, Паўлюк.

А ён са шчырым здзіўленнем спытаўся:

— Куды?

— Як куды? — у сваю чаргу здзівіўся я. — Дахаты!

— Дахаты? А што яна, у поле збяжыць? Зойдзем за тыднік-другі...

І як тут давесці цяпер камандзіру, што я не хацеў самавольна пераводзіць Паўлюка з сувязнога ў падрыўнікі, што я хацеў толькі сплаціць яму наш доўг, што Паўлюк гэтым падрывам назаўсёды ўрос у маю групу, а з групай — прырос да атрада?

Аднак я тлумачу:

— Таварыш камандзір...

— Я ведаю, што я — «таварыш камандзір»,— перабівае мяне Іван Кузьміч,— вось ты дык, відаць, забыўся аб гэтым. Самавольства, язві яго душу!..

Іван Кузьміч — з-за лініі фронту, партызан грамадзянскай вайны, сібірак, з неразлучным алтайскім нажом

і «язві яго душу». Звыш усіх яго камандзірскіх і чалавечых якасцей, ён — аматар дысцыпліны і знаўца бадай-што ўсіх гатункаў табаку.

Я не куру. Для мяне што мультан, што не мультан — адзін чорт. А дысцыпліну я люблю таксама. А потым у мяне адна такая звычка ёсць, што я люблю да сэрца лезці напрасткі. І заўсёды амаль удаецца. Дык вось і цяпер я таксама рвануў:

— Іван Кузьміч, дык вы б хоць зірнулі на яго спачатку. Дальбог, падзякуеце!..

Іван Кузьміч спачатку маўчыць, а потым ледзь прыкметна ўсміхаецца і кажа:

— Ну што ж, давай яго, тваё дзіва, сюды.

Па дарозе ад сталярні, дзе я знайшоў Паўлюка, да камандзірскай зямлянкі я тлумачыў яму, як трымацца, каб адразу прыйсці даспадобы майму начальству. І вось Паўлюк стаіць перад Іванам Кузьмічом «смірна». Ботам унізе прасторна, і яны, па старой артылерыйскай памяці, зусім прыстойна вытрымліваюць статут. Затое галава на шырокіх мажных плячах міжвольна прыгнулася наперад так, як служыць пакатая столь невысокай зямлянкі.

— Таварыш камандзір! — чаканю я, бадай-што лепш, як заўсёды. Аднак Іван Кузьміч як быццам не чуе мяне.

— Так, нічога сабе, — кажа ён. — Ну і што, дзе гуляў?

— А я ў Міколы-сталяра сядзеў. Глядзеў, як гэта ён скрыначкі стружа. Спраўны хлапчына!

Сталяру Міколу — пад пяцьдзесят, і мы, маладыя — больш палавіны атрада,— завём гэтага «хлапчыну» — дзядзька Мікалай.

— Што, што ён робіць? — перапытвае, як недачуўшы, Іван Кузьміч.

— Ну, міны, скрыначкі для мін...

— А, вось яно што! Так, ён у нас майстар — няма што казаць. Абы толькі толу хапала.

— А каб гэта са снарадаў паспрабаваць, таварыш камандзір,— пачынае Паўлюк, як быццам ніколі не чуўшы аб тым, што мы выплаўляем шмат толу з валяшчых снарадаў і бомбаў. — Я ведаю адно месцечка...

А я чамусьці гляджу на яго здаравенныя боты. Калені ўжо самавольна прыгнуліся ў паўдарогі са «смірна» на «вольна», і адзін ступак адставіўся ўбок, выразна парушаючы дысцыпліну.

— Слаўнае месцечка,— гудзе Паўлюк.— Вось вы мне толькі дайце заўтра хлопцаў са два, таварыш камандзір, ды мы падыдзем на Нёман. Там у мяне штук з дзесятак самалётных бомбачак ляжыць на дне. Трэба іх будзе падняць.

— А што, Снапок,— звярнуўся да мяне Іван Кузьміч, — пашлі з ім заўтра пару чалавек, а то і сам, калі хочаш, пайдзі.

Іван Кузьміч увачавідкі мякчэе. Ён бярэ са стала сваю вечную люльку і круглую баначку — прадмет нашай зайздрасці — з надпісам: «Нашым партызанам і партызанкам слава!» Баначку гэтую ён прывёз сюды з Вялікай зямлі разам з мноствам іншых каштоўнасцей. Пакуль ён прывычным рухам скручвае з баначкі вяршок, я зноў гляджу на Паўлюковы боты. Яны ўжо і зусім забыліся пра ўмоўленае «смірна»: Паўлюк па-сяброўску ступае наперад і кажа:

— А вы майго, таварыш камандзір, мультанчыку... А то вы, гляджу я, нейкую так сабе пацяруху курыце. Эх, і хлопцы ж у вас: каб чаго — табаку не прынесці!..

— Яны толькі за дзеўкамі, язві іх душу,— зусім дабрадушна мармыча Іван Кузьміч, лезучы трыма пальцамі ў Паўлюкоў капшук.

Ён напіхае люльку, тады, не без важнасці, падстаўляе Паўлюку аганёк адменнай самапалкі, якая таксама з Вялікай зямлі, потым прыкурвае сам, смачна зацягваецца поўнай зацяжкай і, амаль што зусім захоплена, кажа:

— Язві яго душу — хар-рош!..

Я не куру. Мне мультан не мультан — адзін чорт. Ды якое там, па-мойму, з табаку хараство! Я ўпэўнены, што камандзір гаворыць гэта больш пра Паўлюка.

1945

АДЗІН ДЗЕНЬ

1

Пакуль Ліда Свірыд не спаткала ў пушчы трох партызан, маладзіцы здавалася, што за ёй загінула ўсё.

Гэтае «ўсё» пачыналася з хаты на хутары,- свайго гнязда. Беднае было яе гняздо, асіроцелае пасля таго, як забілі Андрэя, аднак усё ж такі гняздо, бо ў ім жыло разам з Лідай іх птушанё — дзевяцімесячная Верачка. Недалёка ад хутара была вёска Ляды, дзе Ліда таксама была калісьці птушанём, а потым вольнай птушкай. Там жылі цяпер — мама, якая спачатку прыходзіла вучыць Ліду купаць Верачку, і тата, які пасля смерці Андрэя памагаў... не памагаў, а проста ўрабляў, як сваю, і яе, удовіну, гаспадарку. Там быў Мікола, старэйшы, сямейны брат, былі сяброўкі і сябры маладосці, сваякі і суседзі. За Лядамі — Ямнае, Градкі, Зарэчча, Грачанікі — бліжэйшыя вёскі, у адну з якіх выйшла замуж Марыля, сястра, у другую — Зіна, найлепшая сяброўка, у трэцяй — дажывала веку добрая цётка Настуля...

Адным словам,— быў свой невялікі круг, родная частка вялікага свету, з сярэдзінай, сэрцам — Верачкай.

Перасякаючы гэты круг, з поўдня на поўнач плыў Нёман. Таксама родны, свой, аплаваны ўлетку, абкоўзаны зімой.

У Лядах на Нёмане стаяў партызанскі дазор, а ў зрубе, сяк-так накрытым бульбянікам, — застава. У зрубе, а не ў хаце, таму што ад восені хат у Лядах не было: іх папалілі фашысцкія карнікі. Цяпер былі толькі зямлянкі, павеці, азяроды, пад колас крытыя пагрэбнікі, абгарэлыя платы і неяк асабліва аголеныя і самотныя ліпы, высокія грушы-дзічкі, бярозы і клёны. Паміж зямлянак, дрэў, платоў і чорных струп'яў котлішч заўсёды на вачах стаяў гэты незвычайны зруб. І, толькі паглядзеўшы на яго, на душы рабілася лягчэй і спакайней — і за дзіця, і за сябе, і за добрых людзей. Начамі з пушчы за Нёман выязджалі разведчыкі, выходзілі ўзводы, часам цэлы атрад ці брыгада. І толькі пачуўшы, як гаманілі вясёлыя хлопцы, як коні іх фыркалі і грукацелі па дошках парома або плюхацелі вадою ў бродзе, добра было ад думкі, што вось і сёння Верачка ціха засне і сама адпачнеш, а ўранні зноў устануць усе ды возьмуцца за працу, амаль што таксама спакойна, як да вайны.

Гэтак было датуль, пакуль не пайшла па людзях гаворка пра вялікую, нечуваную бяду, якая называецца зусім новым і вельмі страшным словам — *блакада*...

І вось яна падкралася, гэтая бяда, непрыкметна.

Гэта сталася перад самай касавіцай. На досвітку ўспыхнуў бой на Нёмане. У Дуброве за Градкамі, дзе быў мост насупраць лагера брыгады «Сокал», бой разгарэўся надоўга. А ў Лядах заставу — пятнаццаць хлопцаў — разграмілі аж надта раптоўна.

Ліда толькі паспела ўсхапіцца з пасцелі, зірнуць у акно і выбегчы на двор, а людзі ўжо беглі, уцякалі ў пушчу: старыя, дзяўчаты, дзеці... Схапіўшы адно, чаго ёй нідзе і ніяк немагчыма забыцца — сваю сонную, цёплую Верачку, — паляцела і Ліда.

Ззаду, на Нёмане і ў вёсцы, чуўся крык, страляніна, узнімаўся пажар. Над галовамі ўцекачоў, абганяючы іх, звінелі кулі, а міны цяжка гупалі то тут, то там, злосна брызгаючы вакол сябе візглівымі асколкамі. Дарогай і полем, па зелені збожжа, бегла многа людзей, Ліда з дзіцем ніяк не магла іх дагнаць. І не таму, што цяжка было ці нязручна, а таму, што, як толькі яна кідалася бегчы хутчэй, малая прачыналася і зноў заходзілася плачам. Толькі з Верачкай дабегла яна да першых каля лесу кустоў. І там ужо нікога не было. Кустамі, калечачы босыя ногі (тут толькі ўспомніла пра боты пад ложкам), дабег-

ла да бярэзніку. Пасля ўбілася ў росны гушчар і, ныраючы пад галлё, сарвала хустку, парвала сукенку і двойчы спатыкнулася. І толькі тады, калі спатыкнулася на ламачыну трэці раз і ледзь-ледзь не ўпала, Ліда пайшла памалу, тулячы дачушку да задыханых грудзей.

— Ціха, ціха, галубка мая,— гаварыла яна.— Ну, не плач...

А сама ўжо гатова была і заплакаць.

Яна засталася адна. Спераду быў толькі лес, а на руках — дзіця, з якім не паспяшаешся, нікога не дагоніш. Ды і як даганяць, куды бегчы? А тут, глядзі, дагоняць і цябе... Вунь як страляюць — бліжэй ды бліжэй...

Гэты жах нарадзіў недарэчную думку аб тым, што ўсё, што за ёю,— загінула. А цяпер... а цяпер і яна...

— Ціха, ціха, малая мая... Ну, не плач...

Вусны шапталі, прасілі, а вочы ўжо плакалі...

Сонца толькі што выбралася з-за дрэў у чыстае неба, калі маладзіца, усё ўцякаючы ад грукату гармат і стралянiны, наткнулася ў гушчары на трох узброеных людзей, адзін з якіх трымаў за павады каня. Спачатку, не пазнаўшы іх, яна жахнулася, а потым радасна ўскрыкнула:

— Хлопчыкі!..

Там былі: Жэнька Саковіч, Тадорын Іван і Серада з Грачанікаў. З імі больш года партызаніў яе Андрэй.

2

Тры партызаны, адзін з якіх паранены і толькі адзін з канём,— вось і ўсё, што засталося ад разведкі іх атрада.

...Гэта сталася так нечакана і хутка.

На досвітку яны вярталіся з задання. Коні, узмакрэлыя ад далёкай дарогі і хуткай язды, як толькі ім зноў дазволілі перайсці на ступу, пачалі задаволена фыркаць, руплiва тупаючы па глыбокім пяску. Коннікі зноў пачалі гаварыць і закурваць.

Вызначаючы кароткі начны шлях бяссоннага летняга сонца, на поўначы святлела паласа суцэльнай зары. Сонца, якое, здаецца, так нядаўна села амаль на паўночным захадзе, перапаўзло, хаваючыся за далягляд, на паўночны ўсход і спынілася, каб пачаць памаленьку выплываць наверх. Яно было яшчэ глыбока за пушчай, таму што над грэбенем лесу яшчэ ўсё нясмела займалася сапраўдная

зара ўсходу. А па меры таго як яна разгаралася, рэшткі вячэрняй зары патухалі. Вось-вось павінен быў прачнуцца ў збожжы першы жаўранак і, атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага, цёплага пер'я, узняцца над полем, абвяшчаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня.

Шура Сучок ехаў сёння далёка спераду. Каштанка аднастайна тупала, нудна рыпела сядло. Аўтамат, як заўсёды, вісеў перад грудзьмі. Нават і Шура, вельмі асцярожны і ўважлівы хлопец, глядзеў наперад спакойна. Вось толькі пераехаць гасцінец, праехаць каля гэтых вёсак, а там трохі лугам — і лес. Ды і вёсак, дакладна кажучы, няма: гэта адно Загароддзе, якое ляжыць на ўзгорках абапал звілістай рэчкі Вужанкі. Надаючы кірунак усёй групе, каля першай палавіны вёскі Шура павярнуў управа, пераехаў шырокі пясчаны гасцінец і патупаў з узгорка ў лагчыну, да масціка...

Нядаўна з Шурам здарыўся адзін нязначны выпадак, які чамусьці запомніўся хлопцам у атраднай разведцы. У тую ноч яны былі на заданні пад самым бокам фашысцкага гарнізона. Шура стаяў на пасту за апошнім будынкам вёсачкі. Калі ж па яго пасля паехалі, хлопца не знайшлі на ўмоўленым месцы... Устрывожаныя сябры кінуліся шукаць. Сучок стаяў за дрэвам, не больш крокаў двухсот ад першых дамоў, дзе пачыналіся гарнізонныя драты.

«Ну, і да чаго ж гэта? — крычаў пасля камандзір.— Каму гэта патрэбна было б, каб цябе раздушылі, як хрушча? Эх ты!..»

«Я, каб што-небудзь такое,— апраўдваўся Шура,— спачатку даў бы вам знак, каб вы змаглі спакойна адысці».

«А сам?»

«Сам? Чорт яго ведае»,— засмяяўся збянтэжаны хлопец.

Ён быў, як аказалася, зусім не падрыхтаваны да такога пытання. «Сам,— сказаў ён на скорую руку,— таксама нешта рабіў бы...»

Гэты дробны выпадак яшчэ раз паказаў разведчыкам, над чым менш за ўсё задумваўся іх сціплы, маўклівы таварыш, якому толькі цяпер, на другім годзе прабывання ў атрадзе, пайшоў васемнаццаты год...

Як толькі Каштанка затупацела па дошках мастка, Шура ў момант заўважыў, як у другой палавіне Загарод-

дзя ад гумна да хлява мігнуўся, перабег, прыгнуўшыся, нехта чужы. Ззаду былі таварышы, і Шура даў ім знак, узмахнуўшы рукой, а сам ірвануўся туды, да гумна...

Пакуль юнак, прашыты чаргой кулямёта, паспеў асунуцца ў нейкую цёмную бездань, у лагчыне паміж дзвюма палавінамі вёскі з усіх бакоў затрашчаў перакрэсны агонь. Разведка апынулася ў пастцы.

...Жэнька Саковіч падумаў спачатку, што ён апамятаўся першы і ад яго пачалося тое, што яны, чатырох з дзесяці, сабраліся на ўскраіне лесу. Таксама мог думаць і кожны: гэтак цяжка было зразумець, як яны змаглі вырвацца з кальца знішчальнага агню.

Каля рэчкі, на першай прагаліне лесу, яны зноў напароліся на кулямёты. Цяпер стралялі з танкаў, замаскіраваных у кустах. Тут застаўся яшчэ адзін таварыш, вясёлы гітарыст Ляўко, тут пад Жэнькам забілі каня, і тут ужо хлопцы дагадаліся, што справа — не так сабе, што гэта не звычайныя засады. Калі ж неўзабаве, як быццам па сігналу гэтых дзвюх засад, на поўначы, відаць, каля брыгаднай пераправы на Нёмане, разгарэлася кулямётная траскатня, узмоцненая выбухамі мін і грукатам гармат,— усё нарэшце зрабілася ясна...

3

— Дык што ж гэта робіцца, Ліда?!

Пытанне прагучала недарэчна. Злосны — то зноў нарастаючы, то крышку радчэйшы — трэск кулямётнага агню ўсё больш ды больш набліжаўся. Выбухі мін і снарадаў лажыліся недзе зусім недалёка. Хто з партызан мог звярнуцца з такім пытаннем да жанчыны, якая і так была амаль непрытомнай ад жаху? Хто яго ведае,— кожны, здаецца, гатоў быў спытаць. Яны стаялі навокал Ліды. Яна ж была адна з таго боку, ад Нёмана, адкуль пачалося. Аднак і яна не магла ім нічога сказаць, дзе брыгада, дзе іхні атрад, як далучыцца да сваіх... Яшчэ горш: вось яна, зусім не зважаючы на іх прысутнасць, вызваліла з-за станіка поўную, маладую грудзь. Дзіцёнак прагна ўткнуўся ў яе, прытуліўся і змоўк. Тады Жэнька, як быццам успомніўшы нешта, дастаў з сумкі пакецік бінта і, працягнуўшы яго Івану, папрасіў:

— Вазьмі, брат, падвяжы ты мне руку на шыю: нешта цяжкая стала.

— Дык ты паранены, Жэня?.. — спалохана спытала Ліда.

— Нават і перавязаны ўжо, — усміхнуўся Жэнька, неяк сарамліва гледзячы на Ліду...

Яе маленькая, сагнаўшы першую смагу, пакінула ссаць, смачна цмокнула губкамі, паглядзела на траву і працягнула ўніз смешна маленькую ручку з ружовымі, расстаўленымі пальчыкамі.

— Ня, — сказала яна.

Маці, якая адна ведала мову дзяўчынкі, прызвычаеным рухам зашпіліла станік і машынальна, як быццам між іншым, нагнуўшыся да высокай лясной травы, скубанула рукой. Выскубла цэлую жменю, але маленькая ручка з ружовымі пальчыкамі знайшла ў гэтай жмені патрэбнае ёй. Гэта быў белы, пушысты, нібы дзіцячая шапачка з трусінага пуху, дзьмухавец. Як толькі пальчыкі малой згарнуліся на кветцы ў кулачок, ад кветкі засталося трошкі пуху. Ды і той быў зусім нясмачны. Засліненыя ружовыя губкі пачалі яго нездаволена і па-дзіцячаму няўдала сплёўваць. У іншы час толькі б смяяцца на гэтае цудоўнае нездавальненне!.. Нават і цяпер нешта цёплае заварушылася ў душы, але тут...

Тут з прарэзлівым ровам над вершняком шуганула вялізная цёмна-срэбраная птушка. Хлопцы раптоўна прыселі, Ліда нават упала, з ускрыкам затуліўшы сабой Верачку. Жэнька паспеў заўважыць, як з-пад крылляў жалезнай птушкі, здаецца, проста над імі аддзяліліся два прадаўгаватыя прадметы.

— Бомбы!..

Яны распіралі паветра і доўга, бясконца доўга сіпелі, пасвіствалі, вылі, спяшаючыся ўрэзацца ў зямлю. Гэта толькі здалося, што яны адарваліся з-пад крылляў над самай галавой: два страшныя выбухі, адзін за другім, скаланулі паветра даволі далёка ад іх. Што там людзі і конь, — нават зямля захадзіла ад выбуху! А потым пайшлі асколкі. Адны з іх тонка, як пчолы, звінелі па версе, збіваючы галінкі і лісцё, другія жужжалі таўсцей, як чмялі, і злосна чокалі, уядаючыся ў галлё і камлі. Адзін — вялікі і зычны — дайшоў праз гушчар зусім блізка, да гэтай вось стромкай алешыны. Падсечаная, яна нездаволена крахнула, пастаяла нейкі, амаль няўлоўны, момант, а потым памалу паехала ўніз. Зачапіўшыся верхавінай за верхавіну другой, малодшай алешыны,

неяк дзіўна выкруцілася ўбок і, цярэбячы голле сяброўкі, гупнула на траву. Тады ўжо, вырываючы з рук павады, шарахнуўся зусім спалоханы конь.

Да Жэнькі страх прыйшоў пазней, калі, пакрываючы зумканне апошніх асколкаў, заплакала, задыхаючыся ад жаху, маленькая дзяўчынка.

— Пойдзем, Ліда, з намі,— сказаў ён.— Не плач.

Але куды ж ісці?

Некуды ж вось ідзе гэтая вузкая лясная дарожка...

Дык і яны пайшлі туды.

Праз некалькі хвілін дарожка раптам здрадзіла. Абмінаючы мокрую лагчыну, яна павярнула крута ўлева, якраз туды, адкуль найбольш блізка чуваць быў агонь. На поўдні грымела таксама. Вольным пакуль што заставаўся толькі ўсход. А на ўсходзе, абыякава да гэтай жменькі людзей, распасцёрлася парослае хмызняком балота.

— З канём сюдой не пройдзеш, — сказаў Серада.

Ён рассядлаў каня, сядло на ўсякі выпадак закінуў у кусты, пасля, нібы дома, на грачаніцкім выгане, зняў і аброць. Тады нават хлёстка, як гаспадар, закончыўшы сяўбу, сцебануў каня аброццю па хвасце і, ледзь што не весела, крыкнуў:

— Эп, Сівы!.. Усё, па вайне!..

Недарэчная думка аб тым, што за імі загінула ўсё, была вось гэтак выказана ўпершыню.

Відаць, для таго, каб яшчэ больш апраўдаць яе, Серада працягнуў да сяброў руку з акрываўленым пальцам.

— Перавяжыце каторы, — сказаў ён.

Жэнька здзіўлена паглядзеў на яго, памаўчаў, а потым левай, здаровай рукой выняў з кішэні хусцінку.

— Вазьмі. Яна яшчэ чыстая.

4

Яны прабіраліся на ўсход па балоце, парослым кустамі. Скакалі па куп'і, спатыкаліся на найбольш хісткія, тванню падмураваныя купіны, правальваліся або падалі, гразлі, выбіраліся зноў і зноў упарта ішлі наперад.

Першы ішоў малы, каржакаваты Серада. За ім спакойна, шырока ступаў вечна маўклівы Тадорын Іван, худы, жанаты мужчына. Ён нёс два аўтаматы — Жэнькаў і

свой. За Іванам спяшалася Ліда. За Лідай — самы малодшы, высокі, яшчэ па-юнацку ссутулены Жэнька. Правая рука яго, прастрэленая, вісела на перавязі. Няважна, наспех перавязаная рана яшчэ ўсё — чуваць было хлопцу — крывавіла, а пальцы рукі звісалі з бінта, як перабітае крыло. Бровы пад лінялай армейскай пілоткай былі насуплены, а чорныя вочы глядзелі панура, відаць, не толькі ад болю...

Страляніна і выбухі мін і снарадаў памалу сталі прыціхаць, аддаляцца на захад. Больш выразна чуваць былі выбухі самалётных бомбаў. Некалькі разоў над балотам, заганяючы хлопцаў і маладзіцу з дзіцем у кусты, нізка гудзеў бамбавоз ці тарахцеў, падобны на стракаву, самалёт-разведчык.

Найцяжэй было Лідзе. Скакаць па куп'і з цяжарам, утрымліваць раўнавагу з занятымі рукамі, падаць так, каб не ўдарыць дачушку, і ўставаць разам з ёю,— было аж вельмі зашмат на жаночую сілу.

Ужо два разы Тадорын Іван спыняўся і гаварыў:

— Дай, можа, я паднясу.

І два разы яна адказвала:

— Нічога. От ідзі.

Тым часам сонца схіліла з поўдня. Маці сама не адчувала б таго, што ад рання яе сушыць смага, што галодная,— сама не ўспомніла б, дык кажуць аб гэтым грудзі. Верачка цягне і плача: прапала малако. Звыш таго, малой было зусім незразумела, навошта ёй цярпець усе гэтыя непрыемнасці, і яна рашуча пратэставала. Пратэст гэты выказваўся адзіным для маленства сродкам — плачам, які цяжка было супыніць. Яна то сціхала парою, стомленая ці супакоеная лягчэйшай дарогай, то зноў, пры новай цяжкасці, заходзілася плачам. Маці туліла яе, цалавала, прасіла і папракала, быццам дарослую, плакала нават са злосці, а потым, зноў уявіўшы, што можа здарыцца з гэтай светлай, маленькай галоўкай, цалавала дачушку яшчэ гарачэй і прасіла ў яе прабачэння...

З усіх сіл намагаючыся не адстаць ад мужчын, Ліда напружвала ўсю сваю ўвагу ў той бок, адкуль яна баялася пачуць страшнае слова аб тым, да чаго можа давесці іх гэты плач... Ёй хацелася злавіць кожны найменшы позірк папроку і злосці. Хацелася проста самой заглянуць у кожную з гэтых трох душ, каб дакладна і найхутчэй даведацца, што хлопцы думаюць...

Праўда, хлопцы пакуль што маўчалі.

Толькі адзін Серада гаварыў.

Бо вось ён стаў як быццам нейкім камандзірам, лепш сказаць — павадыром. Ён узяўся правесці іх туды, дзе ёсць, як ён кажа, зусім надзейная схованка. Доступ туды ведае толькі ён адзін. Іхняя вёска Грачанікі — усе лесуны, толькі і жылі з заработкаў у лесе.

— Туды, браток,— гаворыць ён,— нават бабуля Ганна не дойдзе. Па гэты самы бабскі жывакост. Мяне бацька-нябожчык вучыў. Пры Польшчы — не так, а вось у трыццаць дзевятым, як нашы прыйшлі, вось тады, браток, пачаў я аграбаць капейку. Тады мы яе па-культурнаму пачалі называць: авія-бяроза. Бо раней — так сабе па-вясковаму: чачотка, дый толькі. Пра нас з Сабалёвым Іванам нават газетка пісала: ударнікі...

Ён расказвае пра тую бярозу-чачотку, з якой нешта робяць у самалётах. Яна расце недзе там, у найбольшай глушы, куды іншыя людзі могуць прайсці толькі зімой, як перамерзне балота. Недзе там, на адным з тых балотных астравоў, дзе фашысты не знойдуць Верачку. Абы толькі ён, Серада, не заблудзіў. Абы толькі дзіцятка маўчала...

Ой, мамачка, зноў!.. Зноў спатыкнулася, упала, пусціла адну руку, каб абаперціся і ўстаць. А яна праз траву палезла ў гразь — аж па локаць... Дзякуй табе, Іван,— ты зноў дапамог. А малая заплакала зноў. Ах, ды ціха ты, ціха гора маё!..

— Каб я не знаў дарогі, не павёў бы,— чуваць спераду той самы голас.— Давяду. Там мы як у бога за пазухай прасядзім. Вось толькі што музыкі з намі зашмат. Пачуюць недзе немцы і — па ўсім. Бяда.

— Ну, ды ціха ты, ціха, дачушка...

Жэнька моўчкі ішоў за Лідай, перамагаючы боль, моўчкі слухаў плач малое, бясконцае гугненне Серады і думаў:

«...Чаму ён так крыкнуў на Сіўку: «Усё, па вайне!»? А гэты палец, які ён нават з радасцю нам паказаў?.. Чаму ён, такі ваяка, сілай нядаўна выцягнуты з хаты, такі таўкач, раптам адчуў сябе начальнікам? Ён завядзе ды схавае!.. Толькі вось Ліда перашкаджае яму. Ды нават не Ліда, а Верачка... Чаму ён забыўся і пра забітых сяброў, і пра тое, што сёння робіцца ў вёсках,— колькі нашых бацькоў, і малых, і дзяўчат расстраляна ці спалена ад

рання?.. Можа, Шурка зусім не забіты, а толькі паранены? Можа, недзе яму накладаюць на шыю вяроўку, а ён, як заўсёды спакойны, маўклівы, збірае апошнія сілы, каб плюнуць у вочы кату?.. А дзе таварышы — уся брыгада?..»

...Пад вечар іх спыніла рэчка. Яна была нешырокая. Серада знайшоў ламачыну, памераў глыбіню. Нельга нават пазнаць, дзе пачынаецца дно: ламачына лезе і лезе... Знайшлі паблізу зломак сухой асіны, што ляжаў ад зімы. Перакінулі — якраз хапіла. Праверыць, ці вытрымае, пайшоў Тадорын Іван. Ён разуўся на кожны выпадак і пакінуў тут зброю. Перайшоў, датрывала. Тады пайшоў Серада з аўтаматамі. Жэнька застаўся апошні — таму, што Ліда стаяла збоку, чакаючы.

— Дай, можа, Верачку мне,— сказаў ён.— Ты ж змагалася.

А яна паглядзела на яго неяк дзіўна і толькі сказала:

— Ідзі.

— Ды што ты, Ліда?..

Яна паўтарыла таксама:

— Ідзі.

А потым дадала:

— Ды куды табе, Жэня! Ідзі хаця сам.

Перайшоўшы на другі бок, Жэнька стаяў і, збялелы, моўчкі глядзеў то на босыя, чорныя ногі жанчыны, якія на дзіва ўпэўнена, цвёрда ступалі па асінавай жэрдзіне, то на рукі, якія трымалі дзяўчынку. Здавалася, што адарваць гэтыя ногі ад кладкі, а рукі ад дзіцёнка не здолее ніякая сіла.

Перайшла! І зноў пайшла ўслед за імі. А Жэньку хацелася проста спытаць: «Ты не верыш? Не верыш і мне?» Аднак страшна было пытацца: а што, калі яна таксама коратка, як двойчы сказала «ідзі», скажа «не веру»?..

5

Ах, ізноў гэты плач!..

Малая дагэтуль ведала адно. Учора ў гэты час на стале побач з ложкам гарэла лямпа. А яна са сваёй мамай ляжала пад лёгкай дзяружкай. Ляжала, праўда, толькі мама, бо дачушка ізноў дамагалася свайго. Хто там зможа давесці, што яна ўжо ела, што пара было б падкур-

чыць пад пухкую, ружовую шчочку маленькі кулачок і спаць, праз сон пасмоктваючы губкамі! Хто там стане аспрэчваць святое права маленства? Дзяўчынка будзе не толькі ссаць: яна час ад часу падніме вочкі і гулліва ўсміхнецца. Няхай толькі мама паспрабуе не засмяяцца ў адказ! Яна пачне цалавацца, мармычучы, доўга, кусаючы першымі зубкамі маміны губы. А тады, перамогшы, нарэшце зноў прыўстане, паднімецца і, як быццам нырне, ападзе да грудзей...

А сёння вось і знайшоўся той нелюдзь, што забраў у малое адразу ўсё. Навокал цемра, холад і лес. Маці сядзіць на зямлі, падкурчыўшы халодныя ногі, туліць да сябе свой адзіны скарб і толькі ледзь чутна, бездапаможна шэпча:

— Рыбка... мілая... што ж табе даць?

Нелюдзь прагнаў іх з роднага гнязда, гнаўся за імі з кулямётамі, мінамі, бомбамі, спыніў у грудзях маці малако...

І вось дзяўчынка дарма намагаецца вярнуць яго. Ужо не для радасці толькі, не для гульні. Першы раз у жыцці ён прымусіў яе адчуць голад.

Яна плача. Гэта ціхі і страшны плач...

А тут, побач з ім, гэтым плачам, зноў нехта ў цемры варочаецца на траве і зноў нездаволена гугніць:

— Эх, каб табе... як ад цябе ні ўдзень ні ўноч спакою няма. Давядзеш ты нас да пагібелі...

— Хто цябе давядзе? Скажы ты мне, хто цябе давядзе? Ну, скажы ты мне, што ты гаворыш?!

Ліда хацела сказаць яшчэ нешта, ды раптам, як быццам зноў уявіўшы ўвесь жах свайго становішча, яна заплакала — ціха, наўзрыд...

— Ах, Андрэй мой, Андрэй, каб ты быў, каб ты бачыў!..

...Андрэй бачыць. Ён тут. Ён стаіць у вачах Жэнькі, над гэтым жудасным плачам сваіх найбліжэйшых істот. З пагардай і смуткам прыплюшчыўшы на сяброў шэрыя, моцныя вочы, ён гаворыць:

— Эх вы!..

І за гэтымі словамі — ночы засад і сутычак, першыя радасныя зводкі... І той час, калі яны, яшчэ да ўступлення ў атрад... Да якога там, зрэшты, уступлення! Тады яшчэ і атрадаў ніякіх не было, калі яны, мясцовыя камсамольцы, збіраліся ў старэйшага таварыша, у Ан-

дрэя, на хутары, і абмяркоўвалі з ім, што рабіць на пачатак.

Вось і Шура Сучок...

«Я, каб што-небудзь такое, спачатку даў бы вам знак, каб вы маглі спакойна адысці...» — «А сам?» — «Сам? Чорт яго ведае... Што ж, сам таксама нешта рабіў бы...»

Больш ён не кажа нічога.

«...Калі ж па сваёй слабасці, баязлівасці або па злоснай волі я парушу сваё абяцанне і выдам народную справу,— устаюць перад Жэнькам заключныя словы партызанскай прысягі,— няхай я загіну ганебнай смерцю ад рукі сваіх таварышаў».

«Мы яшчэ не парушылі яе,— думае Жэнька,— аднак мы ўжо сталі на гэты шлях. Мы аслабелі, збаяліся. А збаяўшыся, мы бязвольна паддаліся найбольшаму паміж нас баязліўцу, бо ён абяцае завесці ў надзейную схованку. Толькі вось гэта дзіця перашкаджае, можа выдаць нас сваім плачам... А каб дайшло да выбару, хто мае застацца жыць — мы ці малая,— што ён выбраў бы, наш павадыр?.. А мы, можна падумаць, маўчалі б, бо цяпер вось маўчым, пакуль ён вякае. А потым на нашым шляху, не зважаючы на ўсе лясныя прамудрасці Серады, могуць з'явіцца фашысты. Жыццё можна будзе купіць толькі здрадай, якую народзіць страх. І што ён выбраў бы, наш павадыр? А мы? Мы таксама маўчалі б?..»

Упёршыся на левую, здаровую руку, Жэнька ўстаў, расшпіліў кабуру...

— Пара, Іване,— сказаў ён.

Ціхі, аж надта спакойны Тадорын Іван нібы даўно чакаў на гэты загад.

Удвух яны падышлі да трэцяга. І Жэнька загадаў:

— Устань, Серада! Пагаворым.

6

Штаб групіроўкі фашысцкіх войск, якому была даручана ліквідацыя энскага партызанскага злучэння, уяўляў сабе становішча справы так:

Лясны масіў Н. з'яўляецца базай злучэння. У цэнтры гэтага масіву, у найбольш, як можна думаць, дрымучым месцы, знаходзіцца штаб, які кіруе ўсёй работай паасобных партызанскіх груп. Задача аперацыі заключаецца ў тым, каб сагнаць усе гэтыя групы з усёй зоны іх дзеяння ў пушчу, тады абложыць пушчу шчыльным кальцом

войск і сціскаць гэтае кальцо датуль, пакуль усе сілы злучэння будуць згуртаваны ў адно месца, вакол свайго штаба. Там яны будуць разгромлены. Было прадугледжана і тое, што пры адступленні ў пушчу партызаны паспрабуюць даваць адпор. Ён будзе хутка зламаны націскам рэгулярных часцей. Тады прыменіцца тактыка прачоскі з загонамі. Па лесе працягнецца шчыльны невад пяхоты, які згорне да цэнтра пушчы і большых партызанскіх рыб і расцярушаную ў баях дробнарыбіцу. Пяхота пройдзе па магчымасці ўсюды, бо дзеля гэтага ёй выданы адпаведныя камбінезоны, аўчаркі, дастатковая колькасць боепрыпасаў. Тактыка загонаў будзе заключацца ў тым, што перад невадам пяхоты будуць выкідвацца засады на дарогах, прасеках і сцежках, па якіх пабягуць партызаны. Непраходныя месцы будуць шчыльна пакрыты агнём гармат, мінамётаў і авіябомбамі.

План аперацыі быў задуманы і распрацаваны з усёй нямецкай педантычнасцю, аднак ён не даваў тых вынікаў, на якія разлічваў штаб групіроўкі. Жорсткія абаронныя баі на ўскраінах пушчы давялі захопнікам, што здольнасць партызан супраціўляцца рэгулярнаму войску з артылерыяй, браневікамі і самалётамі — улічана далёка не дастаткова. Яшчэ больш недастаткова былі ўлічаны «дзікія здольнасці рускіх» — партызанская кемлівасць, вынослівасць і веданне прыроды. Фашысцкі «невад» атрымаўся на практыцы далёка не шчыльным. Тымі месцамі, што лічыліся зусім непраходнымі для гэтага «невада», нягледзячы на шчодры агонь мінамётаў і бомбаў, у тыл ворага прабіраліся партызаны. Пушча таіла ў сабе недаступныя астравы, праходы да якіх ведалі нават не ўсе мясцовыя жыхары. Там была захавана бяззбройная частка загнаных у пушчу людзей — старыя, жанчыны і дзеці. «Невад» таксама не ўсюды дастаў да дна. Невялічкія, паасобныя групы партызан рассыпаліся перад наступаючай сілай, зарываліся пад тоўстыя аўчыны ляснога моху, а на балотах накрываліся куп'ём і, зліўшыся з прыродай, трывалі там датуль, пакуль па іх цягнулася сетка варожых салдат.

Больш таго, была яшчэ адна не прадбачаная фашысцкім штабам акалічнасць. Некаторыя з тых, каго яны мелі на ўвазе, гаворачы пра «большых партызанскіх рыб», зусім нечаканым, імклівым ударам прарывалі «невад» і выходзілі з пушчы ў тыл сілам блакады.

Яшчэ адно, галоўнае з галоўнага, было таксама не ўлічана ворагам дастаткова. Гэта — пачуццё радзімы, пачуццё вялікай, неперможнай еднасці савецкіх людзей, якое жывіла кожную групу, кожнага партызана.

Быў свой, вялікі, родны партызанскі свет. Для кожнага, хто насіў гордае званне народнага мсціўца, асяродкам гэтага свету была яго група ці аддзяленне, ці ўзвод. За гэтым цэнтрам, найменшым, былі большыя цэнтры: узводы ў атрадзе, атрады ў брыгадзе, брыгады ў злучэнні. Энская пушча як база злучэння ва ўсе бакі — ляскамі, пералескамі і родным полем — злучалася з іншымі масівамі беларускіх лясоў, дзе таксама былі партызаны. На поўнач, поўдзень і ўсход злучэнні беларускіх партызан дзейнічалі поруч з народнымі мсціўцамі іншых братніх рэспублік. Такім чынам ствараўся ён, магутны партызанскі свет, частка неперможнага, усенароднага фронту змагання з фашызмам.

Недарэчная думка аб тым, што раптам мог загінуць гэты свет, магла ўзнікнуць сярод яго найменшай часткі — трох партызан з разгромленай разведкі — толькі таму, што гэтая частка адчула сябе адарванай ад роднага свету і на нейкі час паддалася страху.

Тым часам яе баявая сям'я, брыгада «Сокал», давала ворагу адпор. Увесь гэты дзень на подступах да пушчы кіпеў гарачы, няроўны бой. Бой з ворагам, які пераважаў і колькасцю і ўзбраеннем. Толькі ноччу, калі высветлілася, што фашысты прарвалі партызанскі фронт далей на поўнач і абыходзяць сокалаўцаў з тылу, брыгада пакінула пазіцыю. Адышоўшы за ноч у глыб лесу, на досвітку яна павярнула крута на поўдзень. Штаб вырашыў намацаць там найбольш слабое месца ў варожым кальцы, прабіць гэта кальцо і выйсці ў тыл варожым сілам.

На ўскраіне Чорнага балота сокалаўцы спаткалі трох партызан і жанчыну з дзіцем. Яны ішлі на захад, у той бок, дзе — як яны спадзяваліся — і сёння стаіць яшчэ на Нёмане іх брыгада.

— Хто вёў? — ціха, прыгнуўшыся з сядла, спытаўся камбрыг, пачуўшы сумную гісторыю пра лёс сваіх людзей.

Яму было дваццаць пяць год. З той ночы, калі ён апусціўся на гэтую зямлю з парашутам, прайшоў толькі год. Атрад «Сокал» вырас у брыгаду, а камандзір яе заслужана насіў далёка вядомае імя — Грозны. Аднак

знешні выгляд камбрыга ніяк не пасаваў да гэтага імені. Чарнявы, дробны хлапчына ў кубанцы заўсёды быў вясёлы і просты ў абыходжанні.

Ён заклапочана глядзеў з сядла на трох разведчыкаў і ціха пытаўся:

— Хто вёў?

І вось тады сталася так, што малы, каржакаваты лесаруб Середа, чырвоны ад напружання і страху, ступіў наперад і сам далажыў:

— Учора вёў я, таварыш камбрыг. Хавацца вёў. Спалохаўся, як баба...

— Ты пра сябе гавары, пра мяне гавары,— перапыніў яго раптам маўклівы Тадорын Іван.— Якраз, брат, мы з табой бабы, а не яна...

Ён паказаў на Ліду з малой на руках.

Тут грымнуў смех. Яны смяяліся — да чорта стомленыя, непакорныя, свае!.. Смяяліся з коней, смяяліся спешаныя, смяяўся і сам камандзір.

Аднаму Жэньку было не да смеху. Ён толькі памятаў пра цэлы дзень, пра цэлы дзень адступлення ў той мох, куды іх вёў Серада. Ён чуў цяпер сяброўскі дружны смех, і, здаецца, дарэчы было б праваліцца.

— Ну, Саковіч, нічога, здаралася і такое,— сказаў яму камбрыг.

— Саковіч сёння вёў, таварыш камандзір...— пачаў, ізноў падцягнуўшыся на «смірна», Серада.

— Я ведаю і сам,— перапыніў камбрыг.— Саковічу трэба каня. Несцярэнка,— звярнуўся ён да свайго ад'ютанта.— У трэцім узводзе вазьмі. Ну, і гэтым сокалам... таксама,— ён паказаў з усмешкай на Івана і Сераду.— Хоць я з прыемнасцю паслаў бы іх у пяхоту. Пеша лягчэй заслужыць прабачэнне. Як, Серада?

— Я заслужу, таварыш камандзір...

— Даволі! Ведаю і сам.

Заставалася толькі пачуць каманду — наперад! Ды камбрыг не забыўся яшчэ аднаго.

— Што, кажаце, зробім з жанчынай? — спытаўся ён. Ніхто не гаварыў аб гэтым, Грозны сам запытаўся і сам адказаў: — Жанчыну, вядома, тут не пакінем. Толькі і з намі ёй няма чаго рабіць. А ну, паклічце мне Дзеда.

Дзед — гэта быў брыгадны старшына. З Грачанікаў, адной вёскі з Серадой і адной з ім прафесіі — лесаруб. За сорак год валацужання з сякерай

стары вывучыў пушчу, што называецца, назубок.

— Што, Дзед, да Праглай адгэтуль далёка? — спытаўся камбрыг, калі з'явіўся старшына.

— Адгэтуль трэба пад сонца ісці,— адказаў Дзед, доўга не думаючы.— Да Чортавага акна будзе добрая кіламетра. А там яшчэ балотам кіламетры са тры... А што?

— Як што? А сем'і нашы дзе? І трэба туды завесці вось гэтую цётачку з дзяўчынкай. Здаецца, дзяўчынка?

— Дзеўка, дзеўка, таварыш камбрыг, а як жа,— адказала Ліда і першы раз сёння ўсміхнулася.— Мая партызанка.

«Дзеўка» болей не плакала: яна з заклапочаным выглядам прагна смактала кавалачак брыгаднага хлеба.

— Ну што ж, як трэба, дык трэба,— сказаў, хвіліну падумаўшы, Дзед.— Не хочацца, праўда, ды дзеўкі шкада. Ну ты, смаркуха, ідзі да мяне.

Верачка на дзіва даверліва працягнула ручкі і нават сказала Дзеду: «ня».

— О, брат, не бойцеся,— прагудзеў Дзед,— яна ведае, з кім сябраваць. У старшыны не толькі хлеб,— у яго і скварка знойдзецца. Што, пойдзем;

— Ну дык што ж,— нібы схамянулася Ліда,— дай вам божа шчасліва, таварышы дарагія.

Яна працягнула руку камбрыгу, Серадзе, Івану і некалькім іншым хлопцам, што стаялі бліжэй. Калі ж дайшла да Жэнькі, нешта як быццам падумала ці раптам успомніла, бо нечакана абняла хлопца і моцна, як брата, пацалавала.

— Які ты, Жэня...

І заплакала.

— Ну, цалавацца дык цалавацца, а плакаць чаго? — прагудзеў з усмешкай Дзед.

Сказаўшы гэта, ён рушыў, а потым спыніўся.

— Шчасліва, хлопцы! — ужо не сказаў, а крыкнуў ён, бо ўжо насустрач ім паплыў, затупацеў жалезны, конны, грымячы паток.

— Шчасліва, Дзеду! — крычалі коннікі.— Глядзі там толькі грыбоў не аб'ешся!

І зноў смяюцца, ужо на рысях,— непакорныя, слаўныя хлопцы!

1946—1952

ЛАЗУНОК

Позняя ноч. Пад нагамі паскрыпвае свежы, марозны снег. Безліччу дробных крупінак ён іскрыцца пад ціхім і сумным святлом вулічных ліхтароў. Час ад часу прагудзе аўтамашына, або, выкрасаючы дугой сінія іскры, прагрукаціць амаль зусім пусты трамвай.

Над цёмнымі руінамі і рэдкімі агнямі горада зноў, як да вайны, пераклікаюцца гудкі заводаў. У адказ ім з вакзала або з далёкай ускраіны даносіцца не менш задорны гудок паравоза.

Вялікія вокны друкарні напоўнены яркім святлом. Яны будуць свяціць усю ноч.

Гэты вялізны, уцалелы ад бамбёжак і пажараў гмах стаіць ціха, без звычных гудкоў. Толькі зусім блізка праходзячы каля яго, можна пачуць нутраны, прыглушаны сценамі гул, вельмі падобны да шуму марскога прыбою.

Гэта гудзе друкарскі цэх.

Суцэльным гулам ракочуць вялізныя ратацыённыя машыны — камбайны друкарскай справы. Сіпяць і ляскаюць малыя руплівыя «амерыканкі». Да суму аднастайнымі раскатамі гудуць машыны, што называюцца плоскімі. І шум нагадвае марскі прыбой. Не толькі шум! Гле-

дзячы ўздоўж лініі дзесятка гэтых машын на тое, як з-пад вальцаў узад ды наперад з мерным грукатам рас-качваюцца талеры [1],— зрокам памяці бачыш, як кішыць на пяску пена, як неспакойна варушыцца галька, як пырскаюць угару ўсплёскі хваль, у бяссільнай злосці штурмуючы валуны...

Думы і вобразы заключаны ў металёвыя радкі набора.

Палосы — старонкі будучай кнігі — таксама строга і стройна заключаны ў форму. Па спускавой дошцы на барабан спаўзаюць белыя аркушы. Чорныя вальцы раз-пораз убіраюць пад сябе нагружаны наборам талер. З барабана на доўгія лучыны «пальцаў» сплываюць ад-друкаваныя аркушы. Побач з машынай няспынна расце стапа паперы.

Падлетак Міхась Лазунок першую ноч стаіць каля плоскай друкарскай машыны. Ён увесь напоўнены ра-дасцю працы над кнігай.

Праўда, найбольш складаная і адказная частка ра-боты зроблена без Міхася. Майстар сам спусціў і пры-правіў форму, сам адрэгуляваў накладку, сам зрабіў за-ліўку і змазку машыны. Міхасю засталося толькі стаяць ды глядзець — наглядаць за спраўнасцю друкавання. Ад-нак, нягледзячы на гэта, хлопец адчувае сябе бадай-што зусім паўнаякасным майстрам.

З вышыні сваіх пятнаццаці год ён важна глядзіць на машыну. Вось яна і вялізная, і хітрая, і шмат чаго ў ёй ён не паспеў дагэтуль зразумець, а ўсё ж такі яна поў-насцю падначалена яму. Варта толькі павярнуць вось гэ-тую ручку ў адзін бок — і ўся гэтая музыка спыніцца, у другі — пойдзе зноў.

Апрача таго, хто ж яму тут перашкодзіць уяўляць сябе майстрам? Сапраўдны, значыцца дарослы, майстар Іван Сымонавіч стаіць ажно каля трэцяй машыны. Аба-пал Міхася стаяць такія самыя, як ён, падлеткі. Усе яны — былыя вучні рамесніцкай школы паліграфістаў, першы выпуск пасля вайны. Іх школа знаходзіцца тут жа, на першым паверсе. У друкарні не хапае рабочай сілы, і таму іх выпусцілі са школы датэрмінова, у канцы першага навучальнага года. Яны паспелі прайсці толькі палову курса. Ды і гэты год не быў належна выкарыста-

[1] Талер — рухомая металічная дошка ў друкарскіх машынах, на якой змяшчаецца набор.

ны з-за розных непаладкаў. Шмат часу заняла прыборка памяшкання і ўстаноўка вучэбных машын, зімой было страшна холадна. І ў выніку — яны прыйшлі ў друкарню амаль што навічкамі. Аднак, гледзячы на іх, можна думаць, што кожны з іх таксама, як Міхась, лічыць сябе ледзь не майстрам. Дык чаму ж Міхасю не лічыць?

Міхасёву сталасць даказвае яшчэ і тое, што сам Іван Сымонавіч паставіў на талеры, збоку набора, яшчэ адно неабходнае слова: «Лазунок». Унізе кожнага аркуша стаіць лічба 3, а тады — «Якуб Колас. Дрыгва». Лічба 3 — гэта чарговы нумар друкарскага аркуша. Якуб Колас — гэта імя і прозвішча пісьменніка, які напісаў кнігу пад назвай «Дрыгва». Слова «Лазунок», Міхасёва прозвішча, пастаўлена на полі аркуша дзеля таго, як сказаў майстар, што Міхась лічыцца сёння, на трэцяй змене, адказным за якасць друку. Якуб Колас адказвае за тое, як напісана кніга, а Міхась Лазунок — за тое, як яна будзе надрукавана. І як тут пасля гэтага не ганарыцца?

Звыш усяго, як апошні доказ Міхасёвай сталасці, да яго прыстаўлена памочніца — Люда Міронічык, таксама з іхняга выпуску. Яна шмат большая за Міхася, а ўсё ж такі стаіць каля яго толькі прыёмшчыцай. Так што можна нават час ад часу, з ахвоты, зрабіць ёй сякую-такую заўвагу. Міхась даўгавата глядзіць на тое, як Люда здымае са стала аддрукаваныя аркушы і адносіць іх на стапу. Усё ў яе ідзе як трэба. І за што б учапіцца?..

— Цётка,— кажа нарэшце Міхась,— вы можа паменш хапалі б?

— Што? — пытаецца Люда, не дачуўшы праз гоман машын.

— Што, што... Паменш, я кажу, адбірай.

— А што табе да гэтага? Баліць?

— Як гэта што? Прыёмка павінна быць спраўнай. Не ведаеш, мусіць.

— Ай-ёй! Які ж ты зрабіўся начальнік! Глядзеў бы от лепш на сябе.

Ну што ж, прыёмшчыца яўна недысцыплінаваная. Але «начальнік» не мае больш у запасе адпаведных сваёй годнасці слоў, і таму ён вырашае проста прамаўчаць. Ён кладзе ў кішэні зашмальцаваных портак чорныя ад змазкі і фарбы рукі, важна цыркае слінай праз зубы і адыходзіцца ад машыны.

Міхасёвым суседам справа, каля машыны № 7, стаіць Толя Касёнак, больш вядомы па хатняй яшчэ мянушцы — Цыган.

Толя старэйшы за Міхася на адзін толькі год, але вышэйшы ён нават за Люду. Наогул увесь іх выпуск — сто сорак хлопцаў і дзяўчат,— усе большыя за Міхася. Затое яго і празвалі Бабáшкай [1], яшчэ на пачатку вучобы, як толькі пачалі знаёміцца з прабельным матэрыялам.

Бабашка, не вымаючы з кішэняў рук, важна глядзіць на верхні аркуш цыганкоўскай прадукцыі. Таксама мне работа! Падумаеш — нейкія бланкі друкуе! Чорная рука пакідае цёплую кішэню і перагортвае адзін, другі дзесятак аддрукаваных аркушаў. Тое самае! Бабашка зноў кладзе руку ў кішэню, зноў важна цыркае слінай праз зубы і нейкі момант думае над тым, як тут найлепш сказаць Цыгану аб перавазе такой, скажам, працы, як друкаванне трэцяга аркуша «Дрыгвы», над усімі відамі дробных друкарскіх формаў — усімі гэтымі бланкамі, квіткамі... Ён толькі хоча пачаць, як раптам праз гул машын даносіцца сур'ёзны голас дарослага:

— Эй, хлопец!

Гэта — майстар. Бабашка, выхапіўшы рукі з кішэняў, лётам ляціць да машыны.

— Ты што, на рабоце ці на рынку? — пытаецца Іван Сымонавіч.

— На рабоце, таварыш майстар,— больш пакорна, чым разгублена, адказвае Міхась.

— На рабоце, брат, так не стаяць. Гэта што?

Майстар паказвае рукой на тры пакамечаныя аркушы.

— Гэта, таварыш майстар, брак,— яшчэ больш пакорна адказвае Міхась.

Больш тут нічога не скажаш. Машына як быццам у нейкай змове з Іванам Сымонавічам. Так усё было спраўна, а як толькі Міхась адышоўся, «пальцы» чамусьці няўдала прынялі два лісты, скамячылі іх, а трэці ліст наогул сышоў з барабана парваны. І майстар таксама спрытны: у момант заўважыў!..

Як толькі Іван Сымонавіч адышоўся, Міхась, з цвёр-

---

[1] Бабашка — металічны брусочак, ніжэйшы за наборную літару, які ўстаўляецца ў набор, каб зрабіць такім чынам прабел.

дым намерам больш ні на крок не адыходзіцца ад сваёй машыны, пачынае сачыць за працай «пальцаў».

— Таварыш майстар! Таварыш майстар! — чуваць ціхі, прыглушаны гулам машын голас. Міхась чуе яго, але не адварочваецца. Ён ведае: гэта Люда. Яна стаіць каля папяровай стапы, адвярнуўшыся, і толькі прыкідваецца, што нешта робіць.

— Міхаіл Бацькавіч!..

Міхась робіць выгляд, што гэта яго не датычыцца.

— Таварыш Лазунок, што гэта ў вас? Няўжо брак?

Далей Люда не можа трываць: яна садзіцца на стапу і звонка смяецца.

Хочучы давесці дзяўчыне, наколькі вышэй ён стаіць над усім гэтым блазенствам, Міхась пачынае высвістваць, робячы зусім абыякавы выгляд.

Пасля крыху супакоіўшыся, ён заціхае і задумваецца.

...Ат, колькі там гэтага браку! Аднак...

Аднак у памяці зноў паўстае, як жывы, той самы дзядуля...

Было гэта больш месяца таму назад, яшчэ ў школе. На перапынку Міхась з нуды прадзьмухаў у абмерзлай шыбе акна невялікае круглае акенца. Стала, нарэшце, і не выходзячы з класа, відаць, што робіцца на вуліцы. Людзі ідуць. Прайшло тры машыны. Два салдаты ў кажухах праехалі на санях каля самага тратуара. А потым Міхась зацікавіўся толькі дзядулем. Ён ішоў тым бокам вуліцы, уздоўж высокага шэрага плота. Спаважна ступаў па снезе, апіраючыся на кіёк.

— Зірні,— сказаў Міхась гэтаму самаму Толю Цыгану.

— Вось прыдумаў, Бабашка! І рад яшчэ, як невядома што! — сказаў Цыган. А ўсё ж прыгнуўся да Міхасёвага акенца і пачаў цікаваць.

— Дзядулю бачыш каля плота? — спытаўся Міхась.

— Бачыш, бачыш... Я яго знаю, не толькі што бачу. Гэта ж, Бабашка ты, Якуб Колас. Ён у друкарню прыходзіў аднойчы. Мне тады завуч паказваў. Відаць, новую кніжку прыносіў. О, паглядзі,— сказаў Толя, зноў прыгнуўшыся да акенца,— ён і цяпер у друкарню ідзе. Вунь і папка пад пахай, таксама як той раз...

Дзе там глядзець у акенца! Міхась хапіў шапку і выбег на ганак.

Дзеля таго, каб Якуб Колас звярнуў увагу на маленькага друкарскага вучня, хлопчыку трэба было хаця б прывітацца. А ён стаяў, дашчэнту разгубіўшыся ад захаплення. Ды дзе там, зрэшты! — ад прывітання толькі, можа, нават і Коласу цяжка было б здагадацца, што рабілася ў той час у Міхасёвай душы... Дзеля гэтага трэба было б шмат аб чым расказаць.

Перад усім трэба было б сказаць, што ў гэтай маленькай друкарскай Бабашцы, нягледзячы на яго пятнаццаць год, жыве зусім сталае сэрца. І аб тым расказаць, дзе і як яно, гэтае сэрца, так хутка пасталела.

Фашысцкія бомбы не далі Міхасю скончыць нават чацвёртага класа. Замест школы хлопчык пайшоў з бацькамі ў лес, да партызан. Расказаць бы аб тым, як ён сядзеў у балоце ў час апошняй блакады, як яго там знайшла і выцягнула за нагу аўчарка... Фашысты спачатку білі яго таксама, як усіх дарослых, а потым разам з дарослымі везлі ў таварным вагоне. Сёння ён ведае, што іх тады везлі паліць у печах трасцянецкага лагера смерці. Тады ён гэтага не ведаў, таксама як не ведаў ніхто з дарослых. Не ведаў, але не хацеў, каб яго вёз некуды пракляты, ненавісны фрыц. Бабашка скочыў у дзверы вагона, а потым куляўся, быццам падстрэлены заяц, з высокага насыпу пад адхон. Па ім стралялі — але дарэмна.

Пасля трэба было б яшчэ расказаць пра тое, як ён вярнуўся дахаты, у родны калгас. Толькі з мамай і Верай, старэйшай сястрой, бо тата іх адразу пайшоў удагон за ворагам. Расказаць бы аб тым, як маленькі чатырнаццацігадовы хлапчук ішоў сюды цэлых сорак кіламетраў пеша. Лідзія Пятроўна, настаўніца, прачытала ў газеце, што тут адкрываецца школа, у якой будуць вучыць друкаваць кніжкі. І ён адразу пайшоў. Як ён блукаў па вуліцах зусім незнаёмага горада, пакуль не знайшоў сабе сякога-такога прытулку!.. Як ён думаў пра хлеб, пакуль для іх не наладзілася сталоўка! Як ён мёрз у сваім летніку, пакуль ім не выдалі форменнай вопраткі!.. Расказваць аб гэтым трэба было б хоць бы для таго, каб давесці, што ён, Міхась, нічога не збаяўся. Што вось дамогся свайго: ён тут хутка закончыць вучобу і будзе па-сапраўднаму друкаваць кніжкі. Надрукуе тады і дзя-

дулевы — усе тыя казкі і вершы, што так хвалявалі калісьці малога Міхаську...

Трэба, безумоўна, трэба было б аб усім гэтым расказаць. Але бедны Бабашка не асмеліўся, ды і не паспеў. Ён так разгубіўся, што нават не змог прывітацца.

Вялікія вокны друкарні зусім замураваны дзівоснымі ўзорамі дзеда-мароза. За імі — над горадам — позняя ноч. А ў цэху — гул машын, аднастайны, як гоман марскога прыбою.

З-пад барабана на доўгія лучыны «пальцаў» няспынна плывуць аддрукаваныя аркушы. Маленькі друкар Міхась Лазунок сочыць за імі і марыць...

...А што, каб цяпер — адчыняюцца раптам дзверы і ўваходзіць той самы дзядуля. Яшчэ больш: ён падыходзіць сюды, да машыны, і спачатку не кажа нічога, а проста бярэ верхні аркуш і моўчкі глядзіць. І толькі ўбачыўшы, як спраўна Міхась Лазунок друкуе яго Талаша, дзядуля кажа: «А як жа ты называешся, хлопча?»

«Ох ты, таксама надумаўся! — прыемна ўздрыгвае Міхась, як быццам прачынаючыся ад салодкай дрымоты.— Чаго ён пойдзе сюды так позна. Зрэшты, без пропуска яго і не ўпусцяць. Ды і наогул ніколі ён сюды і не хадзіў...

А чаму б яму і не прыйсці? — зноў вяртаюцца цёплыя мары.— І пропуска яму ніякага не трэба: яго сам дырэктар прывёў бы. Тут я кнігу яго друкую, дык як жа яму не зірнуць! А што, як, і праўда, цяпер...»

Ох вы, мары! Не верыцца, не верыцца, а потым зноў — цік! — і паглядзіш на дзверы. Немагчымае здасца настолькі магчымым, што па ўсім табе раптам забегаюць салодка-казытлівыя мурашкі. Апусціш над працай галаву — і здаецца, што вось ён, дзядуля, стаіць над табой і глядзіць... Зробіцца неяк горача-горача, добра-добра. Проста так-такі і верыш, што вось ён стаіць...

— Ну, памочнік, як справа?

Ох ты!.. Ну, чаго, гэта ж майстар. Іван Сымонавіч глядзіць на Міхася і ўсміхаецца.

— Бачыш,— кажа ён, памаўчаўшы,— глядзець трэба пільна, уважна, а задумвацца лішне каля машыны не варта. Наша, брат, справа з табой такая, што мы нічога асаблівага не прыдумаем. «Дрыгвы» мы, братка, з табой

не напішам. А за гэтую штучку дык нам будзе брыдка.

Скажы ты, і як ён заўважыць: гэтая «штучка» — маленькая доўгая плямка паміж радкамі слоў.

— А я, таварыш майстар, не заўважыў,— зусім вінавата гаворыць Міхась.

— Нічога, паробіш хоць з палавіну майго — заўважыш...

Іван Сымонавіч паварочвае ручку матора ўлева, і вялікая машына паслухмяна спыняе працу. Пакуль ён, запаліўшы над высунутым талерам лямпачку, шукае і выраўноўвае ў прабельным матэрыяле тую «штучку», якая робіць зусім непатрэбную ў кнізе плямку, Міхась сочыць за працай яго вялікіх запэцканых рук.

— Таварыш майстар...

— Ну?

— Ці можна мне ўзяць адзін такі ліст дахаты? Чытаць.

— А ты любіш чытаць? — пытаецца майстар, не адрываючы позірку ад работы.

Яму, відаць, зусім неўпрыцям, што гэтым пытаннем ён закрануў найбольш жывое месца ў душы свайго памочніка.

— Ого! — радасна кажа Міхась.— Я чытаю, таварыш майстар, вельмі многа. Бо вось вам — зірніце сюды.

Іван Сымонавіч перастае стукаць і глядзіць на Міхася.

— Працуем мы, таварыш майстар, восем гадзін. Застаецца — шаснаццаць,— гаворыць Міхась. На слове «восем» ён загінае адзін палец, а на «шаснаццаць» — два.— Шаснаццаць гадзін я свабодны. Ну, дык вось і чытаеш.

Іван Сымонавіч умее заўважаць. І цяпер ён адразу заўважае, што галоўнае тут — не «шаснаццаць гадзін»...

— Табе б, малец, вучыцца,— кажа ён, пазіраючы ў вочы Бабашкі.

— А я і пайду,— усцешана адказвае Міхась.— У вячэрнюю школу для дарослых.

Пакуль майстар, выпрастаўшыся, папраўляе заключку, Міхась вырашае нарэшце спытацца ў яго пра сваё найбольш важнае.

— Дзядзька,— кажа ён, першы раз сёння выходзячы са службовага тону,— скажыце мне, а гэтае вось слова... ну, прозвішча маё на лісце, яно і ў кнізе застанецца?

Майстар і тут адразу здагадваецца, у чым справа.

— Вядома, застанецца,— кажа ён.— На тое мы яго і паставілі, каб засталося.

Гаворачы гэта, Іван Сымонавіч неяк дзіўна ўсміхаецца. Але Міхась не заўважае гэтага.

Некалькі дзён пасля гэтага галоўны рэдактар выдавецтва, падпісваючы да выпуску ў свет першы, так званы «сігнальны», экземпляр новага выдання аповесці Якуба Коласа «Дрыгва», зрабіў тэхнічнаму рэдактару заўвагу.

— Наогул, уражанне даволі прыемнае,— гаварыў ён, гартаючы кнігу.— Чаму, аднак, паважаны Лазар Міронавіч, мы з вамі ніяк не можам поўнасцю пазбавіцца недахопаў? Хоць два, хоць адзін, хоць маленькі,— а ўсё ж такі павінна нешта быць. Вось і тут: няма чаго іншага, дык хоць абрэзку сапсавалі. Ну, чаго гэта варта, зірніце.

Ён павярнуў разгорнутую кніжку бокам. На полі, даволі-такі далёка ад краю, стаяла зусім непатрэбнае ў кнізе слова — «Лазунок».

— І тут вось, і тут,— гартаў старонкі галоўны рэдактар.

Убачыўшы яшчэ некалькі разоў гэтае лішняе слова, тэхрэдактар нарэшце згадзіўся, што гэта — хоць і нязначны, але таксама недахоп.

Згадзіцца з гэтым ніяк не змог бы толькі той, чыім прозвішчам было гэта «лішняе ў кнізе» слова. Дзе там лішняе! Міхась ледзь дачакаўся таго дня, калі ў кіёску з'явілася «Дрыгва» — першая кніга, у стварэнні якой ён прымаў непасрэдны ўдзел.

І вось яна нарэшце ў яго руках!

Іван Сымонавіч не ашукаў: на палях кнігі ажно вунь колькі разоў паўтараецца Міхасёва прозвішча. Пусціш старонкі з-пад пальца — дык толькі і мільгае: Лазунок, Лазунок, Лазунок... Шкада толькі, што сям-там яно прыпрыхвачана нажом, як быццам распілавана наўздоўж Ну, ды гэта — драбніца! Бываюць і горшыя недахопы.

Бабашка доўга стаіць каля кіёска, бясконца гартае кнігу, і ўсмешка не сходзіць з яго вачэй.

1947

ЛІПА І КЛЁНІК

Галі

1

Зялёны домік дарожнага майстра стаіць каля самай шашы.

Праязджаючы тут на машыне, на хаду можна заўважыць толькі зялёныя сцены, зялёны плоцік, белыя лііштвы вялікіх акон і стракаты чарапічны дах. Потым абапал дарогі зноў пабягуць дрэўцы прысадаў, тэлеграфныя слупы і за слупамі то поле, то лес...

Не заўсёды заўважыш з машыны, што ў гэтым прыгожым, адзінокім доміку жыве Ліпа, дзяўчынка, якой нядаўна пайшоў пяты год.

Спачатку, калі яна прыехала ў гэты домік, Ліпе было вельмі цікава стаяць пры дарозе, махаць рукамі на кожную машыну і на кожную з іх нацкоўваць свайго неразлучнага сябра — старога калматага сабаку Дзіка.

Аднойчы Ліпа нават не вытрымала: паплявала ў маленькія жмені таксама заўзята, як гэта робяць хлопчыкі, разагналася і пабегла на другі бок шырокай-шырокай і гладзенькай, як стол, асфальтавай паласы. Яна не дабегла і да палавіны шашы, як раптам з-за горкі — адзін і другі раз — сярдзіта загудзеў сігнал машыны. Маленькія босыя ножкі занылі ад страху. Ліпа затупацела на

месцы, а потым заплакала: «Мама!» Машына спынілася, і шафёр, адчыніўшы дзверцы кабіны, хацеў нешта крыкнуць. Але Дзік накінуўся на яго з такім злосным абураным брэхам, што дзядзя шафёр сам спалохаўся, залез назад у машыну і паехаў далей.

З таго часу Ліпа ніколі больш не адважваецца без таты ці мамы пераходзіць на той бок шашы. І наогул цяпер яна вельмі рэдка стаіць пры дарозе. Хіба толькі тады, калі па шашы ідзе адразу вельмі шмат машын ці паўзе і грукоча, аж вушы баляць, які-небудзь вялізны, замурзаны цягач.

2

Мама з татам паехалі ў горад разам, але ўвечары мама вярнулася адна. Ды затое яна прывезла Ліпе такі дарагі і доўгачаканы падарунак — пушыстую, белую шубку.

Мама апранула сваю залатую дзяўчынку, трапяткімі ад радасці пальцамі зашпіліла ўсе гузікі шубкі, а тады падхапіла малую на рукі, павярнула тварыкам да лямпы і з захапленнем крыкнула:

— Ах ты, Снягурачка!..

І Ліпа адразу забылася на той смутак, што тата вернецца толькі заўтра. Яна захацела адразу ісці ў новай шубцы гуляць. Ды мама сказала, што позна, што ноч на дварэ, а мароз сёння гэтак кусаецца, гэтак ціснe!.. І Ліпа пахныкала трохі, а потым згадзілася. Ну, добра, яна пачакае, пакуль зноў будзе дзень, няхай толькі мама дазволіць не скідаць сёння шубку ўвесь вечар.

Мама пасмяялася і дазволіла. Але ў хаце было цёпла: спалохаўшыся марозу, бабуля спаліла ў грубцы вялізнае бярэмя бярозавых дроў. Неўзабаве Ліпа скінула новую шубку, а сама лягла і пачала чакаць, калі ж нарэшце прыйдзе дзень.

Яна паляжала, падумала трошкі, а потым спыталася:

— Мама, а клёніку сёння ці холадна, мама?

3

Клёнік рос на тым баку шашы, цераз якую Ліпе няможна было пераходзіць. Рос не адзін, а разам з іншымі дрэўцамі, якія ў гэтую восень былі пасаджаны аба-

пал дарогі з гасцінца ў калгас. Там былі клёнікі, ліпкі, бярозкі. Былі нават чатыры яблынькі і адна груша. Яны раслі адразу за клёнікам, які пасадзіла Ліпа...

Ну, не зусім сама, бо яна толькі трымала яго над ямай, пакуль два хлопцы прысыпа́лі карэнне клёніка зямлёй.

Хлопцы завуцца Уладзік і Шура. А яшчэ там былі і Міхась, і Марылька, і Волечка... Ой, як многа дзяцей, ажно цэлая школа!

Спачатку яны садзілі, а Ліпа стаяла ў адчыненай фортцы зялёнага плота і глядзела туды, за шашу. Прыслухоўваючыся да дзіцячага гомону, вялізны Дзік разпораз прыпадымаў галаву, плюшчыў вочы ад сонца і дабрадушна малаціў хвастом па штакетах адчыненай форткі. А Ліпа гэтак хацела туды, да дзяцей!

І дзеці як быццам адчулі гэта. Яны падышлі да шашы і пачалі крычаць:

— Дзяўчынка! Дзяўчынка, а ён не кусаецца?

— Не-е! — гукнула Ліпа, устаўшы на пальчыкі.— Наш Дзік малых не кусае!

— Дык ты ідзі да нас! Будзем дрэўцы садзіць!..

— А мне тата казаў не хадзіць за дарогу. І мама казала!..

— А мы цябе пе-ра-вя-дзём!..

Два хлопцы — якраз тыя самыя Уладзік і Шура — перабеглі цераз шашу, узялі Ліпу за рукі і, баязліва азіраючыся то на вялізнага калматага сабаку, што бег за дзяўчынкай, то на прыгорак, з-за якога магла паказацца машына, асцярожна пайшлі па асфальце.

Цёця настаўніца, якая была трохі далей, каля іншай чародкі дзяцей, спачатку пакрычала на хлопцаў за тое, што яны прывялі сюды маленькую дзяўчынку без дазволу яе мамы ці таты, а тады ўзяла Ліпу на рукі, пагаварыла з ёй і зусім так, як мама, пацалавала і ў адну і ў другую шчочку.

А дзеці выбралі Ліпе самы меншы і самы найлепшы клёнік.

Ён стаіць цяпер недзе ў полі, прывязаны перавяслам да слупка, трымаецца гэтай саломеннай ручкай за апорыну, як той маленькі хлопчык, што сам не ўмее хадзіць. А на дварэ гэтак холадна, а ў полі гэтак шмат снегу!..

— Мама,— пытаецца Ліпа, ніяк не могучы заснуць,— а калі я пайду пагляджу яго, мама?..

4

На досвітку па пругкіх гурбах снегу за сцяной асцярожна зашастаў заяц.

Пачуўшы яго, у сенцах зялёнага доміка стары калматы Дзік насцярожыўся, нездаволена пабурчаў і нарэшце, зусім заззлаваўшы, пачаў брахаць, нібы стукаць у бубен:

— Бум! Бум! Бум!

Знячэўку спалоханы заяц падскочыў, кінуўся ўбок і стралой паляцеў па гурбах.

Уранку Дзік доўга пятляў па заячых слядах вакол доміка і невялічкага саду, а потым некуды знік.

І вярнуўся ён толькі тады, калі ў адчыненай фортцы зялёнага плота, шчасліва жмурачы вочы ад сонца, ужо стаяла Ліпа — Снягурачка ў белай пушыстай шубцы.

Дзік падышоў да Снягурачкі і, як заўсёды, прытуліўшыся да яе, падставіў сваю вялікую галаву пад маленькую руку дзяўчынкі, нібы хочучы сказаць:

«Дзень добры, Ліпа. Пагладзь мяне трошкі, пачапай мае доўгія вушы».

— А ну цябе! — сказала Ліпа, надзьмуўшыся.— Ты мне шубку забрудзіш. Пайшоў!

І, выняўшы руку з пушыстай, таксама беленькай муфты, піхнула Дзіка ад сябе. Але Дзік не пакрыўдзіўся.

«Вось бачыш, якая ты! — замахаў ён хвастом.— А я толькі хацеў табе нештачка паказаць».

І тут ён раптам падскочыў ад нейкай, аднаму яму вядомай радасці, пачаў кружыцца, прысядаць на пярэднія лапы і клікаць:

«Бум! Бум! Бум! Ідзём! Ідзём!»

Ліпа засмяялася і пабегла за ім па чысценькім, бліскучым снезе.

5

У тым, што Ліпа зноў не паслухала тату і маму — зноў адна перабегла шашу,— сёння вінават быў Дзік. Ён забег на той бок і пачаў, прысядаючы, клікаць:

— Бум! Бум!

А потым яшчэ вінаваты і сонца, і новая шубка, і снег. Гэтак радасна, гэтак хораша, гэтак цёпла! Ліпа падумала трохі, яшчэ раз азірнулася назад, а потым, выняўшы

з муфты рукі, пабегла. Бягом перабіраючыся цераз глыбокія, узорыстыя каляіны аўтамашын, яна спатыкнулася і ўпала цёплымі ручкамі ў снег. Адразу спалохалася — ён жа такі казытлівы, пякучы,— а потым засмяялася і пачала крычаць:

— Дзік! Дзічок, пачакай, я іду!..

Калматы Дзік не толькі пачакаў сваю маленькую, пушыстую і белую як снег сяброўку,— ён вярнуўся назад і пабег з ёю разам. Яны перабеглі шашу, апынуліся на вузкай, абсаджанай дрэўцамі дарозе, і тады раптам Ліпа ўспомніла нешта, спынілася і сказала:

— Дзік, а вунь дзе мой клёнік! Вунь дзе, вунь там... От дурны, і не ведае.

Ліпа стаяла на цвёрдай, утаптанай коньмі дарозе, а Дзік — за дрэўцамі, на цаліне.

— Бяжым, бяжым, Дзічок, сюды!

Але Дзік толькі ведаў сваё: перад ім, быццам нейкі ўзор, зноў слаўся панадны, хвалюючы заячы след. Той самы, па якім ён нядаўна забег так далёка ў поле, амаль да самага лесу. Таго самага зайца, што швэндаўся ноччу за іхняй сцяной.

— Бум! Бум! Бум! — забрахаў Дзік, задзёршы ўверх вялікую вушастую галаву, і на яго, на сабачай, мове гэта азначала: «Не, лепш сюдой! Сюдой!»

Ды Ліпа не паслухала яго: яна пабегла дарогай. І толькі каля самага клёніка звярнула на цаліну, прабегла трошкі, не пратоптваючы шэрымі валёначкамі пругкую, заскарыненую гурбу, а потым спатыкнулася і зноў упала цёплымі ручкамі ў снег. Аднак не заплакала. Яшчэ ўсё шапочучыся ў снезе, яшчэ ўстаючы, яна закрычала:

— Клёнік, міленькі, як ты жывеш!..

6

З сініх вачэй Снягурачкі адна за другой пакаціліся дзве гарошыны буйных слязін. А потым яшчэ, і яшчэ дзве...

Ліпа не плакала б — Ліпа не плакса! — ды вось нехта нягодны зламаў два маленькія дрэўцы. Не клёнік, а тыя яблынькі, што пасадзілі Волечка і Шура. Не зламаў, а абдзёр і пагрыз увесь ствалок і паабламваў усе галінкі.

Каб супакоіць Ліпу, Дзік дабрадушна матлошыць хвастом, пераступае з нагі на нагу і, задзіраючы ўгору вушастую галаву, разгублена паскавытвае... Ну, і як тут давесці малой, што нядобры і брыдкі — той самы заяц, што ва ўсім вінавата старая, якая не выйшла адчыніць Дзіку, не выпусціла яго, а толькі, не злазячы з печы, пастукала ў сцяну, каб ён маўчаў... А цяпер вось — глядзіце!..

Дзік спачатку бурчыць, а потым, зусім зазлаваўшы на зайца, пачынае брахаць: «Бум! Бум! Ну, пачакай, пападзешся, вушасты!» — лаецца Дзік на сваёй, на сабачай, мове.

Але Ліпа не хоча яго зразумець.

Раптам яна перастае плакаць, выцірае вочы кулачкамі ўжо халодных рук, хавае кулачкі ў муфту і кажа, таксама як тата, зусім па-даросламу:

— Дзік, на, цю, на!

Асцярожна сыходзіць з цаліны на дарогу, яшчэ раз азіраецца назад, туды, дзе мама і бабуля, а потым то ціха, спаважна ідзе, то зноў вымае з муфты ручкі і бяжыць... Бяжыць не дахаты, а ў той бок, дзе зусім недалёка для тых, хто ўжо вырас вялікі, стаіць новая школа.

Следам за Ліпай бяжыць вялізны, калматы Дзік. На гэты раз зусім паслухмяны, ні разу не збочваючы з дарогі і не забягаючы наперад.

7

Марознай зорнай ноччу на шашы то прасунуцца ціхія сані, то зноў прамчыцца машына. Далёка чуваць, як пад дугой патрэньквае стары званочак, яшчэ далей разносіцца і гул і фырканне матораў. Затуліўшыся ў цёплай кабіне ці падбягаючы, каб сагрэцца, за саньмі, людзі гутараць, кураць, маўчаць.

А тым часам у ціхім зялёным доміку, каля самай дарогі, спіць Снягурачка.

Новая шубка і муфта вісяць цяпер у шафе.

Калматы Дзік ляжыць у сенцах. Ён то злосна бурчыць праз сон, відаць, успамінаючы нешта непрыемнае, то зноў прыслухоўваецца, ці не лазіць па снезе той самы шэры, вушасты нягоднік...

А Ліпа спіць.

І сніцца ёй, што заяц зноў прыбег да прысад па кал-

гаснай дарозе. Хацеў абгрызці яшчэ дзве яблынькі, якія пасадзілі Маечка і Уладзік. Ды ўсе дрэўцы стаяць ужо ў пушыстых саламяных шубках. Ліпа сказала, і дзеці прыйшлі, паабвязвалі яблынькі саломай. Тады заяц вырашае абгрызці Ліпін клёнік. За тое, што яна хадзіла ў школу. Але клёнік таксама ўжо не баіцца зайца. І яго абвязалі саломай — у шубцы і ён. Стаўшы на заднія лапы, заяц пнецца дастаць галінку. А клёнік, як той малы, што сам не ўмее хадзіць, плешча ў ладкі такімі, як Ліпіны ручкі, лістамі і весела, звонка смяецца.

І Ліпа смяецца таксама. Смяецца праз сон. Яе зноў вязуць цераз шашу на санках, таксама як удзень. Цягнуць санкі і Шура, і Уладзік, і Волечка... Многа-многа дзяцей, ажно цэлая школа! Дзік бяжыць паміж імі і весела, голасна брэша: «Бум! Бум! А потым цёця настаўніца бярэ Ліпу на рукі, аддае яе маме і кажа:

— Вы не злуйце на Ліпу, яна была ў нас. Сёння Ліпа — вялікая цаца!

А клёнік яшчэ ўсё смяецца і плешча ў маленькія ладкі...

1948

СНЯЖОК І ВОЛЕЧКА

Вельмі выразна і прагна, як той, хто стаміўся ад смагі, успамінаю драўлянае вядро, даверху поўнае празрыстай і халоднай вадой. Мама нясе яго па двары, а са страхі злятае мой голуб Сняжок і садзіцца на край вядра. Вада ў вядры калыхаецца, і піць яе нязручна. Ды голуб п'е, а мама смяецца і ставіць вядро на зямлю.

Мама змарылася, жнучы ад рання, спяшалася дахаты, падаіць Падласку, пакарміць мяне, і зноў спяшаецца ў поле. Мы жывём першае лета без таты, і маме цяжка, а я — сірата. Ды я — мужчына, і хачу быць яшчэ больш і ўсё рабіць, каб маме было лягчэй. Я добра пасу, скрабу ўвечары бульбу, хаджу па дровы...

Бывае, праўда, і так, што я трошкі нашкоджу і мама злуецца. Аднойчы так засядзеўся над рэчкаю з вудай, што мама поцемку сустрэла мяне на лузе. Падласка сама прыйшла дахаты, і мама вельмі спалохалася, куды я падзеўся. А то мы раз з Міхасём, маім сябрам, пачалі віць адразу дзве пугі, і не было каму патрымаць нам вяровачкі, дык мы падлажылі абодва канцы пад вазон. Мы сабе толькі паплёўвалі ў рукі, вілі, а вазон усё ехаў па падаконніку, пакуль не гупнуўся на падлогу... Мама зла-

вала зноў, а я зноў абяцаў, што не буду нягодны. І я стараюся, а мама верыць мне, што я хачу быць добры. Бо мама вельмі добрая сама.

Гэта ведае і Сняжок. Вада ў вядры памалу перастае калыхацца, і ён п'е, не адымаючы дзюбы.

— Перадыхнуў бы хоць! — гаворыць мама.— От рассохся. І праўду кажуць, што «цягнеш, як голуб».

Яна смяецца. Я сяджу ля вядра на зямлі, і гэтак мне добра глядзець на вясёлую маму. Таксама добра глядзець, што мой Сняжок сядзіць на краечку вядра, учапіўшыся за гэты край чырвонымі маршчыністымі ножкамі, а ў вадзе, чым больш яна аціхае, усё выразней адлюстроўваецца яго белае волле.

І вось ён нарэшце напіўся. Паглядзеў на нас, нашурпіўся, нібы са злосці, і скочыў у ваду.

— О, гэта дык гэта! — замахнулася мама.

— Ты не гані яго,— крычу я,— не гані! Няхай пакупаецца!..

Кажу таксама, што я і сам прынясу, ды мама зноў смяецца.

— Ну, дзе там — ты прынясеш!..— гаворыць яна.— Здаравяка знайшоўся. І сама прынясу. Ды ён вады не замуціць: ён чысценькі.

Сняжок вады не замуціў. Калі ён скончыў купацца і мама паднесла вядро на парог хлява, Падласка зусім спакойна пачала піць. П'е яна, таксама як голуб, прагна. Пакуль ён піў, яна глядзела з хлява, з-пад дручка, якім завалены дзверы, і нават раз замычала ад зайздрасці.

Падласка п'е, а мне прыемна глядзець, як хутка апускаецца ў вядры вада. Пасля карова чмакае пысай, цягнучы рэшткі вады, і ласа ліжа драўлянае мокрае дно шурпатым, казытлівым языком. Я люблю гэтае казытанне і таму падстаўляю малую далонь пад халодную мокрую пысу Падласкі.

— Я прынясу яшчэ,— кажу я,— прынясу!..

Ды мама не дае мне вядра.

— Прынясу я й сама.

А мой Сняжок тым часам ужо на страсе.

Ён ужо дакарае за нешта сваю галубку, сварыцца на галубянят. Яны сядзяць на тым баку страхі, ад сонца, і мне іх з двара не відаць. Відаць толькі Сняжок, які на самым хрыбце страхі. Ён надзімаецца і кружыцца ваўч-

ком, і пад'язджае, як індык, і ўсё вурчыць, вурчыць!.. Я разумею, што ён кажа. Ён сварыцца на сваю белую сяброўку Волечку, якая залішне песціць малых.

«Нат-тур-ра, нат-тур-р-ра! — сварыцца ён.— Ім, гультаям, і нар-р-руку, а ты ім пат-тур-р-рай!..»

«Не гультаі, не гультаі, а гу-а, гу-а, гуленькі»,— гудзе ў адказ далікатная, ціхая Волечка. Яна ўжо выйшла на хрыбет страхі і вытанцоўвае вакол свайго сварлівага гаспадара. «Куды лятаць, чаго лятаць,— стараецца абараніць дзяцей.— Яшчэ каршун, яшчэ карш-ун, а гу-а, гу-а, гуленькі!..»

«Які кар-р-ршун? Які кар-р-ршун?» — яшчэ больш абураецца Сняжок.

Нарэшце, нібы выказаўшы ўсё, што ён хацеў сказаць, Сняжок узняўся, залопаўшы ў кryллі. За ім узляцела яго паслухмяная Волечка, а ўслед за імі — маладыя.

Маладых двое, і я нікому не кажу, што ўсё яшчэ ніяк не магу распазнаць, якое з іх — голуб, якое — галубка... Яны яшчэ пішчаць і часта лезуць да дзюбы бацькоў. Сняжок дарэмна бурчыць на іх, што гультаі,— яны лятаюць вельмі ахвотна.

Ды Сняжок ужо не злуе. Ён уздымаецца вышэй, вышэй, вышэй!.. Пасля спыняецца і, нібы ўчапіўшыся лапкамі за нейкую нябачную вяровачку, нацягнутую ў небе, пачынае заўзята куляцца. Куляецца ён вельмі спрытна, цераз спіну. Вяровачка, за якую ён учапіўся, мусіць, не адна,— яны нацягнуты, як тэлеграфныя драты. Сняжок, пачаўшы ад верхняй драціны, чапляецца за кожную — ніжэй, ніжэй, ніжэй! — а потым, усе перабраўшы, уздымаецца ўверх. Побач з ім куляецца і кружыць белай пушынкай на ветры малая, спрытная Волечка.

Толькі малыя «гультаі», як называе іх Сняжок, не могуць яшчэ куляцца. Яны нясмела прысядаюць на распушаныя хвасты, патрымцяць крылламі, як жаўрукі, і зноў пачынаюць лятаць...

А я гляджу, не магу наглядзецца.

* * *

Ён быў смелы і горды, мой голуб Сняжок.

Зімой, калі я, гразнучы ў тугіх сумётах, ішоў з суседняй вёскі і нёс яго за пазухай са звязанымі крылламі і нагамі, я ніколі не думаў, што ён — ды такі забіяка.

Дагэтуль у нас галубоў не было. Волечку даў мне, на два дні раней, Міхась. Дзядзька Сцяпан, мамін брат, даючы мне Сняжка, гаварыў, што першую пару найлепш прывучаць у хаце. І ў нашай хаце стала вельмі весела.

Сняжок і Волечка хутка знайшлі сабе зручны, зацішны куточак у запечку і пачалі рабіць гняздо. Тут ужо я дапамог,— церушыў ім ля печы салому. І вельмі пацешна было, як яны валачылі яе, узяўшы саломінку ў дзюбу.

— Будуюцца,— казала мама.— Нібыта дзеравякі з лесу возяць.

А неўзабаве, усадзіўшы ў запек руку, я абмацаў пад голубам малое цёпленькае яйцо. Праўда, дабрацца да яго было не проста. Сняжок злосна гудзеў, кляваў мяне дзюбай і хлёстка, пякуча хвастаў крылом па руцэ. Але гэтым мяне не адгоніш.

А вось на другую зіму ён праз смеласць сваю і загінуў.

Яшчэ быў люты, холадна было нават у хляве, дзе стаяла Падласка, а галубы ў старым, дзіравым кошыку, падвязаным пад лацінай, выседзелі галубянят... Пару маладых я ўвосені аддаў Міхасю, як мы і дамаўляліся з ім, калі ён даваў мне Волечку, і зімавала ў мяне толькі пара старых. Галубянят я заўважыў не адразу, хоць і прыходзіў у хлеў штодня. Прыходзіў спачатку ўдзень, а пасля, калі наша Падласка прывяла цялятка, прыходзіў з мамай і ноччу. Мы зачыняліся ў хляве, я трымаў лямпу, а мама даіла карову. Як прыемна было пазіраць, што на чыстай саломе ляжаў, падкурчыўшы ножкі, расставіўшы вушы, пярэсты бычок! Як прыемна было слухаць, што ў даёнку дзюрчыць сырадой, які я хутка буду есці з хлебам, што над намі, устрывожаныя шумам і святлом, варушацца і гудуць у кошыку галубы!.. Днём я заўсёды прыходзіў глядзець, калі мама паіла Падласку або прыносіла ёй есці. А то заходзіў і так.

І вось аднойчы я пачуў у кошыку пад лацінай знаёмы піск...

«Няўжо малыя?!» — усцешыўся і здзівіўся.

Дык вось чаму яны, Сняжок і Волечка, апошнім часам усё сядзелі на змену ў кошыку, чаму адтуль чуваць было іх радаснае гудзенне!

З катуха, у які мы кідалі Падласцы трасянку з саломы і сена, мне ўжо не вельмі цяжка было дабірацца

да бэлькі, а з бэлькі я, аберуч трымаючыся за кроквіну і ступаючы па лацінах, як па драбінах, усходзіў да галубінага кошыка. Адной рукой трэба было трымацца, каб не ўпасці, а другой я палез у гняздо. Гэта было не проста,— Сняжок балюча дзёўбаўся і біўся крылом. А ўсё ж я абмацаў пад ім, на сагрэтай саломе, два цёпленькія, мяккія камочкі!.. Ад радасці я ўжо не злазіў з бэлькі на катух, а проста скочыў на гной і пабег з такой весткай у хату, а потым — да Міхася.

Ды радасць наша была не доўгая. Яе забраў Сымонаў кот Жандар.

Жандарам яго называла мая мама. Ён быў вялікі, пануры, вусаты і шкодны. Мы з Міхасём не любілі яго і ганялі, абы дзе сустрэўся.

Зладзюга ведаў, што акенца ў нашым хляве зімавала без шкла і мы затыкалі яго саломай. Падласцы было ад гэтага цяплей, але затое цёмна. Яшчэ горш было сядзець у цемры і ў заперці галубам. Калі адляжыла і засвяціла сонца, я выняў з акенца салому, каб усім у хляве стала лепш,— і Падласцы з пярэстым бычком, і галубам з галубянятамі...

І вось Жандар прыпільнаваў, што я вярнуўся з коўзаўнкі вельмі позна, забыўся заткнуць акенца саломай, і ён залез у хлеў.

Сняжок загінуў з боем. Дзівак! Ён думаў, як і ад маёй рукі, адбіцца ад ката маленькай дзюбай і крылламі...

Уранні я заўважыў ля хлява на снезе белы пух і пер'е, якога яшчэ больш было на гнаі, куды яно ападала з кошыка.

У кошыку былі адны галубяняты. Відаць, што кот залез туды на досвітку, бо галубяняты яшчэ не змерзлі, жылі, асабліва адно.

Яно і выжыла. Я накарміў яго з рота, сагрэў у руках і пасадзіў у запеку. Тады пабег да Міхася. Мы разам з ім падумаем, што тут рабіць. Галоўнае — злавіць і адвучыць Жандара.

Калі я выйшаў з хаты на двор, са страхі хлява ўзляцела, залопаўшы крылламі, Волечка. Яна спалохалася нават і мяне.

Яна паляцела кудысьці, відаць, не могучы асмеліцца ўляцець у акенца хлява, і не вярнулася, мабыць, загінула недзе, бо я больш не бачыў яе, хоць вельмі хацеў, каб злавіць і прынесці ў запечак.

* * *

Зноў вясна.

Зноў наш двор пацярушаны пялёсткамі белага цвету, што асыпаецца з вішань. Падласка ляжыць каля плота, на сонейку, спакойна глядзіць і пераж оўвае жвайку. Яна заўсёды жуе, хоць не заўсёды ёсць што жаваць. Сёння мы з Міхасём пастараліся вельмі ўдала,— прыпасвілі сваіх кароў на панскім лузе. Падласка і цяпер маўчыць, як змоўшчыца, як і зімой, калі я цішком дадаваў ёй у трасянку больш сена. Тады мама аднойчы злавіла мяне і палаяла, а цяпер я прызнаўся і сам, пахваліўся ёй нашай удачай.

«Асцерагайся, сынок,— сказала яна.— Пападзешся ім у рукі — не памілуюць...»

Ды я не баюся. Што гэты луг не панскі, а наш, вясковы,— я ўжо чуў, і не раз. Што паноў усё роўна не будзе — за год ці за два,— я ведаю таксама. Аб гэтым у нас і гавораць, і песні спяваюць. Іх не будзе, а нашы каровы цяпер ужо хочуць, каб мы іх напасвілі, і таму сёння мы з Міхасём — малайцы.

Я ўжо большы, як быў летась, я сам выкручваю са студні вялікае драўлянае вядро з вадою, сам нясу яго поўнае ў хату і сам смяюся, успамінаючы хлопчыка Алеся, пра якога ім мы нядаўна чыталі ў вершы Якуба Коласа:

Ён дзяцюк, хлапчына,
Носіць ён вядро з вадою,
Як стары мужчына.

І вось я, мужчына, нясу ад студні поўнае драўлянае вядро вады, а са страхі злятае мой Сняжок і садзіцца... ужо не на край вядра, а проста мне на плячо. Бо гэта ўжо не той Сняжок, а сын яго, якога я выкарміў сам.

Я стаўлю вядро на зямлю і падстаўляю голубу далонь. Сняжок, нібы па тоўстай кладцы-бервяне, ідзе па маёй руцэ ад пляча на далонь і, спыніўшыся на далоні, пачынае вурчаць. Ён надзімаецца і кружыцца ваўчком, і ўсё вурчыць, вурчыць мне проста ў твар!.. Я разумею, што ён кажа. Ён скардзіцца мне на сваю ціхую, белую галубку Волечку, якую я прынёс яму ад Міхася.

«Нат-тур-р-ра! Нат-тур-р-ра! — вурчыць, сярдуецца

мой белы гадунец, гаворачы пра палахлівую сяброўку.— Ты не кар-р-ршун! Ты не кар-р-р-ршун!..»

— Не, не каршун,— смяюся я і гладжу Сняжка, каб супакоіць яго.

А маладая Волечка глядзіць на нас са страхі і, нібы ёй дрэнна відаць, паднімае раз-поразу ўверх сваю маленькую чубатую галоўку.

Эх ты, Сняжок! Ну, што за дзіва, што ты не баішся мяне? Ці даўно гэта было, як ты, яшчэ не могучы лятаць, хадзіў за мной па хаце, пішчаў і кланяўся, растапырыўшы крыллі, прасіўся на рукі? А ці даўно ты, ужо на двары, таксама злятаў са страхі да мяне на плячо і лез з дзюбай у рот, прасіў есці? А сёння ты — вялікі гаспадар, герой, мужчына!

І ты ўжо кружышся, вурчыш, як твой бацька, вечна нездаволены буркун. А ну, пайшоў!

Я падкідаю Сняжка далоняй уверх. І разам з ім са страхі, палахліва залопаўшы ў крыллі, узлятае і Волечка.

І вось яны кружаць пад чыстым блакітным небам. Дабраўшыся да тых, нацягнутых уверсе і нікому нябачных дратоў, мой белы прыгажун чапляецца чырвонымі лапкамі за драціну і пачынае куляцца. Побач з ім куляецца і кружыць вакол яго белай пушынкай на ветры малая, ціхая, спрытная Волечка.

Няхай куляюцца! Ім будзе весела ў мяне, спакойна, добра. Жандар больш не разбурыць іх гнязда: мы з Міхасём адвучылі нягодніка. Мы парабілі цяпер такія галубнікі, што ніхто не далезе, ніхто не дастане!

Гляджу і ніяк не магу наглядзецца...

1952

ГАЛЯ

Калісьці, пры панах, гэта быў хутар. З шасцю дзесяцінамі добрага поля адразу за садам, з новым вялікім гумном, двума хлявамі і малой старасвецкай хатай. Без шчыта яна, наўкруг накрытая саломай, зялёнай ад моху, нізка насунутай на малыя прыплюшчаныя вокны. Так і глядзела на свет, як сам гаспадар, заўсёды зажмураны Данька, стары Хамёнак, бязлобая галава якога нібы ўрасла ў зімовую шапку — аблезлы, раней, калі верыць старому, гарадскі каракулевы каўпак.

Цяпер гэты каўпак недзе яшчэ ўсё валяецца на гарышчы, а сам Данька Хамёнак ляжыць на ўзгорку пад хвойкамі і муравой. Ад хутара застаўся толькі сад, скрыпучы журавель над зрубам студні і тая самая хата.

У хаце ад усёй Хамёнкавай сям'і ўцалела толькі нявестка Галя з дзецьмі, хлопцам і дзяўчынкай.

Спакойны жнівеньскі вечар. Сонца зайшло. Галін хлопец, падлетак Антось, пайшоў у поле да малатарні. На верхавіне старой ліпы за агародам пагасла чырвань на лісці; шпакі ўзняліся з голля і панеслі свой кірмаш у вёску. Пад паветкай за сенцамі, аддаўшы вячэрні ўдой,

лягла на свежым падсціле карова. У хаце за сталом сядзіць чарнявая Сонечка, на поўны рот запіваючы хлеб сырадоем. Тонкія загарэлыя ножкі яе, як і ва ўсіх пастушкоў, папораны ржышчам. Сонечка памыла іх каля студні халоднай вадой, і ногі садзеюць да самых каленак. Яна то пацірае іх адна аб адну, то проста стрыжэ імі пад высокай лавай. Сонечка хоча гаварыць.

— Мамка,— кажа яна,— а сёння Лёня Сцяпанаў смяяўся з мяне. Ты, кажа, пані. Ты, кажа, хутаранка. А чаму? Чаму ён смяецца?

Галя стаіць, прыпёршыся да шафкі з посудам, амаль прысеўшы на яе. Над галавою Галі, на сцяне — стары гадзіннік. На запыленым цыферблаце яго напісана не нашымі літарамі нейкае слова. За ўсе гады, пакуль гадзіннік тут вісіць, ніхто не пацікавіўся нават, што яно азначае. Наогул па гадзінніку разбіраліся толькі мужчыны і Галя. Свякруха пражыла свае семдзесят год, ні разу не падумаўшы аб тым, якое сёння чысло... Даўжэйшая стрэлка гадзінніка адламалася яшчэ ў вайну, кароткая стаіць на адным месцы тыдні ўжо, мусіць, са тры. Жніво. Галіны рукі, загарэлыя да лакцёў, гудуць ад стомы. Галя яшчэ ўсё як быццам не дома. У памяці бясконцым ланцужком ідуць адзін за адным вузлы перавяслаў, закручаныя спрытнымі пальцамі, адзін за адным кладуцца на пожні цяжкія снапы. У вушах яшчэ цокат жняяркі, паасобныя словы, абрыўкі песень, смех, шум збажыны і шоргат іржышча...

— Мамка, чаму?

Галя прыпамінае словы дачкі.

— Чаму? — перапытала яна, яшчэ не гатовая да адказу. І Сонечка адказвае на пытанне сама.

— Мы, кажа, у вёсцы жывём,— гаворыць яна, жуючы,— а вы на хутары. І дзед твой быў пан, і тата пан, і ты таксама паненка.

— А ты скажы яму, што ён яшчэ дурны,— гаворыць Галя нейкім млявым, бяссільным ад стомы голасам.

Яна хацела гаварыць яшчэ нешта, але раптам змоўкла. Слых яе зноў улавіў той самы, на момант згублены гул. У хаце, пад старым гадзіннікам зноў засталася яна не ўся, нібы не ўся яшчэ вярнулася з поля.

— Ты еш, дачушка. Еш ды лажыся. Годзе.

— А ты куды пойдзеш?

— Я хутка прыйду.

Галя стаіць за вішняком, успёршыся рукамі і грудзьмі на шэрую жэрдку старой агарожы. Галя глядзіць у поле. Ногі ў церпкай, халоднай расе, вочы — недзе далёка, далёка... У пшаніцы, якая даходзіць да самага вішняку, сакочуць конікі. Далей недзе — лён стаіць у пучках; таксама многа, многа льну. Яшчэ ўсё цёплы, не астыў ад спёкі, пахне,— смачна пахне, нібы прысмажаны алей... А над пшаніцай, над лёнам, над хлебнай, спакойнай зямлёй — высока ў небе поўны, усім задаволены месяц.

Ды ўсё гэта так сабе, усё гэта — дзеля таго, каб далёка над полем разносіўся гул, грукатанне трактара. Там, дзе ён, дзе сядзіць за рулём той адзіны ва ўсім гэтым свеце, каму ад болю сэрца, ад цяжкай журбы хочацца крыкнуць:

— Ся-ро-жа-а! Ся-рож-ка-а!!

Ён даўно ўжо Сяргей, а не Сярожа, ён даўно ўжо забыўся,— відаць, выцер з памяці ўсё, што калісьці было. А ты крычы, ты ўспамінай, раздзірай сваю душу, дурніца, хоць да крыві...

А то ж было яно, было, калі ён быў і для яе Сярожка. Ох, як даўно гэта было! Не, не даўно, здаецца, толькі ўчора.

Галя толькі яшчэ на дзеўку бралася, калі ў іх вёску, Гаросіцу, прыйшлі з Касцюкоў краўцы-кажушнікі, два здаравенныя панурыя браты. Абодва ў доўгіх кажухах, нібы ў доказ таго, што не заўсёды шавец ходзіць без ботаў, абодва ў вялізных шапках, нібы па цэлай авечцы ў іх на галаве, абодва ў лапцях і вусатыя.

— Дзеўкі, глядзіце — Торбы ідуць! — заўважыла іх праз акно адна з дзяўчат-кудзельніц.

Кажушнікі і сапраўды так называліся — Торба. Цімох Торба і Ціхан Торба. Мала ведаючы іх — не пазнаеш, каторы Ціхан, каторы Цімох.

— І нейкі хлопец з імі, дзеўкі, гвалт! Дальбог, харошанькі! З гармонікам!

І праўда — з кажушнікамі ішоў дзяцюк... Ну, проста хлопчык! У кароткім кажушку, у ботах, з гармонікам за плячыма. Адна з дзяўчат пастукала галоўкай верацяна ў акно. Ён, вядома, пачуў, азірнуўся. Узмахнуў рукою і стаў, засмяяўся: «Добры дзень!» Можа, нават зайшоў бы ў хату, ды вось адзін Торба, што ішоў з драўлянай планкай-метрам у руцэ, азірнуўся таксама, нешта ска-

заў, і хлопец пайшоў. Дзіўным здалося дзяўчатам, а потым і ўсім у Гаросіцы, што ў аднаго з гэтых Торбаў ды можа быць такі сын. Такі беленькі, спрытны... Зусім нібы чужы каля тых двух вусатых здаравілаў.

Ён быў іхні пляменнік, сірата з далёкай вёскі. Завуць Сяргей, а прозвішча таксама дзіўнае, як у дзядзькоў, але прыгожае — Юрачка. Вельмі ж да твару яно Сяргею. Так яго і завуць: хто — Сярожа, хто — Юрачка.

Ну, спрытны быў, вясёлы Юрачка, харошы! Дзядзькі яго — вялізныя, а ўсё ж улазілі яны ў найменшую хату. Здымуць шапкі свае, кажухі, застануцца з аднымі вусамі, прысядуць да стала — толькі сапуць над аўчынамі. Так і жывуць на свеце — моўчкі. А Юрачку ў кожнай хаце было цесна. Вядома, не адзін — з гармонікам. Часамі нават да вечара не можа датрываць: уваткне іголку ў кашулю на грудзях, закруціць нітачку, азірнецца на дзядзькоў ды за свой інструмент. Усё рабіў спраўна. Гармонік у яго не так сабе, а ў цётчыну хустку закручаны. Разгорне хустку — гармонік ажно блішчыць, а расцягне яго — раздасца кожная хата!

Адзін, два танцы прайграе — дзядзькі маўчаць. Пасля старэйшы Торба, Цімох, той, што з метрам хадзіў, прагудзе:

— Можа, годзе, Сяргей? Можа, людзі не любяць?

У адказ на гэта Юрачка крута, з разгону паварочваў вальс на «Мікіту».

Людзі, што ў хаце былі, здаецца, ураз маладзелі. Дзяўчаты — ну, тыя адразу гатовы былі рвануцца з прасніц ды замяцеліць падоламі. Сам гаспадар, калі ён не зусім стары, пачынаў непрыкметна паварушваць пад лавай наскамі ботаў ці лапцей. Нават бабка, што памятае прыгон, і тая высоўвала з-за коміна галаву... А Юрачка патрасаў, як жаўранак, чубам і ўслед за музыкай падпяваў:

А Мікіта жыта вее,
Мікіціха муку сее,
Мікітá, Мікітá,
Клінам шуба пашытá!..

Молада, хораша, звонка спяваў гарманіст.

Толькі дзядзькі маўчалі. Нават шыць не спыняліся. Ды таксама не скажаш пра іх, што не рады, асабліва ведаючы, што і гармонік Сяргею купілі яны.

Вясёлы месяц быў тады ў Гаросіцы. Танцы, песні — штовечар! Шкада, што не хапіла ў іх аўчын на ўсю зіму...

Ой, мамачка! Для ўсіх вясёлы, а для Галі... ну, і не кажы...

Усё гэта — было.

Цяпер над полем ціхі, поўны месяц. Галіны ногі ў халоднай расе. Плечы стынуць пад тонкай сукенкай... А трактар гудзе і гудзе... Не пакінеш яго, не забудзеш, што гэта — Сярожа, яе Сярожа... Божа мой, як гэта горка, балюча ад думкі такой!.. А ён жа быў яе, яна была — яго, яны так хораша, так многа цалаваліся. Ды не многа, а тыдзень адзін, а ў тыдні ж толькі сем начэй.

Спачатку любіла Галя адна, баючыся сама сабе прызнацца ў гэтым, саромеючыся лішне пазіраць на яго, каб не падумалі ды не пазналі. Яна была наймалодшая ў іхняй дзявочай кампаніі. Сірата з самай беднай у Гаросіцы хаты Марылі Парабчанкі. Так іх і называлі спрадвеку — парабкамі. Бацькі ў Галі не было. Ніколі не было, хоць ён і жыў недзе, а можа, і сёння жыве, не думае нават аб тым, што ёсць у яго дачка. На пашы хлопцы лаялі яе часам брыдкім бязлітасным словам — байстручка. Ды з часам гэта слова абвалілася з яе, як шалуха. Прыгожай, спраўнай вырастала Галачка. У беднай сіраты — добра, хораша ў песні пяецца! — толькі чорныя бровы. Затое бровы — шнурочкам, вялікія карыя вочы, маленькія спрытныя рукі і лёгкія ножкі. Чырвоная хусцінка з вышытымі над ілбом пшанічнымі каласамі, неяк пасвойму, непаўторна завязаная на чорных густых валасах, была ў сірочай красе тым нечым вельмі важным, вельмі ўдала знойдзеным, з-за чаго вар'яцелі бадай усе гаросіцкія дзецюкі. А пойдзе ў танец Галачка — пастой ды паглядзі!

Спачатку Юрачка толькі глядзеў. Глядзеў і рэзаў на гармоніку амаль без адпачынку. Вядома, гуляць пад добрую музыку кожны ахвочы, а падмяніць Сярожу часта не было каму.

Ды вось у адну нядзелю прыйшоў з суседняй вёскі Качаны Іван Чарнагрэбень, які таксама мог іграць. Гэта ўжо быў пажылы кавалер, падпольшчык, шэсць год прасядзеў у турме, толькі ў гэтую восень вярнуўся. Маладзейшыя хлопцы ў Гаросіцы і асабліва дзяўчаты — хоць ён быў просты такі і вясёлы — з пашанай і неяк міжволь-

на, не змаўляючыся, гаварылі Івану «вы». На той час свайго гармоніка Іван не меў. Пакуль сядзеў у турме, маці прыйшлося крута, і сын напісаў ёй прадаць трохрадку на хлеб. Толькі пасля даведалася Галя, што Сярожка ўжо быў знаёмы з Чарнагрэбенем. Ды не толькі знаёмы....

Не раз хадзіў ён ноччу ў Качаны, ды без гармоніка: на нейкую ціхую справу... Але пра гэтае ён не паспеў ёй нічога сказаць.

Цяпер, калі Юрачка паставіў на калені Івану свой гармонік,— абодва яны па-свойску ўсміхнуліся. Адзін з просьбай: «Мо рэзнеце, Іван Сцяпанавіч, на радасць ды на лёгкі скок працоўным?», другі — ад нейкай не па ўзросту Івана маладое ўцехі: «Рэзну, браце, даўно ўжо не рэзаў!»

І Чарнагрэбень рэзнуў. Не зусім яно так, як Сяргей, ды ўсё ж полечка «Галка» пайшла «з-пад карча», па-сапраўднаму.

Юрачка страсянуў галавой, устрапянуўся, як выпушчаны са жмені верабей, паправіў паясок на сваёй вышыванай кашулі і рушыў у кут, дзе сядзелі дзяўчаты. І хата, поўная хата людзей — насцярожылася. «Мяне возьме, мяне»,— засвяціліся вочы, забіліся сэрцы дзяўчат. А ён падышоў да Галі. Проста і спрытна, як ён рабіў усё, Сярожа пакланіўся. З усмешкай, вядома, такой, што ў ёй і просьба і радасць: «нарэшце мы пойдзем!..»

І вось яны выйшлі ў круг, абняліся.

Мужчыны прыўсталі з лаў, маладзіцы націснулі з кута на сярэдзіну, моладзь нібы стаілася ў чаканні нечага, што ўбачыш не вельмі часта.

Дачакаўшыся такта, Юрачка тупнуў і завірыў... Малыя боцікі яго то ледзь краналіся дошак падлогі, то рап-там гулка і чотка — на паваротах улева ці ўправа — білі, як выгаварвалі, чачотку. Вакол яго светлавалосай галавы толькі мільгаў румяны тварык пад чырвонай хусцінкай. А ўсё ж такі можна было прыкмеціць, разглядзець і залатыя каласы на чырвані, і чорныя бровы, і вусны, што так і не маглі стрымаць усмешкі сораму і шчасця... Усім было відаць, а Юрачку найлепш.

— Круг, дайце круг! — крычалі дзецюкі, хоць ніхто з іх не думаў пакуль што сам выходзіць у круг. А ён сціснуўся, не стрымаць яго было нават дзесяткам плячэй. Дзядзька Раман Кругляк, стары ўжо, сівы чалавек, узбіў-

ся з валёнкамі на лаву і зверху, падняўшы палец угару, вось-вось гатовы быў крыкнуць: «Эх!»

Нібы пачуўшы гэты выраз усеагульнага захаплення, Юрачка заспяваў:

Чорна галка,
Чорна галка,—
Ты мая,
Ты мая!

На гэтым песню яго абарвалі.

— Правільна, Юрачка! Правільна! — загула, нібы ўздыхнула з палёгкаю, хата. І толькі тады ўжо, нібы даверўшы да поўнага ладу тое, што трэба было давесці, моладзь пусцілася ў танец.

Так пачалося іх каханне.

Гэта быў толькі ўступ да вялікага шчасця, што мела прыйсці, што пачалося ў тую ж ноч, калі ён цалаваў яе каля іхняга акна, а Галя закрывала твар рукамі і прасілася: «Сярожа, міленькі, не трэба...» Ды рукі гэтыя яму зусім няцяжка было разнімаць. А шчасця, гарачага, хмельнага шчасця ім ніяк нельга было ўдосталь напіцца, хоць прастаялі на снезе амаль да світання.

Праз тыдзень Юрачка пайшоў з дзядзькамі ў Касцюкі, дахаты.

І хто мог падумаць, што іх развітанне — навек!..

Цяпер вось стой ды слухай, як за пшаніцай, за вырваным ільном гудзе яго вясёлы, працавіты трактар. Думай пра першую радасць сваю, крычы, звар'яцей ды крычы, каб успомніў цябе і прыйшоў. З ім калісьці цёпла было стаяць і на снезе, а цяпер табе, баба, холадна ўжо і на летняй расе. Ідзі, ідзі, дурніца, у хату, дарэмна стаіш... Няхай трактар гудзе, няхай не дасць табе заснуць да дня.

Галя ціха пайшла.

Дзверы — і ў сенцах, і ў кухні, і ў хаце — старыя, скрыпучыя. Як ты ні асцерагайся, усё роўна скрабянуць па сэрцы. У хаце змрочна. Стаіць-то яна вокнамі на поўдзень і на ўсход, але акенцы гэтыя глядзяць з-пад нізкіх капяжоў, нібы пануры чалавек, толькі пад ногі. Галя ідзе ў той куток, дзе ложак, наўздагад, на хаду ўжо расшпільваючы сукенку. Распрануўшыся, яна асцярожна абмацвае край ложка і асцярожна лажыцца. Ды ўся гэтая асцярога — дарэмная. Сонечка яшчэ ўсё не спіць.

Шчака на падушцы, рука пад шчакой, а вочы глядзяць у паўцемру. Галя знайшла рукой яе цёплыя плечыкі і прыгарнула малую — усю за раз, з усімі яе думкамі.

— Мамка, а дзе наш тата?

— Спі, дачушка, ён хутка прыедзе.

— Прыедзе, прыедзе... Я малая была — ты ўсё казала і цяпер усё кажаш. Мамка, а тата харошы?

— Харошы, харошы...

— А Лёнька, дурань, гаворыць, што тата не ў горадзе, што ён у астрозе сядзіць, што ён... Як гэта, мамка?

— Што?

— Ну, як гэта?.. Ой, я забылася.

— Ты вось спі. Заўтра зноў не захочаш уставаць.

— А Лёнька кажа...

— Сціхні! — крыкнула Галя. Нават і для самой сябе нечакана злосна, а што ўжо казаць пра малую. Сонечка ўздрыганулася і зацiхла. Цяпер бы ёй якраз і заплакаць ад крыўды, але яна памаўчала хвілінку, а потым цёплая тонкая ручка яе працягнулася да Галінай шыі, трошкі напружылася, абняла і нібы самай моцнай сілай зноў прыцягнула маці да сябе.

— Я, мамка, буду спаць. І ты спі. Добра?

— Добра. Ты толькі адвярніся да сцяны. На гэты вось бачок...

Нялёгка Галі вымавіць адразу столькі слоў. Ды вось малая зацiхла. І добра. Гэтак будзе лепш і ёй, і маці.

«Не трэба ёй пакуль што бачыць маіх слёз, не трэба ведаць, што думаю я пра таго, хто стаў на гора наша бацькам яе, а маім мужам... Давай, дачушка, лепш заснём...»

За нізкай столлю, за страхой — высока над хатай стаіць у небе поўны ціхі месяц. За пшаніцай, за пахам ільну спыніўся недзе ў полі трактар. Спі, маладзіца, не паспееш адпачыць, пакуль паблекне месяц. Спі, спяшайся заснуць, пакуль трактарыст і прычэпшчык закурваюць... Ды яна не паспела, вядома. І не старалася, відаць. І трактар зноў гудзе, зноў над палямі коціцца, як хвалі на вялікім возеры, яго бадзёрае грукатанне.

— Мамка, а я ўжо ведаю,— тата наш спе-ку-лянт... А што гэта, мамка? Ты спіш?

Галя маўчыць.

«Не ўсё гэта, не ўсё, што ён, твой бацька, спекулянт. Ды я пакуль што памаўчу. А ты лепш спі, не забівай га-

лоўку думкамі. Няхай ужо маці — ёй варта, яна заслужыла — няхай лепш маці падумае...»

...Гарманіст Юрачка больш не прыйшоў у Гаросіцу — ні шыць кажухі, ні цалаваць сваю Галю, ні ўпотай ад яе хадзіць у Качаны. Нешта хутка пасля іх першага развітання камсамольца Сяргея паны пасадзілі за краты. Не аднаго, вядома,— узялі з ім разам і іншых, з Гаросіцы і з Качаноў. Другі раз пайшоў у турму і Іван Чарнагрэбень. У верасні трыццаць дзевятага года, вярнуўшыся ў родную вёску, Сяргей пачуў, што дзяўчына яго — за другім.

Як гэта сталася, што малады Хамёнак, Данькаў сын, узяў дачку Марылі Парабчанкі?

Гледзячы збоку, для многіх гэта было ясна. Ён — закахаўся, відаць, так, што пайшоў супраць волі бацькоў. Ну, а на месцы Галі пайшла б за яго не адна. Такі, людцы мае, хутар, ды і хлопец — нічога не скажаш. А што свёкар ліхі чалавек, дык жа не з ім, не з Данькам слінявым жыць. Прыйдзе час і на Даньку.

Сама Галя ведала больш. Мікола лазіў за ёю даўно, яшчэ да Юрачкі. Гаворка пра арышт Сяргея і Галіны горкія слёзы былі днямі ягонай радасці. Спачатку яна, вядома, і гаварыць не давалася, а потым смутак патрохі заглух. А Мікола налазіў — штовечар, то больш. Нават плакаў і страшыў, што кончыць, зарэжа і яе, і сябе... Заступіцца не было каму. Пра гэты замуж шчаслівы трубілі не толькі чужыя — і сваякі, і маці была на яго, Міколавым, баку... Першы раз ён узяў яе ледзь што не сілай. Адразу свет завязаў, заставалася толькі плакаць і моўчкі ісці за ім, у ім шукаць паратунку ад ганьбы. На Данькаў хутар яна прыйшла яшчэ з дзявочым выглядам. Калі ж маладзіцы ўжо нельга было больш схаваць таго, што стала прыкметным раней, чым у хаце чакалі,— у свёкравым вечным зудзенні толькі і чуваць было: «Байстручка, жабрачка, няўдаліца...»

Апошняе слова ён разумеў па-свойму. Яна была і спраўная, і працавітая, ды гэта ўсё — не тое. І жыць, і працаваць трэба толькі таму, каб быць багатым. Хамёнак жыў для гумна. Галава пад старым каўпаком і старасвецкая хатка патрэбны былі менш, чым гэтае гумно. Гумно павінна заўсёды быць поўнае. Дзеля гэтага трэба мець поле. Больш поля — большае гумно. Менш паспіш — болей зробіш. Не з'ясі, не зносіш — больш за-

станецца. Збіраючыся жаніць сына, Данька перасыпаў гумно, растачыў яго для тых снапоў, што прыйдуць сюды з пасажнага поля. А сын узяў ды звар'яцеў... Галя была для Данькі не сямейнік, яна толькі замяніла наймічку. Колькі яна ні працуй — усё гэта будзе не тое. Ніколі ёй не адрабіць за крыўду, за абразу, за ўрон, нанесены Данькавай гаспадарцы.

Мікола здаваўся іншым за бацьку толькі раней, да вяселля. Тут, на хутары, калі яна пераступіла з ім парог гэтай чортавай ямы,— Хамёнак застаўся Хамёнкам.

Свёкар Данька... Тры разы за ўвесь час ён быў ласкавы да Галі, гэты чалавек.

У першы дзень пасля вяселля свякроў зварыла чыгун бульбы ў лупінах і з чыгуном паставіла на стале. Данька зняў свой каўпак, прыгроб рукамі валасы, перахрысціўся і сеў за стол.

— Масла мо трохі растапі,— сказаў ён жонцы.

Яна была паслухмяная, ціхая, верная, гадоў ужо сорак маўчала, як цягавіты, непераборлівы конь. Пайшла ў камору і вярнулася з лыжкаю масла. Яго аказалася мала на ўсю скавародку. Вяртацца зноў у камору, зноў лезці ў слоік — гэта было ўжо звыш сіл і прызвычаення. І старая схітрыла перад новым сямейнікам: павярнулася да стала спіной і плюхнула ў масла тры лыжкі гарачай вады. Усе заўважылі гэта, і кожны па-свойму маўчаў. Галя здзівілася, Міколу стала нават няёмка, а старому было прыемна ўдвая — і за хітрасць сваёй гаспадыні, і за тое, што гэтай хітрасці ніхто, як відаць, не заўважыў...

Чорнымі кіпцюрамі даўно нямытых рук ён абіраў сваю бульбіну і, прыплюшчыўшы вочы, маўчаў. Пасля пачаў абмачаць яе ў «масла». Што раз адкусіць бульбіну, то больш усё лезе са шчопцямі ў жыжку.

— Еш, нявестачка, еш,— гаварыў ён.— Дома ж у вас не было. У галечы расла. Абмачай.

Другая ласка прыйшла праз паўгода, у летнюю ноч. Міколы не было нешта дома, старая крахтала на печы, а стары яшчэ соваўся па двары. Пасля ён падзюбаў тымі самымі бруднымі шчопцямі ў шыбу і зусім нечакана паклікаў нявестку па імені:

— Галя!

Яна ажно ўздрыганулася.

— Ідзі сюды, Галя!

Здзівілася. Выйшла. «Чаго яму трэба?..» Данька патупаў па сцежцы туды, дзе ад поля — вішняк. Спыніўся. Яна падышла і спынілася воддаль.

— Ночка якая, га? — сказаў стары.— Канюшына як пахне Сымонава, ліха яго галаве!.. Столькі коп!.. Пайдзі ты, Галя, другую дзяружку вазьмі. Пойдзем, яшчэ разочак прынясём. Зімой лішні ахапак як знойдзеш.

Галя ўбачыла пад пахай у яго скамечаную дзяругу.

— Я ніколі не крала,— сказала яна.— Трэба вам, мала свайго, дык ідзіце.

Павярнулася і пайшла. Не чула нават, што ён там бурчэў. Вядома — што. Ён нездарма скідае свой каўпак, толькі хрысцячыся перад іконай, а разувае лапці раз на тыдзень, у суботу. Ён нездарма зрабіў вялікае гумно.

Трэцяя ласка прыйшла тады, калі яна нарадзіла Антося і, пасля цяжкіх родаў, ляжала цэлы тыдзень у ложку.

— Курыцу трэба зарэзаць,— на трэці дзень аб'явіла свякроў.

Гэтая думка, народжаная ў пакутах, не вельмі ўзрушыла Даньку. Не памагала і тое, што сын — дагэтуль такі паслухмяны, разумны — таксама настойваў на тым, што курыцу ўсё ж такі трэба зарэзаць. Была і курыца такая, не нясушчая,— хадзіла толькі ды сакатала чортведама чаго каля акон, нібы сама прасілася пад нож. Жонка і сын не адставалі. Нявестка, немач на яе, ляжыць, а бульба ўся яшчэ не капана... Стары паклікаў курыцу ў сені, зачыніўся, злавіў яе ў кутку і ўзяў сякеру. Прысуд быў выкананы на парозе. Тады Данька ўнёс яе ў хату, кінуў на падлогу і сказаў:

— Бярыце. Ешце.

Гэта было шаснаццатага верасня — апошні дзень панскай улады.

Паны ўцяклі, а Хамёнак застаўся. Данька не доўга патрываў. Не спаў, не разуваўся ўсю зіму, нават хрысціцца пачаў у сваім каўпаку. «Канец... Канец свету...» — крахтаў ён, лежачы на печы. Напрадвесні старога нарэшце памылі і вынеслі з хаты ўперад нагамі. Назаўтра Мікола ўзяў яго каўпак, шпурнуў з сяней на гарышча і стаў гаспадарыць сам.

Праз год памерла свякроў.

...Трактар гудзе. Поўны месяц высока стаіць над палямі. Адзін будзе гудзець усю ноч, другі — свяціць трактарысту да сонца.

Чарнявая Сонечка цёпла дыхае носікам маме ў плячо. Даўно заснула, успомніла слова, якім назвалі на пашы яе амаль невядомага бацьку. Няхай пакуль што спіць, няхай не ведае больш...

Галя ўстала. Хацела выйсці ў кухню, напіцца, але раздумала і падышла да акна. Не адчыняецца яно, і фортачкі няма. А ўсё ж тут лепш чуваць, як за прасторам калгаснай пшаніцы, за лёнам духмяным бяссонна, нястомна працуе трактар.

— Сярожа,— шэпчуць сухія, гарачыя Галіны вусны,— Сярожа, можа, зайшоў бы? Ну, хоць напіцца...

Ды не, ён не зойдзе.

Ён заходзіў у гэтую хату адзін толькі раз.

Гэта было напрадвесні сорак чацвёртага года.

Нешта апоўначы Хамёнкавых разбудзіў стук у акно. Ясна — хто гэта: адны былі ў той час гаспадары начэй. Адчыняць і цяпер пайшла Галя. Сам гаспадар у такіх выпадках не ўставаў з пасцелі.

Следам за Галяй увайшло толькі двух, рэшта стаяла з коньмі на двары. Галя пабольшыла кнот у газніцы, а сама пайшла ў куток. Яе справа закончана, гаспадар будзе гаварыць сам.

— Добры вечар! Што, хворы? — спытаўся адзін з партызан.

— Ды так, таварышы, няхай яго немач...

— Сэрца?

— Не, яно, каб сказаць...

— Язва?

— У мяне, таварышы...

— Што ж, душа па радзіме баліць? Ляжы, ляжы. Я ведаю — ты спраўкі хочаш паказаць.

Партызан уключыў электрычны ліхтарык, і гаспадар заморгаў у святле.

— Усё нармальна,— сказаў партызан.— Хвароба працякае правільна. Барада запушчана, боты схаваны, самагоначка ёсць...

Мікола зразумеў гэта па-свойму.

— Ды недзе кропля ёсць, таварышы. Добра, што вы напомнілі.

— Ляжы, ляжы, Хамёнак, не ўставай. Няхай пастаіць самагонка твая. Заўтра заедуць бобікі. А можа, з імі і сам пан фельдфебель. А нам твае танцы ды спевы не трэба. Вахлак.

— Вось вы не верыце, таварышы...

— Ды што нам верыць — мы бачым,— перабіў яго партызан.— Бачым цябе наскрозь. У нас, брат, дакладна запісана ўся гісторыя тваёй хваробы,— і барадатай, і безбародай. Ты ўсюды ўсё адбываеш сваёй самагонкай. Народ абліваецца кроўю, а ты... Віляеш, як сука, і нашым, і вашым. Ды што нам з табой гаварыць. Дзе Каштанка? Пад'ём!

Хамёнак усё яшчэ цяжка, не збаўляючы выгляду хворага чалавека, узняўся і сеў на ложку.

— Галя, дай мне валёнкі.

Яна не хацела выходзіць з кутка. Хацелася нават шпурнуць іх, гэтыя знарок ірваныя валёнкі, у гэтую рыжую, знарок запушчаную бараду. Хацелася проста заплакаць ад крыўды і сораму... Аднак яна ўзяла з печы валёнкі і панесла іх перад сабой, каб хоць гэтак, хоць трошкі даўжэй не паказваць людзям, ад каго яна зноў зацяжарыла...

— На,— сказала яна адно слова, якое здолела вымавіць.

І тады ён, Сярожа, сказаў:

— Добры вечар, Галя! І ты ад нас хаваешся?

Ах, ну чаму ты, дурніца, тады не сказала яму: «Забяры мяне, родны, адгэтуль!» Чаму не назвала яго тым іменем, якое даражэй табе за ўсе на свеце імёны,— Сярожа? Чаму?..

Таму, што і мову табе, і слёзы адняло ад жалю да сябе, ад сораму.

— Добры вечар,— сказала яна, апусціўшы вочы.

Вельмі добра, што пры газніцы было цемнавата, што ён не асвятліў яе ліхтарыкам. Відаць, хоць трошкі яшчэ паважаў ён яе — калі ўжо не Галю сваю, дык жанчыну.

Яна не пайшла за імі ў гумно, засталася ў сенцах, на парозе, у адчыненых дзвярах. Хутаючыся ў незашпілены кажушок, яна чула... не чула, а прагна слухала маладую гутарку вольных, шчаслівых людзей.

Уся Хамёнкава хітрасць аказалася тут проста смешнай. Два дні выскубаў ён у тарпе саломы схованку, тры месяцы пакутавала ў цемры раскормленая жарабіца. А тут адзін з гэтых хлопцаў пастукаў, відаць, у вядро і, нібы поп, прамовіў:

— Дзе ты там, грэшная душа? Выходзь на божае святло!

Каштанка зафыркала ў адказ, і гэтае фырканне пакрыў вясёлы смех і гоман на таку.

Ён, Хамёнак, яшчэ ўсё ныў:

— З выгляду яна, і праўда, як быццам нічога. Ды, падла, без ног...

— Хэ! Та ў нэі дзійсно тількі чатыры ножкы, хлопці! — пачуўся прыемны голас аднаго з тых жартуноў, што хораша, відаць, спяваюць. Украінец.— Так шчо, таварышу ўзводны,— гаварыў ён,— моя біда, а ваш наказ залышыцця, мабуць, у сілі. Я конячку сідлаю, так?

— Сядлай, Арцём. Толькі хутчэй,— пачуўся голас Сярожы.

«Ён — камандзір. Я так і ведала»,— міжвольна з радасцю падумала Галя.

Тым часам той, каго звалі Арцёмам, зняў з невялікага каня сядло і перанёс яго на іхнюю Каштанку.

— Эх, здоровенькы булы, ластіўко! — сказаў ён.— А мого Чалого ты, борода, бэры. Тількі не ў яму цю постаў. Прыйду — побачу, як ты його годуватымэш. Він — заслужэны кінь. Ну, господы благословы!

Хлопец паставіў у стрэмя нагу, і вось на светлым фоне снегу вырас над іхняй Каштанкай яго сілуэт.

Наструнeная павадамі жарабіца затанцавала па прыгуменні.

— Прощай, борода! — пачуўся яшчэ адзін голас.— Ты, кстати, эту пакость сбрей. Мы как-нибудь зайдем, проверим. Вообще, разочка два в неделю бриться — это на здоровье.

— Не слухай, дзядзька, які ён фельчар? Ты лепш пчол у ёй развядзі.

— Точно! Медку не будет, но и заснуть не дадут.

— За мной! — зноў пачуўся голас Сяргея.

Яны паехалі, а Хамёнак застаўся. Пакінуты стомлены канюк, якога ён трымаў за павады, узняў галаву, заржаў. Неяк сумна, балюча — услед іх маладому смеху, цокату мноства падкоў па аблыселаму бруку дарогі...

— Не плач, ідзі лажыся, чаго ты...— гудзеў Хамёнак з-пад коўдры.— Ты думаеш, што мне яе не шкада. Такая, ліха ім, кабыліца!..

— Пайшоў ты к чорту! — сказала яна і палезла на печ.

Хамёнак маўчаў нядоўга.

— Ага-а! — пачуўся ў цемры яго зларадны голас.— Дык ты па ім, па гэтым шыбеніку! Ну, паглядзім!..

Ён і тады яшчэ страшыў, ужо ў канцы панавання чужынцаў, ужо напярэдадні вызвалення.

...За акном пачынае світаць. Вялікі, поўны месяц вось-вось пабялее, закончыць дзяжурства над полем, перадасць яго сонцу.

А трактар гудзе і гудзе...

«Зайдзі, зайдзі, Сярожа, яшчэ раз. Апошні разок!..»

Галя глядзіць удаль, успёршыся рукамі і грудзьмі на падаконнік.

А гул усё, здаецца, набліжаецца. Так, ён бліжэй, штораз бліжэй!..

«Ідзі, ідзі адтуль, дарагі мой, куды ты пайшоў пад песню свайго гарманіка на вуліцы, пад цокат падкоў на дарозе,— з той яснай стараны, адкуль ты не вяртаўся гэтак доўга!..»

Збылося!

Трактар спыніўся. Рокат замоўк.

Галя ўстала і адышла ад акна. Міжвольнымі рухамі рук яна адразу паправіла валасы, пасля — таксама міжвольна — закрыла рукамі твар.

Сяргей ідзе. Яшчэ ўсё малады, як і ў той час, толькі цяпер — у сінім заплямленым камбінезоне, з пшанічным чубам над блакітнымі вясёлымі вачыма, з кепкай у левай руцэ. Вось-вось зашалясціць пад яго ботамі росная трава, захрупае жвір каля прызбы, працягнецца да шыбы родная рука, застукае ціхенька ў шкло і — кончыцца ўсё, што было... Ідзі, ідзі, я чакаю даўно... ой, даўно!

Ды што гэта!..

Ну, а ты думала — што?..

Трактар гудзе ізноў. І гэты гул цяпер штораз — далей.

Як гэта проста ўсё, як зразумела, што ён завярнуўся,— і як гэта страшна!.. Сядзь і сядзі каля акна. Хочаш — крычы, а хочаш — маўчы, пазірай. Ёсць і яшчэ адно, што табе засталося,— заплач.

І Галя выбрала апошняе. Не выбрала — яно прыйшло само. Прыпаўшы тварам да гарачых рук на падаконніку, яна заплакала — горка, наўзрыд. Плакала доўга, як дзіця, калі яго пакрыўдзяць і пакінуць у такой вось чужой і цёмнай хаце. А потым, як дзіця, стамілася ад слёз. Вярнулася стома на вочы, мякка, уладна, асела на душу...

Жняя заснула.

А трактар гудзе і гудзе...

...За садам — пшаніца. Багаты хлебны прастор. Над калоссем — густая парная імгла, праз якую спакойна глядзіць на зямлю негарачае сонца. Сёння, у нядзелю, яно нібы адпачывае само і хоча даць выхадны ад спёкі ўсяму, што жыве.

Такога мора пшаніцы не бачылі тут, на месцы нядаўніх палосак ды межаў, ніколі. Прыгнешся трохі — амаль зусім не варушыцца цяжкае ды непахілае калоссе, цёплавільготнае ў імгле, нібы спацела... Харошая пшаніца. Так і трэба! Над шчоткай меднага калосся — шэрыя, няўрымслівыя вераб'і. Дажылі да раскошы. Так і лётаюць, так і шчабечуць, так і садзяцца на каласы, нібы пчолы на кветкі. Толькі тыя заўсёды працуюць, гудуць сваю песню сур'ёзна, а вераб'і цяпер шчаслівыя, без клопату. Зусім легкадумны народ.

А трактар яшчэ ўсё гудзе і гудзе...

Хто там змяніў гарманіста Сяргея?

Каля студні мыецца Галін хлопец Антось. Нацягаў у карыта сцюдзёнай вады, зняў кашулю і на ўвесь двор чуваць, як ён фыркае ды пакрэктвае ад здавальнення. Харошы хлопец, жывы, працавіты. Добра, што цягне яго да людзей, да вучобы, да працы. Ён разумее ўжо, што за бацьку няма чаго і няма на каго злаваць. «Злуйся, дурань стары, на самога сябе. Яшчэ і сыну праз цябе брыдка. Маці — іншая справа». Антось выціраецца свежым кужэльным ручніком. І зноў, здаецца, на ўвесь двор чуваць, як аж рыпіць яго загарэлы твар, моцныя рукі, што заслужылі і сёння на адпачынак.

Галя вельмі любіць Сонечку. Галі ў маленстве ніхто не здымаў. Якія там маглі быць здымкі! Добра хоць, што люстэрка было ў Парабчанкі. Ды Галя глядзіць на Сонечку сваю, як у люстэрка. Такою, мусіць, толькі такою была яна сама калісьці,— з вялікімі вачыма, чорненькая шчабятушка...

Сонечка стаіць на пасцелі ў кароткай чысценькай кашульцы. Яшчэ ўсё сонная, ды ўжо з усмешкай на прыплюшчаных карых вачах, яна працягвае да Галі тонкія загарэлыя ручкі. Мама надзявае на іх маленькі крэмавы станік, потым зашпільвае яго, спрытна перабіраючы пальцамі белыя гузікі. А тонкія цёплыя ручкі малой ужо абвіліся за Галіну шыю. Чорнавалосая галоўка сама схілілася на маміна плячо. Ой, як прыпала б яна да падушкі!.. Ды нічога, Сонечка ўстане таксама ахвотна. Яна

ведае, што цяпер, у жніво, ёй трэба замяніць Антося — пастуха. У садзе ўжо ходзіць па роснай траве яе сяброўка, ласкавая, спакойная Падласка. У жоўтым чысценькім збанку стаіць на стале каля кубка цёплы сырадой.

— Ты, мамка, спала са мною?

— З табою. То ж мы разам з табою заснулі.

— Сёння, мамка, нядзеля?

— Нядзеля. Сукенку ты надзенеш новую, дачушка. Гэтую.

— А ты, мамка, пойдзеш у поле. Жыта дажалі, дык трэба ўжо авёс. І авёс, і пшаніцу. Антось таксама пойдзе.

— Ён паспіць. Ён малаціў усю ноч.

— Антось наш вялікі. Ён у нас, мамка, харошы.

— Харошы, дочка, харошы.

— І я харошая, мамка. Я цябе слухаю.

— Ты — таксама, дачушка. Ты лепшая за нас усіх.

Галя падцягвае малой таксама, як і станік, свежыя, гладкія трусікі, а потым туліць да грудзей усю яе — такую родную, цёплую. «Сонейка маё! Чаму ж я не нарадзіла цябе ад таго, хто быў мой?!.»

А за акном — чуваць — гудзе, ракоча нястомны рабацяга-трактар... Хто там сядзіць за рулём? Хто там змяніў Сярожу?

— А я ўчора думала-думала, думала-думала,— шчабеча Сонечка,— і ўспомніла: спе-ку-лянт! А што гэта, мамка? Што?

— Вырасцеш, дочка, яшчэ трохі і тады зразумееш, тады я скажу. Ты — харошая, ты больш не будзеш пытацца?

— Не буду.

...Галя ідзе па расе каля пшаніцы, туды, дзе дарога ў поле.

«Не, ён — не толькі спекулянт,— у думках гаворыць яна, нібы яшчэ ўсё размаўляючы з дачкой.— Ён — баязлівец, злосны, плюгавы, шкодны чалавек. Ён ніколі не быў тваім бацькам, дачушка мая, не быў маім мужам. Ніколі!..»

Яна ўспамінае яго бараду. Кудлатую, рыжую, з пчоламі. Назаўтра пасля таго, як забралі Каштанку, ён доўга скроб тупою брытвай гэтую бараду,— крахтаў, стагнаў перад аблезлым трохкутнікам люстэрка, а ўсё ж такі скроб. І кожны тыдзень галіўся, да самага прыходу

нашай арміі, штоночы чакаючы тых, што абяцалі прыехаць праверыць. Яны, вядома, не прыехалі, а ён, вядома, не змяніўся. Пайшоў на фронт. Ну, прастрэлілі трохі руку... Куды ён толькі не тыцкаўся з гэтай рукой, каб давесці, што ён за савецкую ўладу! Куды ён толькі не ездзіў па дрожджы — і ў Стоўбцы, і ў Мінск...

І вось даездзіўся. Сядзіць.

Можа, нядобра гэта, што яна не шкадуе яго? То ж бацька дзецям, пражылі столькі год... Ды не, не шкадуе, ні разу нават не падумала.

А трактар гудзе...

Хутка знікне імгла, і за пшаніцай, за лёнам адкрыецца чорны прастор свежай, духмянай раллі, стане відаць, колькі за ноч узняў зямлі яе Сярожка. А можа, гэта ён яшчэ сядзіць за рулём? Не, не ён. Нават трактар ракоча не так,— не даходзіць у сэрца яго несціханы, бязлітасны, добры, любімы гул. Не, не ён.

Нехта ідзе па дарозе...

Божа мой — ён!..

Галя хацела рвануцца, пабегчы туды, але спынілася — глядзіць... Сярожа ідзе без шапкі, у сінім расхрыстаным на грудзях камбінезоне — такі самы, якім яна бачыла яго праз акно.

«Не, ён не ўбачыць мяне!.. Не, не цяпер!..»

Яна сышла са сцежкі ў пшаніцу.

Сяргей ідзе і не бачыць над калоссем яе галавы ў белай хустцы, пад колер імглы. Ды ён сюды і не глядзіць... Толькі на яго, услед яму глядзяць Галіны карыя, сумныя вочы...

«Вярніся ты хоць як-небудзь назад, мая харошая, мая загубленая маладосць! Вярніся, заспявай мне вясёлую песню пра чорную галку, якая яшчэ ўсё твая, зірні мне ў вочы, і я сама падпалю гэты хутар, вазьму дзяцей, пайду за табой усюды, куды скажаш!..»

А пшаніца, якая пшаніца навокал! Густая, чыстая, высокая. Так і трэба!

Галя яшчэ не думае пра гэта: толькі адчувае. Мазольная спрытная рука жняі пайшла па каласах, і пяшчотныя дотыкі іх разбудзілі ў душы пачуцці светлай, харошай палёгкі...

«Іван Сцяпанавіч! Дзядзька Іван! Памажыце мне, дзядзька!»

Галіны вусны шэпчуць гэта, як даўно завучаныя сло-

вы. І дзядзька Іван, разумны Іван Сцяпанавіч, той самы Іван Чарнагрэбень, падпольшчык і гарманіст у мінулым, цяпер старшыня іх калгаса, глядзіць на Галю з-пад густых, ужо як быццам з сівізною брывей.

«Што ты хочаш, Галіна?»

«Дзядзька Іван, я не хачу там жыць, вазьміце вы мяне назад у нашу вёску. Зрабіце мне хатку, і мы з Антосем адробім, за ўсенька адробім. Здыміце з мяне яго прозвішча, дзядзька Іван. То ж вы і самі ведаеце ўсё — хто ён, хто я і хто мае дзеці...»

«Не плач, Галіна, не трэба. Уладзім».

А Галя плача. Ідзе па дарозе і плача. Праз імглу і праз слёзы, што засланілі ад яе гэты праклятый, яшчэ ўсё не зраўнаваны з зямлёю хутар, працягваюцца тонкія загарэлыя ручкі, цёпла кладуцца на шыю яе і каля самага вуха чуваць:

«Ты харошая, мамка мая!»

Не, гэта ты харошая, ты, маё сонейка, ты лепшая за ўсіх! І доля твая будзе не такой, як у мамы. Ніхто не насмяецца з твайго жыцця...

А трактар гудзе і гудзе...

Там — не Сярожка. Ды гэта нічога. Ноччу будзе зноў ён. Зноў будзе балець па ім яе душа, да самага світання...

Няхай сабе. Абы толькі гудзеў.

1953

4 Зак. 1705

МАЦІ

Жнучы, яна стамлялася з кожным днём усё больш. Гарачую задуху цяжка было адмахнуць ад знямоглых грудзей нават самай вялікай, самай каласістай жменяй. А рабіць трэба было, хоць і свету не бачыш... І яна жала, нікому нічога не кажучы.

Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім наймалодшым, у тое страшнае лета адзіным у хаце сынам, старая ледзь перастаўляла ногі, натруджаныя гадамі бязлітаснай працы. Паблеклыя вочы яе глядзелі на свет з-пад нізка насунутай хусткі, здаецца, зусім абыякава.

Аднак яны бачылі многа. Вось нечакана спыніўшыся, маці азірнулася на свайго хлопца, які, таксама з сярпом на плячы, пачціва ішоў ззаду, запавальняючы хаду, папастушынаму «клюючы» салодкі жытні каласок.

— Глядзі, Васіль, як ён упяўся... Эх! Трымайся, нябога, стой!

Сын перастаў на момант «кляваць», зірнуў у той бок, куды яна паказвала. За вялізнай узорнай дзяругай цераспалосіцы, недзе далёка-далёка за ўзгоркам патухала зара, а зусім блізка ад мяжы, па якой яны ішлі, стаяў пахілы

мэндлік жыта. Уранні па нівах, з гары ў даліну, прайшоўся нізам вецер і панасоўваў мэндлікам шапкі на самоя вочы. Мала таго, каторы слабей пастаўлены, дык і ўсяго яго ці нахіліў, ці нават абярнуў зусім. Той, на які паказвала маці, нахілены ўсімі снапамі ўдагон ранішняму ветру, што быў ужо на другім канцы свету,— не хацеў упасці. І старая жняя ўсміхнулася, гледзячы на яго амаль таксама ўлюбёна ў жыццё, як у тыя гады, калі яна была парабчанкай у панскім двары і не ведала стомы, бегаючы вакол чужога шчасця.

Калі мяжа ўперлася ў гасцінец, маці з сынам павярнула ўлева. Па сцежцы на траве абочыны пайшлі таксама: яна — спераду, ён — ззаду.

Па правай руцэ ўздымалася высокая града гасцінца, па левай час ад часу блізка гулі тэлеграфныя слупы.

Прагудзе адзін, пасля ідзеш, пасля зноў стаіць ды гудзе, нібы нешта жывое,— так сумна, нават злавесна, усцішна мармычучы.

На адным слупе, ужо недалёка ад павароту на іхні хутар, старая заўважыла белую плямку паперы — на ўзроўні вачэй. Прайшла міма: няма калі думаць пра ўсё... Потым спынілася. Сказаць сыну, каб зірнуў, што гэта,— не паспела: ён ужо сам чытаў, кінуўшы каласок. Прачытаўшы, аддзёр паперку, парваў яе на кавалачкі і сыпануў імі, нібы жменяй мякіны, камусьці нябачнаму ў вочы.

— Што гэта?

— Каб не давалі есці байцам. Каб выдавалі іх паліцаям. Дадуць гарэлкі і тытуню.

— Няхай бы сабе вісела, сынок. Няўжо ж іх нехта паслухае?

— Будуць расстрэльваць тых, хто не паслухае. Усю сям'ю. І хату спаляць.

— На ўсё божая воля...

Яны пайшлі — зноў адно за адным і моўчкі.

Дома, у сенцах старое хаты, яшчэ пры панах выкінутай з вёскі на хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну над вушаком. Сын зрабіў тое самае. Яна паправіла аберуч хустку, зверху ўніз з прыціскам правяла рукамі па твары, нібы здымаючы стому з вачэй, і ўжо хацела сказаць, што вось толькі падоіць карову ды будуць вячэраць.

— Я пайду ў вёску,— апярэдзіў яе Васіль.

— Зноў! — больш спалохана, чым злосна, крыкнула яна. А потым перайшла на ласку: — Не ішоў бы ты лепш. Заўтра ж рана ўставаць.

— Ну што ж, і ўстану.

— Дык павячэраў бы хоць.

— Я скора прыйду.

— Ведаю я гэтае скора... Ой, находзішся ты! Давядзе цябе гэты Азаронachак! Успомніш ты маё слова!..

— Нічога, маці. Спалохалася?

— Вось тады пасмяешся! Знайшоў чым гуляць! Па-твойму, я сляпая — нічога не бачу, або дурная — нічога не ведаю?

Ён падумаў, што больш не варта... Не, ён проста ўспыхнуў:

— Яшчэ чаго — будзе вучыць!

І пайшоў.

Зноў дай божа цярплівасць на ўсенькую ноч!..

Праз якую гадзіну старая хата ў шэрай, па-начному ўжо аднатоннай, чыстапаліцы стомлена патушыла агеньчыкі акон.

. . . .

Маці не спіць.

Каля гэтага хутара фронт — трагічны пачатак вайны — прайшоў, як нейкі раптоўны віхор,— і верхам, і нізам. Раўлі самалёты, ірваліся бомбы, грукаталі танкі, беглі па збожжы салдаты... Прайшоў гэты віхор і праз душу: ён нечакана вымеў з хаты абодвух старэйшых сыноў. Сцяпан толькі пазалетась, калі прыйшлі таварышы, вярнуўся з панскага астрога, прычакаўшы нарэшце таго, за што пакутаваў. Уладзік, самы старэйшы, гаспадар, змабілізованы панамі ўлетку трыццаць дзевятага года, толькі ў замаразкі прынёс асміну вошай з нямецкага лагера.

І вось пайшлі яе хлопцы зноў, цяпер ужо на ўсход. І не вяртаюцца, як іншыя... Не паспелі і ажаніцца,— так хутка праляцеў ён, гэты час іх доўгачаканай волі. Уладзік толькі дрэва навалачыў, каб новую хату рубіць. Сцяпан у сельсавеце сядзеў, старшынёю. А Васіль — гэты вучыўся дзве зімы ажно ў Наваградку...

Так, тых няма. Бог святы ведае, што будзе... А гэты, апошні, не хоча сядзець у хаце, шукае няшчасця. Дачакалася — нават не скажа, куды і чаго...

...Яны прыйшлі яшчэ зацямна. Старая не спала ад болю ў нагах, і асцярожны стук у шыбу не разбудзіў яе, а проста спалохаў. Пакуль яна ўзняла з падушкі галаву, пакуль у гэтай сівой праставалосай галаве сто разоў перавярнулася думка — хто гэта? — і нават радасць — а можа? — пакуль яна ўстала, пачуўся амаль да шэпту прыглушаны голас:

— Хозяин!.. Хозяин, открой!..

Як вядзецца спрадвеку, яна спачатку прыткнулася лбом да шыбы, паглядзела. Потым выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засаўку і адчыніла дзверы. Стала толькі зусім ясна тое, аб чым яна здагадалася адразу: гэта — яны, байцы...

Адзін з іх,— а колькі ўсіх было, не паспела заўважыць адразу ў матава-празрыстым паўзмроку дасвецця,— адзін падышоў да яе і ўсё яшчэ шэптам сказаў, нібы спытаўся:

— Мать! Ты нам хлебушка дай, родная... Ты не бойся: мы сразу же уйдем... Из лагеря бежали...

Шэры і гладкі тэлеграфны слуп са злавесным гудзеннем праплыў перад яе вачыма... З той самай паперкай, якую раваў яе хлопец... Мільганула думка, трывогай тузануўшы за сэрца: а ён яшчэ не вярнуўся!.. Белая пляма паперкі махнулася разам са слупам удаль і знікла. Застаўся толькі страшны няголены твар чалавека з вялікімі вачыма. Засталіся толькі яны — цяпер ужо добра відаць — учатырох.

— Заходзьце, хлопчыкі. Я вам хоць малачка... Хоць смагу прагнаць... Лямпу не будзем запальваць...

Апошняе яна сказала, пераступаючы парог.

. . . .

І на гасцінцы, і ў мястэчку, на ўсім — так добра знаёмым і якім жа кароткім цяпер — шляху ад роднай хаты да свежай ямы ў лапухах, добрыя людзі бачылі яе пакутніцкі паход.

І ўсім было зразумела, куды і завошта.

Чатыры босыя, у вайсковых лахманах мужчыны, з рукамі, скручанымі назад калючым дротам, па двух ішлі следам за ёю. Ёй фашысты зрабілі палёгку: не звязалі рук... Што ж, яны не баяліся яе нават так, як гэтых бяззбройных, знясіленых уцекачоў. Адзін з байцоў, яшчэ зусім хлапчук, нядаўна астрыжаны пад машынку, з усіх

сіл намагаўся не ўпасці і, ззаду гледзячы на таварышаў, узнімаў, як і яны, галаву.

Свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя рукі яна трымала мазалямі да мазалёў. Шаптала свае, зусім новыя словы малітвы. І ў ранішнім святле роднага сонца ясным быў яе твар, хоць па маршчынах міжвольна каціліся слёзы. Яна і тут не думала пра сябе. Дзе ён, яе Васілёк, чаму не вярнуўся?.. Як добра, божа ласкавы, што ён не прыйшоў, не прыбег нават і на пажар роднай хаты!.. Відаць, далёка ўжо недзе сынок, відаць, адкапалі-такі яны з Азаронкам свае кулямёты... Дзе яны, Уладзік і Сцяпан?.. Хавай іх, божа, усіх трох ад куль, дай ім усім убачыць матчыну магілу!.. І тут душа яе вярталася да гэтых, да чужых сыноў, з якімі так моцна зрадніла доля... Яна чула іх крокі — шорганне босых ног па жвіры, чула і цяжкае дыханне... Яна аддала ім усё, што магла... А тут нават не азірнешся... І яна рабіла адно — яшчэ як мама вучыла — малілася. І за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе...

Горача дыхалі клыкастыя, дурныя зяпы аўчарак. Чорнай сталлю паблісквалі ў голых да локцяў, загарэлых руках аўтаматы. Час ад часу на ўзбоччы гудзелі тэлеграфныя слупы.

Маці не ведала, хто яна. Не думала аб тым, што не з адным толькі жахам глядзелі на іх паход сустрэчныя,— што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай...

1957

ТРЭБА ПАЕХАЦЬ

Чарнявы, здаравенны грукач,— у вялізных, надзягцяраных ботах, у пахучым кажусе, толькі ўчора, відаць, да чырвані нацёртым свежай цэглай,— ляснік Мікола Жолуд стаіць на рынку каля сваіх саней-развалаў і гукае:

— Здароў, зямляк!

Збочваю з праходу сярод распрэжаных фурманак, конскіх хвастоў і задзёртых аглабель і — паміж саньмі і коньмі — іду да яго.

Здароўкаемся. Не ведаю, як яму, а мне вельмі прыемна сустрэцца з даўнім знаёмым, паціснуць яго вузлаватую і шурпатую, як карага, руку,— нібы набіраючы сілы. Ды і яму, відаць, прыемна, бо смяецца, чорт, выскаліўшы белыя, моцныя зубы, якімі шчодра напханы яго шырокі рот.

— Што, па скварку прыехаў! Бяры вось маю,— цэлыя сані сала!..

У развалах на гарохавінні ляжыць ва ўсёй сваёй дванаццаціпудовай красе ружовая ад холаду, перацягнутая двума пастронкамі адстаўная свінаматка.

— А сам ты што, толькі дзічынку ясі?

Ён адказвае нешта, смяецца, а ўвага мая тым часам выключаецца на момант, амаль не ўспрымае ягоных слоў...

Я ўспамінаю вясняны лес, росны, халаднаваты майскі досвітак. Восем дружных, вясёлых хлопцаў, партызанскіх разведчыкаў, і ён, ляснік Мікола, дзевяты,— ляжым мы ў засадзе каля дзічынай сцежкі. Хутка прыемнае спалучыцца з карысным: затрашчаць нашы аўтаматы, і будзе цэлая фурманка свежаніны. Бо тут, па гэтай сцежцы, яны ідуць звычайна на жыр — цэлы вывадак з маткаю. Мікола лгаць не будзе: сам прыйшоў па нас у вёску, дзе мы тады стаялі. Навокал аж заходзяцца ў падсадзе салаўі. А мы чуем нават, як мармыча, лезучы з зямлі, трава... Вось, вось, вось... Вось яна пачуецца нарэшце, гэтая дзічыная хада!.. Ды тут ён, наш правадыр, узняўся.

«Уставайце, хлопцы! — загрымеў як з яснага неба.— Нічога не будзе».

«Няўжо не пойдуць? Дрыжалі колькі... Яшчэ паляжым!»

Але ён — няўмольны і ўсемагутны, як нейкі бог-лясун,— гаворыць:

«Браточкі мае, што ж мы робім?! То ж вёска пад бокам: паднімем вэрхал — што людзі падумаюць?.. Мала хіба народ напалоханы?.. Няхай яны лепш падохнуць, ліха матары, тыя дзікі!..»

Да нас адразу даходзіць, што́ гэта азначае.

Надрэчная вёска Мохавічы, першая за лесам, зусім нядаўна адчула начны варожы напад. Няхай цяпер спіць спакойна.

І мы ідзём, ужо вясёлыя, да Міколавай леснічоўкі, дзе стаяць нашы коні...

Цяпер мне хочацца, зноў набіраючы сілы, шчыльней дакрануцца да гэтай простай, здаровай душы.

— Памятаеш, як мы дзікоў пільнавалі?

Ён дабрадушна ўсміхаецца шырокім ротам.

— Вось цяпер прыехаў бы! Га? Ну, няўжо ты і праўда так моцна заняты?..

— А што — ходзяць?

— І ходзяць, і ў кубле ляжаць. Нядаўна аднаго ўходаў, перад самымі калядамі.

— Колькі пудоў?

— А чорт яго важыў! І так нікуды не дзенецца.

— Сальца такое... з праслойкай...

— Сала, браток, любівае. І чарачку яшчэ... Прыязджай — праслоім.

Базару сёння, як кажуць, няма: свіней многа, а пакупцоў няшмат, ды і тыя чакаюць, пакуль прадавец здасца на марозе, пачне патроху збаўляць цану. Да таго ж яшчэ, у Міколы — «мацёра», вельмі падобная на паросную. Не тавар. Вось зноў нейкі падышоў, памацаў, спытаўся пра цану, сказаў: «Дай божа!..» і пасунуўся далей.

Міколу гэта не збянтэжыла. Нібы ад мухі, адмахнуўшыся ад купца, ён расказвае:

— Паглядзеў я, браток, нядаўна цікавую штуку. Калі ты не забыўся яшчэ — у Чорнай Кудзерцы, каля Ахламеевага котлішча. Каля самай дзічынай сцежкі — яловы выварат. Здаравенны! Неяк я сабе ціхенька іду, гляджу — ліса, ліха матары, то з вываратa, то на выварат, то з вывараты, то на выварат!.. Цырк!.. Ляжу я, гляджу і пра стрэльбу забыўся. Што гэта, думаю, да чаго?.. А потым, браток, дзікі. І зноў мяне нібы хто пад бок штурхае: «не страляй!..» Мацёра спераду ідзе, а за ёю жэўжыкі, паласатыя ўсе, як акуні. Адкуль тая ліса і ўзялася,— за апошняга парсючка ды на выварат!.. Рохкала свіння, рохкала! І на дыбы станавілася — не дастане! Пайшла. А тады і ліса з парасём пабегла...

— А ты не страляў?!

— Паверыш, браток, і не страляў. Пасля толькі пакаяўся. Інцярэсу многа! Дзе ты бачыў!

— Ну, за ваўкоў капейку добрую аграбаеш?

— Ды каб жа так яны пад руку ішлі! Ого! Абкружылі мы іх нядаўна за Галым балотам,— усё як мае быць. Ды гэтак жа добра адзін, ліха матары, ішоў на Свярдзёлка!.. Ты яго не ведаеш: новы ляснік, замест Маханьковіча. Недзе ажно з-пад Валожына прыехаў. Стрэльба, браток, новая, а — раз! — асечка, другі раз — асечка!.. А Свярдзёлак... Ты ведаеш,— добра, што мы падбеглі! Хапіў стрэльбу за рулю ды ўжо размахнуўся, каб гвазданўць па сасне! Ледзь адабралі. За рукі, браток, за ногі — ледзь утрымалі! Разышоўся — няхай бог крые!..

Жолуд гаворыць гэта зусім сур'ёзна. І я міжвольна ўяўляю другога такога, як ён, грукача, ляснога асілка. Бо дзе ж там — ледзь утрымалі!

— А вось і ён! — усцешыўся Мікола.— Гэй, Сцяпан! Ідзі сюды! Можа, хоць ты маю скараміну купіш.

Асцярожна праціснуўшыся паміж двума конскімі задамі, да нас падышоў чалавечак. Не скрыпка, а такі сабе паўскрыпак. І кажух не пахне, і боты даўно не мазаны дзёгцем. Каўнер настаўлены, вушы ў шапцы-аблавушцы не звязаны наверсе матузкамі. Худы, няголены, рыжаваты. Адзін толькі нос тырчыць. Убачыўшы гэты востры, сіняваты носік, я пачаў падазраваць, што Свярдзёлак — не прозвішча, а мянушка. Можа, з дому яе прывёз, з-пад Валожына, а можа, тут ужо нашы хлопцы яму прышпілілі.

— Во, ліха матары, здаравіла які! — на ўсе, як кажуць, застаўкі ўсміхнуўся Мікола, паказваючы на Свярдзёлка.— Воўчая смерць! Паздароўкайся, Сцёпа, з чалавекам.

Сцёпа падаў мне руку. Малая, але ўчэпістая, як ракава клюшня.

Мне цяжка стрымліваць смех, а Мікола яшчэ паддае.

— Які там здаровы! — нібы адказвае ён камусьці.— Вунь ужо кропля пад носам вісіць...

Сцёпа шморгае носікам і тонкім, «бабскім» галаском адказвае:

— А кроплю, бачыш, яшчэ ўтрымаю!..

Мы рагочам. Пасля гаворым пра пушчу, пра жыццё, пра міжнародную палітыку... На развітанне леснікі просяць прыехаць абавязкова.

— Хочаш,— адзін,— гаворыць Мікола,— а хочаш, дык таварышаў якіх вазьмі.— Ну, і, бясспрэчна, як заўсёды, дадае:— Прывязіце трохі гільзаў, шаснаццатага калібра, і пораху...

— Дрампуляў якіх-небудзь, на ваўкоў,— у тон яму дадае сваім галаском Свярдзёлак.— Каб пекануў катораму, дык каб адразу...

Сцёпа развітаўся са мной і пайшоў. Хацеў ісці і я, але Мікола прытрымаў маю руку.

— А ты не думай,— сказаў ён значна цішэй і неяк нібы нават вінавата ўсміхаючыся,— што я табе пра Свярдзёлка насмешку якую... Ён гэтых ваўкоў налузгаў столькі, што мы з табой і ў вочы не бачылі. Газета пісала: шэсцьдзесят тры. Гэта, браток, пра яго. А як ён падвывае, каб ты толькі чуў! І за прыбылога, і за пераярка, і за старога воўка, ліха матары, як зойдзецца — хоць ты на печ хавайся!.. І так ён, Сцяпан, харошы чалавек... Дык прыязджай ты, браток, не лянуйся!..

...Сяджу на цягучым пракураным сходзе... Успамінаю словы: «Няўжо ты і праўда так моцна заняты?», чую за імі пах жывіцы і аўчыны, сасновы шум і рыпенне снегу пад ботамі... Трэба паехаць!.. Нават адразу,— не дачакаўшыся канца чарговай гутаркі пра неабходнасць вывучаць жыццё!..

1957

Memento mori

Позняй восенню сорак трэцяга года на адным з самых спакойных перагонаў Беларускай чыгункі ўзарваўся нямецкі вайсковы эшалон.

Праз дзень, халодным, золкім досвіткам, бліжэйшую да месца катастрофы вёску акружылі карнікі. Жандары ў касках і стракатых плашч-палатках і мясцовыя здраднікі-паліцаі ў чорных, прамоклых шынялях прыехалі з райцэнтра на пяці машынах. Вёска была вялікая, але «накрыць» яе ўдалося хутка і спраўна. Як высветлілася значна пазней, уцалела толькі двое: хлапчук, які выпаўз баразной у загуменныя кусты, і дзед, што якразаначаваў у сваяка на дальнім хутары.

Усе іншыя жыхары сагнаны былі ў той канец вёскі, дзе стаяла старая вялізная адрына,— усё, што ўцалела ад калгаснай фермы.

Зондэрфюрэр, начальнік экспедыцыі, разважыў, што прымусіць «бандытаў» капаць сабе яму — доўгая гісторыя. Значна прасцей спаліць іх у гэтай адрыне. Пакуль яго падначаленыя заганялі вёску ў трое шырокіх варот драўлянай будыніны, ён стаяў трохі збоку, на ўзгорачку, і непрыемна моршчыўся ад дзікага крыку і плачу...

Побач з ім амаль непрыкметна ўздрыгвала ад пранізлівай слаты маладая збялелая перакладчыца.

— Мы хутка скончым гэтае швайнэрай[1], і тады, фройляйн Вэра, паедзем дахаты. Будзе зноў цёпла... О так!..

Істота ў скураным паліто і белай вязанай хустцы выклікала на твар крывое падабенства службова-інтымнай усмешкі.

Так бы ўсё і было, як бывала, аднак, зірнуўшы ў натоўп сваіх ахвяр, што набліжаліся да крайняй ад яго чорнай пячоры варот, зондэрфюрэр заўважыў знаёмага.

— Адкуль я ведаю яго?.. О!.. Мэншэнскінд[2], дык гэта ж той пячнік!.. Скажыце, фройляйн Вэра, каб яго падагналі сюды.

Печніка падагналі.

— Біст ду дох аўх гір, майн лібэр кэрль?[3] — засмяяўся начальнік.

Стары нічога не зразумеў. Ды, відаць, і не чуў. Бледны, без шапкі на лысіне, аброслы сівеючай шчэццю, у нейкім шэрым рыззі, ён упёрся ў немца скамянелымі вачыма і маўчаў. Толькі бяскроўныя губы перасмыкаліся, як ад нязбытнага жадання гаварыць.

Улетку гэты стары рабіў зондэрфюрэру печы. Раніц пяць узапар дзяжурны жандар абшукваў яго і кожны раз аднолькава весела знаходзіў у кішэнях чалавека тое самае крэсіва, самасад і кавалак чорнага хлеба. А печы атрымаліся выдатныя. Кухар хваліць пліту, а гаспадар галанку з белай кафлі.

Зондэрфюрэр і цяпер ледзь не заахкаў на ўспамін аб яе ласкавай, гладкай цеплыні.

— Скажыце яму, фройляйн Вэра, што ён не будзе спалены. Спытайцеся, ён хоча жыць?

— Спадар зондэрфюрэр кажа, што вы, дзядзька, будзеце жыць. І ён пытаецца, ці вы гэтага хочаце?

Пячнік толькі паварушыў бяскроўнымі губамі.

— І скажыце яму... Спытайцеся, хто ў яго там ёсць?

— Спадар зондэрфюрэр пытаецца, хто ў вас там ёсць? Там — у адрыне?

З вуснаў старога сарваліся словы:

---

[1] Свінства.

[2] Дасλоўна — «дзіця чалавечае», адпавядае беларускаму «хлопча».

[3] І ты таксама тут, мой дарагі?

— Там... мая... баба...

— Ён кажа, што там яго жонка.

— Скажыце яму, што жонка яго таксама не згарыць. Ён можа ўзяць яе.

— Спадар зондэрфюрэр кажа, што фрау... што жонку сваю вы можаце адтуль забраць.

Бяскроўныя губы ў сівеючай шчэці заварушыліся зноў:

— У мяне там і дачка... з малымі дзет...камі...

— Ён кажа, што там у яго ёсць дачка са сваімі дзецьмі.

— О! Мэншэнскінд! Можа, у яго яшчэ хто-небудзь ёсць?..

— Спадар зондэрфюрэр пачынае выказваць нездавальненне. Ён пытаецца, хто ў вас там ёсць яшчэ?

— Скажы яму, што ў мяне там суседзі... А ты скажы, што яны сваякі...

— Ён кажа, што ў яго там многа сваякоў. А таксама суседзі.

— Суседзі?! Эс іст абэр вас цу ляхен!..[1] Можа, ён хоча, каб я аддаў яму ўсю гэтую банду? Спытайцеся ў яго апошні раз: чаго ён хоча, вар'ят?..

— Спадар зондэрфюрэр пачынае злавацца. Вы, дзядзька, не дурыцеся, калі хочаце жыць. Зараз адрыну падпаляць. Ён кажа, што вы, мусіць, хацелі б забраць адтуль усю банду.

Пад сівеючай навіссю броваў ажылі нарэшце вочы. Губы зусім перасталі дрыжаць. Нібыта не сваю, незвычайным жэстам, стары ўзняў галаву:

— А ён што думаў? І ўсіх! Усіх добрых людзей!.. Можа, ён ім раўня — гэты твой гаспадар? Або ты, можа?.. Цьфу!..

Чалавек плюнуў пад ногі, тады павярнуўся і ўжо не тым нямоглым крокам, як сюды, пайшоў да варот адрыны.

Быў нейкі момант разгубленасці, а потым зондэрфюрэр сарваў левай рукой з правай мокрую скураную пальчатку, адшпіліў кабуру, выхапіў пісталет і прыцэліўся...

У жудасным ляманце стрэл амаль не пачуўся.

---

[1] Гэта ўжо проста смешна!..

Але пячнік упаў.

Ён яшчэ ўздрыгваў, калі яго паднялі і кінулі цераз парог, пад ногі збою аднавяскоўцаў.

Тады вароты назаўсёды зачыніліся.

І ён згарэў — адзін, хто мог бы ў той дзень не згарэць.

І ён жыве.

1958

НАДПІС НА ЗРУБЕ

1

Дзве рыбацкія вёскі, у якіх жывуць дзед Вячэра і ўнучак яго Міхась, разлучаны вялікай вадою. Дзедава вёска, Падвалока, стаіць на паўднёвым схіле доўгай касы, якая, урэзваючыся ў возера, падзяляе яго на дзве затокі. Нівішчы, у якіх амаль сем год таму назад нарадзіўся Міхась, відаць, калі глядзець з канца касы, на ўсходнім беразе — кіламетраў пяць па вадзе.

Яшчэ вельмі рана. Жнівеньскае сонца толькі-толькі збіраецца ўзыходзіць. Міхась недзе спіць у адрынцы на сене, да вушэй нацягнуўшы на сябе мамін бывалы кажушок. Пойдзем спачатку да дзеда, у Падвалоку.

Зямля тут благая, пясчаная, і вельмі мала яе: усяго, што на касе, па гектару, па два на хату. Падвалокаўцы спрадвеку жывуць з рыбы — і да савецкай улады, і цяпер, стаўшы лепшай брыгадай вялікага рыбгаса. Усё тут у іх рыбацкае: і назва вёскі пахне рыбаю, як невады-падвалокі, і возера пахне, і пясок, і хаты, і нажы, якімі крояць хлеб, і падушкі, якія даюцца гасцям на сена...

Дзедава хата стаіць усімі вокнамі на возера, да сонца. За гумном (а гумны тут, па ўраджаю, маленькія) на высокім узгорку тырчыць аброслы бур'янам нямецкі блін-

даж, яшчэ з першай сусветнай вайны. З яго як на далоні відаць усё возера — водная прастора, што запаўняе амаль увесь абруч кругагляду. Пакуль жыла старая Вячэрыха, яна часта ўзыходзіла сцежачкай на гэты бліндаж і з-пад рукі выглядала свайго нястомнага Астапа. Пажыла яна, няма чаго грашыць, семдзесят сем гадоў. А вось ужо дзесяць мінула, як дзед, трохі старэйшы за яе, жыве адзін. І толькі сёлета перастаў ён рыбачыць, адгрукаўшы на гэтай цяжкай працы не нейкія там трыццаць і тры гады, як той, што зла віў залатую рыбку, а роўна семдзесят пяць. Многія рыбакі не памятаюць нават, калі гэта дзеда Вячэру празвалі «каралём вугроў» — найбольшым майстрам па лоўлі той дзівоснай рыбы, якая ў навальнічныя ночы выходзіць з глыбіняў на бляск маланкі і скача, як вужака, над хвалямі, якая выпаўзае па расе паласавацца маладым гарохам, а нераставаць ідзе ажно ў далёкае, цёплае мора... Цяпер ужо стары сам узбіраецца сяды-тады на тое ўзвышша, адкуль яго чакала калісьці Ганула, і глядзіць таксама з-пад рукі, але куды быстрэйшым вокам, на любую ваду, усю ласку і ўсе капрызы якой ён вывучыў не горш, чым натуру свае нябожчыцы, а дно азёрнае — лепш, чым падлогу роднай хаты.

Па даўняй звычцы і сёння адстаўны «кароль вугроў» падняўся на досвітку. Унучкі яшчэ спалі на шырокім ложку ў запеку — куды рука, куды нага. Нявестка ціха кешкалася над імі, пачынаючы апранацца. Накрыўшы кепкай нерасчасаную сівізну, дзед выйшаў з хаты, асцярожна рыпнуўшы дзвярыма. Збіваючы шэрымі калошынамі расу з зялёнага бульбоўніку, стаўляючы сухія, загарэлыя ступакі неяк крыва, нібы ён на ўсякі выпадак стараўся лепш трымацца за зямлю, стары падаўся па той самай сцежцы-баразёнцы ўгару, на той самы сямейны назіральны пункт. Ён спяшаўся; аднак, узышоўшы на дот, як быццам замёр, гледзячы туды, адкуль вось-вось павінна было паказацца сонца.

На ўсходзе, за ціхай затокай, за соснамі на далёкім узгорку якраз цяпер палыхнуў язык полымя... Не, гэта не здалося: ён усталяваўся, пачаў разрастацца, набіраць паўакруглую форму і нарэшце, наліўшыся ў барвовы круг, зусім прыкметна адскочыў ад зямлі. І амаль адразу ўсунуўся знізу ў хмарку, што зацягнула ў тым месцы далягляд.

Высока-высока над дзедам паружавела лёгенькае воблака. Вузкая хмарка ўсё больш ды больш налівалася чырваннню, а высокае воблака ўсё святлела, траціла ружовасць. Вогненны круг другім напорам прарэзаўся з хмаркі-смугі ўгару. Возера заззяла радасцю.

Нават адгэтуль, з бліндажа, стала відаць, як за вялізнаю ліпай, за скупымі і марнымі мэндлікамі жыта, за адцвітаючай грэчкай і алешнікам на беразе, у першых промнях новага дня паблісквоюць крыллі чаек. На поўдні, за большай затокай, выразна адлюстроўваецца ў вадзе высока падняты жоўтым абрывістым берагам сасняк. На поўначы, дзе вёска і рыбгас, уздоўж берага папоўз лёгкі туман... Можна падумаць, што стары акадэмік Васіль Раманавіч, дзедаў добры знаёмы, зноў запаліў на новай дачы грубку і зноў бурчыць на печніка, а дым, як і ўчора ўвечары, зноў не ідзе ўгару... На ўсход не вельмі зірнеш — сонца ўзяло сваё!

А над усёй гэтай прыгажосцю, у чыстым небе, трохі воддаль ад воблачка, ужо зусім неружовага, стаіць поўны месяц. Ён не свеціць — выпусціўшы наперад сонца, сам адступіўся, сціпла паблек, а неўзабаве непрыкметна знікне...

Ды, гледзячы на ўсход, стары Вячэра не любуецца. Адтуль павінны паказацца лодкі. Брыгада яшчэ не вярнулася з першага сёлета ўлову сілявы. Зрэшты, брыгада — брыгадай, а патрэбен старому сын. Нават не стольківсын, як лодка... Пад казырком памятай кепкі, пад сівізною брывей напружана жмурацца вочы. Яны нагледзеліся за век і на яснае сонца, якога так шмат бывае на крынічна-празрыстай азёрнай вадзе, і на сцюдзёную чорную цемрадзь, калі вада і вецер — не разбярэшся: хто зверху, хто знізу! — здзекуюцца з упартасці чалавека. Ужо і стомленыя, але яшчэ ўсё па-рыбацку цярплівыя, быстрыя вочы знайшлі-такі ў вясёлым бляску залатой вады патрэбнае!

— Ідуць,— шапнуў стары.

Чатыры лодкі прыйшлі да берага амаль праз гадзіну. Не толькі ўсе жанчыны ды дзяды, але і наймалодшае рыбацкае пакаленне — як гэта ні дзіўна каля вады, а ўсё ж такі чарнаногае — высыпала на вільготны, затуптаны пясок. Следам за людзьмі на сустрэчу сілявы выйшла з хат, гарышчаў і розных спецыяльных закаморкаў усё кашэчае насельніцтва Падвалокі.

Дарослыя ажыўлена гутарылі і перакліваліся з лодкамі. Дзеці, падкасаўшы портачкі і прыпадняўшы падолікі, шумліва палезлі парэпанымі нагамі ў чысценькую і цёплую, нібы нагрэтую мамай, ваду. Каты — залежна ад узросту — то нецярпліва пахаджалі, задраўшы хвасты, церліся каля гаспадарскіх ног і па-блазенску дакучліва вякалі, то стрымана, салідна аблізваліся, жмурачы лянівыя вочы...

Толькі адзін, найбольш бывалы і вопытны тыграў сваяк, вядомы на ўсю вёску валацуга і злодзей Цярэшка, сядзеў воддаль, на зялёным прыгорку, цікуючы і на ваду, і на сушу з аднолькавым скепсісам на вусатым мурле...

Чатыры вялікія чорныя лодкі адна за адной чырканулі насамі па пяску. Бабы, дзяды і дзеці з вясёлым гоманам рушылі да лодак, а рыбакі, больш скупа выказваючы свае пачуцці, панеслі насустрач ім карычневыя жмуты сетак, у кожнай з якіх ужо нежывым серабром стракацелі незлічоныя сотні сілявак. Пачалася марудная праца — вылузванне рыбы з вочак сеткі ў скрыні: для адпраўкі, калі падыдзе рыбгасаўскі кацер.

Учора стары Вячэра, якому і на пенсіі не сядзіцца ў хаце, сам выбраў месца — найбольш надзейнае. Усе чатыры трыццаціметровыя палотнішчы сетак, непрыкметнаю сценкай апушчаныя ў глыбіню на якарах і паплаўках, былі цяпер густа ўтыканы сілявай. Відаць, не адзін яе гуллівы або напалоханы шчупакамі касяк напароўся на нябачную капронавую смерць. Як заўсёды, старая сілява пазасядала ў вочках жабрамі, а моладзь, падсіляўнікі — пупкамі. Кволая, тлустая рыбка заснула даўно, толькі-толькі папаўшы ў бяду, аднак і ў сетцы, і ў руках, і ў скрынках, што стаялі на пяску, прыемна пахла смачнай спакуслівай свежасцю.

— Ну, бацька, тоня, браце ты мой, выйшла — во!

Сын Вячэры Іван, высокі белявы мужчына гадоў сарака, які толькі з гэтай зімы пачаў хадзіць за бацьку ў брыгадзірах, выцер рукі аб порткі і ўзяўся гарнуць цыгарку.

— Сёння пойдзеце туды, за Качан, на Мітрафаніху,— глыбока тоячы гордую радасць, паказаў дзед доўгай рукою на вадзяную бясконцую роўнядзь.— Ты, можа, у лодцы пакурыш, Іване? Паедзем.

— Куды?

— А што я ўчора казаў.

— Зноў ты пра тое!.. Ганначка!.. Не ламі яе! Ых, жабянё! Ты не ўмееш сама, дык на маму зірні!..

Поўненькая дзяўчынка з вялікімі светлымі вачыма вельмі падобная на бацьку, тузалася з ужо абдзёртай і раздзёртай сілявінай, ніяк не могучы выцягнуць яе з вочка сеткі. Малады пярэсты і падчапісты кот, як быццам хочучы дапамагчы малой, з налёту ўчапіўся ў рыбку, ярасна мармычучы. Дзяўчынка крыкнула: «Апсік, здыхоцце ты!», а бацька схапіў ката пад жывот, размахнуўся і шпурнуў яго ў ваду.

— Яшчэ і ён, ідры яго айн, цвай, драй!..

Гэта стала сігналам трывогі. Цярэшка — самы бывалы і найбольш скептычна настроены падвалоцкі тыграў сваяк — маланкай шугануў ад вады. За ім — усё кашэчае пагалоўе. Пакуль той пярэсты падчапісты небарака выбіраўся з вады, адчайна малоцячы лапкамі, усе яго аднапляменнікі ўжо аблізвалі вусы, з платоў і стрэх цікуючы на пакінуты рай.

А рагаталі нямногія: найбольш Ганначка ды іншыя дзеці. Малады Вячэра ўсміхнуўся, гледзячы на малых, і пад гэтай усмешкай так і схавалася прычына яго сапраўднай злосці.

— Эх, бацька! І захацелася ж табе, браце ты мой!.. Ну што ж, пайду вазьму пілу і сякеру...

2

Паўднёвы бераг большай затокі, да якога накіраваліся стары з Іванам, пакрыты вечна жывым сасновым шумам.

Хораша тут, калі бывае час палюбавацца!..

Цяпер вось нізам сцелецца верас у румяным ранішнім святле, а над верасам — таксама ў сонцы — густа высяцца гонкія сосны. Добра ўзняць галаву, заглядзецца на іх шэра-зялёныя, са стальным адлівам, кучаравыя верхавіны на фоне цёплага блакіту і галубіных воблакаў. Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства — адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць. Возера сёння маўчыць. Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці пабрыджанага рэдзенькай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля. Чайкі гуляюць над люстранай ва-

дою, пікіруючы на спажыву, або садзяцца на вільготны, вылізаны прылівам пясок, толькі імі затупаны, пацярушаны іхнімі пёрцамі. Тут жа, выштурханая на бераг мноствам бурных прыбояў, парахнее, петрае на сонцы разбітая лодка. Па рыбацкаму звычаю лодкі пакідаюцца назаўсёды там, дзе іх засцігне апошняя бяда.

Далей на поўдзень — абрывісты бераг. Высокі, амаль з марскою галькай унізе, з мыльным намывам пены. Вада дні і ночы, гадамі падточвае жоўтыя пласты пяску, які абсоўваецца, здрадліва агольваючы карэнне самых смелых соснаў, што густа выйшлі тут на край абрыву. Яны — вялікія і меншыя — адчаянна чапляюцца за абрыў, а потым усё ж такі падаюць...

А наверсе па-ранейшаму патрэскваюць пад нагамі дробнае сучча і старыя хрусткія шышкі. Праглядваюць мілымі вочкамі кветкі іван-ды-мар'я. Час ад часу ў вершняку перасвістваюцца каршуны, і ніяк не пасуе ім іхні свіст, зусім не маладзецкі і не грозны.

Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую дзіч з маляўнічай дарожкай, што пятляе паблізу ад берага, калі ў гэтую раскошную глухамань урэжацца раптам клін палавеючага духмянага жыта або цвітучай бульбы. Знак, што і тут пахадзіла рука чалавека...

«Кароль вугроў» сядзіць на карме, стырнуючы малым вяслом, і пільна ўглядаецца ў недалёкі ўжо сасновы бераг, нібы нешта там выбірае. Падбародак старога, пакрыты невялікай густой шчэццю, больш чым калі задраны ўгару, амаль да самага носа. Ад гэтага заўсёды сціплы і прыемны выраз дзедавага твару здаецца цяпер не проста злосным, а нават драпежным.

Прычына гэтай злосці з лодкі яшчэ не відаць: яна вось-вось адкрыецца за павароткай... Але стары ўжо бачыць яе: у вачах яго з самай вясны стаіць густы, высокі Пярэймаўскі бор, пакалечаны падсочкай... Яшчэ адзін знак чалавечай рукі...

«Каб яна каторая і адсохла! Не дай божа, калі рука без галавы!..»

Так думае цяпер, як здаецца Івану, яго няўрымслівы стары.

А ў Івана ўжо злосць адышла. Ён паволі, зладжана, з прыроджанай рыбацкай зграбнасцю працуе вёсламі і ўсміхаецца час ад часу, гледзячы на надзьмутага бацьку. Праўда, есці Івану вельмі хочацца, але што ж ты зро-

біш: стары — як малы!.. Вясляр сядзіць задам да месца, куды яны плывуць, і з-за спіны стырнавога — то злева, то справа — усё яшчэ добра відаць яму родная Падвалока. Шэрыя стрэхі. Рэдкія дрэвы. Ліпа — нібы цёмная хмара за іхнім гумном. Лявей — даўно стары вятрак, ужо толькі з двума абшарпанымі крыламі, вельмі падобны на страказу. Паміж ліпай і ветраком барадаўкай тырчыць бліндаж. Лодкі і людзі на светлым беразе. Людзі ўжо разыходзяцца... Эх, ідры яго айн, цвай, драй! Добра было б цяпер расцягнуцца на свежым сене пад прахалоднай страхой гуменца! Нават каб Маня туды прынесла снедаць, га? Каб дзверы самі за ёй зачыніліся?..

Іван са старым былі ўжо зусім недалёка ад свайго месца. Ужо нават чуваць быў за ўсплёскамі вёслаў маркотны шум падсочаных пярэймаўскіх соснаў. А тут пачалося раптам нешта зусім нечаканае... Уся Падвалока паказалася Івану з-за спіны старога і паплыла, паплыла, паплыла ўправа...

— Куды ты вернеш, бацька?

— Куды трэба. Махай трохі лепш!..

Іван спачатку зазлаваў — зусім здзяцінеў стары! — а потым засмяяўся. Яны павярнулі дахаты... Ну што ж, пасля, як стары аддасца, даведаемся пра ўсе гэтыя яго выкрутасы. А тым часам як быццам нават запахла смажанай сілявай...

Выгібы хваль, разварушаных лодкай, паблісквають, адсвечваюць на пясчаным дне. Далей ад берага, на глыбіні чатырох-пяці метраў, відаць густая, высокая водарасць — нібы лес з-пад крыла самалёта. Спакваля пачынаецца «пáглыб» — заўсёды таямнічае сіне-шэрае бяздонне. Там недзе нячутна шугаюць за спажываю вялізныя, як бярвенні, ненажэрныя шчупакі. Шугаюць, гады, а ў падвалоку не хочуць!..

Калі лодка прыстала да апусцелага берага, каля сетак, развешаных на дручках, не пахаджалі ўжо нават і кантралёры-каты́.

Сілява смажыцца без усякага тлушчу. Можна нават, калі спяшаешся, і не чысціць яе, хопіць добра перамыць. Найлепш смажыць у печы, каб рыбу падрумяніла лёгкае полымя — з сухенькіх, як соль, сасновых паленняў.

Калі мужчыны зайшлі ў хату, Маня, якая праз акно ўбачыла, што яны набліжаюцца да берага, адразу і па-

дала ім на стол вялікую, духмяную, гаманлівую скавараду. Іван накроіў тоўстымі лустамі свежага хлеба і нецярпліва паклікаў бацьку з сяней. Стары, ужо значна ніжэй ад носа трымаючы свой падбародак, увайшоў у хату з бутэлькай жоўценькай пярцоўкі.

— Жыў адзін дзівак,— сказаў ён, ставячы на стол паўлітроўку,— які ўсё з усякім дурнем чаркай дзяліўся. Дай, Маня, шклянку. Ды і сама прысядзь.

Далонню ў донца — ён лёгка выбіў з бутэлькі кардонны корак, наліў першую чарку. Урачыста пажадаў сыну з нявесткай добрага здароўя. Паволі, смакуючы, выпіў.

— А потым? — спытаўся Іван, з затоеным смехам гледзячы на амаль зусім распагоджаны бацькаў твар.

— А потым ён і тую порцыю, што раней падсоўваў усякаму, пачаў сам выпіваць. На добрае, сыне, здароўе!..

Смачна апёкшы рот і ўсё нутро пахучай, моцнай вадкасцю, Іван пачаў жаваць папоўніцы. Эх, і рыбка ж яна — сілява! Нават і костачкай не ўколешся!

— Я ж і кажу,— гаварыў стары, старанна дрыгаючы пакрытым сівой шчэццю падбародкам,— каб тая ручка адсохла, што галавы не слухае.

— Ты зноў пра падсочку?

— А што ж! Хіба ж гэта парадак? Увесь Пярэймаўскі бор падсочылі! Над самым возерам! Я яшчэ, шануючы вас, з голай с... бегаў, калі ён стаяў. Дзве вайны выстаяў, а цяпер вось знайшоўся дурань — на выруб яго!..

— Вы, тата, ешце,— ціха азвалася поўненькая, чарнабровая Маня.— Стаяў ён і будзе стаяць...

— Паваляць, дачушка! Год-два, і паваляць! На тое ж і падсочку зрабілі... А ты чаго выскаляешся?

Іван, адрагатаўшыся, спытаўся:

— Дык ты яго пашкадаваць хацеў? З пілою?

Стары загарэўся, нават руку з кавалкам хлеба задзёр.

— Гатовае, што на двары ляжыць, кожны дурань можа ўзяць! Ты мне не тыцкай гэтым паленам пад нос! Сам здароў, ведаю, што раблю!..

— Ну і пярцоўка... Яна ў сваёй хаце п'ецца лепш...

— А ты бо сціхні! — накінулася на Івана жонка.— Еш ды ідзі, куды трэба! Я вам, тата, яшчэ вось... Знайшоў з каго выскаляцца!

Яна завінулася каля прыпека і падышла адтуль да

стала з вялікай конаўкай чаю, заваранага на ліпавым цвеце. З той самай, як хмара, ліпы, што за гумном. Потым прынесла жоўты паліваны слоічак з мёдам і чыстую лыжку.

— А дзе ж гэта дзеці? — спытаўся дзед.

— Гэля пасе. А Ганначка памчалася недзе.

— А ты ім чаю давала?

— Няўжо ж.

— І Гэлі трэба было таксама. Яна нешта кашляла ноччу...

Канчаткова разmoраны ласкай ліпавага цвету і мёду, стары глядзеў на адзінага з жывых, наймалодшага, спраўнага і вясёлага сына, на ціхую, рабацяшчую маладзічку, ад якое ў хаце ніхто яшчэ не чуў ліхога слова. Глядзеў і сёрбаў памалу. Падумаў нават, што няблага было б цяпер прылегчы на часіну адпачыць... Але, дапіўшы з конаўкі салодкую цеплыню, ён нечакана стукнуў посудам па стале і ўстаў.

— Хадзем, тым часам, возьмем сваю! Пакліч каго-небудзь яшчэ — Храпуна ці Сцяпанавых хлопцаў...

3

Найпрыгажэйшы бывае чалавек тады, калі ён не ведае пра гэта, калі ён не бачыць самога сябе. На жаль, нават часцей за ўсё тады, калі яго не бачыць ніхто.

Старога Вячэру ў лодцы бачыла цяпер толькі пяцігадовая Ганначка. Поўненькая, светленькая, любіміца сям'і, яна круцілася, як сініца, на сярэдняй лаўцы, перад сваім дзядулем, глядзела на яго, зусім не думаючы, што любуецца, і то сама шчабятала, то слухала, не бядуючы, што яшчэ няшмат разумее.

А дзед быў прыгожы.

Без шапкі, у шэрай, як ралля, расхрыстанай на сухіх, загарэлых грудзях кашулі. Упёршыся худымі і пругкімі, як смаляныя галіны, нагамі ў рабрыну вялікай лодкі, «кароль вугроў» паволі і няспынна разгойдваўся ўперад-назад, рытмічна ўзмахваючы цяжкімі вёсламі. З вельмі дакладнай і неабходнай для справы скупасцю заграбаў ён ціхую празрыстую ваду. Так лёгка і хораша, спраўна і спорна ідуць у пракосе сапраўдныя касцы. Белы маршчыністы лоб над загарэлымі скуламі шчодра акроплены потам. Сівыя валасы, хоць і прычасаныя пе-

рад ад'ездам у людзі, як толькі ён зняў кепку, зноў растрэсліся, прынялі свой звычайны, сціпла кучаравы беспарадак.

Прыгожая была гэта шэрая, вельмі жыццёвая, натуральная прастата, гэтая яшчэ ўсё не растрачаная сіла, якую і не высушылі, і не прыглушылі дзевяць дзесяткаў больш катаржных, чым радасных, гадоў. Прыгожы быў позірк светла-блакітных вачэй пад густымі, сівымі брывамі, вачэй адкрытых і чыстых, як само бясхмарнае неба, паўторанае ў крынічным люстры бяскрайняга возера. Прыгожы быў, урэшце, увесь гэты звычайны, будзённы малюнак: вялікая чорная лодка на вадзяной пустыні, у лодцы — шэры дзед і светленькая ўнучка, а за кармой, на буксіры,— доўгае сасновае бервяно і яшчэ даўжэйшы трохкутнік растрывожанай вады.

— ...І скавалі яны, унучачка, дзеда ланцугамі і пагналі ажно ў Вільню. І пачалі яны там, у нейкім сутарэнні, скабліць мяне бізунамі, ліць мне ў нос ваду з газай...

— А навошта?

— Каб балела, унучачка. «Ты, кажуць, камуніст пракляты, бязбожнік, бунтаўшчык!» Які я, кажу, камуніст? Увесь народ пакрыўджаны, усе нашы пабяражане падняліся!.. Не хочам мы, каб вы ў нас возера пад казну адбіралі! «Мільч, кажуць, хаме! Мы ў цябе, кажуць, не толькі возера, мы ў цябе і здароўе можам адабраць!..» Але ж не адабралі, унучачка, хоць і я пабываў на тых самых Лукішках...

— А на якіх гэта лу-кішках?

— Смяешся, дурненькая. Гэта турма такая, куды паны замыкалі нашага брата.

— А навошта?

— Каб ён там гніў, унучачка. Каб ён супраць іх не ішоў. А як ты не пойдзеш? Бяда цябе сама падгоніць. Як той казаў: не для пана Езу́са, а для хлеба куса. Колькі людзей ішло за нашу мазольную праўду! І моладзь, і старыя. Нават і дзеўкі, і бабы. А ён мне кажа: «Ты камуніст!..» І ў турму цябе. Каб дома, унучачка, сям'я твая слязьмі крывавымі аблівалася.

— А бабуля твая аблівалася?

Ганначка ведае толькі *сваю* бабулю — маміну маму, якая сяды-тады прыязджае да іх з тае вёскі, дзе зусім няма возера. Другая бабуля, пра якую ёй часта расказ-

вае дзед,— істота амаль казачная, бо была яна даўно, і была, відаць, толькі *дзедава.*

— Абліваласяр, унучачка, яшчэ як!

— А тата абліваўся?

— Хапала і яму. І яму, і цётцы Надзі, і тым тваім дзядзькам, што на вайне пагінулі. Тата твой быў тады ўжо сапраўдны работнік.

— А мама?

— Яна, унучачка, жыла тады яшчэ ў свае мамы, у Вераб'ях.

— А яна аблівалася?

— Не ведаю, колькі ёй там прыйшлося. Бо было яно, унучачка, так: каму — па каму, а каму — дык адразу два.

— Дзядуля?!

— Ну?

— А я вазьму цяпер ды з лодкі — скок!

— Я табе скокну, дурненькая! Скокнеш, дык і не выскачыш!

— І выскачу! Выскачу на палена, што лодка яго валачэ, а тады пабягу, пабягу, пабягу па палене!.. А потым па вадзе і далёка-далёка-далёка! Вунь туды, дзе лес, або яшчэ далячэй — туды, дзе сонца. Залезу ў хмарку і — скок!

Дзед ужо не адказвае на гэта мілае, як жаўрукова ў небе, шчабятанне. Ён ціха, бязгучна рагоча, падняўшы вёслы, адкінуўшыся галавою назад. Вось тут і раскажы ёй!.. Людзі жылі, колькі страху, колькі бяды, колькі пакуты ўсякай было, а яно цяпер і слухаць не хоча. Як тую казку на печы: цікава — вочак не зводзіць, а не — не хачу. І няхай сабе! То ж дваццаць год прайшло з таго часу, як мы тут, беднякі, бунтаваліся...

Дзед і ўнучка маўчаць. І ўсё навокал маўчыць — і вада, і неба. Па дарозе з Нівішчаў у мястэчка — дзеду ўжо добра відаць — ідуць час ад часу машыны. То з сенам, то са снапамі, то пустыя. Аднак ідуць яны моўчкі. Не чуваць таксама і цокату жняяркі, якая вунь дзе, на жоўтым полі, махае крылламі... І чайкі амаль зусім не лётаюць. І рыба ўжо не жыруе. Адзін толькі белы матыль ляціць насустрач лодцы. О, мінае! З Нівішчаў у Падвалоку. Малое, а не баіцца. Сядзеў бы недзе, дурань, на сваёй капусце! Нябось намахаешся,— блізкі свет... Маўчыць, не аказваецца і бляска на доўга адпу-

шчанай дарожцы, дошчачку якое дзед падлажыў пад сябе. Сяды-тады ён патузвае жылку, правярае, хоць і не вельмі верыцца, што ў такую глухату які-небудзь вар'ят схопіць. Няхай сабе цягнецца... Пры немцах адзін партызан расказваў, што ў іхняй Арлоўскай губерні, ідучы калісьці ў царкву, мужык браў з сабою аброць: мо трапіцца каняжына якая па дарозе, дык пад'едзем!..

Потым стары ўспамінае пра сваё ранішняе здарэнне. Спазніўся вось толькі дарма, выбраўся з дому ў свіныя галасы... Ён доўга маўчыць. А Ганначка перагнулася тым часам цераз левы борт і плёхтаецца ручкамі ў вадзе.

— Сядзь, дурненькая. Не дай божа чаго, дык я не вельмі нырну за табою. Такі шчупак з мяне, што абое — на дно. Сядзь хораша, як сядзела.

Кажучы гэта, дзед не спыняецца думаць пра сваё. Думаць — мала, трэба і падзяліцца з добрым чалавекам.

— Жыве другі,— пачаў ён,— і сам не ведае, на якім ён свеце. Такі лес, унучачка, што душа радуецца. Над самым возерам, сасна ў сасну! А тут зрабілі падсочку!..

— А што гэта?

— Смалу пускаюць з сасны.

— А навошта?

— Лес гэты думаюць секчы. Крапівою б каторага, каб ты сесці паўгода не мог!.. Хто дзе ўздумае, як уздумае, так і кладзе гэты лес... Хадзіў я днямі ў раён. А па дарозе зайшоў да Васіля Раманавіча, таму што мы з ім, унучачка, часта любім пагаварыць. Вунь туды!..

Ён кіўнуў барадою ў той бок, дзе — за шасцю-сямю кіламетрамі гладкай вады — віднелася новая дача. Ганначка вельмі пільна паглядзела ў той бок і нічога, апроч светлай плямкі ў сіне-зялёнай смузе лесу, не ўбачыўшы, сказала:

— У іх ёсць хлопчык Ігар.

— Ёсць, унучачка. Я ж табе пра яго гаварыў. І сам Васіль Раманавіч таксама чалавек харошы. Акадэмік. «Мы, кажа ён мне, дабяромся да іх, Астап Іванавіч, да такіх лесарубаў!..» Вось, думаю, такога б нам начальніка ў раён!.. А ўчора гэта, унучачка, іду я зноў каля дачы, заходжу, а той Васіль Раманавіч як не ехаў у Мінск, так і не едзе. Няўжо ж вы, кажу яму, чакаеце, пакуль замест Пярэймаўскага бору адны пеньчукі застануцца? А ён смяецца, седзячы ў цяньку, у такім, унучачка, крэсле,

што ўсё гайдаецца сюды-туды. «Зробіцца, кажа, Астап Іванавіч. Не будзьце, кажа... пісімілістам». Хлопец ты, думаю я пра яго, таксама не маладзён — казаў, што шэсцьдзесят год,— але няўжо ж ты і праўда так ужо знябыўся ды здарожыўся?! Само ж яно не зробіцца. Сабе ты нябось не чакаў, пакуль яно зробіцца само — кубаметраў са сто на дачу спляжыў. Яшчэ і так лесу — гектараў са два — прыгарадзіў. Каб нават і па грыбок не выйсці з-за плота!..

Ганначка ўжо не перапытвае. Яна сядзіць зусім спакойна, глядзіць на дзеда і на ўсё зусім ціхенька... І дзед здагадваецца, у чым тут справа.

— Зараз, унучачка, даграбёмся. Каб не гэтая дзеравяка, дык мы б з табою... А во! Бачылі вы?..

Ён пусціў вёслы і выхапіў з-пад сябе дошчачку дарожкі.

— Ага! І добры, відаць! Ты толькі, унучачка, сядзі! А я яго... Каб яго бог памножыў!..

Стары стаяў у лодцы на ўвесь свой высокі рост і, з тварам па-маладому радасна напружаным, туга наматваў дарожку на дошчачку.

— Пахадзі! Пазухуй! Калі ўжо ты, дурніца, учапіўся ў такую пару, дык я цябе... Ага!..

Над вадой паказалася раскрытая ў смяртэльным жаху зяпа драпежніка...

Убачыўшы такія чалеснікі, такую браму, пераважная большасць спінінгістаў крычыць звычайна: «Кілаграмаў, брат, з дзесяць!» і перабольшваюць, вядома, разоў так у тры ці ў чатыры. Дзед Вячэра ўжо аж надта прывык да гэтай куплі на вока: ён памыляўся толькі на грамы. А ўсё ж і ён хваляваўся цяпер, як малады. Наструнены надзеўнаю жылкай шчупак, як аўсяны жарэбчык на кордзе, казырыўся не вельмі доўга. Стары то папускаў яму, то зноў напінаў дарожку, а потым, адчуўшы момант, павалок без усякага лішняга спосабу. Прыгнуўшыся, ён узяў з-пад ног вялікі падсак, спрытна падвёў яго пад шчупака і папусціў дарожку. Насмерць перапалоханы дурань адчаянна, слепа нырнуў у вялікую сецістую торбу, і вось ужо закалыхаўся ў ёй над паверхняй вады, вось ужо, вызвалены з падсака, пляснуўся на дно лодкі.

Стары ўчапіўся адной рукою ў яго бярвеністы хрыбет, другою моцным рыўком націснуў лыч уніз і адчуў, як усярэдзіне, у каркавіне шчупака хруснула косць.

Бліскучая, слізкая рыбіна пакінула пругка і ліхаманкава змяіцца ў руках, абмякла і лягла на чорнае, смалянoe днішча. Зеленавата-залацістая, у белы гарошак.

— Два з палавінаю, ад сілы — два шэсцьсот! — выдыхнуў, зверху гледзячы на здабычу, стары.

Трохі напалоханая ўсёй гэтай валтузнёй, светленькая Ганначка ўжо смяялася, падскокваючы на лаўцы, успляскваючы поўнымі загарэлымі ручкамі:

— Міхасю! Дзядуля любенькі, Міхасю! І шчупака, і торбу з сілявай — усё!..

— Усё, унучачка, усё яму,— гаварыў яшчэ задыхана дзед, ужо беручыся за вёслы.

4

Сілява вельмі смачная і ў юшцы. І мудрыць доўга не трэба: перамыў яе ды ў чыгун, чым больш, тым будзе тлусцей ды смачней. Солі туды, пару бульбін, калі ёсць пад рукою, хаця б з адну цыбуліну. Вядома, калі б перцу ды лаўровага лісту — яшчэ лепш. А то ёсць у каторых мускатны арэх... Ат, сіраце — прыкіпіць у жываце! Не дай божа горшай бяды, як юшка без таго арэха ці без перцу...

На загуменні вёскі Нівішча, на сухенькім пяску, крокаў са тры ад возера, каля альховага куста варушыцца, патрэсквае невялікае вогнішча. У бледным полымі стаіць трыножка, на якой — вялікі чыгун. Юшка толькі што пастаўлена. Дачка дзеда Вячэры, яшчэ не старая, рухавая ўдава Надзя толькі што прыбегла са жніва зварыць абед майстрам, што робяць хату. Паставіўшы юшку, Надзя чысціць шчупака: «Рыба з рыбай... Ну што ж! Гэта ж не тое, што свая печ...»

З двара зусім добра чуваць, як там цюкаюць сякеры. Бацька недзе камандуе, дай яму бог здароўя. Гэта ж такое бервяно прывалок! І не спыталася нават, дзе ўзяў: у лесе ці дома? Нешта яно ляжалае... Відаць, сваё. Пад вокны, кажа, вельмі добра. Бо хату ж не новую рубяць, а перасыпаюць старую. Пяць кубаметраў толькі і далі ў раёне. Начальнік малады яшчэ, але ўпарты. «З лесам,— кажа,— цётачка, цяпер у нас вялікі дыфіцыт. Будуйцеся з мясцовых матэрыялаў: з цэглы, з саману. Дык мы тады паможам вам і шыферу дастаць». Гаворыш ты, хлопча, можа, і добра, але дзе ж я тых мясцовых матэ-

рыялаў вазьму, калі іх у нашым калгасе не робяць? Ды ці з маім ротам мышэй лавіць? Хай ужо як хлопцы падымуцца. Юрка вунь з сякерай на вугле сядзіць, як сапраўдны работнік. А Міхась... Яна ўзняла вочы ад шчупака і паглядзела на возера. Ад берага да глыбіні — ідзеш, ідзеш, ідзеш, ды і агоркне. Вось дзе хіба раскоша малым! Як качаняты, плешчуцца на мелізне. Вунь як крычаць! І Міхась там, і Ганначка...

Стары Вячэра падышоў амаль зусім нячутна. Калі Надзя азірнулася на шоргат босых ног, бацька, па звычаю свайму, без шапкі, стаяў ужо за яе спіною, з-пад рукі гледзячы туды, дзе шумелі малыя.

— Ён нас сустрэў вунь там! — паказаў рукою стары.

— Цэленькі дзень з вады не вылазіць,— з усмешкай дадала дачка.— А вас дык не мог дачакацца. Галовы ўсім паправібаў: «дзед ды дзед!»...

— А яна гэта яшчэ ў лодцы сукеначку з сябе, порткі з сябе, а сама — плясь у ваду. Панавучваліся! І не пазнаеш цяпер, каторае тваё: усе голыя, усе трапечуцца, усе крычаць!..

— Вы, тата, прылеглі б дзе ды адпачылі. Зробяць і без вас. А я вось зараз...

Стары, нічога не адказаўшы, пайшоў у ваду. Нават не падкасаўшы сваіх шэрых картовых калашын.

Свежыя людзі — скажам, дачнікі, якія прыязджаюць на рыбгасаўскі бераг,— вельмі здзіўляюцца, што многа рыбакоў зусім не ўмее плаваць. Хто не ўмее, а хто нават не любіць. Саўка Сякач з Падвалокі і спаў бы, здаецца, у лодцы, а ўжо гадоў з дваццаць — сам хваліцца — не купаўся ў возеры. Няхай сабе дзівяцца, хто хоча. І стары Вячэра, «кароль вугроў», таксама плавае, як калун. Аб гэтым страшна падумаць, калі бачыш, як ён спакойна стаіць у лодцы, выбіраючы перамёты, а лодку тую шыбае з хвалі на хвалю, як трэску!..

Каб лягчэй было згінаць натруджаны на зрубе крыж, стары спыніўся толькі тады, калі вада заняла яму па калені. Цяжка нагнуўся, зачэрпаў жылістымі зверху, каравымі з сярэдзіны рукамі чысценькай цёплай вады і з асалодай у ёй запырхаў. Яшчэ, яшчэ раз. Добра! Хацеў нават гукнуць на ўнукаў, але падумаў: «Няхай сабе! Ім цяпер не да дзеда...» І зноў пабрыў да берага.

— Жывуць каторыя,— пачаў ён, прысеўшы каля во-

гнішча,— жывуць ды глядзяць, каб толькі дзе-небудзь уварваць, адскубці, пацягнуць... Чужому не скажу, дачушка, бо брыдка... І я табе гэтае палена не сваё хацеў прывезці, а таксама крадзенае. Учора такое злосці набраўся за тую падсочку... Я гаварыў ужо табе. Ды і на Васіля Раманавіча, што марудзіць... Ужо з Іванам да самай Дзікай Бабы падплылі. Лесніку Буглацкаму, падумаў, залію тым часам вочы якою-небудзь пярцоўкай і — як камень у возера... Але ўсцярог мяне бог на старасці год. Не наеўся ты, кажа Вячэра, дык і не наліжашся. Няхай стаіць тая сасна ды богу дзякуе, што я хацеў ды мне хацень не даў...

Подых дыму, чортведама адкуль і як разгарнуўшыся, махнуўся па Надзіных вачах. Не выціраючы слязы, жанчына глядзела на бацьку, трымала за доўгую ручку скавараду і ніяк не магла прыдумаць, з чаго тут пачаць...

— Можа, тата, Івану гэта не падабаецца, што вы сваё гатовае з двара берацё? Івану ці Мані...

— Яно, вядома, дачушка, кожны дурань зможа гатовае ўзяць. Але ж я яшчэ ў сваёй хаце гаспадар. Каму не падабаецца, дык той і памаўчыць. Скажам, маё сонца ўжо нізенька, ужо я не магу, як раней, ноч апоўнач ці на вугра табе, ці на сіляву, ці на шчупака... Але ж і пенсія мая, мае пяцьсот рублёў, таксама на дарозе не валяюцца!.. Ды нешта мы з табою, дачушка, не пра тое. Іван табе брат ці не брат? Двое ж вас толькі — меншых — і засталося ў мяне. А такой Мані, як наша, днём з агнём пашукаць...

Да тае слязы, што ад дыму, далучылася раптам яшчэ адна. Надзя ніжэй схілілася над скаварадою.

— Нічога, дачушка... Каб жа яна, бяда, ды толькі па лесе хадзіла! Тут не падменішся: дай, можа, я за цябе памру. Колькі ўжо раз я лёг бы тым часам!.. Маці твая, нябожчыца...

Ды тут іх вельмі дарослую, сумную гаворку абарваў дзіцячы смех і крык:

— Ура! Здавайся!

Гэта крычаў Міхась, а з ім, не менш ваяўніча, і Ганначка. Абое — голыя, мокрыя, укачаныя ў пясок.

Яны падкраліся з-за куста. Усё было зроблена вельмі ўдала. Спачатку яны паўзлі — зусім-зусім так, як Міхась бачыў нядаўна ў кіно. Потым беглі прыгнуўшыся. Потым зноў паўзлі... Ды толькі вось дзед зусім не спа-

лохаўся. Ён сядзіць, абняўшы худымі рукамі мокрыя калені, і, закінуўшы галаву, рагоча.

— Дзед! Ну, дзед! Ну, годзе!

— Годзе, унучак, годзе. Не буду.

— Ты на вайне быў?

— Хай яна спрахне — быў.

— Я ведаю! Ты быў і на японскай, і на мікалаеўскай, ты і з панамі за возера ваяваў!.. За тую вайну ў цябе Георгіеўскі крыж, а за гэтую — толькі партызанскі медаль. Бо ты ўжо быў стары і толькі так памагаў партызанам!..

— Годзе ўжо, ты! Завучыў, як малітву! — памкнулася перапыніць яго маці.

— А Ганначка кажа, што як мы падкрадзёмся ды крыкнем, дык дзед спалохаецца... А ты...

— І не казала! І не казала! — смяялася, намагаючыся закрыць яму рот, дзяўчынка.

— А я ёй кажу...

— Ды годзе ўжо ты, смала! — крыкнула маці.— Дзе ж ваша вопратка?

— Там!

— Ваяка! Раскрычаўся тут, галапупец! І з дзеўкай яшчэ стаіць. А ну, бягом апранацца! Будзем палуднаваць.

Апошняе было сказана не толькі без усякай злосці, а нават з нейкай шматабяцаючай суровай пяшчотнасцю. Голыя, выпеставаныя сонцам і вадой, рыбацкія анёлачкі хоць без крылаў, ды лётам ірвануліся з месца, пацешна пабеглі па светлым і пухкім гарачым пяску.

— Дзяўчынка, няўрокам кажучы, як бурбалка! — засмяяўся ўдагон стары.— І Міхась удалы хлопец. Ёршык чысты, дый годзе! Радасць табе адна — і малы, і старэйшы. Спраўныя хлопцы, дачушка, а ты...

Неўзабаве ёршык і бурбалка, адзін у чорных кароценькіх штоніках, а другая ў светлай сукеначцы, ішлі абапал старога па дарожцы з берага да зруба, і вельмі ж хацелася ім узяць свайго дзядулю за рукі. Аднак абедзве яны былі занятыя: дзед нёс перад сабою вялікі чорны і гарачы чыгун з юшкай, абгарнуўшы яго анучай. Мама хацела ўзяць чыгун сама, але дзед ёй не даў. І вось яна ідзе ззаду за ім і нясе толькі скавараду і місу з кавалкамі ўсмажанага шчупака.

— Дзед! — забягае наперад Міхась.

— Ну, што?
— А ты тое палена падняў бы?
— Якое?
— Ну, тое, што ты прывалок!
— А-а, тое. Відаць, падняў бы. Каб толькі вытрубіў усю гэтую юшку ды мо яшчэ каб умяў усяго шчупака. Ну, ды хлеба тым часам бохан, як добрае кола.
— А мы купаліся, і хлопцы кажуць, што ты не падняў бы.
— Ат, нічога яны не ведаюць.
— Глобышаў Лёнька, дык той не ведаў нават, за што ты называешся «кароль вугроў»!..
— Вось, бачыш! Які, унучак, кароль, такая і слава.
Каля зруба, пад бэзам яны абедалі: дзед, мама, іхні Юрка, два чужыя дзядзькі, што наняліся перасыпаць іхнюю хату, і Ганначка з Міхасём. Малыя сядзелі, вядома, абапал дзеда. Пасля мама зноў пайшла ў поле, а тыя дзядзькі, Юрка і дзед «прылеглі трохі адпачыць». Трохі, трохі... А самі ўжо і паснулі, ужо і храпуць!..
Міхась задумаўся, стоячы перад сваёй госцяй пасярод пустога, залітага сонцам двара, закіданага трэскамі і пацярушанага саломай са старой страхі. На вішні яны ўжо сёння былі двойчы. Яблыню трэслі таксама. Ажно не елася цяпер ад аскомы. Купацца, можа, пасля. На гасцінец ісці — неахвота. У поле, назіркам за мамай,— дарма, бо прагоніць назад...
— Давай у «класы» пагуляем! — сказала Ганначка.
Яны разграблі салому і трэскі, нарысавалі кіёчкам «класы». Паскакалі трохі на адной назе, на потым Міхась сказаў, што больш не хоча.
— Я пайду хутка ў школу,— паведаміў ён навіну, якую ўжо і Ганначка чула не раз.— Мне яшчэ два месяцы не хапае да сямі год, але настаўнік кажа: нічога. І я ўжо ўмею пісаць.
— Ну, напішы што-небудзь. Як наша Гэля.
— Якраз, вельмі твая Гэля напіша!..
Чым напісаць — Міхась ведаў. У старэйшага цеслі, дзядзькі Антося, які храпе вунь паміж дзедам і Юркам, ёсць за халявай чорны плоскі аловак. Ён вельмі вялікі і называецца сталярскім. Доўга не думаючы і не раячыся з Ганначкай, Міхась на пальчыках падкраўся да дзядзькавай нагі і асцярожненька, нават падпёршы языком шчаку, выцягнуў той сталярскі аловак. «На сценах пі-

шуць толькі такімі. Напішам — і зноў яго дзядзьку ў халяву. А напісаць найлепш вось тут».

Сасновае бервяно, якое дзед уранні прыцягнуў, было ўжо хораша аплазавана, узята ў вуглы і называлася цяпер «падваконнем». Яно легла ў сцяну якраз на вышыні Міхасёвага лба. Забыўшыся, што дзядзькаў аловак не хімічны, хлопчык паслініў яго і ўзяўся за работу. Пакуль ён мазольна, зноў падпёршы шчаку языком, выводзіў адну за адной сем літар, з якіх складаліся два яго запаветныя словы, Ганначка глядзела на Міхасёву руку і на таямнічае пятлянне тоўстага алоўка, як зачараваная. За сёмай літарай стала кропка. Каб напісаць яе, Міхась апошні раз паслініў сталярскі аловак і выкруціў гэтую кропку ямачкай у не зусім яшчэ зацвярдзелай смаліста-духмянай драўніне.

— О! — сказаў ён голасам пераможцы.

— А што гэта?

— Вось і не ведаш!

— Мі-хась-ка, што-о?

Чарнявы, загарэлы ёршык, унук старога «караля вугроў», горда і радасна прачытаў:

— Мой дзед.

1958

ЗОРКА НА СПРАЖЦЫ

Двор абгароджаны высачэзнымі сценамі трох дамоў. Для дарослых яны — проста пяціпавярховыя. А паспрабуйце зірнуць на іх знізу, ад саменькай зямлі!..

Для дарослых адкрыта дарога і ў той пад'езд, праз які выходзяць на адну вуліцу, і ў тыя вароты, праз якія сюды заходзяць з другой вуліцы машыны. А малым — ну, тым малым, што гуляюць ужо без бабулі ці мамы,— адным на вуліцу з двара выходзіць забаронена.

Праўда, і тут, на іхнім двары, вельмі многа цікавага. І гаражы, і дрэвы, і гурба пяску каля плота, і два сабакі: Лайка з чырвонага дома і Шарык — таго Алёшкі, што Гарыкаў старэйшы брат і называецца Другагоднік.

Ды што ж, калі час цяпер такі, што ўжо не лета, і ўжо не восень, і яшчэ не зіма. І ў пяску ўжо не пагуляеш, і лістоў, нават жоўтых, на дрэвах няма, і снег ніяк не ідзе.

А самае найгоршае... Не, гэта самае найлепшае!.. Словам — гэта музыка, што чуецца адтуль, дзе за высачэзнымі сценамі трох дамоў ёсць плошча і помнік, а на плошчы стаяць або ходзяць салдаты. Гэта — ваенны аркестр, і ён рыхтуецца да кастрычніцкага парада.

Добра таму, каго ўжо аднаго пускаюць і на вуліцу,

і на плошчу! Ён там убачыць не толькі салдатаў у шэрых шынялях і шэрых вушанках, не толькі іх бліскучыя, галасістыя трубы. Калі над плошчай грымне радасны марш, дык на скверы з дрэў гулліва цярушыцца першы іней, і белы дзядок, што ледзь, здаецца, тэпае тратуарам, і той пачынае ў такт пастукваць кіёчкам.

Добра таму, хто ўжо вырас!

Зрэшты, вялікім лічыць сябе — прыемна кожнаму. Нават і хлопчык з чырвонага дома — у чорнай шубцы, з якой асабліва прыкметна выраслі яго тонкія ногі ў сініх абціслых штоніках, і рукі, што заўсёды без рукавіц,— нават і ён лічыць сябе вялікім. Так і гаворыць часта: «Калі я быў яшчэ малы...» А самому чацвёрты месяц на пяты год.

Асабліва зручна яму лічыць сябе дарослым побач з кругленькім трохгадовым жэўжыкам у цёплым паліто і з румянымі шчочкамі, што не ўмяшчаюцца ў цыгейкавай шапцы, калі яна завязана пад падбародкам.

Гэта сябры. Яны заўсёды разам.

Той дзядзя Толя, што Святланін тата і жыве ў адным пад'ездзе з Шарыкам, калі ідзе дахаты ці на вуліцу, заўсёды спыніцца каля іх і скажа меншаму:

— Здароў, Саша!

— Я не Сяся.

— А хто ж ты?

— Я Міся.

А большы, не чакаючы:

— Ён Міша, а я, дзядзя, Юрка.

— Ну? — здзіўляецца дзядзя Толя.— Харошыя вы хлопцы, калі аб'ектыўна сказаць. І абодва.

Яшчэ і руку падасць аднаму і другому. І такую вялізную, дужую, цёплую!..

На двор гэты, з трох дамоў, збіраецца, вядома, шмат і хлопчыкаў і дзяўчатак. Але сёння Юрка і Міша выйшлі чамусьці раней за ўсіх.

Па праву большага гульню і сёння прыдумаў Юрка.

— Ты будзеш кракадзілам,— сказаў ён Мішку.— Ты стань на ручкі і на ножкі і рабі роцікам так: хап! хап! гыр!.. А я буду цыклоп, як у кіно, і я буду на цябе нападаць...

Мішка згадзіўся. Але, стаўшы на карачкі, раптам уздумаў, што ён не кракадзіл, а конь... Нават заржаў тоненька — от дзівак!

Слова за слова, і дайшло да сваркі. А потым Юрка піхнуў Мішку, той упаў на жывот і заплакаў, а сам больш спалохаўся і — наўцёкі. Ды зачапіўся неяк і пляснуўся, не дабегшы да ганка. Рукі яшчэ нічога, пабаляць, ды ўсё, але калені — ох!.. Не толькі занылі, але і мокрыя... І што скажа мама, калі і ўчора яна сушыла яго порткі на радыятары, і ўчора, і пазаўчора сварылася! І Юрка заплакаў таксама.

За сценамі недзе грымяць вясёлыя трубы, а два дзівакі равуць дуэтам — адзін стоячы, а другі яшчэ ўсё на жываце.

Ды тут на ганку з'явіўся нейкі незнаёмы дзядзька.

— А гэта што за эпапея, га? — спытаўся ён гучна і грозна.

Малыя сціхлі і ўталопіліся на яго.

Мішка нават устаў.

Яны яшчэ не ведалі, што гэта дзядзька Лапша, водаправодчык, які працуе ў кацельнай на другім двары. Загуляўшыся, яны не заўважылі, як ён прайшоў па двары, спусціўся ў кацельную іхняга дома і выйшаў зноў на ганак. І ім няясна было, адкуль такі з'явіўся — злосны і чужы!..

А для дзядзькі Лапшы ўсё цяпер выглядала і ясна і проста. Ён толькі што выпіў. А не дабраўшы меры, замкнуў сваю «фабрыку» на завалу і прыйшоў сюды, да сябра і калегі, водаправодчыка Кіпеня. Пабалакаць думаў ці, можа, яшчэ што-небудзь... А тут і ў Кіпеня «фабрыка» на замку. Помпы толькі шумяць за дзвярыма. Сарвалася. А назад спяшацца няма чаго — можа хутка надыдзе?..

Дзядзька гэты толькі адразу напалохаў хлопчыкаў. А потым аказалася, што ён вельмі добры. І ручкі ім абцёр, і слёзы Мішку выцер кіпцем і гаворыць:

— У вас, браткі, без паўлітра не разбярэшся, хто вінаваты, а хто не. Ну, ты не плач... Які ж з цябе пасля гэтага можа быць кракадзіл? А музыка, хлопцы, якая! Чуеце? О!

Ён нават заспяваў, размахваючы рукою:

Вьется, вьется знамя полковое,
Командиры впереди.
Солдаты, в путь!..

— Хар-рошая музыка, хлопцы! У нас, на партызанскім парадзе,— сказаў ён, сядаючы на асфальце каля

сцяны,— марш ігралі, праўда, не такі. Трам-та-ра-ра, трам-та-рам!.. Такая, браткі мае, эпапея!.. Вось вы пабіліся, засмэркаліся, і толькі. А ў нас бывала — не дай і не прывядзі! Ты ведаеш, адзін з другім, што такое блакада?

Юрась і Мішка стаялі побач, глядзелі на дзядзьку як зачараваныя. І маўчалі.

— Ды адкуль вам, браточкі, ведаць пра тую блакаду!.. А мы ляжым напрадвесні. У сорак трэцім. Балота, лес. Холад, голад. Навокал немцы. Грошай — ні капейкі... Цьфу!

Ён памаўчаў.

— Там яшчэ нічога,— пачаў пасля.— Адтуль мы вырваліся. Не ўсе, праўда... Але мне на той раз пашанцавала. Затое другі раз мяне джыганула сюды вось. О, так я ляжаў...

Дзядзька прылёг на сухім каля сцяны асфальце і паказаў:

— Ляжу. А потым толькі хацеў ірвануцца ў перабежку, толькі, шануючы вас, казённую частку падняў, а куля — дзык! А другая ў руку! А трэцяя вось тут, у грудзі! Рэшата! Эпапея! Вось, браткі, што такое фашысты і што такое вайна!..

Дзядзька як лёг, так і астаўся ляжаць на сухім. Толькі на бок павярнуўся. І галаву рукою падпёр.

— А цяпер,— сказаў ён,— музыка табе іграе, кроў маладая кіпіць, і хоць бы хны... Тры разы ўрадам адзначаны. А сам папсаваўся ўшчэнт... Драмануць, пакуль той Кіпень прыйдзе, ці што?.. Ну, маладыя людзі, прашу хвілін пятнаццаць цішыні...

Дзядзька заплюшчыў вочы.

Хлопчыкі пастаялі трохі, а потым Юрка, зусім-зусім забыўшыся пра сварку, узяў Мішку за руку, адвёў да плота і шапнуў малому ў самую шчаку:

— Ты тут стой і глядзі... На вось гэтую палку! І стой ды глядзі. А я хутка вярнуся...

А сам пабег у той пад'езд, што на вуліцу.

...Цёця Зоя Пятроўна, тая, што Юркава мама! На гэты раз не карайце вы свайго дзецюка, што ён забыўся на ўсе забароны і абяцанні і сам пайшоў на вуліцу!.. Зрэшты, трэба, вядома, і паўшчуваць, бо да мэты яго — ажно два скрыжаванні, дзе мноства машын. Толькі ж за смеласць, за чулае сэрца...

Юрка ідзе на плошчу, на голас салдацкіх труб.

Шчасліва перабраўшыся цераз адно скрыжаванне, ён пайшоў да другога. Дарослыя кажуць, што гэтай дарогі — адзін толькі квартал. А колькі ж тут цікавага! І магазін, дзе прадаюцца кніжкі, кубікі, каляровыя алоўкі. І дзіцячае кіно, дзе ён глядзеў учора з Анькай пра цыклопа і кракадзіла. І сквер з фантанам, дзе вясною зялёныя каменныя жабы зноў будуць пырскацца з рота вадою. А вунь, на рагу, улетку цёця прадае марожанае...

А хутка будзе другое скрыжаванне, за якім — салдаты.

Але тут...

Ох, так, не ўсё ў жыцці збываецца!..

На тратуары перад Юркам стаяў Святланін тата, дзядзя Толя.

— А ты, браток, куды? — спытаўся ён.— Куды ж гэта ты адзін?

— Там... фашысты дзядзю пакрыўдзілі... Дзядзя харошы, а яны яго кулямі пастралялі! І ён ляжыць...

— Дзе ляжыць? Што ты выдумаў?

— Я не выдумаў. Ён — партызан. Ён праганяў іх, а яны...

— Э, браток, нічога мы з табою тут... Пайшлі на месца злачынства. Вядзі!

Юрка згадзіўся. Калі яго ручка, азяблая без рукавіцы, апынулася ў дужай, цёплай руцэ дзядзі Толі, ён канчаткова адчуў, што справядлівасць хутка пераможа. І без салдат. Бо дзядзя Толя сам вялікі!..

Аднак на двары іх чакала поўнае расчараванне.

Дзядзькі таго ўжо не было.

І Мішка ўжо не стаяў каля плота, а ішоў сабе па сцежцы. Нават і без кіёчка.

— Ну? — спытаўся дзядзя Толя, пусціўшы Юркаву руку.— Як ты мне, браток, усё гэта растлумачыш? Дзе твой дзядзя і дзе фашысты?

Юрка стаяў разгублены.

А Мішка стаіць і ўсміхаецца.

— Што, румяны? — спытаўся ў яго дзядзя Толя.— Як жа ты, браце-салдаце, на варце стаяў? Дзе ж ты падзеў таго дзядзьку?

І Мішка расказаў:

— Пгысёў дгугі дзядзя... дзядзя з кацельні і зябгаў дзядзю... Дзядзі пайсі туды!

Ён паказаў рукавіцай на дзверы ў падвал іхняга дома.

— Усё ясна,— сказаў дзядзя Толя.— У Кіпеня госць. А ты тут, Юрка, трывогу ўзняў.

Ды Юрка ўжо адышоў ад разгубленасці.

— А фашысты ж дзядзю пакрыўдзілі!

— Ды гэта, браток, было ўжо даўно. І трэба думаць, што больш не паўторыцца.

— А дзядзя той харошы. Ён партызан! І ён герой!

— Ну, так ужо і герой?

— У яго, дзядзя Толя, зорка на спражцы! Во тут. І вялікая! І Мішка, дзядзя Толя, бачыў!

Дзядзя Толя дастаў з кішэні паліто папяросны карабок і запалкі.

Як гэта добра — быць вялікім!..

Пакуль ён вымаў з карабка папяросу, а потым запальваў запалку, прыкурваў, зацягваўся — за сценамі дома, далёка на плошчы, вясёлым маршам грымелі трубы, а тут за рухамі ягоных рук хадзілі дзве пары вочак. Цікаўных, зайздросных, захопленых!..

— Ну, арлы,— сказаў дзядзя Толя.— Як бы там ні было, а вы, беручы аб'ектыўна, таксама героі. Абараняць пакрыўджаных — гэта па-нашаму. Гуляйце далей. Нават — выходзіць — пад музыку. О, чуеце? Прывітанне!

А ён пайшоў і не ведае, дзядзя Толя, што Юрась і Мішка нават трохі пабіліся...

Ну, і няхай не ведае ніхто.

— Я больш не буду, Мішка, цыклопам,— сказаў старэйшы.— А ты не будзь кракадзілам. Дай мне ручку! Хадзем пад гараж — я табе нештачка пакажу...

1960

СЦЕЖКА-ДАРОЖКА

Ц. Г. Дубнікаву

Снег толькі што пайшоў, ціхі і спорны, калі яна пачыналася, белая сцежка. Пачаў яе слядамі сваіх ботаў гаспадар. Сляды тыя трымаліся нядоўга, іх зацярушвала дрыгатлівая, густая мякката, што безупынна і ласкава асядала на зямлю. Зайшоўшы ад хлява ў гумно, гаспадар вяртаўся адтуль, нёс каню, зноў сцелючы на снезе след. Потым пайшоў яшчэ раз, прынесці карове, і зноў вяртаўся, а след яго ніяк не рабіўся сцежкаю.

Толькі пад вечар, калі той снег нарэшце нацешыўся, гаспадар зноў двойчы прашнураваў з хлява ў гумно і назад, і ўжо тады яна, сцежка, стала прыкметная.

Гаспадар быў малады. Калі ён ішоў з гумна, на гэта праз акно іх хаты глядзелі яго старая маці і маленькая дачка. Дзяўчынка ў ніцяных лапціках стаяла на лаве і, перавешваючыся цераз бабуліну руку, час ад часу ўпіралася лобікам у запацелую шыбу. І ўсё гудзела штосьці, весела і заклапочана. Старая слухала, як пад рукой яе тукае маленькае сэрца, і гаварыла:

— А вунь, Любачка, наш бацька ідзе! А вунь!..

Нявестка сядзела на прасніцы, трохі воддаль ад таго акна. Але яна і так усё бачыла — што ў хаце, што і за

акном. Бачыла, чула і ціха ўсміхалася. І ўсё, нягледзячы на прыцемак, завіхалася прасці, нібы толькі што ўсмак увайшла.

Калі сын старое, Шурка Іванішын, быў малады, дык нявестка Жэня — зусім маладзенькая. Яна прыйшла ў гэтую хату два гады таму назад, яшчэ, здаецца, па-дзіцячаму румянай дзяўчынкай, і вельмі саромелася свякрові...

Пра Іваніху нават і ў Жэнінай, няблізкай вёсцы гаварылі, што баба яна — суровая. Рана, яшчэ ў тую, «мікалаеўскую», вайну аўдавеўшы, сама і гаспадарыла баба, сама і дзяцей гадавала, адмовіўшыся ад двух ці ажно трох прымакоў. І дачок тым часам абедзвюх па-людску выдала, і сына ажаніла, найменшага. А сама, глядзі, яшчэ і цяпер справілася б і не з адной, і не з адным — і за кроснамі, і за плугам. Толькі што здароўя не хапіла на ўвесь век — ужо гадоў некалькі накульгвала Іваніха ад расшырэння вен, і чым далей, тым горш. Ды цяпер ужо ёй што — хочаш, дык трохі тупай па хаце, а не, дык цёплай печы пільнуйся. Ды на́ табе, як усім добрым людзям, найлепшы падарунак на старасць — унучку.

Жэня спачатку так саромелася і сапраўды суровай з выгляду Іваніхі, што прынясе тыя разы вядро вады, паставіць, апусціць рукі ды пытаецца:

— А што цяпер рабіць?

— Сядзь, ткаля́, ды пасядзі, што ж ты будзеш рабіць,— гаварыла старая.

І маладзічка, бывала, сапраўды паслухмяна прысядзе на лаве і пасядзіць. Нядоўга. Бо зноў работа нейкая знойдзецца. Зробіць і тое, і зноў пытаецца:

— А што цяпер рабіць?

Але патроху прывыкла Жэня да чужое хаты, дзе пачалося яе патаемнае, сарамлівае шчасце, дзе прыйшлі пасля салодкая трывога чакання, страшная ноч пакут і Любачка, без якое — ну, невядома проста, як яна раней і жыла!.. Прывыкла і да свякрові. Бо яна толькі так, пакуль яе добра не ведаеш, здаецца злоснаю. Рабілі яны ў хаце ўсё звычайна ўдзвюх, і свякроў паказвала нявестцы многае, чаго яе не паспела навучыць маці. Праўда, пакажа, а як не хутка пяроймеш, дык і пабурчыць, не без таго. Аднак, калі яна, Жэня, пачала хадзіць Любачкай, калі ёй многае пачало здавацца цяжэйшым, старая часцей і неяк іначай стала гаварыць ёй:

— Ціха, дзеткі мае, памалей. А гэта — і зусім ужо не для цябе.— І яна прыкрыквала на Шурку: — Эй ты, бацька! Вады пайдзі прынясі. Два вядры.

А выйдзе ён, дык яна нават і такое:

— Ты глядзі цяпер,— кажа,— асцерагайся. А яму, здаравілу такому, нічога не зробіцца. Ён і цабрамі вады той мог бы прынесці!.. Мужыку, дзеткі, не трэба лішне патураць, а то прывучыш, дык і будзе за цябе хавацца. Хопіць бабе і так — уга, як хопіць! За два вякі і то ўсяго не пераробіш.

Так спакваля ды непрыкметна пачалася іх дружба. Калі ж нарадзілася Любачка і свякроў узялася вучыць маладую матулю, як і купаць, і спавіваць, і карміць, і лячыць іх непадзельнае шчасце, Жэня ўжо не толькі па закону называла Іваніху найдаражэйшым словам — мама, а часам нават ледзь-ледзь не таксама шчыра, як і родную маці, што жыла, дарэчы, за сем кіламетраў і, абкідаўшыся дзетварой, прыходзіла не вельмі часта.

Яшчэ, здаецца, больш непрыкметна, чым дружба са свякроўю, прыйшло да Жэні другое — жаночая сталасць. Ды ўжо не спакваля, як тая дружба, а пасля пераломнай, вялікай у яе жыцці падзеі. З нараджэннем Любачкі ў душы маладзіцы адбылося нешта такое, што назусім узаконіла яе пераход у мужаву хату, што дало ёй поўнае права лічыць сябе, нягледзячы на няпоўныя дваццаць гадоў, гаспадыняй.

Кахаць свайго Шурку яна і цяпер кахала не менш, вядома, чым раней, аднак — ужо трошкі інакш. Нітка ўжо не проста ішла за іголкай — яна адчула, што і іголка ад яе цяпер нідзе не дзенецца. І ўжо часам можна было пачуць, як нітка патузвала:

— Ну і што там з гэтай кнігай рассеўся? Дроў сушэйшых пайдзі прынясі!

І чым далей, тым больш упэўнена.

Шурка, праўда, быў не з тых мужчын, што лёгка паддаюцца. Ён мог і паслухацца лішні раз, і пасмяяцца, пакуль гэта ў Жэні выглядала пацешна ды справядліва; аднак, калі яна, асмялеўшы, дазваляла сабе другі раз вякнуць зусім лішняе — ён напамінаў ёй пра розніцу ў правах і абавязках ніткі і іголкі. Разоў колькі яны ўжо і пасварыліся трохі, нават і не гаварылі па некалькі дзён. Затое мірыцца было вельмі добра!.. Словам, жылі пакуль што, як добрыя людзі.

Адчуўшы сталасць, Жэня зірнула трохі іншым вокам і на свякроў. Маладзіца ўбачыла, што яна амаль зусім не баіцца Іваніхі, толькі шануе яе і нават, здаецца, любіць. А ўсё ж хацелася б, з кожным днём больш, самой быць гаспадыняй печы, хаты, нават гаспадаркі.

Ды Іваніха, хоць і ў гадах ужо, і нямоглая, сама яшчэ трымала лейцы — коратка і моцна.

І Жэня адчувала гэта даволі часта, толькі ў далёкай мары бачачы сябе самую поўнай гаспадыняй... І ў думках нават, вядома, не носячы якога-небудзь ліха супроць бабулі свае Любачкі, Шуркавай мамы і добрай, хоць і суровай, збоку гледзячы, жанчыны.

Усё было б зрэшты — божа мой! — гэтак добра ў іх хаце, каб не гэтая праклятая вайна...

Праўда, яны яе яшчэ не бачылі, як другія. Шурку ўзяць у Чырвоную Армію не паспелі. Як толькі аб'явілі, што вайна, мужчыны і хлопцы з іх Клёніч пайшлі ў ваенкамат, адтуль — на станцыю. Але яе ўжо там разбамбілі, і немцы вось-вось, і парадку не было ніякага, і ўсе вярнуліся дахаты. Немцы ішлі ажно некалькі дзён, але Клёнічы, хоць і блізенька ад гасцінца, уцалелі. І самі пакуль што жывыя.

Гора таму, чые пайшлі перад вайной у армію, неўзабаве пасля таго, як стала і тут савецкая ўлада. А некаторыя хлопцы яшчэ і з панскага войска назад не прыйшлі. Другія людзі плачуць, не ведаючы пра сваіх: ці жывыя яшчэ, ці ўжо не — хто даўно, а хто толькі што?

У мястэчку, дзе быў сельсавет, і ў раённым горадзе — падумаць толькі страхоцце! — яшчэ з восені пастралялі ўсіх яўрэяў. І з Ганчароў, і з Горак, і з Капуснікаў пабралі тых, што былі пры панах падпольшчыкамі, а потым актывістамі. І мужчын ды хлопцаў пабралі, і дзяўчат, і жанчын ад маленькіх дзяцей. Пахапалі знячэўку і, кажуць, нават і не стралялі іх, а галовы ім шаблямі секлі. Вучыліся паліцаі, як гэта робіцца...

Многа ўжо іх развялося, сабак!.. Спачатку злыдні ўсякія самі да немцаў пайшлі, а пасля пачалі і іншых браць — сілаю.

І падумаць нават страшна, што і да Шуркі могуць прычапіцца...

...Учора толькі выпаў снег, а сёння ўжо мужчын з усіх Клёніч пагналі ў лес, па дровы для паліцэйскай камендатуры. Наляцелі, ліха на іх, цэлаю зграяй. Солтыс

яшчэ звечара заказаў, і Шурка ўжо запрагаў каля хлява, калі іх двух зайшло ў расчыненыя вароты. Адзін нейкі чужы, незнаёмы. Мусіць, з байцоў, што тут паасталіся пры адступленні, бо гаворыць ён чыста па-руску. А другі — з Капуснікаў, Тхорыкі на іх кажуць. Пустальга ды зладзюга. Сам першы ў тую паліцыю пабег, ды такі ж катарэзнік зрабіўся, што і знаёмыя ўжо баяцца стрэць яго, і ўсе навокал праклінаюць. Калі яны ўзышлі на двор, Шурка ўжо якраз запрог і ехаў насустрач.

— Тпру! — сустрэў яго Тхорык.— Гатоў?

— Гатоў,— кажа Шурка, спыніўшыся.

А той глядзіць і не ведае, да чаго прычапіцца. Знайшоў.

— Якая пуга ў яго, паглядзі,— кажа свайму напарніку. І да Шуркі: — А ну, пакажы!

Той даў, вядома, а гэты — каб ён да вечара галоўкай налажыў! — лясь, лясь пугай па Шурку, пасля па кані. І з саней не даў злезці, у хату зайсці... З пугай у руцэ — так і пайшоў на іншыя двары, рагочучы з тым сваім памагатым, а можа, чорт іх ведае, і начальнікам.

Плакалі Жэня з мамай і гаварылі доўга, прадучы... Адна пацеха — Любачка шчабятала ім сваё «ня-ня-ня!» ды ўсміхалася, стоячы на лаве ў стойцы. Што ты хочаш — малое, нічога не ведае. А потым бабуля накарміла яе кашай і палажыла ў калыску. Дый сама прылегла на печы, бо нешта ёй зранку яшчэ недабрылася. Яна там адразу сціхла, а гэтая бяссонніца яшчэ доўга букала з-пад хусцінкі. Заснула потым, і матуля перастала калыхаць.

Прадзе і думае — невясёлую думу...

А дзень за акном такі сёння ціхі ды чысты! Снег учарашні ляжаў на голлі яблыні, на штакетах гародчыка, на страсе хлява, на ўсім-усенькім — колькі скінуць вокам. А сонца — ужо на поўдні — зацягнута лёгкімі хмаркамі, нібы той Любін тварык хусткай.

Яна падумала так і ўсміхнулася. Потым устала з прасніцы і схілілася над калыскай. Спіць сабе іхняя гаспадынька!.. Усе ёй служаць, як пані якой, уся хата. Не вытрымала Жэня — асцярожненька сцягнула хустку і залюбавалася. Не падзяліць ім з Шуркам, што тут чыё: чые вочы, чый нос... Броўцы якія харошыя, як у самога!.. А губкамі як цмакае благоцце, і праз сон... Жэня адчула сваё вялікае шчасце пад цёплай цяснотай яшчэ дзяво-

чага станіка. «Хутка прачнецца, папросіць»,— падумала пра малую. А сонца, як на тое, выглянула з павалокі хмар і засвяціла ў хату праз яшчэ не замёрзлыя шыбы. Жэня нават спалохалася, што малое, чаго добрага, чхне ды прачнецца. Накрыла яе хусткай і гайданула калыску. Пастаяла трошкі, а тады павярнулася да акна.

Ды ўжо не села на прасніцу. Поўдзень. Сонца напомніла. Трэба пайсці даць карове.

Ціхенька апранулася і, не скрыпнуўшы дзвярыма, выйшла з хаты.

На зіхатлівай белі агарода сцежка была ўжо добра прыкметная. Бацька не толькі вытупаў яе за вечар ды за раніцу, але і сена трошкі нацерушыў, і саломін са тры згубілася. Адна вунь з коласам. Мусіць, зярняты ў ім асталіся, бо вераб'і шчапіліся сварыцца, хто з іх першы той колас знайшоў...

Жэня ўсміхнулася. Успомнілася ёй тое, што ўспамінаецца цяпер хутчэй за ўсё і наймілей — дачушка.

Баба спявае малой немаведама колькі тых песень. Не раз падумаеш: дзе яны толькі ў яе, такой суровай з выгляду, і бяруцца?.. Сама Жэня таксама ж, здаецца, памятае іх многа. І свае спявае, і бабуліны, а ўсё ж здаецца — малавата іх. Не тое, каб мала, а неяк хочацца спяваць яшчэ і сваё... Можа, не столькі таму, што хочацца, а хутчэй па той прычыне, што трэба. І дзіцяці трэба, каб спала ці забаўлялася ціха, дый сама ты ласкавае слова ў душы не ўтрымаеш. Вось і цяпер ужо яно просіцца — пра верабейку на снезе, пра залаты каласок ды пра сонца... Так пляцецца нешта і, як уток у аснову, кладзецца словамі ў любыя гукі якой-небудзь песні — то знаёмай, а то і не. Калі пяеш — не разбіраешся, тады яно выходзіць люба ўсё...

З такімі думкамі, з такою светлай радасцю ў душы ішла яна, румяная ды спраўная, па белай неглыбокай сцежцы.

Падышла да гуменных варот, выняла затычку са скабы і адчыніла скрыпучую, асеўшую вераю.

Спачатку па вачах яе жахнула цемрай, потым Жэня, яшчэ не ступіўшы на ток, разгледзелася зболышага, зірнула ўбок і, каб змагла, дык ахнула б ад страху...

Не крыкнула і не рванулася назад, і потым, калі акрыяла трохі ды раздумалася, вельмі рада была, што сталася іменна так. Ціха і непрыкметна, не падазрона, калі

хто і бачыў, яна зноў зачыніла скрыпучую — ліха ёй! — вераю гуменных варот, дрыжачымі рукамі заткнула паленцам скабу і пайшла, як толькі сіла мага стараючыся не спяшацца.

Колькі свету перавярнулася ў яе душы за гэтыя хвіліны! Колькі яна ўспомніла і колькі зразумела цяпер, убачыўшы яго!..

Гэта быў ён — той самы баец.

...Па-рознаму, хто як, ішлі яны ўлетку на ўсход. Немцы ўжо чорнаю хмарай прагрукаталі па гасцінцы — і матацыклы, і танкі, і аўтамашыны з салдатнёй,— а нашы ўсё яшчэ адступалі. І на машынах сям-там, палявымі дарогамі, а то ўсё больш пехатою, па збажыне. Адны ўжо з голымі рукамі, нават босыя ці пераапрануўшыся ў якое-небудзь лахмоцце, а іншыя — хоць таксама ж другі ледзь на нагах трымаецца — з вінтоўкай у руках і зубы, здаецца, сцяўшы ад злосці...

Не забудзецца Жэня ніколі пра тую палутарку з фікусам...

Ці сам той нейкі начальнічак ведаў, як уцякаць, ці шафёр яго быў хітры, але перлі яны не гасцінцам, а па клёніцкім загуменні. Не толькі сам ды дзеці ў кузаве, але і шафа з люстрам, і клункі, і фікус... Вось так, бывае, чалавек дурнее на пажары: гарыць усё, а ён імчыць з хаты, каб як найдалей ад агню, якія-небудзь, скажам, ходзікі, што ўжо і не цікаюць нават тры ці чатыры гады... Жонка яго ў кабіне, а сам ён — страшны чалавек — сядзеў пад сваім фікусам.

А за Тадорыным гумном ляжаў на траве баец. Падбіўся, відаць, і паранены, рука на перавязі. І маладзенькі ж яшчэ, вочы пад лоб паўпадалі, чорны-цёмны ад пылу і стомы, а вінтоўка ў руцэ. Убачыў машыну — устрапянуўся, але пазнаў, што свае. Адкуль тая сіла ўзялася — устаў, падняў руку з вінтоўкай: «Стой!» А тыя нібы і не чуюць. Тады баец вінтоўку цераз галаву, за плечы, і, як толькі машына параўнялася з ім, учапіўся рукою за борт...

І думаць не думала Жэня, што свой, што савецкі ды можа такое зрабіць... Начальнічак з-пад фікуса ўдарыў нечым па руцэ на канцы борта, баец пусціўся, спатыкнуўся і ўпаў!.. А машына паперла далей.

Жэня была тады з Любачкай на руках, карову на прыгуменні прыпасвала. Ужо і не думала, што хлопца

таго калі ўбачыць. Бо ён устаў, пастаяў і паплёўся...

Адвячоркам тады неяк раптам аціхла трохі — ні машын не чуваць, ні самалётаў, ні гармат. Мужчыны выйшлі на вуліцу, і — Шурка пасля расказваў — Зміцер Несын пачаў перад усімі зноў па-свойму пасміхацца. Акрыяў! А то ўсё баяўся калгасаў, за поле сваё шырокае дрыжаў.

— Ну што,— кажа,— пайшлі бальшавічкі, адкуль прыйшлі. Толькі,— кажа,— дзякуй богу, трохі скарэй! Хэ-хэ-хэ!..

Маўчаць мужчыны. Чалавек іх з пяць там, Шурка казаў, было. І нейкі баец яшчэ, у Несынавых неданосках, нібыта ён і не салдат. Заключоным, кажа, быў у лагеры, за нейкую сваю «праўду» пакутаваў. Новы пан, Зміцер, пасміхаецца, а новы парабак патакае — чорт яго ведае, так сабе ці папраўдзе...

А тут, Шурка кажа, ідзе з канца вёскі баец з рукой на перавязі. Адтуль, куды ўцякалі. І без вінтоўкі. Падышоў, павітаўся:

— Добры вечар, таварышы. Можна прысесці?

Хто сядзеў, дык тыя рассунуліся на лаўцы, і ён прысеў.

Маўчаць усе. А потым той, пераапрануты, нібы яго хто за язык пацягнуў, пытаецца:

— Ну што, адваяваўся?

Баец, відаць, па мове здагадаўся, што той — не мясцовы. Але змаўчаў яму.

Зміцер Несын — ён стаяў — паглядзеў на байцову руку, на ўсяго яго, потым на боты і пасміхнуўся, разумненькі:

— Хэ-хэ-хэ!.. Цікава, браце, хто з вас кашы раней папросіць — ты ці яны?..

Маўчаць усе — і баец, і мужчыны. І нікому ж, вядома, такое не смешна.

А потым той, пераапрануты, пачаў:

— Вось так і драпаем, хто дзе — «на земле, в небесах и на море...». Хутчэй бы ўжо толькі канчалася, ды дахаты...

Баец паглядзеў на яго — доўга так — і спытаўся:

— Ты хто?

— Я не з тваіх, ты не бойся,— адказвае той.— Я, дружа, з тых, што дагэтуль маўчалі.

— Дык як жа ты,— кажа баец,— мог падумаць, сука,

што нехта здолее верх над намі ўзяць, над савецкімі? Можа твой Гітлер?

Тут ужо і Зміцер умяшаўся са сваімі смешкамі.

— Цябе цяпер,— кажа,— таварышок агітатар, толькі на Гітлера і выпускаць. Ты б яму даў!..

Зноў ніхто не смяецца. Нават і той, пераапрануты. Баец падняўся.

І толькі ён хацеў нешта сказаць ці проста пайсці адгэтуль, Шурка спытаўся:

— Вы, можа, есці хочаце, таварыш? Дык хадзем да нас.

Той паглядзеў на Шурку, і яны пайшлі.

І ён сядзеў у іх за сталом, гэты хлопец, прагна сёрбаў капусту, раз-поразу кладучы лыжку на стол, каб узяцца той самай рукою за лусту. Еў і расказваў, што сам ён ажно з Дона, што недзе там, у станіцы ягонай, і хата, і родныя ёсць. Гаварыў ён — як свой са сваімі. І адно толькі слова, здаецца, было яму вымавіць найцяжэй. Ужо калі ён дзякаваў старой ды назваў яе тым словам, толькі неяк па-свойму — «маманя», нібы спатыкнуўся на ім...

Зайшоў чалавек, накармілі, пайшоў...

Не першы быў ён тады, ой, не першы ў іх хаце!..

Не толькі яны, Іванішыны, але многія, можа нават — без таго Несына — усе ў Клёнічах двойчы ці тройчы за той страшны тыдзень пяклі хлеб, і зранку, і ўдзень варылі чыгунамі бульбу, даставалі з кубельцаў прыпасеную на касавіцу і жніво скараміну. Не лічыліся людзі ні з чым для сваіх, і кармілі, і на дарогу давалі.

Не дзіва было, што і гэтага накарміла старая Іваніха, што і яшчэ адзін нечы сын — не з Масквы, не з Урала, дык з Дона — назваў яе святым для ўсіх і ўсюды словам. Не дзіва, што і пашапталіся яны тады, баец і Шурка, пра нешта, выйшаўшы з хаты... Спытала пасля ў свайго начная зязюля: «Пра што вы там гаварылі?» А ён па-чужому неяк адсек: «Спі лепш, а то старою будзеш без пары...» Што ж, і пра гэтую крыўду забылася б, і не дзіва. І памятала б, можа, пра тую толькі палутарку з фікусам, пра руку, што сарвалася з борта, калі па ёй ударылі, пра худога смуглявага хлопца, якому цяжка было ўтрымаць у другой, здаровай руцэ нават лыжку з капустай...

Ды ён не стаў успамінам, ён — тут!..

Калі яна заўважыла яго, ён спаў у прыстаранку іхняга гумна, на саломе, каля акенца, што высякаюць нізка над зямлёю для ва́ла ад малатарні.

Спаў ён у Шуркавым доўгім кажусе, лежачы на левым баку і тварам да акенца. Галава яго ўбінтавана была, відаць, ручніком, і смуглы твар выглядаў з-пад белага, як з-пад хусткі, калі яе ў спякоту завяжаш нізка, да брывей. Рукамі — ужо абедзвюма і таксама ў Шуркавых, ёю звязаных, рукавіцах — баец абнімаў вінтоўку. Толькі валёнкі былі на ім не іхнія. І кніга, якую ён, пакуль заснуў, чытаў,— таксама, здаецца, чужая...

Не прачнуўся ён ні ад скрыпу дзвярэй, ні ад святла, што хлынула сюды з аснежанага, сонечнага двара.

А яна не крыкнула — ні ад страху спачатку, ні ад здзіўлення і здагадкі — пасля.

Жэня не толькі пазнала байца — яна і зразумела адразу, хто ён цяпер. Больш таго — маладзіца адразу здагадалася пра многае, пра што апошнімі днямі ніяк не магла даўмецца. Яна зразумела, чаму і пра што свякроў з Шуркам шапталіся ўпотай ад яе; чаму старая пачала нядаўна варыць у большых гаршках, і яны, тою самаю сям'ёй, пачалі ўсё дазвання з'ядаць; чаму Шурка пачаў хадзіць па сена не з рэзгінамі, а з дзяругай.

Жэня ішла па сцежцы з пустымі рукамі, рэзгіны пакінуўшы ў гумне — для большай, як ёй здалося, асцярогі ад ліхога вока. Ішла, і ў душы яе варочаўся з месца на месца вялізны свет, у якім нішто ды ніяк не магло спыніцца, супакоіцца... Тут было і тое, што яна нечакана ўбачыла, і што ўспомніла, і што адчувала — і жах, і жаль, і крыўда!..

За думкай, што яны хаваюць партызана, сам паказаўся выскалены ў рогаце Тхорыкаў рот, і ў руках нелюдзя замест пугі была ўся ў крыві — шабля... Усе... Усе!.. І Любачка!.. Божа мой, тут разарвацца мала ад жалю і жаху!..

А потым з'явілася думка другая: не, не адны яны памагаюць такім, што пайшлі супроць нелюдзяў! Вось і валёнкі хтосьці даў... Дый не адзін жа ён такі, што ўжо і немцаў запыняе на дарогах, і паліцаяў трымае ў страху. І ўсё ж яны па людзях хаваюцца, і нашы хлопцы з імі ходзяць...

Няхай, скажам, Шурка хавае яго, ён мужчына, а то ж і свякроў. І яна, відаць, нешта думае, калі не баіцца.

Тхорык з'яўляўся перад вачыма зноў — ужо без шаблі, а з пугай... Няўжо ж усім такое трэба перамоўчваць? «А твой?..— успомніла пра Шурку. Не, ён змаўчаў — цяпер ёй ясна,— каб вывесці іх, паліцаяў, з двара. А ён ім яшчэ не даруе!..»

Загула, запыліла ў памяці тая палутарка... Хіхікнуў, усім пакуль што задаволены, Несын...

«Бо няўжо ж і нам быць з такімі заадно?.. Няўжо і табе было б не страшна, мамачка, як і ёй, маёй свякрові?.. Няўжо адна ты, Жэнька, такая палахлівая?.. Ой, не!..»

Яна ішла, звычайная наша вясковая маладзіца, па сцежцы, якую можна было б у той дзень убачыць на кожным гародзе, з хлява ды ў гумно, ішла, і нікому было не відно, што рабілася ў яшчэ адной душы, бязлітасна ўдаранай жыццём.

Суровая, горкая, страшная, як ніколі дагэтуль і небывала, да болю радасная, гордая сталасць сыходзіла на душу маладзенькай маці. І разам з тым яна была яшчэ ў вялікім чалавечым утрапенні. Жэнька баялася, жудасна баялася нават думкі пра тое, да чаго ўсё гэта можа іх давесці. Але яна ўжо ведала, што ўсё роўна будзе разам з мужам і свякроўю, разам з усімі добрымі людзьмі. І ўжо ёй крыўдна было, што і ён, яе Шурка, і маці — абое хаваліся ад яе, як ад малое ці, яшчэ горш, як ад чужое... Самім бы ім паспытаць, як гэта крыўдна!.. Але ж не, і яна ім не скажа, што ўжо ведае ўсё! Не скажа, і выгляду нават не падасць. Няхай сабе шэпчуцца, няхай сабе думаюць, што яна... Ён, ён — асабліва той, што «любіць яе больш за ўвесь свет», што «толькі з ёю хоча дружыць»!..

І тут уся яе крыўда і злосць — ці то па-жаночы толькі, ці і па-дзіцячы яшчэ — пачала набліжацца на вочы слязою. Яна не плакала, не. Але ж хапіла б, здаецца, каб хто-небудзь з іх, муж ці свякроў, сустрэў яе, дакрануўся да яе не то што словам, а нават позіркам — і сэрца Жэньчына не стрывала б...

Ніхто, аднак, не сустрэў яе ні на сцежцы, ні на двары. І яна вярталася ў хату з адною думкай: «Няхай жа свякроў, калі гэтак, не ведае, што я хадзіла ў гумно, што я хацела даць карове... І з ім, з Шуркам, таксама паглядзім...»

Старая і Любачка спалі.

Жэня распранулася і, пакуль зноў сесці на прасніцу, стала каля грубкі.

Смяюцца толькі з Лустача, падумала, што п'яніца, а грубку ён зрабіў ім добрую. Паўкошыка торфу — і вось яшчэ з учарашняга цёплая. Добранька так пастаяць, залажыўшы рукі, грэючыся ўся — і целам, як той казаў, і душою. Хоць замурлыч вазьмі, як кошка на комінку...

Маладзіца, відаць, усміхнулася б нават, каб не тое, што ёй вось толькі што, за парогам, хацелася плакаць. Нават і губу прыкусвала, пакуль распранулася ў кухні, і, ужо стоячы каля грубкі, вочы заплюшчвала, каб супакоіцца.

Яшчэ больш па-ранейшаму ціхім ды любым, звычайным — амаль як у тую зіму да вайны — здалося ёй усё на нейкі момант, калі на печы старая заварушылася, асцярожна кашлянула і села.

— Ах, мая долечка! — сказала яна.— Знайшла хіба свята!.. А карове — каторая пара — не давана... Жэнька!

— Ну!

— Карове не давала?

— Не.

Больш, відаць, маладзіца не змагла б сказаць. Але ўжо ад дотыку чужога слова да яе душы — не заплакала. Проста ўзяла ды села прасці.

— І добра, дзеткі, што не давала... Пайду я, ткаля, сама ёй дам. А ты глядзі — малая ўстане ды цыцкі папросіць...

«Гавары, гавары сабе, хітранькая,— думала нявестка.— Лічыце сабе, і ты, і ён...»

Яна зноў прыкусіла губу, перастала нават і думаць. Не, яна не заплача, на злосць!..

Пакуль старая тупала ў кухні, ужо з дарэмнай, нават смешнай для Жэні асцярогай дастаючы з печы гаршчок, адліваючы капусты ў гаршчочак, укручваючы яго, лусту хлеба і лыжку ў тую дзяружку — больш ад чужога вока, чым дзеля таго, каб не астыла яда,— пакуль яна апранула кажушок, прачнулася Любачка.

А пакуль старая ішла па двары ды па сцежцы, пакуль яна корпалася ў гумне, прычыніўшы за сабою дзверы (таксама нібы незнарок!), малая паспела і нацешыцца ля маміных грудзей, і папрасіцца на лаву, глядзець у акно.

І вось — па сцежцы на першым снезе ідзе яна, суровая і ўжо нямоглая Іваніха, ідзе, накульгвае, нясе дзяругу сена і стараецца, каб нават і не падумаў хто-небудзь, што ёй цяжка...

І няўжо ж ты, дурная Жэнька, думаеш, што гэта так сабе, а не ад жаласці да цябе яна вось так горбіцца — нясе яе, сваю мацярынскую таямніцу?..

Свякроў ідзе, а нявестка з малою глядзіць у акно. Дзяўчынка ў ніцяных лапціках стаіць на лаве і, пераважваючыся цераз маміну руку, час ад часу ўпіраецца лобікам у халаднаватую шыбу. І ўсё гудзе штосьці сваё, па-ранейшаму весела і заклапочана.

А мама слухае, як пад рукой яе квола тукае маленькае сэрца, і маме хочацца ёй сказаць: «А вунь дзе, бачыш, як яна, баба, ідзе?» І песня, просценькая, цёпленькая песня «са свае галавы», просіцца на язык. Там былі б словы пра белую сцежку, пра сонца і залаты каласок, за які пасварыліся два вераб'і, пра малую блакітнавокую Любачку, якую любяць усе — і мама, і тата, і наша бабуля...

Ды слоў не будзе, ніякіх, бо Жэня баіцца, што як толькі яна акажацца, дык і не вытрывае.

1966

ШЧОДРАЯ ЯСЕЛЬДА

З цыкла «Пад гоман вогнішча»

Мясціна гэтая была заўважана яшчэ з акна аўтобуса.

Бясконцыя палескія лугі; шырокая, спакойная рака, аблямаваная алешнікам і лазняком; высокі, доўгі, нясканчаны мост; хата дарожнага майстра, да якое з насыпу за мостам сыходзіць трэба па крутой сцяжыне, тырч, весела.

Была субота, вечарэла, рабочыя пайшлі ўжо з моста,— нікога нідзе ні душы. Толькі над хатай дарожніка, яшчэ больш падкрэсліваючы гаючую цішыню і пустыннасць, сціпла дыміўся комін.

Аднак тады спыніцца тут мы не маглі. Вогнішча наша загаманіла над велічна ціхай Ясельдай толькі на трэці дзень.

З зялёнага ляснога гарадка сюды прыехалі з намі два маладыя настаўнікі, Генадзь і Мікола.

Планавалася рыба і юшка. На рыбу была ў нас надзея, зранку — нават упэўненасць, два спінінгі і чатыры вуды. На юшку хлопцы ўзялі сваю халасцяцкую каструлю, скавараду і некалькі бульбін. Соль, цыбуля, перац

і ліст ляжалі ў адным з нашых рукзакоў. Ну, а вада, вядома, там, дзе і рыба.

Чуў я аднойчы на Сажы, як пасажыры параходзіка, мінаючы плыты, гукалі плытнікам: «Дзядзька-а, можа вады даць?!» А тыя нават галавы не паварочвалі — такая сумота была, здаецца, на доўгіх, павольных «лавах» бярвенняў...

Нам таксама хапала вады. Вады, зеляніны і сонца. Спёка стаяла ўвесь дзень на саменькай мяжы вялікай навальніцы. Навокал, нізка над даляглядам, як быццам хмурылася, пагруквала, таямніча і насцярожана, а дождж усё не ішоў. І рыба не хацела брацца ні на блёсны, ні на нажыўку.

Упэўненасць наша была растрачана хутчэй, надзея — больш павольна. І не было каму гукнуць з другога берага ці з лодкі:

— Дзядзька-а, а можа, рыбы даць?!

А юшка была нам вельмі патрэбна. Бо не маглі ж мы так сабе адправіць гэтых мілых, дружных юнакоў, што аддалі нам столькі ўвагі дома, правялі нас сёння ажно сюды... І вядома ж, як толькі з-за сітняку да нас падсунуліся на чоўне два мясцовыя рыбакі, што правяралі гэты бераг трыгубіцай, мы, амаль не змаўляючыся, дружна пайшлі на ганьбу... Словам, абед быў рыбацкі.

Тады ўжо, добра-такі пад вечар, з адносна лёгкім сэрцам адпусцілі мы з Андрэем нашых гасцей на аўтобус, а самі заселі ў завоіне з вудамі.

І іменна тады, як на злосць, пачала брацца рыба. Плоткі. На хлеб.

Блаславёнае люстра спакойнай, глыбокай вады. Самаробны, з гусінага пяра, або блакітна-белы куплены паплавок. Яго трывожнае, хвалюючае торканне. Рашучы момант падсечкі і — вяршыня рыбацкай радасці — жывое супраціўленне!.. Як добра, што ўсё гэта так свежа і здарава хвалюе цябе ад самага пастушынага маленства, дае там многа ціхай радасці, нават і не пытаючы: сапраўдны ты рыбак ці проста пэцкаль?! І рэчка, і неба, і гуллівы, несціханы шчэбет птушак ці самавіты, высокі гул самалёта, ідылічны покліч пастушынай трубы ці голас заўсёды чамусьці няўпэўненага і хрыпатага піянерскага горна — усё цяпер напоўнена вялікім і глыбокім сэнсам, радасным рытмам вечна маладой бадзёрасці, зноў і бясконца свежай прыгажосцю.

Час ад часу з кручкоў у глыбокую траву лажыліся шалпатлівыя плоткі.

А штосьці ўсё нам замінала... Пад вялікім лазовым кустам, справа ад нашай завоіны, штосьці ўсё плюхацела, булькала, фыркала... Што за чорт?! Андрэй асцярожна палез у куст, моўчкі папароў у той шолам сухой галінай, паціснуў плячыма, плюнуў. Тут пад узгоркам, на якім я сядзеў, пачулася шорганне. Нехта поўз пада мною, шалпочучы нечым сухім. Потым той нехта аціх. І я чакаў яго амаль з кашэчай насцярожанасцю. Зноў шалпочацца!.. Ціха. Андрэй сядзіць зноў ля вуды. І вось пад кустам той самы нехта зноў пачынае сваю работу — нібы пялёнкі палошча, а потым нібы купаецца, плавае ціха і весела, лішне не плёхаючы, намагаючыся не засмяяцца з недаўмення насцярожаных рыбакоў.

— Выдра,— сказаў нарэшце Андрэй.

Не лічачы заапаркавых клетак, мне толькі раз давялося бачыць яе жывую і амаль што зблізку. Я ляжаў у траве, задумана гледзячы на раку; каля аеру стаяла на прывязі лодка; і вось на лодку яна выбегла, відаць, упэўненая, што нікога няма. Прабегла краем борта да самага носа і ціха, не па-бабрынаму ціха нырнула.

Ёсць нешта незвычайна прыемнае ў такім вось маўклівым сузіранні. Так падкрадаўся я калісьці, юнаком, да улікоў на бродзе. Нават апавяданне пра гэтае шчасце пачаў. Яно прапала ў вайну, і я ўспамінаю яго, міжвольна і даволі часта, з нейкім салодкім сумам, нібыта штосьці беззваротна дарагое...

Паказацца — ну, гэтай раскошы выдра нам не дала. Дый нас яна, відаць, не бачыла. Бо не сціхла пад кустам да самай ночы. І здорава абрыдла нам, нягледзячы на ўсю яе экзотыку.

А плоткі браліся, не зважаючы на выдрынае плюхаценне. Да самага змяркання браліся, пакуль і гэтае шчасце нас не здаволіла. Выпатрашыўшы свой сёння зусім нечакана багаты ўлоў, мы разлажылі яго на роснай траве і накрылі мокрым аерам — да раніцы.

З начлегам таксама пашанцавала. Недалёка ад нашай багатай завоіны мы яшчэ днём заўважылі месца нядаўняй, хутчэй за ўсё піянерскай, стаянкі — два логавішчы з сухога ўжо аеру ды галля і цэлая гурба алешніку, не спаленая добрымі людзьмі за ноч. Адно логавішча мы пакінулі, а другое, расцерабіўшы, падцягнулі да горбы

ламачча. Зашугала вясёлае, фантастычна прыгожае вогнішча.

Зноў была добрая гутарка. Зноў было не пустое маўчанне. І радасць пазнавання — свету і людзей.

Амаль на кожным двары сохне бясконцае павуцінне рыбацкіх сетак. Амаль на кожным хляве ці на хаце — буслянка. Бусляняты, раскрыўшы яшчэ не чырвоныя дзюбы, разморана, бездапаможна хекаюць ад спёкі, а бусла, здаецца, можна, прыўстаўшы на пальчыкі, пагладзіць рукою: і гнёзды нізка, і бусел тут — ледзь не хатняя птушка.

У гэтай лясной, лугавой, балотна-пясчанай, як можна падумаць, патрыярхальшчыне радасным дзівам выглядае звычайнае: новая школа-адзінаццацігодка.

Малады энергічны дырэктар паказвае нам класы, кабінеты і майстэрні. І мне здаецца, што яму і нялёгка і радасна змагацца з жаданнем хоць намякнуць як-небудзь, што ён не прыйшоў сюды з інстытута на гатовенькае... Але ён і намёку не робіць.

Выходзім на двор. Загарэлы, у блакітнай тэнісцы і ў саламяна-залатым капелюшы гаспадар адчыняе гараж, з немалою затратай свае зайздроснай энергіі заводзіць стары грузавік, бярэ ў кабіну Андрэя, і вось — па шырокай пясчанай вясковай вуліцы — мы ўлятаем у лес.

Пасля ўчарашняга дажджу, прыгрэты руплівым з самага ранку сонцам, лес хмельна пахне прэласцю і жывіцай. Голле гарэзліва намагаецца сцябаць нас па тварах, але мы нагінаемся ў час і ахвотна — Генадзь, Мікола і я. Цёплы духмяны вецер фурчыць у вушах, малодзіць шчокі і весела плюшчыць вочы.

Лес пераходзіць у поле, лясная духмянасць змяняецца хлебнай. Якое добрае жыта! Як роўна падняліся на тарфяніках каноплі! Пахадзіць бы ў іх гушчары так праз месяц, калі яны ўзнімуцца казачным лесам, падыхаць бы тады іх водарам... За тарфянікамі — лугі, перасечаныя ўпоперак нашай грэблі вадзяною стралой канала. Што тут за прагля была калісьці? Зноў пачынаецца лес. А вунь і вёска, таксама з бусламі ды сеткамі.

Тут мы спыняемся каля святочнай чарады мужчын, дырэктар наш па-свойму хутка дамаўляецца з матарыстам, той забягае ў хату, пасля лезе да нас у кузаў, і вось мы едзем зноў, да возера.

Бывалы грузавік сціпла становіцца ў цяньку — як быццам гэта не ён так хвацка прымчаў нас сюды. На беразе, каля доўгіх падмосткаў, прывязаны чатыры вялікія лодкі.

Матарыста завуць Раман. Гэта маладжавы, азёмкаватай дужасці мужчына ў гумавых ботах і ў скураной шапцы. Ён адмыкае свой «склад», проста будку з аполкаў, удвух з дырэктарам яны выносяць і прыладжваюць матор. Адпіхаем лодку на глыбейшае, сядаем. Капітан наш гаворыць нешта, узмахваючы рукой, але мы ўжо не чуем яго з-за грукату...

Маторы добра слухаюць палешукоў!.. Гэтая думка весела прыходзіць да мяне ўжо на поўным хаду, на люстраным і цёплым, здаецца, бязмежным прасторы.

Вогнішча наша раскошна гамоніць на лузе над ціхай і шчодрай Ясельдай. Не ціхнуць птушкі ў зарасніку. Настойліва лютуюць камары. У паднябессі час ад часу прамармыча самалёт.

Холадна было б нам тут, у зялёнай і мокрай пустыні, пад касмічным бяздоннем,— холадна і журботна!.. Ды ў нас ёсць вогнішча, і мы — у гутарцы — не здзіўляемся, чаму гэта наш далёкі, ахутаны ў злубянелыя скуры продак мог пакланяцца, як першаму богу, агню. У нас ёсць дружба, і мы то грэемся словам, то дружна маўчым, кожны па-свойму, але не самотна. У нас ёсць родная зямля і роднае жыццё, і мы то гаворым пра гэта, то думаем, кожны сабе і канкрэтна,— успамінаючы новую, свежую прыгожасць і мясцін, і людзей.

Я ўспамінаю возера. Больш — вячэрняе і начное.

Раман вярнуўся па нас на востраў вечарам, калі ўжо заходзіла сонца і залацістая дарожка здавалася на даляглядзе выпуклай, нібы барвяны шар цягнуў яе да сябе, як магнітам. Падбадзёраны чаркай і юшкай, не вельмі гаваркі дагэтуль матарыст ажыў. Павесялеў нават яго стары матор. А ўсё ж да статка на супрацьлеглым беразе, па даярак і малако, мы дабіраліся доўга.

Сонца зайшло, і дарожка на вадзе, як палатно на поплаве ў руках румянай дзяўчыны, згарнулася, сабралася ў зару. Зрэшты, ужо і чырвань зары пачала набі-

рацца блакіту і блекнуць. А ўсё ж на фоне яе чым бліжэй мы падплывалі, тым выразней вырысоўваўся лагодны ўзгорак палявога берага, дрэвы, кусты, адзінокая хата з трыма агеньчыкамі-вокнамі і сілуэты кароў.

Да прычала, па водмелі, мы ішлі на малых абаротах, а потым з шастом. Перш чым бразгат бітонаў, жаночыя галасы і звон тугіх струменяў у вёдры, пачуўся нам дзявочы смех і плёскат. Дзяўчаты купаліся зусім, здаецца, побач. Змрок, гусцейшы ў засені дрэў, замяняў ім купальнікі, пра што можна было здагадацца па смеху ды какетліваму вохканню над саменькай вадою.

Дырэктар і Андрэй затрымаліся каля хаты з гаспадаром. Генадзь, Мікола і я пайшлі за Раманам у хату, адкуль чуваць былі галасы і музыка.

Гэта маладзейшыя даяркі, хто справіўся раней і не пайшоў купацца, круцілі патэфон. Сустрэлі яны нас прыязна. Паставіўшы ў кут рукзакі і брызентавыя футаралы з вудзільнамі, не толькі без шапак, але і босыя, мы паселі паміж дзяўчат на лаве. Пачалася гутарка.

— Работа, кажытэ, цяжкая? То нам жэ ны прывыкаты. Толькі страшна бывае ўночы, як віцёр завывае, а гозыра — ой, мацёнько! — так разгайдаецца, а Раманаў маторчык, няма на яго лыха, закрэхча, запырхае і заглохнэ... Ну ты, пырыстань, Раман! Бо палучыш па руках. Нешта ты сённі расхрабрыўся... Хлопцаў у нашым сяле нэма. То ў арміі, то ў горад пораз'язжалыся, розумныкы... Там весялей, ого!..

Гаварыла гэта мая суседка па лаве, дзяўчына ўжо, нават па гутарцы пазнаў бы, сталая, якой куды зручней было б не скардзіцца разам з іншымі, а быць спакойнай і шчаслівай маладзіцай. Вось як гэтая, чарнавокая, што мяняе пласцінкі і толькі ціха глядзіць.

Самая маладзенькая з іхняй пяцёркі, Ганначка, днямі закончыла сем класаў. Тварык — амаль дзіцячы, а хустка, як у дарослых, завязана «пад бараду». Дый па ўсім поварацe гэтага падлетка відаць, што вельмі ж ёй не цярпіцца стаць дзеўкай. Гатовая спяваць, танцаваць ці проста так вось слухаць патэфон і час ад часу самой прыкінуць слова да гутаркі, яна ўрачыста сядзіць на лаве, мілая сваім учарашнім маленствам.

Гаспадынін сынок, распоены сырадоем, мардаты і шчабятлівы Сярожка амаль не сходзіць з дзявочых каленяў. Цёці гэтыя і казычуць яго, і цалуюць, і гушкаюць.

З чаргі ён прыйшоўся і Ганначцы. І калі пестунок сеў у яе на каленях, ледзь не роўны з самою «цёцяй», Раману гэта здалося настолькі пацешным, што ён спытаўся, стоячы сярод хаты:

— А шчо, і ты ўжэ, Ганулё, хочыш маты люлі-люлі?

— От вы, дзядзько, якый!..— засаромелася малая. Яна тузанулася, босы Сярожка, як кот, гупнуў з каленяў на падлогу, а нянька абражана павярнулася бокам, капрызна надцяўшы румяныя губкі. Ды гэтага і не заўважыў, здаецца, ніхто, і сама яна хутка забылася і пра сорам, і пра злосць на смешнага сёння дзядзьку Рамана.

Бо ён прычапіўся ўжо да другое.

З цёмнай кухні ў хату ўвайшла высокая, бравая дзеўка гадоў дваццаці, задорна паўнагрудая, з харошай усмешкай на крыху запоўных губах. Мокрыя светлыя валасы пад стракатай хусцінкай; ватоўка расшпілена на сіняй, у белы буйны гарошак сукенцы; моцныя, стройныя ногі ў бліскучых, толькі што з вады, гумавых ботах.

— Купалысь, Наталачка? — пакланіўся наш матарыст.

— А ўжэ ж, Раманачка! — адказала дзяўчына.

— А плэчыкы так без мяне і ны змылі?

— Вой, дывысь!.. Зараз унукі будуць, а він... А ну, куды лезеш з рукамы?

— Колы ж бо я, Наталачка, толькі пабачу вашу чудэсну маладу красу, так бедныя гочы мoi...

— Вой, дывысь, якія яны ў цябе пузырыстыі, гочы!

— То, можа, хоць полячку? После купання вам...

— А вы, дзідусю, нэ ўпадэтэ?..

Падражніўшыся трохі, Раман і Наталка ўзяліся за рукі, далоньмі пад локці, і, як толькі з пласцінкі пачулася полька, пайшлі.

Наш ахмялелы капітан тоўкся медзведзявата, хоць і відаць было, што калісьці, у свой час, ён мог. А Наталчыны светлыя вочы і поўныя губы ўсміхаліся так, нібы яна вось-вось і скажа: «Булы б кавалеры — сыдзіў бы ты, дзядычку, тыхо ў кутку дай ны рыпаўся б!..» Ні ватоўка, ні боты — ніштo не магло перашкодзіць ёй быць маладой і прыгожай. Румянец выступіў на шчоках, вочы загарэліся... Яны, дзяўчына і дзядзька, не кружыліся ў польцы, а на мясцовы лад то наступалі адзін на аднаго, то адступалі, на змену выбіваючы зусім, на жаль, не гулкімі абцасамі чачотку, манерна, з выклікам ківаліся

ў бакі, ускідвалі галовамі, пасля кружыліся, а тады наступалі зноў... Раман, як мага стараючыся не адстаць ад свае былое танцорскае славы, усё ж такі сутуліўся. Затое Наталка хадзіла — адна любата!.. У іхнім тупаце ды гомане мне зноў пачуўся ціхі плёскат вады на азёрнай водмелі, гарэзлівы — цяпер я ведаю — яе смяшок у вячэрнім сутонні... Уяўляліся нават ласкавыя, з халадочкам, дотыкі кужэльнага ручніка да гарачых, апешчаных цёплымі хвалямі сарамлівых і гордых дзявочых грудзей...

— Вой, ныхай на цябе!.. Больш нэ можу...— нарэшце засмяялася Наталка. І так, здаецца, у час. Бо ўжо не толькі задыхаўся храбры на слове Раман, але і сам гаротнік патэфон стаміўся.

Полымя наша вурчыць на пэўнай, супроцьпажарнай, адлегласці ад нас і грэе найбольш само сябе. Нават і на сухім аеры ды хлудзе, нават і ў ботах, адзетаму ды пад плашчом — даволі-такі холадна. Ад камароў ты накрываешся з галавою, зларадна слухаючы ў цёмнай духаце, як яны ваяўніча гудуць, таўкучыся над недаступнай спажывай.

А думкі, як растрывожаны рой, ніяк не хочуць угамаціцца...

Было бяскрайняе зорнае неба, а пад ім — спакойная і цёплая вада, таксама без канца і краю. Дзве вялікія лодкі, звязаныя насамі, цяжка нагружаныя людзьмі і бітонамі малака, ішлі, здавалася, проста кудысьці, у нейкі да лёгкай жудасці радасны, ахутаны сардэчнай журбою свет. Глухавата, але бадзёра тахкаў стары рабацягаматор.

І песня была пад высокімі зорамі — песня таксама бяскрайняя!..

Была яна таму, што без яе нам не хапала б чагосьці вялікага, вельмі істотнага ў нашым жыцці. Яна злівалася з тым, чым мы цяпер жылі, як зліваецца калыханка з гудзеннем малога ці з любым бляскам яго бяссонных вачэй, як зліваецца жніўная песня з гарачым шэптам калосся, а песня кахання — з тамлівай слодыччу і горкім сумам першых пачуццяў...

І словы былі ў гэтай песні, ды можна было і без іх. І не таму, што — невядомыя — іх цяжка лавіць на ляту і вязаць у адно: да гэтай дужай, крылатай, душэўнай ме-

лодыі прасіліся новыя, непаўторна свежыя словы, якія толькі тут ды толькі сёння маглі і з'явіцца.

Генка і я адны сядзелі на карме той лодкі, што з бітонамі. А побач з намі, крыху наўскасяк, плыла, нібы на экране, другая лодка — з песняю. Зачараваныя, мы слухалі, і я, як блізкія, пазнаваў у хоры два галасы: грудное, мяккае кантральта і пяшчотны, нясмелы званочак. Гэта Наталка — і тут без намагання першая — і сумавала, і рада была, што жыве. Гэта Ганначка з захапленнем у вялікіх дзіцячых вачах вітала радасць нялёгкай, хвалюючай сталасці. Гэта ўсе яны, вольна адчуўшы свае працавітыя рукі, песняй казалі цудоўнаму, роднаму свету, як яшчэ многа патрэбна ім чалавечага шчасця!..

Хацелася спяваць, і мы падхоплівалі іх запеў; хацелася маўчаць, і я маўчаў пад песню, у задуме...

Пакуль я любаваўся танцамі, гаспадар-хутаранец расказаў на двары Андрэю, што тут, дзе цяпер пасецца калгасны статак, на гэтай заазернай паўвыспе стаялі спрадвеку дзве людныя вёскі. Улетку сорак трэцяга года фашысты-карнікі спалілі іх разам з людзьмі.

Газета пісала, расказваў дзядзька, што два галоўныя вылюдкі былі нядаўна апазнаны ажно ў Латвіі і там асуджаны на смерць. І з гэтага калгаса ездзілі пяцёх туды, на суд, за сведак.

«Ды што, таварышу, з тое іх, нелюдзяў, сабачый смэрты!.. Хыба ж тут выйдзе однэ на однэ?..»

Чалавек гэты, яшчэ як салдат польскай арміі, увосень трыццаць дзевятага года трапіў у нямецкі палон і толькі ўлетку сорак пятага вярнуўся. Пабудаваўся тут, на родным котлішчы, адзін за дзве вёскі, сям'ю нажыў, а ўсё ж душа крычыць часамі, ноччу найбольш, як падбіты жураведь,— па бацьку старым, па братах, па суседзях, па родным з маленства свеце...

«Такыі, товарышу, раны не хочуць гаіцца...»

З вясны да восені вы гамоніце тут, дзяўчаты і маладзіцы з трэцяй, без жыхароў калісьці спаленай фашыстамі, партызанскай вёскі. Працуюць нястомныя рукі, гудзе падлога пад гумавымі абцасамі, звініць апоўначы песня пад гул бяссоннага калгаснага матора. І весела вам, і нялёгка, і сумна бывае... На досвітку — ці дождж на возеры, ці вецер — едзеце сюды, днём — яшчэ раз, увечары вяртаецеся дахаты часцей за ўсё добра-такі прыцемкам, а праз дзве-тры гадзіны — ні свет ні зара —

зноў у лодку... Калі мы памагалі вам насіць з берага поўныя бітоны малака, я рад быў, праўду кажучы, што гэта — уначы, што не відно было, як нават я, мужчына і няўломак, а хістаўся. А вы ж іх носіце, таксама на плячы, ды тройчы ўдзень, ды штодня!.. За выключэннем хіба толькі Ганначкі, якой вы пакуль што не даяце насіць адной. За партызанскае і франтавое ліхалецце, крывавую працу і непаказную мужнасць вашых бацькоў, за ваша маленства са слёзным дымам зямлянак і нялюдскім голадам — вы вартыя не толькі таго, што маеце...

І сапраўды — няхай бы ўжо і сёння час не ішоў так хутка, і маладосць няхай бы не ўцякала пад хрыпатае вяканне затузанага патэфона ў самотнай хаце за возерам, з адным «кавалерам», што і сямейны даўно, і вясёлы толькі тады, калі вып'е...

Бачыў я старым вокам, як вы цікавалі на нашых Генадзя і Міколу. Ды адзін з іх тым часам жанаты, а ў другога ўжо ёсць дзяўчына.

Хто на каго цікаваў, а бялявая Наталка — на чарнявага Генку. І мне міжвольна, не зусім дарэчы, успаміналася адна някрасаўская песня. Ды ты ж не такая, як тая, што ў песні, і ён — не карнет, гэты сціплы, задумёны прыгажун. Ён — свой, цяперашні, наш вясковы настаўнік, ваенны сірата, якога вывучыла куды больш дзяржава, чым маці, бальнічная санітарка. Ён яшчэ, Генка, і паэт, лепш кажучы — ён хоча і рыхтуецца ім стаць. Вось і цяпер ён думае, як гэта ўсё ахапіць — і гэту ноч, і песню... А ты спяваеш, ты верхаводзіш, Наталка, і не думаеш нават, што твой голас і мілы дзявочы задор пойдуць за ім, што ён не зможа іх насіць адзін...

Зорнае неба плыве ды плыве, а возера наша, на жаль, упіраецца ў бераг. Каля Раманавага «склада» нас чакаюць два грузавікі — школьны воддаль, калгасны бліжэй. З асалодай бродзячы па цёплай вадзе, бадзёра гнучыся пад бітонамі, мы памагаем дзяўчатам перагрузіць удой у кузаў трохтонкі. І яны нам, дзівачкі мілыя, «шчыранька дзякуюць»...

Каб вы падохлі, рыбацкія камары!.. А ноч якая доўгая — нават і ў чэрвені — калі не спіцца!.. А ну, вазьму сябе ў рукі, захрапу, як Андрэй!.. Падцягаю калені ледзь не да самага носа, яшчэ раз папраўляю на сабе

кітайскі лёгенькі плашч, намагаюся думаць пра штосьці цёплае, санлівае... Але дзе там! Лапаткі ажно ўздрыгваюць ад зябкасці, а зубы вось-вось увойдуць у зусім музычны, у цымбальны, чорт вазьмі, настрой. Цярпі, рыбак, уранні не пакаешся!..

Добрыя хлопцы — Генадзь і Мікола. Асабліва, як мне здаецца, Генка. А дружаць яны, паэт з матэматыкам, так, што, збоку гледзячы,— весела. Калі напрадвесні паэтава Зося нарадзіла першынца і неўзабаве паехала з ім да бабулі,— матэматык узяў свой халасцяцкі чамадан і прыйшоў з інтэрната да «аўдавелага» Генкі. «Бо сумна...» Зрэшты, і гэтага, магчыма, не сказаў. З маўклівых ён, Мікола, з тых нават, што здаюцца сухаватымі,— хоць зрэдку і замармыча якую-небудзь мелодыю, а то і ўсміхнецца, заўсёды разумна і шчыра.

Зосіна фота Генка нам паказваў. Гляджу, і здаецца, што здымалася яна — ужо мамай. Бачыш, як губы звезены, колькі рашучасці ў вачах. «Я, сам ведаеш, і кахаю цябе, я і пакорная, але прабач, голубе,— ёсць у мяне ўжо і тое, за што, калі хочаш, мы зможам і пасварыцца, за што я і пабурчу, няхай сабе, па-твойму, і непаэтычна...»

— Маладзец,— кажу я Генку і шкадую, што няма яшчэ здымка сына, што я іх з мамай на гэты раз не пабачу.

Мне і цяпер вось хочацца ўявіць Генкавага наследніка, параўнаць яго, скажам, з маім... Ты цяпер недзе спіш сабе, залатабровы мой ды чарнавокі!.. А Генку я люблю даўно, хоць ведаю толькі тры дні. Бо я калісьці, пішучы, уяўляў такога вось студэнта і паэта і думаў, баяўся, што ён — маё ўяўленне. А ён вось жывы. Праўда, Генка ўжо стаў са студэнта настаўнікам, але затое ён куды лепшы за тое маё ўяўленне аб ім, хоць вершы яго і «навелы» яшчэ слабаватыя. Пакуль што. Учора ноччу, калі мы, развітаўшыся з даяркамі, Раманам і дырэктарам, селі на калгасны грузавік з бітонамі і патрэсліся лесам ды полем у зялёны гарадок, мы з Генкам гаварылі пра нашу любімую справу.

Між іншым, і пра такое:

— Чуў — да дзяўчат гэтых прыязджалі летась «пісьменнікі з газэты»? Запісвалі многа, здымалі, абяцалі

надрукаваць. Хлопцы, кажуць, яшчэ маладыя. І вось ужо год у газеце нічога няма. Наколькі я памятаю, няма, не было і ў часопісах. Падманулі «пысьмэнныкы». А чаму, як ты думаеш?

— Надой нізкаваты. Хваліць няма за што, біць — пакуль што таксама. От сабе, проста жыццё «без характэрных рысаў сучаснасці». Калі тыя хлопцы і захапіліся чым, дык знайшоўся старэйшы, паправіў.

— Ну, а папраўдзе?

— Вы самі бачылі — людзі цудоўныя. Боязна робіцца: як напісаць пра іх дастойна?..

«Напішаш, Генка,— думаю я цяпер,— напішаш, чыстая душа, толькі самім сабою будзь, не палохайся нізкіх надояў, а заўважай перш за ўсё чалавека. І не вучыся цвёрдай сухасці ды слізкай гнуткасці ў таго, хто доўга лгаў і ўсё аддаў той баязлівай ці карыслівай мане. Усю душу сваю, нібы торбу пустую, дзіравую, выпетрыў, а пісаць яшчэ хоча і сёння. Ды не проста пісаць, а па прывычцы — вучыць...»

— Чорт бы вас нечага камарыны пабраў!..— Думкі мае абрывае Андрэеў рашучы бас.— Ты спіш? Світае. Давай будзем грэцца.

І праўда — днее. Зацягнула, як быццам на дождж. Суцэльная матавасць і халодная, нерухомая ртуць — і хмары, і вада, і раса, якою ўкрыта ўсё, за выключэннем хіба толькі вогнішча. Мы падмацоўваем яго з бясконцага запасу сухога аеру і галля. Агонь — няхай жывуць піянеры! — усцешана бухае ўгару і пачынае з азартнай прагнасцю трушчыць сушняк. А мы стаім і ўдзячна грэемся, як старыя, нямоглыя пілігрымы, працягваючы да полымя ледзь не дрыжачыя рукі.

Ды вось сігнал трывогі — пляхае першы шчупак.

— Але ж, брат, і вялікі! — зусім упэўнена здзіўляецца Андрэй.— Пайшлі!

І я ўжо чую, а потым яшчэ і яшчэ раз — усплёскі зусім незвычайнай, хвалюючай сілы. Бяром... Дзе там!..— хапаем халодныя, росныя спінінгі і, пакінуўшы гаманлівую чырвань, спяшаемся туды, вышэй па плыні, дзе мясціна, як гаварылася ўчора, найлепшая...

Пэўна ж, за нейкім трэцім закідам Андрэй бярэ!.. Сяледчыка, праўда, а ўсё ж... Ну, а ў мяне, трасца ёй,

6 Зак. 1705

«барада»!.. Белая жылка «нуль і сем» — знарок жа, зараза! — чортведама чаго, заблыталася так, што і хочучы не зробіш... Ды, збоку гледзячы, я гарачуся не надта. Я ўспамінаю нават тую хітрую свякроў, якая так вось вывучала маладую нявестку — як яна ніткі разблытвае, што ў яе за натура. Што ж, калі ты ўжо, ціхмана-патайная Ясельда, такая свякроў для мяне... Цьфу! Не свякроў, а цешча... Мачыха нават. Але пачакай. Так. І вось так. Ну і ўсё! А цяпер мы не пойдзем следам за дзедам — няхай сабе ён адзін шаломіць раку ў той бок — мы рушым уніз, дзе таксама мясціна. А ну!..

Хлопчыкі, хто мне паверыць, што, дальбог жа, з першага закіду!.. Спачатку быў штуршок, які ашуквае амаль таксама, як ламачына ці доўгі зялёны хвост багавіння. Але за ім, за няпэўным штуршком, хвалюючым прадвеснікам перамогі, пачулася супраціўленне!.. Ён — таямнічы і, напэўна ж, агромністы — спачатку туга, упарта паводжваў у бакі, а потым нябось паказаўся. Павярнуўшыся бокам, сагнуўшыся дугой, светла-зялёны ў кропачку, а ўсё ж такі ішоў!.. І гупнуўся на бераг, у траву, акропленую ртуццю.

...Сустрэчы, уражанні, роздум... Цудоўна ўсё гэта, непараўнана.

Аднак нядрэнна таксама, калі яна, рыба, не толькі «бярэцца»... Сядзіш ты, скажам, каля вогнішча ды грэешся ўжо не адным агнём, але і думкай, што вось і ў цябе тым часам, які ты там ні рыбак, а ўсё ж у беразе, у той вунь, зусім звычайнай дагэтуль завоінцы пад лазовым кусцікам стаіць на прывязі, як жарабец, во такі во шчупак!..

1961

ТУГА

Андрэю

1

Калі праўду сказаць, дык і тут было часам нядрэнна.

Перш за ўсё, тут было вельмі многа вады, і яна называлася мора. Глядзіш з самага берага, седзячы на пяску, глядзіш з высокага абрыву, са сцежкі ў шорсткай траве — а яно ўсё бясконца мора ды мора!..

Пясок гарачы, і мама сцеле для Юркі шырокі, калматы ручнік. Горача вельмі і зверху, бо сонца тут пячэ ўвесь дзень. Тата знайшоў чатыры кіёчкі, прыносіць іх сюды, утыкае ў пясок і зверху нацягвае прасціну, якая тады называецца тэнт.

Спачатку Юрка баяўся мора і не лез у яго. Ён то ляжаў пад тэнтам, то ішоў на самы бераг і шпурляў у мора каменьчыкі. А іх тут таксама вельмі многа. І яны называюцца галька. У тое, другое лета, калі Юрка з мамай і татам жылі ў лесе над рэчкай, каменьчыкаў было куды менш. Там іх тата збіраў для Юркі і ўсё знаходзіў мала. А цяпер — кідай, кідай, ажно рука забаліць!.. І так — то пад тэнтам ляжы, то гальку кідай. І сёння, і ўчора, і ўжо даўно, даўно!.. І тата смяяўся:

— Эх ты, курыца! Трэці дзень на курорце, а ўсё сядзіш ды глядзіш.

Ды вось тата ўзяў Юрку на рукі, занёс у мора і, колькі малы ні прасіўся, паставіў яго ў ваду па саменькія грудзі. Юрка яшчэ ўсё то крычаў, то дрыжаў, то пачынаў смяяцца, а вада як плюхне на яго — і ў рот, і ў вочы, і на валасы!.. Ды такая ж салёная, страшная!..

Ну, так было раней, калі Юрка баяўся мора. А цяпер ужо мама баіцца, каб ён не лез. І аднаму купацца Юрку не даюць,— і тады, калі ціха, і тады, калі на бераг коціцца з шумам адна за адною вада, якая ў той час называецца хваля.

— Сёння, сынок, хваля вялікая, ты купацца не будзеш. Ты — харошы, і ты не будзеш нават прасіцца.

Праўда, харошым тут быць вельмі сумна, але ж і з мамай трэба дружыць. Тату добра — ён купаецца і тады, калі тая хваля аж надта шуміць і хвошча па беразе, нават тады, калі мама і яго — такога вялікага! — просіць, каб не купаўся.

У той дзень Юрка прыдумаў нештачка вельмі вясёлае. Ён браў сваё блакітнае вядро з намаляваным на баку вялізным жоўтым яблыкам і ішоў да самага берага. Берага, зрэшты, цяпер не было. Хваля за хваляй так шумна і так злосна каціліся на гальку і пясок, што бераг усё ўцякаў — быў то бліжэй, то далёка... Хваля адкоціцца, і толькі пена, як з мыла, усмоктваецца ў гальку і пясок. А ты бяжыш следам за берагам, каб чарпануць вады. І толькі ты сагнешся — хваля зноў як плясне, і бераг твой пабег, пабег, а ты ўжо стаіш у вадзе. І ты з вады ўцякай, бо хваля другая таксама — як плясне!.. Мама ўсё яшчэ баіцца, а то і крычыць нешта, хоць што яна крычыць — не чутно, бо відаць толькі, як яе рот раскрываецца. Затое тата не крычыць. Ён нават так сядзіць ды так павернецца бокам, што нібы цябе і не бачыць... У гэтым іменна ўвесь смак гульні. Юрка падкрадаўся да таты з вядзерцам вады ды знячэўку на спіну як плюхне! — тата ажно падскочыць і закрычыць. Як жа гэта прыемна Юрку і як жа тут нарагочашся! І можна яшчэ і яшчэ раз, бо тата будзе кожны раз так сядзець, што нібыта ён нічога і не бачыць...

Вось і ўсё, што вясёлае.

Праўда, было аднойчы вельмі весела ў кіно.

Першы раз, калі Юрку ўзялі туды, ён спачатку глядзеў, потым драмаў, а тады і зусім заснуў у таты на каленях. І мама сказала, што лепш ужо яна сама не пой-

дзе ў кіно, але ж і дзіцяці марнаваць не будзе. Але і назаўтра пайшла, бо карціна, казалі, вельмі ж цікавая.

Кіно тут не такое, як у іх, у Мінску, а проста на двара. Цёця ўпушчае туды праз брамку. І за брамкай лаўкі стаяць, навокал высокі плот, а столі няма. На сцяне расцягнута палатно, якое і тут называецца экран. Дзе левая ручка — там плот і дрэвы, а дзе правая ручка — там плот і, пад абрывам, мора. Яно так далёка ўнізе, што адгэтуль нават і не чутно, як шуміць. Толькі месяц высока над морам, а на моры доўгая, бліскучая дарожка. Пакуль пачнецца кіно, навокал сакочуць конікі, якія тут называюцца цыкады. А ўжо калі залапоча рухавік, калі на экране пакажуцца людзі і заіграе музыка — тады чуваць толькі кіно. Але яно зусім невясёлае, бо гэта ж не Бураціна і не Беласнежка, а толькі ўсё для вялікіх. Усё нешта гавораць, гавораць... І сумна.

Ды вось раз на экране паказаўся сабака... Вялікі, вялікі! І чорны. І ён як загаўкае!.. А тады за плотам, з таго боку, дзе пад абрывам мора,— таксама нешта як загаўкае!.. Ужо не з экрана, а нейкі жывы сабака, што, відаць, сядзеў дагэтуль ціхенька ды глядзеў кіно. І ўсе дзядзі і цёці зарагаталі. І Юрка так рагатаў, і так хацелася пра гэта гаварыць, што мама ажно зазлавала...

І Юрку ўжо не бяруць у кіно. Кладуць яго спаць, а самі ідуць. І ён калі адразу засне, а калі дык ляжыць і думае.

Сёння, напрыклад, думае.

2

У слоўніку трохгадовага чалавека слова «туга» пакуль што не значылася. Аднак душу яго — хоць неназваная яшчэ і неўсвядомленая — яна ўжо наведвала.

Адчуванне гэтае, лепш сказаць — цэлы комплекс вобразаў і звязаных з імі пачуццяў пачаўся ад брэху — таго, з экрана і на экран.

Здаравенны, чорны кіно-сабака і той, з-за плота, яшчэ невядомы, брэхам сваім напомнілі Юрку далёкага, добрага друга, ад якога хлопчык спачатку доўга ехаў машынай, а потым высока-высока ляцеў самалётам...

Юрка забраўся ажно сюды, дзе мора, а Шарык застаўся там, у цёцінай вёсцы, на ланцугу.

Цёці Верын сабака быў вельмі добры, але нецікавы

і нават смешны з выгляду: пярэсты, палавіна галавы белая, палавіна чорная наўскасяк, як быццам ён завязаў нейкай лапінай падбітае вока і ўсё падвільвае хвастом ад сораму. І зусім не кругленькі, хоць і называецца Шарык.

Можа, каб Юрка баяўся яго, як ён баяўся спачатку мора, дык самі б яны і не пасябравалі. Але ж Юрка не вельмі баіцца! Ён не баяўся яшчэ і ў тое, другое лета, калі яны жылі ў лесе над рэчкай і калі там было многа-многа індыкоў, а ён аднойчы сам зайшоў да іх, у загарадзь, і ўсё крычаў, як паравоз, каб яны балбаталі... І Шарыка ён не пабаяўся, а назаўтра пасля таго, як да цёці прыехаў, сам падышоў да цюцькі і пагладзіў. Цюцька ляжаў у будцы, палажыўшы сваю пярэстую галаву на парожак, і ціха пазіраў на двор, дзе быў якраз поўны парадак. Калі маленькі чалавек, што спаў і еў сёння ў іхняй хаце, павёў рукою па яго лабаціне, Шарык заплюшчыў вочы і ціха зашастаў хвастом па саломе.

А быў ён, Шарык, не з ціхіх. Брахаў вельмі многа і вельмі ахвотна, то злосна, то весела несучы службу, на думку самога — зусім неабходную ў гаспадарцы.

Брахаў ён нават на жоўтага, карнавухага ката Базыля, абы той трапіў яму на вока. Хоць Базыль і сам быў не лайдак які-небудзь, а сур'ёзны работнік, стары ўжо і, можа, больш за Шарыка паважаны ў хаце,— ён добра ловіць мышэй і вось ужо адзінаццаць год мармыча казкі цёцінай Іры, з якой яны, цёця Вера казала, і нарадзіліся ў адну зіму. Так што Базыль не вельмі баяўся Шарыкавага брэху, хоць, само сабою, блізка каля будкі не хадзіў.

Найбольш і наймацней брахаў Шарык тады, калі Іра выганяла з хлява свінню і трое парасят, каб удваіх з Юркам гнаць іх на пасту.

А трэба сказаць, што цёці Верына Ірачка вельмі вясёлая, і Юрка любіць яе. Яна і гуляе з ім, і свіней яны разам пасуць, і казкі яму вечарамі расказвае. У Іры балела вока, і цяпер яна носіць акуляры, як старая бабка. І ўсё бегае, шмыгае ды смяецца. А сама малая ды худзенькая. Дык Юркаў тата выдумаў, што яна — мыш на пенсіі.

— Ты, мыш на пенсіі, што ты ўсё толькі маўчыш ды гыкаеш? Ну, скажы: ма-ма, та-та, ка-ры-та... А што, і не ўмееш гаварыць! Смяешся толькі: гы ды гы.

У адказ Ірачка не толькі рабіла сваё «гы», але і смялася ціхім ды такім жа смяшлівым смехам, што ты глядзіш на яе дый сам засмяешся.

Маўчала Ірачка толькі з вялікімі. А так яна вельмі добра ездзіла верхам на іхняй свінні. Разбяжыцца, падскочыць, крыкне «эп!», перавесіцца жыватом, перакіне нагу і сядзе. «А ну,— крычыць,— садзіся, Юрка, на прычэп!..» Вялізная белая свіння, якая — мама пяці падсвінкаў і называецца Каруля, бяжыць, трасе вушамі, рохкае — аж за брамку, на вуліцу. За ёю следам — парсючкі і Юрка.

А Шарык ажно ланцуг са сцяны вырывае — так ірвецца і брэша ім наўздагон.

Мілы, харошы цюцька! І лапа твая, відаць, яшчэ не паправілася...

Захварэлі Шарык з Юркам у адзін дзень. Але Юрка паправіўся першы. Калі цёця Вера сказала, што сёння ўжо можна ісці гуляць, ён узяў з шафкі ў кухні лустачку хлеба і пабег у будку. Бо нехта дрэнны кіем ці каменем перабіў іхняму Шарыку пярэднюю правую лапу. І Шарык ужо не гаўкаў, як раней, а толькі хныкаў, гледзячы на госця, і ціха, памалу шастаў хвастом па саломе. А Юрка ўжо не тузаў яго аберуч за вушы і не абнімаў, не ціснуў за шыю, а ціха залез у будку і таксама лёг.

І лапы хворай не чапаў, нават пагладзіць яе баяўся.

— Еш хлеб,— гаварыў ён.— Еш. Ён смачны.

І цюцька, хоць не галодны, узяў у зубы лустачку і не па-свойму, не прагна, як раней, а проста нібы толькі ветліва пачаў жаваць...

Таксама, як той брэх з-за плота напомніў Юрку Шарыка, лустачка хлеба прывяла, адкрыла ў памяці другі малюнак.

Старая Шутка, цёці Верына авечка з крывым, смешна сагнутым рогам...

Трэба сказаць таксама, што ў цёці Веры ўсе працавалі. Цёця і дома рабіла, і ў поле хадзіла штодня. Іра і свіней пасвіла, і двор падмятала, і мыла падлогу, і Юрку карміла, калі яны толькі ўдваіх былі дома. Шарык гаўкаў і днём і ноччу, пільнуючы хату і сад. А кот Базыль лавіў мышэй, толькі зрэдку лежачы на «кашэчай гары». Так цёця Вера называла іх вялікую, заўсёды цёплую печ.

Працаваў і Юрка. З цёцяй Верай ён хадзіў часамі «ў калгас» — лён палоць, сушыць сена, куды яны ездзілі з другімі цёцямі на грузавой машыне. З Ірай ён пасвіў свіней. Але галоўнай Юркавай работай лічылася ў хаце адно — заганяць увечары авец.

Калі яны, авечкі з усёй вёскі, узняўшы пыл, бэкаючы, вярталіся з пашы, трэба было паспець адчыніць брамку, выбегчы на вуліцу, адлучыць ад чарады свае і загнаць іх у двор. Гэта, зрэшты, было няцяжка. Шутка ішла дахаты сама, ведучы за сабою сям'ю: барана Шмэрку, авечачку Дусю і маленькіх, яшчэ безыменных блізнят. Апроч таго, што яна была авечая мама і сама пазнавала свой двор, старая Шутка ведала яшчэ і тое, што Юрка сустрэне яе не так сабе. Як змоўшчыкі, яны амаль штовечара заходзілі з ім за вугал хаты, ён даставаў з кішэні лустачку хлеба, моцна трымаў яе ў працягнутай руцэ, а авечка адкусвала і старанна, ціха жавала, ах як пацешна варушачы чорнай, наздратай і казытлівай, калі дакранешся, мызачкай!..

У Шуткі дык малая мызачка, а вось у Кветкі, цёцінай каровы,— вялікая, халаднавата-вільготная пыса...

Бо мы забыліся сказаць пра яшчэ адну Юркаву з цёцяй работу,— яны штовечара разам даілі карову.

Пакуль цёця Вера, прысеўшы на маленькім зэдліку, даіла сваю бакастую ды вымістую Кветку, пакуль малако ўсё дзюрчала ў даёнку, Юрка стаяў перад каровай і то правай, то левай ручкай гладзіў яе па пысе. А Кветка то ўсё жавала сваю жвайку, то пакідала жаваць і ўздыхала, і з вялікіх ноздраў яе на Юркаву руку цёпла дыхаў шырокі, ласкавы струмень паветра. Ручка міжвольна ўздрыгвала, і хлопец ціхенька, удзячна смяяўся.

Мілая, добрая Кветка!..

Кот Базыль быў гарушчы, ён еў што папала, не перабіраючы, хлеб — хлеб, бульба — бульба... Аднак і ён любіў пагрэць сваю старасць тым цёплым Кветчыным малаком, што называецца — сырадой. Базыль хлябтаў са свайго чарапка пад лаваю, а Юрка і Ірачка сядзелі за сталом. І сырадой з хлебам быў такі смачны! Яны яго пілі ды закусвалі папоўніцы, і над губою то ў аднаго, то ў другога рабіліся белыя вусы. І гэта было так смешна! Над цёці Верыным сталом гарэла ў вялікім белым шары электрычная лямпа. Акно было адчынена, і на шырокім падаконніку маленькі радыёрэпрадуктар так весела

граў, што ажно сам падскакваў. Ажно лісце за акном, на яблыні, варушылася!.. А цёця Вера казала:

— Ну, я яшчэ падлію. Колькі ж ты з'еў — менш за ката.

І Юрка еў «больш за ўсіх» — поўную шклянку, і яшчэ амаль поўную шклянку, і цэлую лусту, як Шутка!..

А пасля яны з Ірай лажыліся спаць. Бралі з сабою Базыля, і ён ім мармытаў сваю казку — адну і тую ж, аднак такую цікавую, цёплую, сонную... Але адразу ім не спалася, і яны рабілі свой «схованы домік» — накрываліся прасцінай з галавою і там ужо або шапталіся, або хіхікалі. Пакуль цёця Вера не скажа:

— Ну, спаць, рагатуны. А то людзі ўсю ноч разбяруць. Чуеце, вунь як ціха?..

І праўда, ціха было. Толькі чуваць, як у трэцяй за імі хаце,— а Юрка ведае: гэта ў Ласёвага Ванькі,— яшчэ ўсё гаворыць радыё. Або яшчэ, вясною, як толькі Юрка прыехаў сюды, жабы кумкалі на балоце, за цёці Верынай капустай. Часамі загудзе на вёсцы ці на дарозе машына. І гэтак хочацца крыкнуць, што гэта — дзядзі Алёшава, таго, што Юрка з ім ездзіў на сенажаць!.. Часамі з клуба на тым канцы вёскі доўга чуваць былі песні і музыка. А то гудзеў у полі трактар, блізка ці недзе далей. І конікі ўсё сакаталі. Ды часам Шарык гаўкне на некага ці на нешта, ці так сабе, прабягаючы ціхенька вакол хаты...

Любы сон неўзаметку залазіў у іхні з Ірачкай «схованы домік».

«А лапка яго, відаць, ужо не баліць»,— думае Юрка, адзін у далёкім-далёкім пакоі. Там, каля мора, куды трэба высока, высока ляцець самалётам.

Але нарэшце ён засынае.

3

І сон прыходзіць з вясёлымі, поўнымі сонца і шчасця карцінамі.

Вось яны едуць у цёці Верыну вёску. Тата сядзіць за рулём, побач мама, а на каленях у мамы — Юрка. І ён глядзіць ды глядзіць у акно. Але ўжо змяркаецца, і тата ўключыў фары. Як гэта добра! Спачатку мігціць каля шосэ абапал вузкай дарогі, а тады пачынаецца грэбля і паша, дзе ўжо нікога няма: ні дзяцей, ні свіней, ні гу-

сей... А потым з мосціка нешта белае — як шыбане! — і пабегла, пабегла да гумнаў...

— Ага, твой Базыль,— кажа тата.

І Юрка крычыць:

— Гэта ён сустракаў мяне! Ён сустракаў!..

І вось яны павярнулі нарэшце ў вуліцу, вось ужо цёціна хата, і брамка, і яблыні. Вось ужо Юрка бяжыць туды,— сам, адзін, без машыны, і таты, і мамы! — бяжыць і бачыць, што цёця Вера ідзе і смяецца, што Ірачка бяжыць і таксама смяецца. Гэта ён, гэта Базыль наказаў!..

— Я прыехаў! Я зноў прыехаў да вас! — крычыць Юрка. І ён смяецца і плача ад радасці...

Тата і мама яшчэ ўсё не прыйшлі з кіно. Ніхто не бачыў, як Юрка прачнуўся, шчасліва заплаканы. Але і сам ён яшчэ не вярнуўся ў свой белы, пусты пакой, з цыкадамі за адкрытым акном,— ён толькі паплямкаў губамі, падкурчыў ножкі і зноў паляцеў у краіну духмяных рамонкаў, сасновых сцен ды бясконцай і цёплай, басанож абтупанай зеляніны...

У цёці Верыным хляве жывуць сабе карова Кветка, старая Шутка са сваёю сям'ёй і свіння Каруля з падсвінкамі.

Думаеце, што гэта і ўсё?

А другая палавіна хлява называецца адрынай. Там ляжыць сена і салома. Там, уверсе, пад лацінамі, гнёзды ластавак. І ластавяняткі ўсё пішчаць, а іхнія мамы і таты носяць ім мошак.

А часамі там, недзе ў куточку, знясецца курыца, і тады ўжо на ўвесь свет кудахкае.

І ўсё?

Ого!.. Юрка таксама думаў спачатку, што ўсё.

А тут з-пад цёці Верынай адрынкі на траву выйшла — глядзіце! — вожыкава мама, а за ёю тры маленькія важаняткі. Па вялікім для іх, па сапраўдным рамонкавым лесе яны — адно за адным, а мама спераду — прабіраюцца да жоўценькага збаночнага чарапка, у якім — малако. І малако такое смачнае, такое сырадоістае, што ў Юркі ажно язык засвярбеў. Зараз во, зараз будзеце хлябтаць!..

А Юрка — паглядзіць.

— Ну, ну, хутчэй! Хутчэй! — нагінаецца ён над імі, падышоўшы зусім блізенька.

І вожычыха скручваецца клубком. А за ёю скручваюцца клубочкамі і малыя.

«Ну што ж, я пачакаю»,— думае Юрка і лажыцца ў цёплым ад сонца, духмяным рамонку.

Падпёр шчокі загарэлымі кулачкамі і маўчыць, чакае.

Ах, як добра, што Шарык дрэмле ў будцы і нічога не бачыць! А то пачаў бы брахаць і напалохаў бы вожыкаў. Добра, што і Базыля тут няма, а то ён выхлебтаў бы малако. Добра, што і нікога пакуль што няма, што так ціхенька, светла. Яны вось-вось раскрыюцца. Важаняткава мама расшчэпіць трохі свой вельмі калючы клубок, цікне праз шчыліну і ўбачыць, што гэта толькі хлопчык Юрка ляжыць. А ён жа хоча толькі паглядзець...

«Ідзіце, ідзіце,— думае Юрка,— не бойцеся, тут жа нікога няма...»

Ды раптам чуецца Іраччын голас:

— Юрка-а! Ідзі свіней пагонім! Юрачка-а!..

Ён хоча адмахнуцца ад яе, але нешта дужае-дужае, цёплае-цёплае абнімае яго і — ніяк не махнеш. Ён хоча крыкнуць: «Ну цябе, гані адна!», ён намагаецца, і крык ягоны вылятае з вуснаў ужо не там...

Гэта мама яго абнімае, гаворачы:

— Юра, Юрачка, уставай! Што ж гэта сёння ты так заспаўся?

А ён крычыць:

— Сама гані сваіх свіней! Сама!..

— Сама пагоніць! — смяецца мама.— Глядзі — разышоўся...

І Юрка прачынаецца канчаткова.

— Трэба снедаць ісці, сынок. Усе ўжо даўно пайшлі. А мы з табой спазняемся.

Памытага, адзетага, але яшчэ ўсё надзьмутага Юрку за ручку вядуць у сталовую. Там з яго бесцырымонна здымаюць цюбецейку, садзяць за стол і пачынаюць карміць.

Цёця Паліна Іванаўна, якая называецца сястра-гаспадыня, спачатку то ідзе, то спыняецца каля другіх сталоў, а потым падыходзіць і да іх.

— Добрай раніцы,— кажа яна.— Ну, і чаго ж мы такія сумненькія? Як жа мы спалі? У гэтым заездзе, разумееце, амаль зусім няма дзяцей. Вось толькі ваш ды прафесара Маркава, Аляксандра Паўлавіча, Вова. Ды Вовачка, разумееце, прыхварэў ангінкай і пакуль што на

пасцельным рэжыме. А так бы яны гулялі разам. Вовачка таксама, як і Юра, вельмі прыстойны хлопчык...

Цёця сястра-гаспадыня і сама вельмі прыстойная. У чысценькім, хрумсткім халаце, поўная, ходзіць салідна, нібы плыве, і гаворыць ласкава, роўненька.

І ўсё тут вельмі прыстойна — пальмы ў кадках, сталы пад беласнежнымі накрухмаленымі абрусамі, дзядзі і цёці, што вітаюцца па пяць разоў на дзень. І мама не крычыць на Юрку, як дома, а толькі ўсё шэпча ціхенька, прыстойна:

— Еш! Божа мой, еш ты!..

І ў тую раніцу ўсе тут, вядома, вельмі здзівіліся, калі такі мілы ды ціхі хлопчык, седзячы з мамай і татам, раптам крыкнуў на ўсю сталовую:

— Я тут ждохну ў вас! Я хачу да цёці Веры!

1961

АПОЎНАЧЫ

За дваццаць пасляваенных гадоў я гэты хутар бачыў і вясной, і ўлетку, і ўвосені...

Вясной — калі трава асцярожненькай зелянінай пацягне даўно не араныя ўзгоркі, стракатыя ад сумных валуноў і рэдкіх кусцікаў ядлоўцу; калі ў лагчыне перад хатай зацвітуць вішні, а шматок зямлі разварушыцца шэрай свежасцю — на грады нейкія і трохі бульбы.

Улетку — калі бліжэй да гасцінца, па якім я іду або еду, амаль крынічна цурчыць сабе звілістая рачулка, супроць плыні якое трымаецца мужны мясцовы пячкур; калі дарогу пешаходу ці машыне перабягае, свідруючы пыл, па-інтэлігенцку сыценькі і па-хлапечы легкадумны суслік; калі я, не ўпершыню гледзячы на гэтыя запусцелыя, выпражаныя сонцам узгоркі, такія недарэчныя ў нашай, наогул хлебнай, мясцовасці, не ўпершыню чамусьці ўспамінаю палесцінскія пейзажы Паленава. Без Хрыста, без людзей, толькі з дзікай, спякотнай сумотай прыроды.

Увосені — калі на кірмашных вазах, зусім як быццам неасуджана, спакойна і сыта парохкваюць сальныя парсюкі, а ў кошыках дробнымі кветкамі чырванеюць гра-

беньчыкі курыных нававбранцаў-пеўнікаў; калі наш любы свет наскрозь прапахне антонаўкай, а маладзенькая, стрункая рабіна каля сцежкі стаіць, цнатліва абцяжараная першымі, румянымі ад шчасця гронкамі.

Толькі зімой, у белай, лютай бездані, я памятаю яго, гэты хутар, з вайны. Нібыта я яго больш ніколі не бачыў — ні з саней, ні з машыны, ні з рыплівай сцежкі.

Не з дзён вайны памятаю, а з начэй, яшчэ больш дакладна — з адной завірушнай поўначы...

Цяпер толькі адзін гэты ўпарты небарака ліпіць у лагчыне паміж узгоркамі, якім, на добры лад, найлепш было б зноў, як даўней, парасці сасоннікам. Усе іншыя хутары спакваля вярнуліся ў свой родны гарадок, адкуль іх калісьці, з цясноты вуліц ды завулкаў, выпрасілі каморнікі буржуазнай Польшчы.

У вайну ў гарадку былі нямецкі зондэрфюрэр і беларускі бургамістр, прыезджыя жандары і мясцовыя паліцаі. Апорны пункт фашызму, своеасаблівы маленькі гарнізон. Пад канец акупацыі, як гэта рабілася ў такіх гарнізонах, рэшце мужчын гітлераўцы, не пытаючы згоды, выдалі зброю і назвалі іх самааховай. З адборных катарэзнікаў-паліцаяў арганізаваны быў карны эскадрон. На вышках, што тырчалі над дратамі ды бункерамі гарнізона, стаялі вартавыя з кулямётамі. Бліжэйшыя хутары былі, такім чынам, заўсёды на вачах ва ўлады, у арбіце амаль прыцэльнага агню.

Па-рознаму мы, партызаны, любілі іх, гэтыя хутары...

На адным з іх трох нашых хлопцаў, што асталіся перадняваць у знаёмага, хтосьці выдаў. Яны адстрэльваліся і згарэлі разам з гумном. А хутаранца з сям'ёю чамусьці не расстралялі, а толькі вывезлі ў Нямеччыну, адкуль ён, дарэчы, і не вярнуўся...

На другім хутары мяне з таварышам карміла неяк ноччу — небагата, але цёпла — ціхая, спрацаваная жанчына. Маці іншых дзяцей (у хаце былі яе муж, дарослая дачка і сын-падлетак), яна, вядома, і баялася за іх, і нас шкадавала — і самым звычайным, і самым святым шкадаваннем, якога мы бачылі многа ад нашых людзей.

На трэцім хутары, ледзь не найбліжэйшым да гарнізона, у нас быў сувязны. Такі сабе, з выгляду малапрыкметны, дзядзька Журавель, якому якраз больш пасавала быць незаможным хутаранцам, чым мешчанінам, бо тым і ў гэтым гарадку, згодна з нейкай дурной местачковай

традыцыяй, належыцца лічыць вясковых хамамі. Дзядзькавы вока і вуха служылі нам штосьці з паўгода, а потым ён раз не з'явіўся на ўмоўленае месца, другі раз, трэці... І мы паехалі праверыць.

Ноч выбралі на гэта адпаведную, калі, як кажуць, добры гаспадар і сабаку на двор не выжане. Завея пачала пашкрэбваць ды пасвістваць звечара.

Пры конях, якіх мы паставілі ў зацішку за гумном, застаўся Ермакоў. Туды Журавель паслаў свайго сына, падкінуць «беднай скацінцы» сена. Самога дзядзьку Коля Шчэрба затрымаў для гутаркі ў сенцах.

А я зайшоў у хату.

Я быў усё-такі прастуджаны, у чым зусім упэўніўся ў дарозе. Цяжкая галава гула, то горача рабілася, то халадна. Сёння мне, дурню, не ехаць было, а выпіць чаго ды прапацець пад кажухом...

Вокны былі знадворку, для цяпла, пазавешаваны саламянымі матамі. У хаце душна. Гаспадыня, мы ведалі гэта з даўніх скаргаў Жураўля, была нямоглая; яна ляжала на печы і толькі час ад часу шамацела за комінам — ці ад нямогласці сваёй, ці ў непакоі. Цьмяная, нібы таксама спалоханая, лямпа прымасцілася на століку каля шырокага нікеляванага ложка. На ложку, амаль прыціснуўшыся бокам да сцяны, ляжала чарнявая маладзічка, да самага рота накрыўшыся чырвонай ватняй коўдрай. Адгэтуль, з другое падушкі, устаў нядаўна, па зусім нечаканай трывозе, гаспадарскі сын.

Дзве думкі прамільгнулі ў маёй галаве, калі я першы раз зірнуў на гэты ложак. Адна — маладая, раўнівая — пра гэтых, што тут сабе папоцемку туляцца ды шэпчуцца ў цяпле, пакуль на свеце сцюжа і вайна; другая думка, прыкрая,— пра ложак: відаць, гэты нікель двухспальны, такі шыкарны ў беднай цясноце, з пасагу; відаць, яго тата нявесткі — мы ведалі ўжо, што яна з гарадка,— прыдбалі пасля ліквідацыі гета...

Я стаяў сярод хаты, даволі зблізку глядзеў на маладзічку, трохі любаваўся ёю, нават і праз грыпознае ачмурэнне, што бачачы, а што ўяўляючы, і ўжо ненавідзеў яе зусім непатрэбны, хоць, зрэшты, і зразумелы мне страх.

Яна не проста была высока, да самага рота, накрытая коўдрай, але за край яе, абапал пухкіх лялечных шчок, трымалася абеуруч. Рукі («аголеныя, точаныя, цёплыя»,— падумаў я) былі схаваныя, а наверсе — толькі сціснутыя

пальчыкі, двойчы па чатыры, з нейкім дзіцячым адчаем трымалі адзіны ратунак — пасажную коўдру.

— Што ж вы такая бледная? Чаго?

Яна прыкметна сабралася з духам, каўтнула сліну і ціха, яшчэ не плачучы, спыталася:

— А куды павялі майго мужа?

Сюды, у такое блізкае суседства з гарнізонам, наш брат заглядваў вельмі рэдка. Можна думаць, што я быў першы партызан, якога ўбачыла гэтае дзяўчо, што прыйшло на хутар, як мы даведаліся сёння, тры тыдні таму назад. Там, дзе яна жыла раней, гітлераўцы для многіх мяшчан,— якіх, як і ўсю Заходнюю Беларусь, дваццаты век прызвычаіў да частых зменаў улады,— былі проста немцамі, яшчэ раз новымі панамі, страшнымі для «весточнікаў», для «жыдкоў» і для тых, хто не слухаўся. А такія цяпер, пасля расправы з камуністамі і савецкім актывам, каго ўдалося злавіць, пасля масавага знішчэння яўрэяў, жылі далёка, у вёсках, або паўцякалі ў лясы. Для гэтай, відаць, вясёлай балбатункі і скакухі паліцаі былі не здраднікамі радзімы і нікчэмнымі паслугачамі ворага, не забойцамі і падпальшчыкамі, а перш за ўсё хлопцамі, кавалерамі, што ўвіхаліся ў клубе і каля яе.

І раптам тут, за нейкі кіламетр ад таго клуба,— партызан!..

Зрэшты, у тым асяроддзі, дзе яна вырастала на дзеўку, пра нас не гаварылася «партызаны». Я не быў для яе адным з тых, каго па радыё, якое мы слухалі з Масквы, і ў газетах, якія нам прывозілі самалёты з Вялікай зямлі, ужо на ўвесь свет называлі народнымі мсціўцамі. Не лічыла яна мяне і салдатам шматмільённай, не толькі савецкай, але і міжнароднай арміі змагароў з найбольшай бядой чалавецтва — фашызмам. Я быў для яе... мала, што проста вясковы хам, але ж і бандыт, адзін з тых «сталінскіх бандытаў», пра якіх яна чула і, магчыма, чытала неверагодную процьму жахаў і агіднасцей...

І вось я, бандыт, стаю над ёю і ўжо, відаць, як ёй здаецца, гатовы... добра, калі толькі насмяяцца, а то дык потым і замардаваць... А мужа павялі!.. Куды?..

— Не бойцеся, ён зараз прыйдзе... Чуеце, вось ён ідзе.

Мне і самому стала як быццам прыемна, што ён нарэшце ўвайшоў з двара. Разгублены, не вельмі ўпэўнены, што зноў апынецца пад коўдрай...

— Вашы прасілі, таварыш, каб вы ўжо ішлі...

Я развітаўся і выйшаў з хаты не столькі злосны, як пакрыўджаны. Так, у маім абурэнні балюча ныла перш за ўсё крыўда. Можа я трохі раскіс ад прастуды? Ды не, не тое!.. Я ж быў таксама малады, ненамнога старэйшы за таго... ледзь не «з душком» са страху мужа; я не адседжваўся, як ён, пад цёплым крылом гарнізона, мне было чым ганарыцца, і мне было горка, што на нас, на мяне... Ды ну іх к чорту! «Крывыя вочы крыва бачаць».

Крыўду і злосць прарвала лаянкай толькі тады, як мы ад'ехаліся ў завірушны змрок і Шчэрба расказаў, што Жуpавель наш на прамілы бог адпрошваецца, каб не быць сувязным. Нявесткі, кажа, баіцца: «У хаце, хлопцы, чужы чалавек». Можа і праўда здрэйфіў, а можа проста віляе — нейтральным быць захацелася, чыстым, як гаварылі, і для нямецкіх і для савецкіх...

Хто ездзіў верхам у завіруху, ды яшчэ ноччу, калі ні конь, ні сам дарогі не бачыш, той ведае, што гэта за смак. Ты прыўзняты над зямлёй, а тысяча тысяч вятроў, адзін за адным, з невычарпальным запасам з'едлівай вясёласці пранізваюць цябе, безабароннага, наскрозь. І зноў, і зноў, і бясконца наскрозь!.. У твар сячэ, калені аж звіняць. А мала табе гэтага, мала яшчэ і прастуды, дык на́ і паганы настрой...

Хутарскою дарогай нам трэба было выбрацца на гасцінец, значна правей ад гарадка, каб па гасцінцы праскочыць да вёскі Мокрае, а там ужо дахаты павярнуць, у лес. Дарогі, уласна кажучы, не было, была замеценая, злосна раскудзеленая чыстаполіца. Чэрці дзяругамі б'юцца. Ды Шчэрбаў конь знаходзіў неяк дарогу. Коля прабіраўся першы, я за ім, а ззаду Ермакоў. Трымаліся адзін за адным, бліжэй, чым звычайна, і, як заўсёды ў дарозе, маўчалі. Сёння нават і думаць холадна.

Я думаў пра адно. Гэта ўжо і не думка была, не жаданне такое, а нейкая фата маргана, прывід цяпла, утульнасці,— гарачага ў нутро і з галавою пад кажух! — у што я верыў, не верыў, зноў нібы верыў... Але яно вяло мяне, і, абапёршыся на каня, на двух таварышаў, я ехаў, плыў наперад, у сцюжу і шолам.

Конь мой наткнуўся на пярэдняга. Я тарגануў яго повадам улева і, параўняўшыся са Шчэрбам, наблізіўся тварам да яго твару, нібы заглянуў, каб убачыць, чаго ён хоча.

— Ну, як ты? — гукнуў мне Коля, нібы з-пад падушкі.

— Хранова,— адказаў я з тэлеграфнай скупасцю, прыкрыўшы рот ад ветру.

— Га-ла́-ма-ла́-ба-ла́! — зноў гукнуў ён.

— Што? Не чуваць ні...

— Хутар, кажу. Во, направа!..

Я зразумеў: да Мокрага яшчэ далёка, трэба зайсці сюды.

Праўда, нам і Журавель намякаў — перакусіць, ды там не захацелася: і не настрой быў, і не рассядацца ж пад самым бокам у паліцаяў. Ды і прасіў ён... Іменна — толькі намякаў.

Так мы заехалі тады на гэты, цяпер ужо самотны, хутар у лагчыне.

Цяпер — самотны... Тады ж, калі мы пад'язджалі да яго, ён быў адзін ва ўсім свеце. Як астравок, да якога мы падплылі, каб узабрацца нарэшце на коўзкі абрывісты бераг, адчуць нарэшце зямлю пад нагамі, уздыхнуць, азірнуцца, падумаць, што ж далей...

Так думаў я. Хлопцам проста пагрэцца хацелася, перакусіць. Ну, і мяне, вядома, ім было шкада.

Хоць я не настолькі раскіс. Злезшы з каня, я першы падышоў да цёмнага акна і пастукаў у шыбу.

Ні гуку, ні шолаху.

Можа я не чую?

Пастукаў зноў. Тут і Шчэрба мне дапамог, скалануўшы ўсю раму сваім кулачышчам.

— Ідзе! — гукнуў ён, нахіліўшыся да мяне. Гукнуў замоцна, бо тут, ад ветру, было зацішней.

Мы жылі ў сваім часе, думкі пра ветлівасць-няветлівасць вось так калаціць сярод ночы ў чужое акно — не было. Мы былі нават злосныя і мелі права на гэтую злосць. Можа таксама адлежваецца тут які-небудзь цёпленькі, непалоханы муж або нейтральны, чысценькі свёкар... Падумаеш, парушылі яго спакой!.. Яшчэ і прыкідваецца, капцюх, што не чуе.

Я стаяў першы ад дзвярэй, чуў ужо, што за імі нехта шоргае рукой па дошках, шукаючы заскак. Я трымаў перад сабой... ды не, не аўтамат, а ліхтарык, яшчэ не ўключаны.

Заскак нарэшце лузгануў, ляснула клямка, і дзверы адчыніліся.

Ліхтарык засвяціў.

У гэтым моманце я прадбачыў, бо мне, па настроі, найбольш адпаведна было прадбачыць ужо не заспаны, ужо спалоханы твар хутаранца, які вось і аддасць тым часам сваю даніну, свой вялікі ўклад ва ўсенароднае змаганне — адпусціць нам на нейкія паўгадзіны хатняга цяпла, чаго-небудзь пад'есці і, аднаму, чым-небудзь палячыцца. Прабачце, мы палюбуемся вамі вось так, павідному!..

Але ў святле ліхтарыка стаяла за парогам белая, у адной кашулі, дзяўчынка гадоў дзесяці. Ударaная святлом, яна закрылася левай рукой, прылажыўшы яе запясцем да лба, і з-пад рукі глядзела, міргала на нас.

— Хто яшчэ ў хаце?

— Я і Толік. Мама да цёткі Ганны пайшла, бо яна хворая.

— Чаму не адчыняла?.. Бацька дзе?

Дзяўчынка адняла з ілба левую руку, адкрыла ўвесь твар, а правай, з дзіўнай на гэты ўзрост — не тое, каб ад бабулі завучанай, але старэчай неяк самахоць,— з найбольшай, можа апошняй у жыцці сур'ёзнасцю перахрысцілася на ўвесь мах:

— Ваймяца і сына, і святога духа, амінь. Дзядзечкі, дальбог жа не чула. А таты ў нас даўно няма. Яшчэ з польскай вайны.

Гэта было так страшна... не, так незвычайна і нечакана, і гэта так распранула мяне, што я... ледзь не ўсхліпнуў.

— Ты зачыняйся. Ну! Бяжы на печ. Да Толіка.

Ліхтарык згас.

Дзверы зачыніліся. Зноў лузгануў нарэзамі заскак. Мы моўчкі селі і паехалі.

...Ужо неаднойчы за дваццаць гадоў мне можна было б збочыць з гасцінца на гэты хутар — зірнуць, што вырасла з яе, той маленькай жанчыны. Няўжо гэта яна, стаўшы жонкай ды гаспадыняй, так укаранілася тут, што аніяк не хоча выбрацца ці ў гарадок, ці ў Мокрае? А можа хтосьці даўно ўжо звёз яе, настаўніцу ці доктарку, у далёкі замуж — далёкі па-сучаснаму, не ў трэцюю вёску, а за тры тысячы кіламетраў...

Я мог бы, вядома, зайсці, паглядзець, а то і ўспомніць разам.

Ды не зайшоў.

І не зайду.

Бо не хачу.

Няхай яна стаіць у маёй памяці такою, як была,— у белай лютай бездані, у яркім крузе святла, у кароткай кужэльнай кашульцы...

Толькі няхай не баіцца нас, тых, што і ў завею не спім з-за яе, дзеля такіх, як яна.

Я не паспеў ёй гэтага сказаць: дзіцяці было холадна.

1966

ГЛЯДЗІЦЕ НА ТРАВУ

На сонечна-іскрыстай гурбе снегу сядзіць і час ад часу гаўкае шчанюк. Ззаду за ім, воддаль і нібы ў яме, відаць шэры трохкутны перад самотнага на пустой сядзібе пагрэбніка. Над пагрэбнікам — сонца. Тое, што толькі свеціць і ходзіць нізка.

Снежань. Год сорак трэці.

Якая даўніна — амаль чвэртка стагоддзя мінула.

І дробязь якая — на гурбе снегу шчанюк...

...Яго блазенскі, радасны брэх я чую праз гул і бразгаценне невялікага, бывалага аўтобуса, што паўзе па гравійцы, з упартай стараннасцю лічачы ямы і ямкі.

Побач са мной галаганіць сусед па сядзенні. Ён падвыпіў, смелы і ветлівы, сліна так і ляціць ад нябрытае морды. Яшчэ румянай. Відаць, не толькі ад перакускі ў райцэнтры. Хоць і ў гадах ён, мне здаецца, вельмі даўно, гэты кульгавы грукач,— з таго часу, як я хадзіў у іхнюю вёску ў школу.

Чаму ж так груба пра чалавека: «нябрытая морда»?..

Мы толькі што сустрэліся з ім у рэстаране і там жа толькі што рассталіся з яго аднавяскоўцамі. Нядзеля,

яны засталіся: дабраць. Утрох. Мае знаёмыя яшчэ з-за парты, а чужыя ўжо цэлую вечнасць.

Калі я зайшоў у рэстаран, яны мяне збянтэжылі гасцінным п'яным вэрхалам:

— Чаго табе да буфета — што ў нас, не тая самая?

— Браток, дабавім! Дзевушка, сюды!

— Ну, ты не сядзеш, вядома, ого!..

Адзін з іх — Смятана, што мог калісьці, у школе, хадзіць і бегаць на руках,— нават сказаў, кіўнуўшы на мой карэспандэнцкі апарат:

— Зняў бы нас, Васька Андрэевіч! Хоць атрыцацельных!..

Ад нечаканай сустрэчы было так прыкра, што я і піва не выпіў каля буфета, а толькі ўзяў не вельмі патрэбныя мне сігарэты, каб найхутчэй, і вылузаўся з душнай, цеснай гаманы на двор.

— Яно, канешне, таварыш Зянько, гэта вам не кампанія. Хаця, як вы і самі не горш за мяне ведаеце, і ў паліцыі былі ўсякія. Каторы з іх...

Кульгавы сеў каля мяне як быццам проста на вольнае месца. І гутарку пачаў са мною сам. Як і тыя трох, пасмялеўшы ад чаркі. З ім я ўжо сустракаўся разоў некалькі пасля вайны, аднак ён толькі здароўкаўся са мной, нават шапку здымаў, з нейкай няшчырай, падкрэсленай і прыбітай ветлівасцю, але ніколі не загаворваў.

— Хоць бы і гэты Міцька Смятана. Скажам, ён тожа паліцай. Але ж не першы ён туды пайшоў! Сілай аружыя ўзялі. І гэтыя абодва: Вечар і Максімук. Проці вады, таварыш Зянько, не дыхнеш. Кожная ўласць...

З суседам мне непрыемна. Лепш ён маўчаў бы, а я глядзеў бы ў акно. Жыта красуе, ходзіць хвалямі. Стольні зялёнага ўсюды! «Глядзіце на траву — няхай на зеляніне адпачынуць вочы». Успамінаецца далёкае, з перадваеннай службы ў арміі: словы сержанта на стрэльбішчы. Вочы ўжо трохі прытаміліся за гэты час. І сэрцу добра супачыць ды супакоіцца. Пасля трывог, перад трывогамі. Дарога супакойвае. Вось толькі ён, чортведама навошта і чаму, гародзіць мне даўно вядомае...

У іх вялікай вёсцы, якая з-за царквы і дзвюх-трох крам здаўна прывыкла лічыць сябе мястэчкам, пры акупацыі стаяў фашысцкі гарнізон. «Сіла аружыя» была спачатку ў тых двух нямецкіх жандараў, што прыехалі ў гэтае... няхай сабе мястэчка, з раённага гарадка. Што-

сьці адразу, у ліпені сорак першага. Яны ўжо, аднак, былі не адны, акупанты, а з памагатымі. Два паліцаі і перакладчык. Паліцаі былі яшчэ ў сваёй вопратцы, толькі нехлямяжа падпяразаныя па пінжаках патранташамі, і з белымі павязкамі на рукавах, а называліся «служба парадку». Аднаго з іх мястэчка ведала: шафёр Нашора, што вазіў старшыню райсавета. Перакладчыка таксама пазналі: Шлёмы-цялятніка сын, што вучыўся на адваката. Ён быў, вядома, без вінтоўкі, з жоўтымі латкамі на грудзях і спіне, і ўсё нібыта чакаў, з якога боку ўдарыць, хоць азірнуцца баяўся. І гаворачы, і як маўчаў.

— Хто ў нас пайшоў тады, адразу, у паліцыю? Першы — Басала́й, Алены Конашавай байстручок. Самі, таварыш Зянько, не горш за мяне ведаеце — галадранец і зладзяйчук на ўсё мястэчка. Яму забіць, забраць, падпаліць — што нам з вамі ў спёку напіцца вады. А Гусаковіч, той жа ў савецкай міліцыі служыў, дык спалохаўся, што актывіст — прычэпяцца немцы, таксама тады запісаўся. Яно, калі падумаўшы, хто ж гэта мог спадзявацца, што будзе столькі крыві. А парадак...

Гусаковіча ўлетку сорак трэцяга, тады ён быў ужо камендантам, нашы хлопцы знялі з веласіпеда ў белы дзень, за два кіламетры ад гарнізона. Без шапкі ехаў, кучаравы, з аўтаматам на грудзях. За ім — пятнаццаць падначаленых. Вясёлыя, смелыя ўсе, пераможцы. Днямі закончылася блакада пушчы, а партызанскія вёскі на подступах яе былі да крыві растаптаныя ботамі, капытамі, гусеніцамі танкетак, змоўклі і пачарнелі ад агню. І партызаны заціхлі нарэшце: каго ж тут баяцца?.. Гусаковічу, як самаму заслужанаму, нават з медалём на чорным мундзіры, прыйшлася першая, сігнальная чарга. Хапіла там на ўсіх пятнаццаць...

— А потым першыя пачалі браць другіх, для кампаніі. Каго ўгаворваць, а каго дык і сілай. Як і майго Сярожку. Вы ж самі, таварыш Зянько, не горш за мяне ведаеце — ён жа яшчэ дзіця быў горкае. Старэйшыя, і то...

...Іменна тут з глыбіні мае памяці ўпершыню выплывае снежная гурба пад нізкім сонцам і звонкі брэх шчанюка, што неўзабаве стане дарослым сабакам. Пярэсты, чорнае з белым. Адно вуха ад фанабэрыі закасалася. А ён сабе, блазнота, гаўкае. Рад, што жыве...

Гурбу надзьмула ў тым месцы, дзе яшчэ ўвосені стаяла хата. Яна згарэла ад дурное кулі. Гасцінцам ехала

паліцыя, аднаму захацелася стрэліць, куля аказалася трасіруючая. Ну, загарэлася, падумаеш. Усё парадак — больш будуць баяцца!..

Дзядзьку Петрусю, гаспадару тае хаты, гэта было не першае гора. Улетку ягонага зяця, што жыў на хутары, за выганам, нехта выдаў як партызанскага сувязнога. Прыехалі не толькі бобікі, але і немцы, не з мястэчка, а з гарадка, забралі ўсю сям'ю, як хто стаяў, і павязлі. Хату і ўсе будынкі, як заўсёды па-іхняму, спалілі. Адно толькі і пачуў дзядзька Пятрусь, што зяцевых старых, свата Рамана і сваццею Тэклю, каб не везці нямоглых дарма ў Нямеччыну, застрэлілі адразу, у гарадку. А Ліды з малымі і Мікалая — няма...

Нешта за год перад гэтым адзіны сын у дзядзькі Петруся, ціхі шавец Аркадзік, памёр. Ён і шаўцом сядзеў у хаце, бо цяжкай работы рабіць не мог, хварэючы ледзь не змалку. А ціхі быў не толькі з-за сухотаў, а характарам — ціхі, разумны хлопец і нават трохі, па бацьку, вясёлы. Ціха вясёлы, па кволасці, з дабрадушнай усмешкай.

Дзядзька Пятрусь быў жартаўнік. Я яго памятаю змалку. І колькі памятаю, столькі ён гараваў і жартаваў.

Перад ваенным пажарам ён пагарэў быў яшчэ чысцей, нават і пагрэбніка тады не засталося. Перад Аркадзікам памерла жонка, а перад ёю — старэйшы сын, Міхаль, таксама ўжо дарослым дзецюком. Ну, а нястачу вечную ды цяжкую працу, што на сябе, што на другіх,— гэта ўжо і не лічы. А ён быў як быццам заўсёды вясёлы, усё выдумляў.

Мы жылі па суседству, і калі яны пагарэлі, дык зімавалі ў нас. Пайшоў ён у першае ранне пасля пажару на сваё горкае котлішча, пастаяў перад печчу, што адна ацалела, прыйшоў і кажа жонцы:

— А куры нашы ў падпечку сакочуць! Пайдзі ты, Алена, пасып ім чаго. Каторая пара!..

Памерла цётка Алена, дык ён сам адвозіў пасля пахавання папа. Быў у нас такі поп, здаравіла і грубіян, любіў выпіць, а на ранейшым прыходзе і да бабы нейкай, казалі, хадзіў, дык у нас яго называлі Распуцін. Павёз яго дзядзька Пятрусь, і гора — горам, а не вытрываў-такі: нібыта незнарок, абярнуўся з бацюшкам у сумёт.

— Даў мне Распуцін малебен, ну даў!..

Нават калі памёр Аркадзік і дзядзька застаўся ў хаце адзін, бо Ліда была ўжо замужам, стары натуры свае не змяніў. Сустрэў я яго неяк на загуменнай сцежцы і не паспеў спытацца адкуль — ён расказаў мне сам:

— Да Аркадзея хадзіў. Што ні спытаю — нічога, шэльма, не хоча казаць!..

А бачылі дзядзьку, што плакаў ён на магіле часта, аднойчы так і заснуў, ашчарэпіўшы тую зялёную градку рукамі.

Чым больш ліхая доля ціснула чалавека, тым цяжэй было яму падрабляцца пад весялосць. Калі забралі немцы дачку з малымі і зяця, стары змоўк і падбіўся, здаецца, зусім.

У Ліды быў сынок, які яшчэ, на радасць дзеду, не выгаворваў правільна свайго імя — шыракароты смяхунчык Уван. Бывала і ўнучка Соня, піскля ў пялёнках, не многа пацехі. А ўнука дзядзька Пятрусь ад свае адзіноты вельмі любіў. Дзед то туды, на хутар, тупае — ці па прычыне якой, ці больш так сабе, то ён Увана ў вёску нясе, па выгане, сцежкай у куп'і, то ён з ім гаворыць, як са сталым, ходзячы па сваім двары, то яны ў хаце пастануць адзін перад адным на карачкі і гаўкаюць і рагочуць — хоць ты абодвух гані ў куток, на калені.

Пасля ў іх знайшоўся для весялосці добры памочнік — пярэстае, пузата-цёпленькае сучаня. З сабой, калі ішоў на хутар, дзед яго не браў: казаў, што сам ён, Цюлік, не дабяжыць, а несці яго, падлу, на руках — не хочацца.

Гэта была не праўда, а хітрасць такая: каб Увану яшчэ больш хацелася ў вёску, да дзеда.

Ад лета, у сорак трэцім, Цюлік застаўся ў дзядзькі Петруся адзін.

— Усяго, браце Васіль, і радні,— нібы яшчэ ўсё жартаваў стары, калі я неяк ноччу, увосені, зайшоў з хлопцамі ў нашу вёску і заглянуў да яго на пагрэбнік.

Сучаня тым часам, да зімы, падрасло, і гаспадар пачаў яго на дзень, дзеля парадку, навязваць. Шчанюк скавытаў і выцяленькваў каля будкі, напяўшы ланцуг, такую слёзную літанію, што цесна было на вельмі прасторным пасля пажару двары. Калі стары праходзіў міма, шчанюк наструньваў прывязь і быў бясконца шчаслівы, што яму ўдавалася вернападдана, абелап ашчарэпіць дзедава тоўстае калена з вялікай, разморськанай

дзіркай у брудным шарачку. Слуга паскавытваў, а пан услых перакладаў з сабачай мовы яго малёканне:

— А гаспадарык мой, а родненькі! А колькі хочаш вазьмі — ці грашыма, ці жытам — адно спусці!..

Так было, праўда, толькі аднойчы. Смеючыся з Цюліка, гладзячы яго па галаве ды па спіне, дзядзька Пятрусь нешта такое раптам успомніў. Кашкануў малога вялізным хадаком з аўтамабільнай пакрышкі, а сам адышоўся да непатрэбнага плота, які чамусьці не згарэў, і адвярнуўся, каб нават сабака не бачыў, чаго ён маўчыць...

Цюлік быў яшчэ дурны. Усе сабакі ў вёсцы ўжо даўно прывыклі заціхаць ды зашывацца ў будкі, абы пачулі стрэл. Удзень — фашысцкі, ноччу — наш. А ён не разбіраўся, гаўкаў. Весела! Днём ды яшчэ не на прывязі — асабліва...

...Успамін гэты цёпла і горка махнуўся ў маёй памяці, пад гул ды бразгаценне аўтобуса, пад гаману пасажыраў, пад неадчэпнае вяканне суседа па сядзенні.

— А дзе ваш сын цяпер? — спытаўся я ў яго, каб хоць гэтым заткнуць яго п’янае плявузганне.

Ды не заткнуў.

— Дзякуй богу, работая ў шахтах, таварыш Зянько. Ужо два разы ў госці прыязджаў. Можа і сёлета, калі водпуск дадуць, прыедзе. Жонка руская, нічога сабе маладзіца, хоць і валасточная. Недзе адтуляка, з Сібіры. Двойка дзетак, пакуль што дзяўчаткі...

— Відаць, і пад шляпэ?

— Не, ён у кепцы. Касцюм то добры, новенькі. Пад гальштукам, а вось...

— І сала ёсць?

— Ці гладкі, кажаце? А што ж, зарабляе ён, Сярожка, добра, не п’е. Самі не горш за мяне ведаеце, таварыш Зянько, калі капейку шанаваць...

...На вуліцы мае вёскі, перад шчанюком на гурбе, гэты старанны сённяшні шахцёр стаяў тады без гальштука. І не ў чорных шуцманаўскіх неданосках. Ім, паліцаям, на тую зіму выдалі белыя, з лёгкім блакітным адценнем, бушлаты. З капюшонамі, што ў ціхі час адкладаліся на спіну. Стаяў ён, глядзеў на сонца, на сабаку, што брэша і не баіцца... Хлопец яшчэ маладзенькі, па-зімоваму румяны. Чорнае кэпі трохі набакір. Нават прыгожы.

Ён быў, вядома, не адзін.

Побач стаялі сам гер вахтмайстар і сам спадар камендант.

Пажылы, азызлы Трайбэр, жандар, што пацяжэў, апіўшыся людской крыві. Ён ужо трэці год выконвае за светам волю сваіх шматлікіх фюрэраў, з адным, найбольшым, у недасягальнай вышыні. Выконвае, можа, калі ўжо не вельмі свядома, дык яшчэ ўсё ахвотна, а то дык думаючы ўжо толькі пра тое, як бы гэта хутчэй адгэтуль выбрацца.

Што ж да магчымай адказнасці, калі ўжо маўчаць пра чалавечае сумленне,— на гэта ёсць начальства, фюрэры. Так спрадвеку прывыклі думаць салдаты, а Трайбэр лічыў сябе толькі нямецкім салдатам, яшчэ з першай сусветнай вайны.

Высокі і мажны Нашора, ажно сутулаваты ад бязлітаснай дужасці, адзін з самых першых у нашай мясцовасці паліцаяў, які пасля смерці Гусаковіча прыйшоў з гарадка ў мястэчка камендантам. Нельга сказаць, што ў яго не было ніякага светапогляду. Той, каго ён калісьці вазіў, старшыня райсавета, стаў камандзірам брыгады. Двойчы таварыш камбрыг спрабаваў дакапацца да сэрца ці розуму свайго былога вадзіцеля (напісаў яму праз разведку два вялікія пісьмы), проста па-чалавечы і з папулярнай, пераканаўчай палітграматай. На адно пісьмо камендант не адказаў, другому пашанцавала. Адказ, трэба думаць, быў напісаны, тоячыся ад Трайбэра: ні «новай Еўропы», ні «вызваленай Вайсрутэніі» там не было. Пісьмо і пачыналася і канчалася каравай лаянкай, у якую былі тоўста загорнуты шэсць слоў Нашоравай жыццёвай філасофіі: «Раней ты панаваў, цяпер я папаную». З яго боку гэта была ўжо і смеласць і самастойнасць. Праўда, пасля Сталінграда, Курскай дугі, прарыву на Украіне і асабліва вызвалення Гомеля — найбліжэй! — у Нашоры, калі і да яго ў цішыні адзіноты дабіраўся сякі-такі одум, пачыналі часамі паходжваць па скуры мурашкі. У гэтай жывёліны спіна была не аслонена поўсцю. Немцы яго хвалілі, узнагародзілі двума медалямі, але ў душы (калі ўжо гаварыць пра фашысцкую душу) пагарджалі ім, як і ўсімі «недачалавекамі», і карысталіся гэтай анучай па неабходнасці і да часу. А сам Нашора, які спачатку захапляўся і немцамі і ўсім нямецкім — сіла, парадак! — цяпер, у моманты пэўнай свабоды ад ап'янення алкаголем і крывёй, падумваў,

што і ім, відаць, не справіцца з бальшавікамі. Але тое «не справіцца» было яшчэ, здавалася, далёка.

Для гэтых двух, вахтмайстра і каменданта, дзень той быў самы звычайны, будзённы. Проста праветрыцца выехалі з-за калючага дроту ў адну з бліжэйшых вёсак, ну, і ўзяць пару падсвінакаў. Навокал вёскі стаяць пасты, каманда ходзіць па хлявах, а штаб тым часам сумуе. Ішлі сабе па вуліцы, цяпер спыніліся перад сабакам.

Трайбэр нібыта дрэмле, гледзячы на сонца; Нашора цярпліва састаіць пры ім — яшчэ, здаецца, трохі — і пазяхне, аж да вывіху сківіц, нават і без загаду. Абодва маўчаць.

Вясёлы толькі іх маладзенькі навічок. Ці ён ахова, ці сувязны, ці любімец абодвух або аднаго каторага — гэта няважна. Важней за ўсё тое, што ён вельмі рады. Жыццю, маладосці, свайму, такому чыстаму яшчэ, бушлату, іхняй «сіле аружыя». Яшчэ так нядаўна ён быў проста падшыванец, сын калекі,— яго і самога ў школе аднагодкі бяздумна і балюча лаялі: Кульгач,— а цяпер ён — «як усе» ў іх мястэчку, «як людзі». Хоць за паўтара месяца яго службы і не было пакуль што сур'ёзных аперацый супроць бандытаў і іх памочнікаў, ён ужо двойчы піў ром з кантовай нямецкай пляшкі, які ім, паліцыі, выдаюць час ад часу, які ён бачыў раней толькі здалёк. Адураны хлапчук, ён быў перш за ўсё п'яны ад першай чаркі поўнай улады над жыццём і смерцю людзей, што думаюць інакш, чым ён, п'яны сваёй вышэйшасцю над імі, свабодай, нават загадам рабіць што хочаш, абы толькі разам з усімі, з кім служыш,— п'яны сваім неўсвядомленым, пачатковым, яшчэ салодкім і хмельным фашызмам.

Хлопец ажно патупвае, пераступае з нагі на нагу, ледзь-ледзь не паскавытвае...

Шчанюк на гурбе сядзіць перад імі, з закасаным фанабэрыста вухам, глядзіць на людзей — для яго яны людзі — і час ад часу весела гаўкае.

Хлопцу ў белым бушлаце таксама хочацца штосьці сказаць ці зрабіць...

— Мой Сярожка,— праз гул і бразгаценне аўтобуса плявузгае побач са мною п'янаваты сусед,— ён хлопец быў недурны. Ён, таварыш Зянько, людзям урада ніякага не рабіў. Ён тыя разы...

...Сонны вахтмайстар нарэшце загаварыў.

— Der Hund ist noch ganz jung und dumm [1],— буркнуў ён вяла, без усякага падабенства ўсмешкі.

З усёй гэтай прамудрасці Нашора найлепш зразумеў слова «гунд».

— Ё, ё,— згадзіўся ён.— Гунд. Яшчэ і гаўкае, бандыцкая парода.

І засмяяўся, коратка і басавіта гыкнуў: трохі па службе, трошкі па дружбе, больш — ад удалага адказу.

— А можа я яго?..— спытаўся хлопец, асмелены гэтым начальніцкім жартам.

— Сярожа, шысан [2], гут? — падаў вышэй яго просьбу, надзею, нясмелую радасць спадар камендант.

— Scheissegal [3].

Гэтае слова Нашора даўно прывык разумець.

— Давай,— пераклаў ён дазвол.— Паглядзім, што ты за стралок. Ды ўжо і дахаты збірацца пара. Сігналь.

Якое гэта шчасце — вось так, адчуваючы ў жменях вясёлую сілу, злажыцца, падвесці знізу... так... уладна ўзяць правым вокам на мушку, націснуць і...

— Яго, каб гэта цяпер,— чуецца голас кульгавага бацькі,— дык можа і не судзілі б, таварыш Зянько. А тады адразу, вядома, на злосную руку, далі дзесяць год. Як і Смятане, як і Вечару, як...

...Стрэл тузануў цішыню нечакана.

Хоць я і чакаў яго...

Так, я ляжаў на гарышчы найбліжэйшай да гэтага стрэлу хаты. Не адзін, з таварышам. І мы глядзелі на іх праз шчыліны ў шчыце, праз голле бэзу ў агародчыку. Яны былі так блізка, што толькі ўстаць да акенца, раз чарпануць аўтаматам — маеш і вахтмайстра, і каменданта, і гэтага смаркача. Думцы такой, вядома, ходу не было. Мы тады ў вёсцы днявалі ўдвух, яны сабраліся цэлай ганнёй. Каб мы рызыкнулі сабою, вёска загінула б. Ды і сабою... з-за тых?.. Мы глядзелі.

Пярэсты, мілы шчанюк, не дакончыўшы новага прыступу брэху, мякка асеў.

Пазней, калі жандар і бобікі пайшлі, дзядзька Пятрусь — ён выйшаў са свайго пагрэбніка раней, на

---

[1] Сабака яшчэ зусім малады і дурны.
[2] Schiesen — страляць *(нямецк.)*.
[3] Напляваць.

стрэл — падышоў да Цюліка, цяпло якога ўжо выйшла крывёю ў снег, падняў яго за каршэнь і панёс.

Стары не ведаў, што я гэта бачыў...

...Можа цяпер, праз столькі гадоў, і я не судзіў бы вельмі сурова таго «Сярожку, што не рабіў урадá». Ён, я ведаў гэта, сапраўды і сілай узяты быў, і не паспеў або не здолеў развіцца ў якога-небудзь Гусаковіча ці ў Нашору. Аднак я доўга, яшчэ і па вайне, насіў у руках да свербу неспакойнае жаданне... Вось так бы іх аберуч падняць над чырвоным снегам за белы, з блакітным адценнем, бушлатны каршэнь — і тых, што здалёк прыйшлі, і што самі за імі пайшлі, і што ківаюць на «сілу аружыя...»

Я адвярнуўся да акна. І, гледзячы на зеляніну дружнай ярыны, пасля на луг, а далей, за лугам, на маладым вясёлы ў сонцы бярэзнік, зноў успомніў, хоць і з горкай усмешкай:

«Глядзіце на траву...»

1966

ТЫ ЖЫВЕШ

...За вагонным акном залаціліся ў ранішнім чэрвеньскім сонцы тонкія, рэдкія сосны. Яны не стаялі на месцы, а беглі назад, туды, адкуль я вяртаўся,— беглі і яны, і іх доўгія цені.

Нашча мне добра спявалася — ціха, журботна. Штосьці блізкае да тых соснаў, да ранняга сонца, да найраднейшага вобраза на парозе старое хаты. Штосьці блізкае да малітвы ўсёй гэтай мудрай, неразгаданай прыгажосці.

Нашы мамы маліліся нашча.

Трыццаць гадоў — гэта была яшчэ маладосць. Яшчэ жыла мая маці, было каму назваць мяне сынам, ува мне яшчэ заставалася штосьці ад пачатку жыцця, я яшчэ не зусім адштурхнуўся ад берага — назаўсёды.

І я не ведаў, што гэта была яе апошняя раніца.

Потым мне расказалі, што і ў той дзень яна звычайна ўстала на свой пост, нямоглая бабуля, расчыніла ў цёрле і пачала пячы аладачкі для дзвюх мілых распусніц, трохгадовых унучак-блізнят. І раптам ёй зрабілася зусім дрэнна.

Дрэнна бывала ёй апошнім часам даволі часта, а ўсё ж немач яшчэ адпускала, а тут — *зусім*. Яна прылегла і ўжо не ўстала больш, пачала паміраць.

Яна была — як быццам — даўно ўжо гатова да гэтага. Даўно была пашыта апошняя вопратка, і ў малітвах старая не раз ужо ціхім ды шчырым шэптам сведчыла сваю гатоўнасць да боскае волі. А ўсё ж я не так сабе застрахаваўся словамі «як быццам».

Тры месяцы перад гэтым, калі яна жыла ў мяне, у горадзе, маці была ўжо на краечку. Стары прафесар, свяціла медыцыны, якому я даверыў яе самым шчырым, гранічным давер'ем, паглядзеў на хворую бабу, мацнуў за кончык вострага носа, махнуў рукой і адышоўся да іншага ложка. Я не дарую яму... не даравяў і дагэтуль, за васемнаццаць год, гэтага ўзмаху вялай рукі перад тварам найдаражэйшага мне чалавека. Няхай сабе нават і проста чалавека, які вельмі хоча жыць.

Яна хацела жыць. Яна глядзела на яго, прафесара, амаль зусім дзіцячымі вачыма, а потым, калі ён махнуў перад носам, ціха, ужо не думаючы пра мяне, пра абавязак маці — быць заўсёды на вышыні,— заплакала. Слёзы самі, відаць, пакаціліся з вачэй па маршчынах.

Мне расказалі, што, паміраючы, яна хацела аднаго... Я не магу ні думаць, ні пісаць пра гэта спакойна. І мне не брыдка за слёзы ні перад тымі, хто будзе гэта чытаць, ні перад самім сабою, ужо таксама немаладым. Яна хацела, каб толькі паспеў прыехаць я, яе наймяншае, дзесятае дзіця. Гаварыла пра гэта, усё правярала, ці паслалі ж хаця тэлеграму, а потым, калі адняло мову, толькі глядзела, і ёй паўтаралі, пазнаючы па вачах, што я прыеду, што хутка вось буду.

У горадзе, куды я прыехаў з сонечнага сасонніку, мне далі тэлеграму.

Горка хітрую, як і тая, якую я, тры месяцы перад гэтым, даваў з горада ў вёску: «Маме няможацца, прыязджай».

На тую маю тэлеграму яны, браты і сёстры, з'явіліся да мяне, як салдаты па баявой трывозе. Зайшлі ў бальнічную палату, не ведаючы — ні малодшыя, ні старыя,— з чаго тут і як тут пачаць...

А яна нечакана ўсміхнулася і сказала:

— Рана, дзеткі, сабраліся.

І я цяпер учапіўся за гэта.

З надзеяй ляцеў у санітарным «кукурузніку», упершыню ў жыцці над палямі, лясамі ды рэкамі блізкіх, знаёмых мясцін, палахліва падскакваў на паветраных ямах, нават падумаў з хлапечай усмешкай, седзячы пад шкляным каўпаком, што вось лячу — як на сабаку верхам.

З надзеяй ішоў — спачатку па зялёным пералогу часовага аэрадрома каля нашага райцэнтра, потым — узбочынай гасцінца.

І толькі за два кіламетры ад свае вёскі — паверыў...

Наш могільнік прычапіўся на схіле гары, па другім, паўночным схіле якое спускалася ў даліну вёска.

З могілак у вёску ішло некалькі чалавек — невялікія сілуэты на зялёнай пукатасці гары. Зрабіўшы тую работу, што адабрала ў мяне — хоць я рыдлёвак здалёк не заўважыў — ужо апошнюю надзею.

...Яна вельмі любіла чай. Клала ў яго адну-дзве лыжачкі вішнёвага варэння або падлівала трошкі кагору, «царкоўнага віна». Я ўжо мог зарабіць і на гэта. Аднак не хацела доўга заседжвацца ў маім «скварэшніку», — у цеснай кватэры на пятым паверсе, — асабліва вясною, калі недзе дома, у вёсцы, зазелянеліся грады.

Вельмі ёй не хацелася памерці зімою. Часта — сама вясёлы, толькі з выгляду суровы чалавек — гаварыла пра мёрзлыя груды, што грукацяць па веку труны. Гаварыла і, жартам — не жартам, уздрыгвала.

Жаданне гэтае збылося: лета толькі што пачыналася, сáма што ўсё цвіло.

Усё жыццё яна, як нейкая падзвіжніца, многа і цяжка працавала. Збіралі з мужам для дзяцей, куплялі зямлю. Усё было строга і ясна падпарадкавана адной вялікай мэце. І з мужам, і пасля, як аўдавела. А потым у свеце пачалася такая ламаніна, што мэта яе перастала быць вялікай. Сыны пайшлі ў партызанскі лес, яна — за імі, усё пакінуўшы ворагу на разрыў. Толькі і засталося дабра, што самі яны, яе хлопцы, нявесткі ды ўнукі, ды тое з набытку, што пад табою, на возе, дзе яна сядзела з унукамі, едучы ў цёмную ды сцюдзёную невядомасць, вельмі мала прыстасаваную для хворай старасці і маленства. Ды яна ўжо ва ўсім згаджалася з сынамі, — трохі ад разумення, што цяпер да чаго, а трохі ад стомы.

Потым, калі закончылася ліхалецце, было ў старой не толькі тое жаданне — памерці ўлетку, але і яшчэ

7 Зак. 1705

адно. І было яно, гэтае жаданне, такое шчырае ды цвёрдае, што яна не пабаялася б, відаць, выказаць яго самаму старшаму з усіх старшых у нашым пасляваенным жыцці. Калі ўжо трэба, як кажуць сыны, каб рухнула ўся работа яе жыцця, каб набытае горкім потам поле пайшло ў калгас,— няхай ідзе, няхай будзе тое, што павінна быць, але...

І гэтае яе жаданне таксама збылося: калгас у нашай вёсцы пачаўся праз год.

Ніколі — ні ў думках, ні словам, перад другімі — я не апраўдваў яе і не судзіў. І не таму, што яна — мая маці. Для аднаго жыцця нагрузкі ў яе было аж залішне, а да такога рашэння — «няхай будзе тое, што павінна быць» — таксама трэба падняцца.

На долю яе прыйшлося чатыры вайны, тры рэвалюцыі, пяць перамен улады, семдзесят шэсць год прасніцы, сярпа і цэпа, трохі песняў ды смеху, куды больш думак, чакання і слёз. Абедзве дачкі аўдавелі амаль услед за ёю. З пяці сыноў, што выжылі да сталага ўзросту, усе пяць былі, кожны ў свой час, салдатамі, чатыры ваявалі ў трох войнах, двух былі ў варожым палоне, двух — праз памылку — сядзелі ў роднай турме, трэці, за праўду, у панскай, аднаго, найстарэйшага, з'еў трыццаць сёмы год...

Я ведаю — гэта яшчэ далёка не найбольш. Я мог бы расказаць і, можа, раскажу пра пакуты іншых, знаёмых мне маці,— непараўнана большыя, чым выпалі на долю маёй.

Аднак жа хто такі мудры вымераў, хто бярэцца акрэсліць усю глыбіню мацярынскіх пакут наогул, і нават тых, што зведала за век мая?..

У сівай драўлянай капліцы, дзе на другім стагоддзі свайго самотнага вісення да нудоты пастарэлі цёмнабяздарныя іконы, пад сцішнавата-ўзнёслую песню пра вечны спакой найбольш плакалі два чалавекі.

Адзін — малодшы брат мае мамы — старэнькі калекакравец, «залатая іголачка», як казалі суседзі, і залатое сэрца, поўнае народнай мудрасці, свежасці, аптымізму, якімі ад яго не раз жывіўся і я. Яна, старэйшая на дзесяць год сястра, вывела яго, рана асірацелага, у людзі, дала яму ў рукі тую іголачку, калі ажаніўся — часта хадзіла мірыць са сварлівай жонкай, і нават старога яго лічыла нібы малым, якога кожны можа пакрыўдзіць.

Адвярнуўшыся ад людзей у куток, дзе стаяла зацягнутая павуціннем старая пратэса, малы мой дзядзька, з вялікай, пад сівым «вожыкам» галавою, ціха, на ўсю душу — як ён умеў і смяяцца — заходзіўся плачам.

Я быў куды больш самастойны, і ўжо даўно, гадоў з пятнаццаці, калі перастаў яе слухаць у самым, як мне здавалася, галоўным для чалавека. Мне было вельмі шкада, што я ўжо не змагу, і іменна цяпер, калі магу, акружыць яе старасць належнай апекай, зрабіць для маці тое, чаго не паспеў, не паспелі мы ўсе...

...Трыццаць гадоў — гэта была яшчэ маладосць. Наша жанатая пасляваенная маладосць.

Вясковаму хлопцу, які нядаўна, ужо не часткова, урыўкамі, спадцішка, а поўнасцю і адкрыта стаў пісьменнікам, няцяжка, нават прыемна было, па жартаўліваму загаду жонкі, устаць з-за рабочага стала, узяць мяшок і пайсці разам з ёю на рынак. У якасці проста насільшчыка. Бо ўжо ёсць бочка, трэба засаліць гуркі.

Гэта было, здаецца, у той жа год, калі памерла мая маці.

Гэта іменна там, у ранішняй мітусні Камароўскага рынку, я яшчэ раз адчуў «несказанную» сілу і веліч паэзіі.

Сляпы, пажылы інвалід. У заношанай пілотцы, што ніколі, відаць, не служыла яму дзеля форсу, а толькі скупа прыкрывала галаву. У вельмі бывалым і шэрашурпатым, як няшчодрая ралля, шынялі, сцягнутым, без усякага маладзецтва, вузкай брызентавай папругай. У абмотках і зношаных грукачах-чаравіках. Ён спяваў, трымаючы каля боку далонь з манеткамі белай і жоўтай дробязі, а невідушчыя вочы яго гаварылі пра процьму салдацкага гора, якім нікога не здзівіш. Песня яго — і хрыплаватым, з гора пявучым голасам, і поўнай журботы душой — гаварыла пра найпрасцейшую, найвялікшую радасць жыцця, пра скарб, які не падлягае ніякім пераацэнкам. І для песні гэтай, для ацэнкі гэтага скарбу яму, сляпому, былі дадзены іменна тыя патрэбныя, неабходныя словы, якіх вельмі многія людзі шукаюць і вельмі часта не могуць знайсці.

Пишут мне, что ты, тая тревогу,
загрустила шибко обо мне...

Шэры, чыста вымыты мяшок. Прышчатыя, весела-зялёныя гуркі. Шумны, шматфарбны, заклапочаны натоўп.

7*

Вялае, добрае сонца жнівеньскай раніцы. Без звароту мінулая маладосць... І песня! — словы, што так шчасліва знойдзены адным на мільёны, што так неперайма льна проста і ўзнёсла, так па-зямному, па-чалавечы, па-сыноўняму тужаць:

> ...и выходишь часто на дорогу
> в старомодном ветхом шушуне.

Вось ужо хутка будзе дзевятнаццаць год, амаль што цэлае жыццё з той раніцы, калі я, заварожаны, стаяў перад аслепленым вайною чалавекам. На даўжыню ўсёй песні заварожаны, на паўзу пасля яе, зноў на пачатак, на палавіну... Не! — на ўсё жыццё.

І не таму толькі, што мой уласны боль быў яшчэ вельмі свежы.

І недакладна, няправільна гэта,— што я тады, іменна ў тую раніцу адчуў усю сілу і веліч гэтай простай песні. Калі? Ды як? — якія нудныя і непатрэбныя пытанні!.. Высокае, прыгожае — яно заўсёды з намі.

За гэты час я неаднойчы схіляўся над рукамі маці маіх сяброў, пазнаў іх многа — і розных, і вельмі, як адна, падобных на маю.

Перад парогам белай мазанкі, што прымасцілася на бурым стэпавым узгорку, над ціхай рэчкай, аслоненай высокім трыснягом, мяне, як роднага, вітала старая, нямоглая маці-ўкраінка. Спатканне з ёю было, амаль чвэртку стагоддзя перад гэтым, падрыхтавана маёй дружбай з яе сынам. Больш! У той суровы ваенны час, калі яна знемагала ў няведанні пра свайго Тышу, жыла толькі надзеяй, што лёс паспагадае ёй больш, чым іншым гарапашніцам,— тады яе сына, параненага ў партызанскім баі, лячыла, даглядала другая маці — мая.

За акіянам, за незлічонай армадай белых аблокаў, над якімі я ляцеў на Захад, у зялёным канадскім гарадку, за сталом у багатай, культурнай сям'і, я сядзеў побач са старэнькай лэдзі, важнай гаспадыняй дома. Сын яе, што прывёў мяне ў гэты дом, таленавіта ставіў спектаклі ў экзатычным шэкспіраўскім тэатры, дзе выступалі лепшыя акцёры з трох кантынентаў. Мы з ім абодва былі салдатамі, з двух бакоў пачыналі вайну з тым самым фашызмам. Ён быў таксама ў нямецкім палоне, дзе сустракаўся з нашымі. Ён прасіў нас, савецкіх гасцей, спяваць у яго доме нашы песні. А маці — цераз перaклад-

чыка — сказала мне, што ёсць у яе яшчэ адзін сын, што ён цяпер якраз у Савецкім Саюзе. Яму, ён піша, добра там. Яна вельмі хоча, каб і мне, сыну другое маці, было добра тут, у іх доме. І мне, і ўсім іншым, каго запрасіў яе сын, і ўсім наогул сынам — каб усім было добра. Яна не была такой простай і грубавата ды сардэчна непасрэднай, як маці майго данскога друга, а ўсё ж усміхалася мне мацярынскай усмешкай і міжволі, відаць, з бяды, па старасці парушаючы высокі, чапурысты этыкет, трэсла маршчыністай, белавалосай галавой. І хоць я адчуваў сябе ў іхняй роскашы трохі скавана, хоць прыкра было, што свае пачуцці я вымушаны быў перадаваць цераз рассеяна-стомленага грамацея,— мне было добра. А ўспамінаецца гэта — яшчэ лепш.

Так, гэта — праўда, і назаўсёды, і радасна праўда, што «ты жива еще, моя старушка»,— я цябе часта і весела бачу, часта сумую па табе сумам маіх блізкіх і далёкіх сяброў, часта вяртаюся да слоў, да няхітрай мелодыі, упершыню пачутай калісьці на рынку, да гераіні той песні — ціхай разанскай матулі, да светлага, несмяротнага вобраза, што нарадзіўся ў душы бесшабашнага рускага хлопца — паэта, блізкага ўсім.

...Нядаўна ў адным польскім журнальчыку, папулярным і ў нас, я ўбачыў, нібы ясную прасветліну ў дробненькай моднай мітусні, некалькі шчырых слоў пра яго, таго рускага хлопца. Гэта быў рэпартаж пра сям'ю Ясеніных. Партрэт прыгажуна і ўдалы загаловак — проста «Siergiej» і радкі тае самае песні:

Żyjesz jeszcze, biedna stara matko?
I ja żyję. Pozdrowienia ślę...

Мне зноў захацелася плакаць ад шчасця і суму, мне зноў захацелася жыць.

Я ўдзячны той мілай польцы, што памагла мне злавіць маю думку, падштурхнула сказаць нарэшце слова, якое доўга нашу.

Слова пра тое, што многае ў нашым жыцці пераходзіць, многае мінаецца, а сапраўднасць пачуццяў, сапраўднасць паэзіі — застаюцца.

1966

ГУРТАВОЕ

Каля нашай вёскі, там, дзе цяпер проста крайні ад загумення куток вялікай калгаснай пашы, калісьці быў лужок. Са сваёй асобнай назвай, са сваёй маленькай гісторыяй, якая штогоду папаўнялася новымі фактамі.

Гэта бывала звычайна ў другой палавіне жніўня.

Харошая пара́. Адкалываліся ды адрыпелі на калдобінах духмяныя вазы мурагу, жыта, ячменю, лёну. Безліч мядзведжых ахапкаў казытлівага сена і ладных — добра, калі нялёгкіх! — снапоў падняты ды пакладзены на воз, пасля на торп, у халадок і зацішак гумна. На полі застаўся толькі авёс — у мэндліках або сям-там, дзе на́дзелень, яшчэ няскошаны. Грэчка, лубін, канюшынная атава, насенная канюшына, бульба, што пачынае ўжо добра жаўцець і смачна, дамавіта пахне. Пара адноснай сытнасці, першахлебнай ды бульбянай, укропна-агурочнай, яблычнай. Нейкая паўза, кароткі адпачын перад імглiцай задумліва-ласкавых вераснёўскіх раніц, перад мудрай і сумнаватай паэзіяй свежай раллі, радасным россыпам новага насення, журботна-сонечнай паэ-

зіяй залатога лісця і амаль па-жаночы пяшчотных дотыкаў ціхага, светлага, лёгкага павуціння...

Тады, у дні перадыху на стыку лета і восені, наша вёска, сказаў бы, раптам успамінала пра той лужок за крайнімі гумнамі, які, як быццам забыты, чакаў свае чаргі. За тыдні касавіцы і жніва, раз'яднаная, расцярушаная па бліжэйшых і далёкіх надзелах лугоў і палявой распалосіцы, вёска збіралася каля таго лужка. Адны мужчыны ды зрэдку цётка ці маладзіца з той хаты, дзе часова або надоўга не было каму выйсці на гаспадарскую справу. Бясформенны абшар лужка дзялілі спачатку палосамі ўдоўж, потым тое, што заставалася, палоскамі ўпоперак, і заўсёды яшчэ заставаўся трохкутнік паміж полем і выганам, кавалак, які ўжо нельга было падзяліць і які называўся, мусіць, вельмі здаўна, Гуртавое.

Дзялілі лужок найчасцей у нядзелю пад вечар. А назаўтра ўранку выбягалі сюды, адзін перад адным, як найраней. Яшчэ і тычак добра не відно, граніцу цяжка адбрысці, яшчэ і косіш нібы навобмацак. І спех такі — не столькі ад жадання ўхапіць гэтую жменю сена, пакуль стаіць пагода, як ад жадання пакрасавацца перад суседзямі спраўнасцю.

Гуртавое касілі пасля абеду, калі ўжо на падоўжных ды папярэчных палосах жанчыны пачыналі зграбаць у валкі, а то, хто гарачэйшы, і капіць сяк-так падсушаную траву. І касіць гэты шматок хвашчу, які, дарэчы, елі толькі коні, пачыналі не адразу ды не так сабе, а пасля штогадовага традыцыйнага веча.

Косы ўтыкалі канцамі касільнаў у мяккую пакошу, а самі адыходзіліся трохі і залягалі або рассядаліся на сушэйшым, падгрэбеным узмежку.

Трэба сказаць, што збіралася сюды, касіць лужок, а потым дзяліць Гуртавое, не ўся наша вёска.

Нядаўна мне давялося паглядзець у бібліятэцы польска-французскі атлас з другой палавіны XVIII стагоддзя і з прыемнасцю знайсці на карце Навагрудскага ваяводства свае Загора,— Sagora, як яно значыцца там у французскай транскрыпцыі. Трэба думаць, што вёска стаяла сабе і задоўга да таго атласа, што назву сваю яна вядзе здалёк, здаўна, упарта і самавіта не згаджаючыся стаць ні «Zagórzem», якім яна бывала, ні Загор'ем, якім цяпер значыцца афіцыйна. Яшчэ адно: у старым

«Геаграфічным слоўніку Каралеўства Польскага і іншых славянскіх краін», у пераліку мноства вёсак з такою ж няхітраю назвай, ёсць паведамленне, што наша Загора сто год таму назад мела трыццаць сем каміноў, мясцовасць вакол яго была таксама бязлесная, а землі ўзгоркаватыя, пшанічныя.

Рэшта гісторыі — у вясковых паданнях.

Адно адчувае пасляваеннае пакаленне загорцаў,— тыя студэнты, салдаты, настаўнікі, інжынеры, урачы, якія, пад'язджаючы ў наш час да роднай, больш чым на сотню хат вялікай вёскі на ўсходнім схіле гары, бачаць шыфер і бляху, светлыя вокны ў садах, белыя сцены школы, клуба, сельмага, спраўныя будынкі брыгаднай фермы наводшыбе.

Другое адчуваю я, калі за ўсім гэтым, ужо звычайным, бачу і тое, што было,— суцэльную саламяную шэрасць значна меншай, непараўнана бяднейшай і цёмнай заходнебеларускай вёскі, што ўжо не будзе такою, якой была, якой яна, як часамі здавалася, будзе заўсёды...

Зрэшты, і тое, што жыло ў памяці нашых бацькоў і дзядоў, што мы пачулі ад іх, як казку, здавалася ім калісьці беспрасветным ды бясконцым.

Па тых паданнях, па той няпісанай гісторыі наша малое ў гады прыгону Загора належала ажно пяці панам. Хто з іх быў лепшы, хто горшы — уся гэтая разнавіднасць няволі і здзеку пайшла ў нябыт. Да дзён майго юнацтва, за сем дзесяткаў год ад ліквідацыі паншчыны, дайшлі толькі назвы «схедаў» [1], частак вёскі — па некалькі хат — ад колішняй прыналежнасці да памешчыкаў: «свідзінскія», «судзёўскія», «гнаінскія», «лісіцкія», «ёдчыны». Відаць, памыляюся нават у назвах, бо і тады ўжо гэта было мне, майму пакаленню зусім нецікава. Тады ўжо вёска дзялілася толькі на дзве часткі: вышэйшая палавіна, што размясцілася на гары — «нагорскія», а наша, усходняя частка, у даліне — «ёдчыны». Яшчэ ўсё як на ўспамін пра нейкага, ледзь не міфічнага, пана Ёдку.

Гуртавое належала «ёдчыным». Аднак, пакуль ішла падрыхтоўка да веча, пакуль тое веча цягнулася, тут збіралася многа людзей з усёй вёскі. Той вёў кабылу на пашу — падышоў сюды з аброццю. Другі ішоў па

[1] Scheda — спадчына *(польск.)*.

кабылу — таксама спыніўся, а потым прысеў. Хто з поля, хто з вёскі падышлі на гоман і засталіся, як на цікавым, вельмі нячастым відовішчы — на хвілінку — да самай касьбы.

— Дык што мы будзем, мужчыны, рабіць з Гуртавым?

Пытанне гэтае, здаўна і штогоду, ставіў звычайна хто-небудзь са старэйшых гаспадароў. Не дамаўляючыся пра чаргу, не забягаючы наперад, але ж з прыкметнай ахвотай і амаль з дзяржаўнай важнасцю.

Адказвалі яму, як і заўсёды, тое самае, як быццам у гэтай справе не было ўжо вопыту, пэўнага стандарту вырашэння. Зноў выстаўляліся на суд, даўно вядомыя, тры варыянты:

1. Разбіць на палосы і скасіць ды прыбраць кожны сваё.

2. Прадаць траву і купіць пажарную бочку.

3. Скасіць, зграбці, скапіць гуртам і ў копах, па жэрабю, падзяліць.

Пачынаючы з пастушковага ўзросту, больш за дзесяць разоў я быў на гэтым вечы назіральнікам і слухачом, без права голасу. Спачатку па малалецтву, а потым, хоць і грабец і, нарэшце, касец, пры двух старэйшых братах — не гаспадар.

Зрэшты, так мне было зусім добра. Да гэтага ў мяне, гадоў ужо з пятнаццаці, былі свае адносіны...

Штогадовыя веча помняцца мне перш за ўсё як вясёлы перабрэх. На розныя тэмы — ад найбліжэйшага, штодзённага аж да самага грэхападзення Адама і Евы, пра якое, як і пра шмат чаго іншага, расказваў — у сваім варыянце — вядомы на ўвесь наш свет рыбак, паляўнічы, гультай, канавал, бабнік, байдун і песеннік Самусь. Дарэчы, з «нагорскіх», незацікаўленых, але заўсёды, помніцца, прысутны.

Сяды-тады тэматыка набірала класавай вастрыні:

«З горла лезе, маць тваю перамаць, а на чужое ўсё роўна гонішся!..»

«Ты каміны не лічы, ты лічы дзесяціны: колькі іх на чый комін прыходзіцца!..»

«Пачакай, пачакай, ці не скончыцца ваша царства, ці не паглядзім мы, як ты тады заквохчаш!..»

Сварыліся, выгаворвалі адзін аднаму сабранае за цэлы год нездавальненне і варажнечу, у пошуках аргумен-

таў залазячы і ў папярэднія, нават далёкія гады. У якасці халоднае вады на галовы гарачых ішло што-небудзь такое:

«Ды што вы, хлопцы, як бабы, счапіліся?..»

«Паможаш хіба, калі памолішся?..»

«От дзе каб нашых баб і праўда сюды — от дзе б сечкі насеклі!..»

Часцей, аднак, сварку перабіваў, глушыў яе выбухам рогату нейкі новы расказ, Самусёў ці каго-небудзь іншага. Часамі ад сварак ды жартаў нехта хацеў перавесці цікавасць на песню. Дарма. Не выходзіла. Для песні патрэбен быў вечар, патрэбна была цішыня, хоць часовае забыццё на ўсе беды і клопаты. Калі ж і пачыналася песня на пакошы, дык ненадоўга, як не доўгія былі і сваркі. Больш было жартаў і смеху.

Што ж да маіх «сваіх адносін» да ўсяго, што адбывалася на гэтым лужку і ў вёсцы, і наогул на свеце, дык я не быў тады староннім назіральнікам, бесклапотным падлеткам ды дзецюком з нябеднай хаты, якога яшчэ не ўкусіла свая ўласная вош, аматарам абы з чаго пасмяяцца каля вясёлых. У мяне ўжо была свая таямніца, сваё запаветнае — я ўжо вучыўся, рыхтаваўся на пісьменніка. І таямніца мая, сяму-таму ў пэўнай меры вядомая, не адгароджвала мяне ад людзей. Наадварот — ад кніг, ад паперы яна вяла мяне да іх лепшым, глыбейшым і — мне хацелася гэтага — яшчэ больш іхнім. Кожны мой дзень быў вучобай: я не толькі чытаў і пісаў у вольны ад работы час,— я прагна слухаў, глядзеў, запамінаў. Шчаслівае маўчанне няспыннай карпатлівай падрыхтоўкі да тае працы, якая, я верыў, чакае мяне, якая будзе патрэбна простаму чалавеку, карміцелю і бедняку,— патрэбна маёю шчырасцю, нашаю праўдай, якая сваімі фарбамі і гукамі сальецца з красою роднай прыроды, роднай мовы і песні, роднага суму і смеху.

Пажарнай бочцы не шанцавала. Клапаціцца пра тое, каб нарэшце-такі набыць яе, другую да нашай помпы, павінна была ўся вёска, не адны толькі ўладальнікі Гуртавога «ёдчыны». «Ёдчыны» не хацелі ў гэтай справе перадаць, і мелі сваю пашахонскую рацыю.

Здаецца, толькі раз ці два разы на маёй памяці Гуртавое хтосьці купіў «на скос». Адзін раз тыя лічаныя злоты пайшлі, здаецца, на першую бочку, а другі раз так і ляжалі да самага Верасня ў скарбніка добраахвот-

най пажарнай каманды, дарма чакаючы, калі да іх «нагорскія» збяруць сваю палавіну.

Не памятаю, каб калі-небудзь Гуртавое разбівалі на палоскі ды палосачкі,— не даходзіла да вяршыняў такой геаметрыі.

Часцей за ўсё, стаміўшыся ад спрэчак, штò рабіць, касілі гуртам, тым больш, што сонца не чакала. І касьба гэтая помніцца, як самае характэрнае, нібы так толькі яно заўсёды і было.

Касцы ўставалі.

І зноў жа хтосьці першы — не па чыне ды не па выбару, а хто быў найбліжэй — станавіўся ў крайні ад пашы пракос, ці то гарэзліва, ці абыякава, ці нават урачыста пачынаў мянціць касу.

Пайшоў.

Пакуль пайсці другому, трэцяму — усе пачыналі мянціць, да апошняга ў постаці. Вясёлы маладзецкі перазвон.

А публіка рознага веку, ад смаркатых да сівавусых, усе, хто сабраўся тут дзеля веча, стаялі збоку, на пашы, як на нейкае дзіва гледзячы на справу звычайную — касьбу, і незвычайную, бо раз на год калектыўную, гуртавую.

Тут набліжаецца галоўнае...

Тут я павінен зрабіць яшчэ адно, не апошняе, адступленне.

Вёска наша, як правільна сведчыць вышэй успомнены «Геаграфічны слоўнік», спрадвеку палявая. Ляскоў, гаёў якіх-небудзь ці проста зарасніку каля яе няма. У лес мы, пастухамі быўшы, траплялі толькі ўвосені, калі кароў пускалі на лугі, пасля атавы. А падраслі — па дровы ездзілі зімой.

Салаўя, такім чынам, я змалку не чуў, гадоў, здаецца, да семнаццаці, пакуль не паехаў аднойчы ажно за чацвёртую вёску рэзаць на балоцістым надрэчным лузе лазу для крыцця.

Красу птушынага голасу я ведаў, перш за ўсё, ад жаваранка і шпака. Не лічачы, вядома, спевакоў ледзь не хатніх — пеўня ці ластаўку, або выпадковых — шчыгла ці чачотку, што не сабе дык суседнім хлапчукам траплялі часамі ў клетку.

Жаваранак і шпак, спяваючы, не хаваліся.

Першага мы змалку бачылі не раз. На зямлі, калі

ён — недасягальна мілы, шэранькі — уподбежку шмыгаў па руні, яшчэ не могучы ў ёй схавацца; над зямлёй, калі ён уздымаўся над красуючым або ўжо налітым калоссем — адразу з сярэбраным звонам; у небе, дзе ён бясконца вісеў над табою, жанцом ці касцом, бясконца званіў, як вясёлая ручаіна, усё адно і тое ж, і ўсё такое новае, такое шчырае!..

Другі спявак — бліскуча-чорны, гарэзлівы шпачок, наогул нікуды, як быццам, не адлучаўся. Калі не на кіёчку перад акенцам шпакоўні, дык на галінцы дае свой штодзённы, з ранняга ранку да позняга вечара, таксама як і жаваранкаў, нястомны канцэрт. І з перапевамі, і сваё, і з кепікамі ўсякімі, з зачэпным посвістам, і ад сапраўднай радасці, з поўнай сардэчнай аддачай.

Загадкава прывабнымі, проста-такі чароўна таямнічымі былі мне з маленства галасы яшчэ дзвюх птушак нашага свету — драча і перапёлкі. Іх галасы ўзрушліва спалучаліся з красой у аднаго — вясняных, а ў другое — летніх вечароў, з таямнічасцю роснага, прыімглёнага луга і духмянага хлебнага поля.

Перапёлка бывала далей ад нашай хаты, сакавіта-хлёсткі і шчымліва-журботны покліч яе даходзіў здалёк, прыцішаны адлегласцю. Драч дадзіраўся настойлівым, поўным адчування абавязку і годнасці дзёрам — да самых акон.

Часамі, калі ты, зачараваны імі, выходзіў з хаты, ішоў па двары, пасля па цёплай баразёнцы паміж бліскучага ад месяца гічання буракоў ажно на роснае прыгуменне — яны, перапёлка і драч, служылі сваю службу, здавалася, зусім на пàру, дуэтам, пад адным вялікім, нізкім месяцам, налітым спеласцю, нібыта казачна-агромністае яблыка, вось-вось гатовае апасці на мяжу паміж полем і лугам.

«Свежасць дзіцячага ўспрымання...»

Ды вось і іншае.

Сяджу над паплаўком, задуманы і засяроджаны. А пасля да мяне пачынае даходзіць музыка ціхага, ціхага шуму. Спачатку я падсвядома цешуся гэтай радасцю, а потым спакваля пачынаю ўсведамляць, што цуду тут ніякага няма. Узнімаю вочы. Гэта ж на тым баку ракі, хоць і даволі-такі шырокай, спакойныя, даўно ўжо не галодныя каровы падышлі нячутна па траве да берага, грызуць яе — нібы адною шырачэннай пысаю: ш-шам,

ш-шам, ш-шам... Ёсць несулад у гэтым шаманні, ды ён усё ж зліваецца ў адно.

Мне ўжо тым часам за пяцьдзесят. І я ўспрымаю гэтую музыку надрэчнай раніцы не як дзіця, аднак не менш, здаецца, свежа і яшчэ глыбей.

Чаму? Як хто?

Як чалавек, які ў свой час быў па неабходнасці нават і стыхійным ветэрынарам — дапамагаў карове цяліцца, лячыў яе тым, што ведаў ад векавое мудрасці народнага лекавання, а то і стаяў над ёю, хворай, балюча глытаючы сваю бездапаможнасць.

Як чалавек, які не толькі замілавана гладзіў сытае, даверлівае цялятка, але ж і сам яго выкарміў, і быў аднойчы пастаўлены перад горкім абавязкам падысці да яго з нажом.

Як чалавек, які не толькі ахвотна піў сырадой ці задаволена пакрэктваў над місай крамянага ды халоднага з пограба кіслага малака, але ж і сена карове касіў, і салому на подсціл ёй вымалочваў, і гной вярнуў з-пад яе, да трэску ў жылах і ў дзяржальні сахара̀.

Каму ж, як не таму, не такому чалавеку адчуць па-сапраўднаму музыку яе, каровінай, задаволенай, сытай яды на калгасным прыволлі?..

Красу прыроды хлебароб адчувае інакш, паўней, чым яе староннi назіральнік, няхай сабе нават найлепш эстэтычна падрыхтаваны ці па натуры вельмі чулы. Хлебароб успрымае яе не збоку, не зверху, а з самай сярэдзіны, свядома ці падсвядома адчуваючы сябе саўдзельнікам стварэння гэтай красы,— гордае і шчаслівае адчуванне. Яно было маім у дні маёй сялянскай маладосці, у пэўнай меры маім засталося яно і дагэтуль. І дома, і ў кожнай іншай краіне, дзе я гляджу на новую красу палёў, павага да яе стваральнікаў жыве, ціха, непераможна спявае ў маім захапленні.

Гэтага мала, аднак.

Мне часта ўспамінаецца пара̀ той непаўторнай свежасці пачуццяў, подыхамі якое цяпер, у гарадской ды кабінетнай мітусні і адзіноце, даводзіцца падмацоўваць сябе толькі час ад часу, успаміны пра якую вяртаюцца, непакояць душу ўсё часцей ды ўсё больш неадчэпна, з новым сумам і новай чароўнасцю...

Косы шаркаюць у траве і — другія — звіняць над травой.

Хто лепш за самога касца адчувае красу гэтай працы? Нагамі ў весела-роснай або ласкава-мяккай траве. Грудзьмі, што дыхаюць сілай і воляй. Вачыма, што бачаць зялёны прастор, які хутка пад ногі мне ляжа пакорнай травою...

Летняя «пільніца», гарачая пара, пачыналася з сенавання, нялёгкай, аднак самай чыстай і самай вясёлай, амаль святочнай работы. Цяжэй там бывала мужчынам, касцам. Асабліва калі не ў гурце, а сам пілуеш, без маладзецкага спаборніцтва, без гамону, смеху ды неразвону мянташак. На жніве, з сярпом, шчыравалі ды петавалі больш жанчыны. Таму, відаць, і песні жніўныя — жаночыя, і гучаць яны такою журбой, ледзь-ледзь не на мяжы апошняга адчаю. Серп і рукі, спёка і поле, сваё ці не сваё, якое трэба было апоўзаць, сагнуўшыся, з тою ж цярплівасцю, з тою ж непаказною мужнасцю, з якою яны і раджалі спакон вякоў, і гадавалі ў нястачы, і аплаквалі, з якою яны валачылі горкую долю ўдавы ці салдаткі, ці вечнае наймічкі. Мужчыны тут сваю жніўную гаркоту, сваю нібы казацкую ленасць апраўдвалі тым, што бабская сярэдзіна куды, браток, гнутчэйшая за нашу. У пачатку трыццатых гадоў пачалі ў нас, на Міршчыне, касіць і збожжа. Калі ўлічыць, з якім нараканнем ды вохканнем, а то дык і з добрым гвалтам сустрэлі гэтае «гультайства», гэты «рэспуст» старэйшыя, асабліва жанчыны, можна сказаць, што каса ды ў жыта, пракос ды на загоне — гэта была рэвалюцыя. Мужчына выпрастаўся. Яму і зноў жа нялёгка было, асабліва ў густой ці палёглай пшаніцы, але ж і добра пазіралася наперад, без паклонаў. Жанчына гнулася па-ранейшаму, падбіраючы пракос ды вяжучы снапы, аднак і ёй стала трохі лягчэй. Касцовы ж рукі пад вечар гулі, як тэлеграфныя слупы, спаць чалавек валіўся, як сноп, а пасля сну, абы ты зноў упрогся ў касу, гудзенне паўтаралася і набірала стомы больш ды больш — патрошку, спакваля, на загартоўку і ў запас.

Дык хто ж тады лепш за самога касца адчувае красу гэтай працы?..

Яшчэ ўсё любуецца ёю босая публіка, стоячы збоку, на пашы. Мужчыны з «нагорскіх», што пасыходзіліся на веча, і пастухі, амаль адны толькі хлопчыкі, адпушчаныя сюды дзяўчатамі ад далёкага статка. Нібыта ўпершыню глядзяць малыя, сталыя і старыя на гэтую кась-

бу — звычайную і незвычайную, бо разам, дружнай талакою.

І не падумаеш, што хутка тут адбудзецца яшчэ больш незвычайнае — такое штосьці, чаго як быццам ніколі і не было...

Дык што ж такое?

А тое, што праз увесь гэты дзень, ад роснага, імглістага досвітку, калі так здорава было гнаць росны пракос, дыхаючы вострым, кіславатым пахам хвошчу, да сонечнага адвячорка, калі мы, мужчыны, выходзілі на сваё веча ў лёгкай стоме і ў мласнаватай пасляабедзеннай сытасці,— праз увесь гэты час у траве на лужку, як пад вадой, зверху нікому непрыкметна адбывалася сваё...

Пакуль касіліся палосы падоўжныя, галоўныя ды законныя жыхары лужка, смешна-настырлівыя скрыпачы, што не скрыпелі ўжо цяпер, у другой палавіне жніўня,— драчы з драчыхамі і драчанятамі абодвух вывадкаў нябачна ды нячутна перабягалі на той участак травы, які быў падзелены палосамі ўпоперак. А ўжо адтуль яны пасля, яшчэ больш устрывожана перабіраліся ў клін нечапанага Гуртавога. Пакуль было ціха ў абед і потым, пакуль зусім побач шумела крыкам ды рогатам веча, бедныя скрыпачы сядзелі, прытаіўшыся ўжо ў невялікім для ўсіх іх трохкутніку травы, паміж свежай пакошай, вытаўчаным каровамі ржышчам і голай, як зялёны бубен, пашай. Абдумвалі, абмяркоўвалі, бедавалі...

— Хлопцы, драчэ!

Крыкнуў хтосьці з касцоў. Голас трывогі, радасці і каманды.

Усе касцы, уся басаногая публіка розных узростаў як быццам толькі цяпер зразумелі, успомнілі, што ж такое павінна адбыцца, што тут у гэткі дзень бывала штогоду.

Драчы, відаць, таксама па нейкай сваёй камандзе, высыпалі з апошняга кліна травы на голую роўнядзь пашы.

Людзі — за імі. Першыя сыпанулі пастушкі. Тады касцы, пакінуўшы косы ў траве, рэдка каторы ўваткнуўшы яе касільнам у зямлю. Рушылі нават і пажылыя з аброцямі, нават і той біблейскі каментатар, ужо тым часам сівы і прыгорблены гультай Самусь.

З гікам, свістам і смехам ляцелі яны па маленькай, выгрызенай траве, так ласкавай для ног, за пільніцу папораных іржышчам і ў малога, і ў дарослага. Ляцелі

ва ўсе бакі і, адначасна, усе ў адзін бок — наўздагон за юркімі, шэра-бурымі скрыпачамі, што нейкаю сутулай ды імклівай пехатой і смешным подлетам, не падцягнуўшы ног, сыпаліся ў недалёкую бульбу за пашай.

Як і заўсёды, кожнага года, ніхто нічога не дагнаў, ніхто нічога не злавіў. Бо нездарма ж яны, драчы, і ў вырай бегаюць пехатою. Ніхто нічога не забіў, хоць пастушкі каторыя і кідалі здуру кіямі. Затое смеху было, радасці — усім. Не толькі чарнаногай малечы, якая спачатку, на веча, цярпліва сядзела, а потым стаяла каля касцоў, добра ведаючы, чаго яна тут чакае. Не толькі нам, маладым ды нястомным. Не толькі мне, «паклонніку красы жыцця». Але і тым, хто, на думку маю і маіх аднагодкаў, тады ўжо быў стары, у каго ўжо для хатняй і надворнай лаянкі, для ўшчування ды вохкання былі не толькі бацькі, але ж і жонкі, і маладыя яшчэ і ўжо не вельмі.

Раскрыццё таямніцы ўражае па-рознаму.

Быў у маім пастушыным маленстве такі незвычайны выпадак. На пашы. Нечы конь, відаць, адмахваючыся ад заядзі, учапіўся хвастом за калючы дрот агароджы ад поля, ірвануўся і пабег, пакінуўшы на дроце, каля самага слупка, жменю заблытанага валосся. І вось шпаку чамусьці собіла сесці іменна там. Ён ублытаўся лапкай, і як жа, бедны, ірваўся, як верашчаў, калі я, адзін са свіных пастушкоў, найбліжэй падбягаў да яго, браў яго, трапыхлівага, ваяўнічага, у руку, выблытваў з валосся яго лапку, а потым яшчэ трохі трымаў у дрыготкай жмені і глядзеў, угаворваў яго не баяцца. Майго першага і, як дагэтуль, адзінага шпака — так блізка, у руцэ. Я выпусціў яго, упершыню адчуўшы шчасце даць камусьці волю, упершыню як быццам зразумеўшы, што так яно, калі ён на дрэве, а я на зямлі, калі ён шчабеча, а я любуюся,— што так яно найлепш.

Потым я разумеў, што калі ў супакоеным жыцце, калоссе якога яшчэ не хіліцца долу ад маладога, салодкага цяжару зярнят, а ледзь не да болю ў сэрцы, ледзь не да слёз прыгожа ружавее ды мігціць у неспакотна-ласкавых промнях вячэрняга сонца, калі ў духмяным і таямнічым бязмежжы гэтай красы, недзе з самага дна, ад самай зямлі пачынае падаваць свой голас перапёлка,— я разумеў, што гэта найлепш, калі яна там, а я тут, дзе я стаю або іду і раз-поразу спыняюся, каб паслухаць.

Я разумеў, гэта праўда. Але праўда і тое, што мне заўсёды хацелася, а калі дык і вельмі хацелася ўбачыць яе зусім блізка. Ужо не патрымаць у руцэ, як хацелася гэта раней, а толькі зблізку-зблізку паглядзець.

Таксама і з драчом.

Таксама і трохі інакш.

Перапёлка жыла для мяне не толькі ў збожжы,— я ведаў песні пра яе, яны мне падабаліся, яны мяне хвалявалі, і гэта паэтычна аддаляла яе ад мае жмені і ад вачэй, што хацелі б наблізіцца да яе... ну зусім.

А пра драча ніякіх песняў не было. Былі адны кепікі, хлёсткія, рыфмаваныя, але такія, што мы пры бацьках не асмельваліся іх паўтараць, хоць і бацькі нашы таксама ж былі ў свой час пастушкамі і ўсё такое ведалі. «Драч, драч!..» Дзярыся, браток, толькі не пападайся. Хоць і вельмі хацелася б паглядзець, як гэта ты там сядзіш у роснай траве, і як устаеш ды дзярэшся, рупліва паварочваешся ва ўсе бакі начнога свету, столькі ўжо часу думаючы, што гэта ў цябе сапраўдная песня, што ўсе павінны чуць яе, што гэта не смешна, а вельмі хораша.

І вось тут раптам — колькі іх, лугавых скрыпачоў! Якое вясёлае раскрыццё травяной таямніцы! Колькі людзей — малых, дарослых і нават старых — бяжыць за вамі, смеючыся, хочучы злавіць і ведаючы, што не надта зловіш, і не кідаючы нічым наўздагон, каб не забіць з блазенскага дуру!..

Ведаю, ведаю я, што не гэтым смехам, не гэтай радасцю жылі тады людзі, што і наогул яны не гэтым, перш за ўсё, жывуць.

І самі яны, мае землякі, яшчэ лепш, гарбом ды нутром, ведалі, што іх трымае на вадзе.

Аднак чаму ж яны так радасна смяяліся, ледзь не дзіцячым, чыстым смехам, чаму так доўга і так светла помніцца мне гэты смех? Не гаснучы ў памяці, не зацёршыся ў безлічы іншых, куды значнейшых падзей. Як момант чыстай чалавечай блізкасці, глыток высокай радасці жыцця, хоць часовага забыцця пра клопаты, беды і сваркі будзёншчыны.

...З тых, што смяяліся тады, многіх ужо няма. Па трох, па двух, па адным-адзіным з хаты — многія не вярнуліся з вайны. З тых, што вярнуліся, адны ўжо спакваля за столькі год паперабіраліся з вёскі на ўзгорак за

гасцінцам, дзе ім шумяць маладыя бярозкі і велічны, несмяротны дуб. Жывыя неўпрыцям і даволі растрэсена пастарэлі, хто з выгляду цэлы, а хто без рукі, без нагі.

Я не пытаўся ў нікога з іх, але здаецца мне, верыцца нават, што той наш далёкі перадваенны смех, той наш блазенскі крос за драчамі па пашы не толькі мне аднаму ўспамінаўся ў сумную або нялёгкую часіну, дома ці недзе далёка ад родных мясцін.

1969

МІНІЯЦЮРЫ

БЕЛАРУСЬ, БЕЛАРУСЬ...

Якая сіла заложана ў гэтых прасторах неабнімных родных шляхоў і якую ўладу маюць яны над табою, неспакойны, вечна заклапочаны падарожны?

Якуб Колас

ПАСЛЯ ЎСЯГО

На выпускных экзаменах у вясковай дзесяцігодцы.

Дзяўчынка слаўна адказвае пра сусветнае значэнне Горкага, пра вобраз Пячорына, пра «Падарожжа» Радзішчава... Стомлены, хвараблівы выгляд, у цяжкіх ботах, цяжка ўздыхае, прыглушвае кашаль. Вялікія цёмныя вочы. Прыгожая. І ўсё збіваецца з рускай на родную мову: «імкненне», «творчасць», «далонь»...

Дзе ты была ў вайну, толькі чатыры маі таму назад,— у беднай, цудам не спаленай хаце ці ў партызанскай зямлянцы?..

Няхай жа ўсё будзе добра!.. Пасля ўсяго, што было.

Хлопец. Бывалыя салдацкія чаравікі, старанна наваксаваныя, лінялая гімнасцёрка і нехлямяжы, больш на куртку падобны, пінжак. Усё, здаецца, бацькава ці старэйшага брата. Хвалюецца, крэсліць наском чаравіка па падлозе.

— Адказвайце, можа, на другое пытанне,— хоча паспагадаць настаўніца.

— Не, чаму ж, я буду адказваць так, як пытанні стаяць у білеце.

Хлопец дужы, палёгкі не хоча.

Уяўляю, як ён раненька ўстаў, чысціў чаравікі, не снедаў ад хвалявання...

Дваццаць іх, юнакоў і дзяўчат, з беларускім вясковым акцэнтам гавораць пра вяршыні рускай літаратуры. Моладзь — вельмі падобная да сваіх бацькоў і матак, але ж — з пячаццю культуры, духа на тварах.

Чым вы былі б і тут, на маляўнічай Слонімшчыне, калі б не Перамога, а перад гэтым — Верасень?..

1948

ДОМА

Знаёмая партызанская кузня. Колькі яна працавала тады на кавалёву сям'ю, а колькі на нас?.. Цяпер абкідана калгасным інвентаром. Гудзе горнам і звоніць кавадлам, як і заўсёды, неяк загадкава хвалюючы... І каваль, як заўсёды, замурзаны, з усмешкай:

— Няўжо ж гэта, хлопцы, ужо шэсць год прайшло пасля вайны?..

Нёман. Гаючая, родная прыгажосць. Успамінаецца той час, калі яна, гэтая прыгажосць, адчувалася і пакалатымі, патрэсканымі нагамі. Маленства з вечнай аскомай ад няспелых яблыкаў, з назіраннем жыцця ў дробязях, знізу, калі многае, чаго не заўважаеш сёння, заўважаў і многае адчуваў мацней, без наўмыснага падыходу, без прывычкі запісваць, хаця б толькі вачыма.

Дзікі дзень на рацэ. Са спінінгамі — уніз па плыні, да краю пушчы. Печаная ў прыску, па-першабытнаму смачная шчупачына. То дожджык, то сонца, то вецер, што згортвае хвалі ў баранчыкі. Пясчаная сцежка ў мокрым лазняку. Крыўдна, недаравальна запусцелыя партызанскія магілкі... Халаднаваты, быстры брод.

Ад гэтага броду, ад пушчы хмары гналі нас у другую вёску. На ўсходзе весела ззяла вясёлка, як сімвал ціхага жыцця, што так па-свойму адчуваецца ў гэтых шматпакутных мясцінах...

Першыя мэндлі. Шпакі пачынаюць лётаць чародамі. На выгане — басаногія пастушкі і дамавіты пах торфу ад іхняга вогнішча. Заходзіць сонца. Бусел вяртаецца з купінай у дзюбе. Век жыві — век будуйся. З гнязда на

загуменным вязе бусліха вітае яго гаспадарлівым клёкатам.

Бязмежныя, як неба, прасторы жыта. Дзе так нядаўна яшчэ стракацелі палоскі. Абозы сена. Навінка тут — трактары, грузавікі...

Ідылія вечнага і сучаснасці.

1951

ХЛЕБАМ І СЛОВАМ

Харошае, можа наогул найлепшае пачуццё — радасць новых ды новых сустрэч з людзьмі!..

Хочацца многа, бясконца доўга жыць, пакуль не пазнаёмішся з усімі, хто разам з табой... не, з кім разам і ты будуеш новае!..

Дзяўчаты ў хатах-чытальнях і ў клубах — прыгожыя і мілыя ў сваім жаданні працаваць на сувязь нашай заходнебеларускай вёскі з вялікай культурай. Басаногая дзетвара, якую савецкая школа навучыла глядзець на свет разумна, смела і даверліва. Вечна занятыя і вечна, здаецца, непаголеныя старшыні маладых калгасаў, пагаспадарску важныя і хітраватыя. Падлеткі трактарысты і камбайнеры, што горш умеюць трымаць папяросу, чым кола руля. Бабулі і цёткі, што гасцінна сустрэнуць вас хлебам, якога ў многіх раней — так нядаўна яшчэ! — або зусім не было, або бывала ў абрэз.

Хлебам і малаком, а ўвечары — маладой, на двары згатаванай бульбай, з дамавітым, утульным пахам кропу... Хлебам і словам нашай шчырай гасціннасці...

1951

ГОЛЛЕ ЧАПАЕ НАС ЛІСТОТАЙ

Адзін з нашай рыбацкай валачашчай тройкі, навічок у гэтых мясцінах, казаў, што на Свіцязі ён адчувае нейкую незвычайную лёгкасць, як ні на адной іншай вадзе, якіх ён, дарэчы, адплаваў ды абязрыбіў нямала. Пад яго кіраўніцтвам і Свіцязь раскрылася для мяне яшчэ адным сваім бокам. З лодкі, заякаранай каля легендарна-

га трыснягу, мы вылавілі за раніцу мноства бойкіх акунёў. І паплаўкі, жывыя паплаўкі на невыказна лёгкай і светлай вадзе, пойдуць за мною дзіцячымі снамі.

...Узгоркі Наваградчыны, калі глядзець з гары, ледзь не ў шахматным парадку ўкрытыя пералескамі. Дубы і грабы. Жытнія мэндлі. Грэчка ў пахкай красе. Жніўная песня. Рупліва махае рукамі жняярка. На гасцінцы, уздоўж бруку, над расквечаным адхонам — добрая сцежка для нашага брата-веласіпедыста. І цянёк ад прысадаў, і голле трохі зачапаецца лістотай. У цяньку каля хутара, на траве, да чорнага хлеба вельмі добра падыходзіць свежае малако.

...Пасля ўзгоркаў ды пералескаў, ад Карэліч на Любчу пачынаецца лагодная роўнядзь, з часцейшымі мэндлямі, светла-зялёнымі прасторамі слаўнага лёну, усыпанай кветкамі канюшыннай атавы, густых, зярністых аўсоў. Вёскі цягнуцца амаль неразрыўным ланцугом, дружна чапляючыся адна за адну, злучаныя звонка ўкатанымі дарогамі, абапал якіх густа стаяць то нізкія каржакаватыя вербы, то велічныя красуні ліпы, з якіх яшчэ ўсё асыпаецца духмяны пыл. Рэшткі апетага Міцкевічам: «ціхія грушы» на межах... Хаця — межаў няма. Навокал стаіць густое, каласістае жыта, спакойна дыхаючы смачным, гаркаватым пахам. І на ўсім гэтым фоне — сведчаннем часу — працуе камбайн.

...У Любчы — ужо шырокі пасля нашых Ярэміч, падкормлены водамі некалькіх рэчак Нёман. З яго адвояў — мы бачылі — сетка вымае на сонца шыраказяпых, выпасеных шчупакоў. За ракой, на зялёнай прасторы, што канчаецца на даляглядзе цёмнай сцяною лесу, ходзіць калгасны статак. Ад саламянага будана над Нёманам, дзе збіраюцца нанач каровы і куды прыязджаюць з бітонамі даяркі, увечары чуваць дзявочыя жарты і смех, а бліжэй — дзюрчанне ў звонкія вёдры духмянага сырадою. Блізкасць пушчы адчуваецца не толькі над ракой, берагі якое завалены падрыхтаванай для сплаву драўнінай, але і ў самым гарадку. Новыя домікі стройнымі і шчыльнымі радамі закрылі ваенныя пажарышчы. З вялікіх асветленых акон грыміць радыё, праз белую павалоку фіранак відаць зеляніна вазонаў... Вузкакалейныя рэйкі заўсёды здаюцца яшчэ меншымі, чым яны ёсць у сапраўднасці,— хоць ты вазьмі іх з сабой, каб парадаваць дачок новай забаўкай. Фанабэрысты паравозік ця-

гае свае тры вагончыкі ўздоўж платоў і варотаў, з блазенскім, задзёрыстым свістам, чапляючыся комінам за лісцё вішняку і двойчы на дзень акурваючы яго чорным дымам. Многа пяску, што асабліва адчуваецца ўвечары, калі з-за Нёмана вяртаюцца каровы.

...На ціхай вадзе рэк і рэчак, над якімі сям-там грукочуць бяссонныя млыны,— раскашуюцца сытыя, міластракатыя свойскія качкі, водзячы па люстранай паверхні вады, нібы накрэсленыя цыркулем, кругі.

...Ад Нёмана да Кромані — пяскі, па якіх вельмі цяжка каціць наўючаны веласіпед. Лясная глухмень і раптам — «модрае вока» ў сасновым кальцы!.. Асабліва хораша выглядае светла-зялёная падцянёўка сітнягу — паміж цёмнай сцяною лесу і агромністай шыбай вады. Дно Кромані светла-карычневае. Пройдзеш — доўга відаць вялізныя сляды і падымаюцца наверх бурбалкі. Многа ракаў, якіх мы лавілі «са́каўкай», а пасля оптам пяклі ў прыску вогнішча. Безліч малявак, асабліва відных на захадзе сонца. Шчупакі і акуні палююць зусім нахабна, глытаючы плотак ледзь не ў паветры. Акуні — гарбылі. Добра выглядае такі, узброены пілой калючак, прыгажун, наструнены на спінінгавай жылцы! Вельмі прыемна адчуць яго першы рывок і супраціўленне, як доказ, што ў сіняй бяздані — не пуста. У завадзях, адгароджаных ад берага сітняком, раскашуюцца — тут ужо дзікія — качкі, мноства качак і ўсе без горкага вопыту — лодку яны падпускаюць бліжэй, чым на стрэл. Добра слухаць іх гоман і фуркатанне крылляў пры ўзлётах. І тут матылі залятаюць на самую сярэдзіну возера. А паверхня вады, замест свіцязянскага ліпавага цвету, пацярушана сівым пылком насення сітнягоў.

1951

ПЕХАТОЙ І ЯК ЗДАРЫЦЦА

Над Відзамі страляе ў неба готыка касцёла. Чырвоная цэгла, шэры бляшаны дах. І легенда,— калісьці туды вунь, аж на саменькі вільчык, пад крыж, залез у кірмашны дзень нейкі вісус, пачаў там выраблянь, як у цырку, людзі раты паразяўлялі і глядзяць, а тут яго

сябры тым часам шныраць, ліха іх зладзейскай матары, па вазах!..

На скверыку — помнік вызваліцелям, вялікі і стандартны абеліск. На дошцы прозвішчы салдат і афіцэраў, якіх ваенны лёс зрабіў героямі ў гэтых мясцінах. Наводшыбе, у зялёным, зацішным куточку сквера — магіла з чорнай пірамідкай. Надпіс: «Андрэю ад А. Кудрынскага». У каго ні пытаўся, хто яны, гэтыя людзі, адказ адзін: «Не ведаю. Кажуць, што нейкі палкоўнік...» Сумна.

Пахнуць па-хатняму грады, сакочуць конікі, стаіць вялікі жнівеньскі месяц, яшчэ не яркі, бо ранні вечар. Бабуля, калі я пацікавіўся, што за кветкі ў яе гародчыку:

— Не ведаю. Ірву, палю, сынок, а яны ўсё растуць. А гэта мак.

І дала мне чырвоную кветку з белаю аблямоўкай на кожным пялёстку.

У чайной літоўскае піва і смачная каўбаса. І нудны, ветлівы сусед, няголены здаравіла, які паволі, шчодра расказвае, як у маленстве маці апаіла яго макам, і вось ён цяпер не можа працаваць на адным месцы больш за тыдзень...

Ноччу сядзеў на ганку гасцініцы, слухаў і думаў, што да ўсёй гэтай ідыліі — з прыродным росквітам і маладымі песнямі ды смехам — не хапае сардэчнай ціхай гітары.

І чаму яна «выйшла з моды»?..

Па дарозе на Браслаў — куток свянцянскай Літвы. З кабіны грузавіка, праз нізкія вербы, відаць прымятае дажджамі жыта, бярозавыя, неакораныя жэрдачкі агароджы, жураўлі без вёдзер, мнагавата абдрыпаных хат. А то — ліпы, белыя вокны, за хатамі будынкі ў шнур, з шырознымі, ледзь не да самай зямлі, стрэхамі. Назвы населеных пунктаў: Калянкішкі, Гадуцішкі, Каляндрышкі, а паміж імі раптам — прастадушна нашы, беларускія Пузыры.

У кузаве ў нас чарапіца. Дзве пярэднія машыны, з такім жа грузам, адарваліся далёка наперад. Негаваркі, дабрадушны шафёр даволі часта спыняўся, каб падняць на дарозе згубленую тымі чарапічыну. Цярплівы і спакойны. Гаспадар!..

Браслаў, калі пад'язджаеш з захаду, адкрываецца

вельмі маляўніча. Над возерам сосны, дахі, замкавая гара, каля яе касцёл, царква. Гарадок чысты, з прахалоднай, утульнай гасцініцай, з аброслай плюшчам і мальвамі чайной, з трыма азёрамі, якія ўсе відаць навокал гарадка з высокай замкавай гары.

Над замчышчам, над касцёлам і царквой узвышаецца помнік «добраму доктару». Пры панах гэты доктар, ужо тым часам амаль легендарны, бясплатна, як кажуць, лячыў беднату, пабудаваў за свой кошт бальніцу, а мог таксама, лайдак, даць дзядзьку некалькі злотых, каб з'ехаць верхам на ім з гары... Помнік пастаўлены па яго запавету, з громаадводам, з горбай жалеза пад зямлёй, якое, калі ўдарыць гром, толькі «ляскоча над горадам...»

У рэдакцыі хлопцы далі пачытаць «Гісторыю Браслаўскага павета», аўтар якое і выдавец, польскі настаўнік, энтузіяст-краязнаўца, засакрэціўся ініцыяламі О. Н. Кніга даволі тоўстая, а фактаў яркіх няшмат. Усё прыблізна такое: у Відзах калісьці паны бралі з яўрэяў апроч іншага падатку яшчэ і па два кілаграмы перцу, і «вельмі пацяшаліся з гэтага тавару і яго пастаўшчыкоў». У тых жа Відзах гасцяваў калісьці, у свайго дзядзькі, Адам Міцкевіч, студэнт. Мясцовыя «маскалі», барадатыя стараверы, што аж сюды паўцякалі ад царска-царкоўнага прыгнёту, у 1863 годзе вельмі старанна дапамагалі цару распраўляцца з паўстанцамі... А вось яшчэ адна даволі пацешная дробязь. У браслаўскага калгасніка Сцяпана Рыжага, які — пра што я перад гэтым прачытаў у райгазеце — атрымаў днямі званне лепшага пастуха раёна, калісьці, ажно ў шаснаццатым стагоддзі, быў продак — браслаўскі войт Грэгар Рыжы...

На лузе над возерам садзіцца паштовы самалёт. Увечары стукае недзе маторка. Потым — ноч. Месячная дарожка, на якую так добра глядзець з гары, пад ціхую гутарку з добрымі хлопцамі.

І нечым не нашым, цвілым патыхае ад слоў, што адзін мясцовы дзеяч, калі ў лазні не хапіла дроў, загадаў спусціць на вуліцы дзве ліпы...

1955

НАРАЧАНКІ

На хутары ў лесе — прыгожыя дзеўкі. Ажно напіцца захацелася, калі ўбачыў іх у акне.

Маці:

— Каб хлеба, дык не далі б, бо няма. А вады — чаму ж.

— Ой, мама, ну вас!..— перапыніла малодшая дачка. Памыла шклянку, узяла вядро і каля студні, пакуль я даставаў ваду і піў, расказала, што скончыла дзесяць класаў, працуе ў недалёкай вёсцы піянерважатай. Косы — уразлёт. Шчырыя чорныя вочы.

І не пасмеў спытацца, ці праўда, што хлеба няма...

* * *

Паўднёвы, балоцісты бераг. Прарвала грэблю. Многа вады.

— Дачка мая перавязе вас,— сказала гаваркая ветлая цётка, у якой мы спыталіся рады.— Вунь, бачыце, у сітняку відаць яе чырвоная хусцінка! Гэлечка! Гані лодку сюды!..

Гэля — мы хутка пераканаліся — гнала лодку не горш за мужчыну. У восьмым класе, а ўжо як дарослая дзеўка. У футболцы і шараварах, а зверху спаднічка. Хусцінка ўсё з'язджала на шыю. Саромелася перавозчыца, пра ўсё трэба было выпытваць. А потым, калі мы з сушы памахалі ёй шапкамі,— і яна памахала нам моцнай рукой, перабіраючы яшчэ дзіцячымі пальцамі, і хораша, на доўгую памяць, усміхнулася.

Не можа быць, каб гэта тыя рублі, што мы — амаль сілай — далі ёй, так разварушылі ціхую дзяўчынку. Проста — зноў адна ў лодцы — яна адчула сябе вальней...

1955

СУСТРЭЧА

Вялікая, брукаваная плошча ў мястэчку. Позняя раніца. Спёка. Рэпрадуктар грыміць са слупа — перадае бясконцы нарыс пра жніво. А слухаць няма каму. Калгаснікі ў полі. Малыя — хто на пашы, хто каля возе-

ра. Толькі тры курыцы ходзяць па плошчы ды каля ганка зачыненага сельмага, дзе некалькі разоў на дзень спыняецца аўтобус, проста на санцапёку сядзіць дзядок. Доўга сядзіць, бо спяшацца няма куды...

Потым сюды падыходзіць другі. Таксама з вёскі, ехаць кудысьці сабраўся. Сівы, прыгорблены, з кульбай.

— Здаецца, Тодар Яцына? Здароў, калі так!

Той, што сядзіць, прыгледзеўся.

— Ты, Стасевіч? А бо-о-о!.. Сядай, браток, ды хоць, як людзі, пагаворым...

Старыя вітаюцца за руку, садзяцца побач і пачынаюць высняць, колькі ж гэта гадоў яны не бачыліся. Нешта так будзе — ці ўсе пятнаццаць, ці толькі чатырнаццаць...

Яшчэ і да палавіны гэтай тэмы не дабраліся, калі на плошчу, нібы нечакана, выкаціў і спыніўся гарачы, запылены аўтобус.

— Паставы? Гэта мой!.. А ты, браток, куды?

— Я ў Вільню. Мой гадзіны праз дзве, а то і больш...

— Ну, дык бывай, Яцына! Дасць бог — сустрэнемся, пагаворым.

Гул матора — уцёк. Пыл спакваля аблёг. На плошчы зноў цішыня.

Толькі нарыс па радыё... Ён таксама, здаецца, разлічаны на стагоддзе.

1956

ГАСПАДАРЫ

У клубе добрага калгаса сход. У будзень, але святочны. Больш за сто цётак і дзяўчат атрымліваюць медалі Усесаюзнай выстаўкі — за лён, якім славіцца гэты куток Наднямоння.

Смешнавата-ўзварушлівы шык. Людзі гэтыя лепш умеюць працаваць, чым браць узнагароды. Кожная, каго выклічуць, выходзіць з-паміж радоў на праход, няёмка ўсміхаючыся, ідзе да стала прэзідыума і загадзя трымае руку, каб падаць яе старшыні райсавета, «так, як і ўсе», ківае галавой і кажа «дзякуй». Дзяўчаты не надта прывычаены пастукваць высокімі абцасікамі святочных туфляў. Медалі ўсе начэпліваюць адразу ж, толькі сеўшы, і радасна, як дзеці, усміхаюцца.

Сухенькая, смяшлівая бабка:

— Ну вось, счас і я ўкрашу сваю грудзь!..

Ідзе, а ўсе дабрадушна смяюцца.

Выступаючы, большасць стараецца гаварыць, як і бабка, культурна: «клімацічаскія ўсловія нам не дазволілі...»

Толькі адна кабеціна — пасля даведаўся: жыве ўдавой, сын, лейтэнант, у арміі, дачка, студэнтка, у Мінску — гаварыла коратка і па-свойму:

— Семсот пукоў абабілі, а пяцьсот яшчэ не. Але абаб'ём і гэты. Што я тут буду болей гаварыць! Стараемся, як толькі можам, бо трэба.

Пасля сходу, вядома, танцы. І льнаводкі, і маладыя настаўніцы мятуць польку — не наглядзішся.

* * *

Старшыня калгаса — тоўсты, рухавы весялун Украінец, тут партызаніў і застаўся.

Вёз летась з роднай Сумшчыны сюды насенне кукурузы. Міліцыя:

— Што ў кузаве?

— Сала.

Праверылі.

— Якое ж гэта сала? Жартачкі!..

— А вы што тут — ужо газет не чытаеце? Не чулі, колькі сала ў адным цэнтнеры каралевы палёў?..

Са старшынёй суседняга калгаса яны сяды-тады сустракаюцца «на мяжы сваіх уладанняў» — на мосціку. Весялун атрымаў ад госця-паэта кнігу з аўтографам. Паглядзеў, пагартаў яе за сталом і смяецца:

— Гэты ваш фельетон пра п'яніцу-старшыню, які вы ўчора ў клубе чыталі, я прачытаю свайму суседу. На нашым мосціку. Скажу, што гэта вы — пра яго!.. Хаця ён, таварышы, і не п'е. Так толькі, трошкі. Трэба ж, бывае, і пра міжнароднае становішча...

* * *

Нарада ў райсавеце. Старшыні, аграномы, заатэхнікі.

У васьмі калгасах раёна добрая зямля, у другіх васьмі — благая. Для раённай выстаўкі трэба розныя паказ-

чыкі дасягненняў. Кукуруза-ўборачны камбайн — паказаць у дзеянні, на полі бліжэйшага ад райцэнтра калгаса. Трымаць выстаўку цэлы тыдзень не варта,— тры дні. У нядзелю паглядзяць калгаснікі, тады школьнікі, і ўсё. Жывёлу пародзістую не будзем выстаўляць: навошта яе мучыць. Хоча хто паглядзець — на ферму.

Пра ўсё тут думаюць самі.

Пацешны дысананс — райвыканкомаўскі «міністр культуры» (так яго тут і называюць). Павольны, гладкі, недарэчна франтаваты. Вяла апраўдваецца, куды падзелася зробленае летась пано:

— З карцінай гэтай, таварышы, случылася следуюшчая сціхія...

Яна, аказваецца, упала і ў многіх месцах папрабівалася. На выстаўку не дасі. А цэлыя кавалкі палатна выкарыстаны «очань рацыянальна» — будуць намаляваны новыя партрэты...

* * *

Яшчэ адзін старшыня. Прыйшоў да першага сакратара райкома з крыўдамі. Гудзе — нібы спакойна і грунтоўна:

— Воўну прымаюць усю за грубую, па трыццаць рублёў, а ў мяне яна танкарунная, па семдзесят трэба. Не хочуць. Млын вадзяны раблю, а дошак няма. На скрыні, бульбу вазіць, таксама няма. Хоць шчыты ў хатах здзірай.

Сакратар адразу звоніць, куды трэба.

Скаргі гудуць далей. Другая серыя.

— За дзвесце тон здадзенай бульбы нам належыцца аўтамашына. Не даюць. Малако мы здалі, а макухі нам не даюць. Нябось Арлоўскаму даюць,— чаму не быць перадавым. Нават авансам бярэ, колькі хоча...

Сакратар паварочваецца да мяне, ківае на старшыню:— Чым не кулак? Машын у калгасе чатыры, а гараж будуе на чатырнаццаць. З вялікае бяды.— Тады да старшыні:— А можа ты мне, Сцяпанавіч, скажаш, чаго ты днямі ездзіў у Бялынічы?

Той скупа рагатнуў.

— Выпіць, Павел Арсеньевіч. Бо ў нас жа гарэлка з эфірам...

А ездзіў ён ажно туды, на Магілёўшчыну, як прызнаецца спакваля, каб адкупіць у адсталым калгасе турбіну.

Былы настаўнік. Акуркі на падлогу не кідае, а кладзе іх на беленькі падваконнік, кучкаю. Хоць на стале ў сакратара попельніца.

Пайшоў.

Сакратар усміхаецца:

— Хлопцы, можна сказаць, залатыя. Кожны гарой за сваё.

1956

УСМЕШКА

Толькі што адшумела навальніца, і па вуліцы вёскі бягуць вясёлыя мутныя раўчукі.

Я стаю каля варот бацькоўскага двара, і мне вельмі хочацца зняць свае модныя туфлі, прайсціся па быстрай дажджавой вадзе, памясіць нагамі цёплую, пухкую гразь...

Мяркуючы па тым, што я яшчэ не зрабіў гэтага, а толькі раздумваю — я ўжо даўно не малы. Ды я не адчуваю чамусьці ні цяжару гадоў, ні адказнасці за свае паводзіны: я проста рад, можа, нават не менш, чым рады бываюць у такі час малыя.

На захадзе з-за хмар выглянула сонца.

З узгорка ўніз па вуліцы ідзе белы, зусім сухі і чысты бычок, а на бычку сядзіць гадоў пяці-шасці дзяўчынка, што таксама не была пад дажджом.

Бычок ідзе паволі, нават салідна, упарта і горда несучы наперад свой шырокі пародзісты лоб з тупымі шэрымі рожкамі.

Дзяўчынка сядзіць на бычку не так, як хлопцы, а бокам, спіной да мяне, нібы знарок схаваўшы свой твар, напэўна, шчаслівы і смешна сур'ёзны, свае, вядома ж, загарэлыя ножкі.

Сонца прасвечвае цераз мокрае, бліскучае лісце бяроз, і на мелкай гразі, нядаўна затупанай слядамі каровіных капытоў, на гаманлівай вадзе і на шэрых штакетах за раўчуком ляжыць рухавая сетка ценю. Калі бычок са сваёй амазонкай уваходзіць у гэты цень, па іх гуляюць сонечныя зайчыкі.

На ўсходзе, куды накіравалася, яшчэ не ўсё аддаўшы, цёмна-сіняя хмара, красуецца вясёлка. Пад вялізную арку яе ідзе вясковая вуліца, а па вуліцы, нібы ў краіну казачнай радасці, едзе светлагаловая дзяўчынка, гуллі-ва пастукваючы пятамі па баку свайго верхавіка.

Трохі воддаль за імі ідзе, таксама босы, бацька дзяўчынкі. Ідзе і ўсміхаецца, бо думае, відаць, што дзіця — заўсёды дзіця, заўсёды радасць, ці хлопец гэта ці дзеўка.

Але дзяўчынка тым часам праехала міма мяне і там, дзе шумлівы, пеністы раўчук ад плота разліўся на сярэдзіну вуліцы, пачала раптам з'язджаць з хрыбта свайго бычка і, пакуль я сабраўся бегчы ёй на дапамогу, з'ехала і шлёпнулася, села ў мелкую ваду!..

Пакуль мы з бацькам малое падбеглі туды, паспела адбыцца самае цікавае, самае вясёлае ў гэтай гісторыі.

Белы бычок прыгнуў лабастую галаву, наблізіў вільготную казытлівую пысу да твару свае сяброўкі і панюхаў яго, а дзяўчынка працягнула загарэлыя рукі, узялася за рогі бычка, адкінула назад светлавалосую галаву і, смеючыся, устала.

— Ой, татачка! — гаварыла яна і, не могучы дакончыць, звонка смяялася і паўтарала: — Ой, татачка!.. Ой!..

І мы смяяліся ўтрох,— так весела, так непаўторна молада, што я не вытрымаў больш і... прачнуўся.

1956

КАРАВАЙ

Мядзельшчына. Жніво. У ціхай, сонечнай вёсцы над возерам спыніўся «Масквіч». Тры дачныя мужы, што вярнуліся з горада, яшчэ як быццам не нацешыліся сваёй кампаніяй — закурваюць, стоячы каля машыны.

Раптам — з-за ўзгорка пачуўся незвычайны шолам, бабскі гвалт. Курцы хацелі кінуцца туды, як на пажар, але тут з акна хаты, насупраць якое яны стаялі, пачуўся прыглушаны голас:

— Уцякайце, таварышы! Хавайцеся! Будзе бяда!..

Пакуль яны не верылі, з-за ўзгорка паказалася чарада баб і дзевак. Крык, стук качалкаю па вядры, абрыўкі песень, рогат, віск...

Стары, што папярэджваў дачнікаў, знік у акне.

Убачыўшы машыну, жанчыны загалёкалі і рынуліся да яе. Дачныя мужы паспелі ўскочыць у свой «Масквіч» і зачыніцца. Жанкі абляпілі машыну з усіх бакоў, пачалі выманьваць пасажыраў выйсці.

— Тэмпературу пагляджу! — крычала адна, трымаючы, як стэтаскоп, чарку на доўгай ножцы.

— Дабром просім — выходзь! — крычала другая, з намалёванымі вугалем вусамі.

— Бабкі, а ну — перакінем! — прыйшла нарэшце шчаслівая думка.

І бабкі сталі пераварочваць «Масквіч». Магло б, вядома, і такое здарыцца, але ж яны паляпіліся з усіх бакоў, пяліся, галёкалі на ўвесь свет, а машына толькі прыпаднімалася, як жук, які лянуецца ўзлятаць. І бабкі спакваля ашляхлі. Яны пастукалі кулакамі па шыбах, па кузаве — каб ты лопнуў! — «доктарка» пагразіла ў акно:

— Ну, гады, ваша шчасце!..

І вось чарада, зноў з ваяўнічым крыкам, падалася па вуліцы далей.

Зноў адчынілася акно, і дзед, што папярэджваў дачнікаў, растлумачыў:

— Сёння, таварышы, чацвер. Дык гэта бабы каравай сабраліся пячы. Стася Хрыпунова ў нядзелю замуж ідзе. Тая, што ў крайняй ад пошты хаце. Выпілі трохі, халера, бушуюць. Сёння яны маюць права на ўсё. Могуць мужчынам рабіць, што захочуць. І порткі з вас, выбачайце, сцягнулі б, і крапівы туды напхалі б, і пяску насыпалі б!.. Абычай. Банда. Мужчыны нашы ўсе — хто куды!..

1957

ЗАГАДКА

Напярэдадні вайны хлопец з Дона стаяў дазорам на Бугу. Пасля, пад націскам ворага, ён адступаў, уведаў бяздонную горыч разгрому і палону. Уцёк з-за калючага дроту і прыпыніўся ў самай звычайнай беларускай вёсцы. Небагатыя, ціхія людзі, з якіх і ён нядаўна пасмейваўся: «Бульба дробненькая, але многа!..» Яны накармілі яго і прыгрэлі. Разам з імі ён узяў неўзабаве вінтоўку, стаў партызанам. Разам з імі рабіў ён тое,

што — збоку ідней — і Радзіма, і ўвесь прагрэсіўны свет пачалі пасля называць гераізмам. Тут на гарачую кроў яго раны лягла халаднаватая чысціня палатна. «Кужэльненькага», як гаварыла беларуская маці, нястомная работніца, што плакала над ім. Замест ягонай — богведама, ці жывой? — мамані ў далёкай, таксама дзесьці зганьбаванай фашыстамі станіцы... Тут ён адчуў каханне — наша дзяўчына палюбіла яго, пайшла з ім з роднае хаты ў сцюдзёную пушчу...

Пасля — перамога! І ён не вярнуўся дахаты, на Дон. Хлопец нібы толькі цяпер заўважыў, як ён прырос да гэтай слаўнай лясной старонкі, як пасябраваў з людзьмі, якія памаглі яму выканаць святы абавязак савецкага чалавека. Вось ужо трынаццаць год узапар ездзіць ён у госці на ўсход, да роднага берага, да родных душ, і вяртаецца адтуль у Беларусь з тым самым дзіўным пачуццём — з дому едзе дадому, з радзімы цягне яго на радзіму...

Дзве іх стала, ці што?..

1957

І ТАКОЕ...

Над Віллёй — салаўіны перасвіст, камары, дарэмнае сцёбанне спінінгам і далёкі гул самалётаў, што рассяваюць угнаенні над палямі калгаса — хораша! — «Партызан».

Звычайным, няновым здаецца гэты гул.

Як і ўспамін пра іншы гул — тых самалётаў, што дзесяць год таму назад бамбілі гэтыя вёскі...

Апаўдні сюды сабралася моладзь і дзеці. Падлеткі, што па памяці цытуюць Горкага, называюць імёны шахматных чэмпіёнаў і іншыя прагрэсіўныя рэчы. І лаюцца пры гэтым густа і агідна. Аж страшна за дзяцей, якіх тут многа...

Культура?

Учора дырэктар школы, спакойны, сімпатычны хлопец, былы баявы партызан, хваліўся, як яны з інструктарам райкома, таксама адным з партызанскіх гвардзейцаў, дамовіліся нарэшце са старшынёй калгаса пра будаўніцтва новай школы:

— Пілі трохі ў хаце. Уговорвалі. Ніяк, зараза, не

8 Зак. 1705

згаджаецца. Папрасілі мы яго з Толем на двор ды як далі — адразу згадзіўся...

Не печанегі?

1957

АСТРАВОК

На хутары, дзе садок і гарод і навокал, як мора, калгаснае жыта, бачыў жывы прататып казачнага Іванькі-прастака.

Дужы, рахманы дзяцюк. З гонарам расказвае, што ён усё-ўсё ўмее рабіць. Хоць і робіць толькі тое, што не патрабуе трохі большай кемлівасці: не косіць, але падае на воз, не коле дроў, але валочыць вёдрамі ваду са студні, якая больш за кіламетр ад хутара, у вёсцы... Малодшы брат, гаспадар, вазіў летась яблыкі прадаваць — з Навагрудчыны ў Маскву — і купіў яму шапку, якой вельмі ж хацелася — салдацкую, з чырвоным аколышкам. Яна вісіць на сцяне, любоўна загорнутая ў маміну хустку.

Увечары «дурань» зняў яе са сцяны, разгарнуў і надзеў — як карону.

— Куды ты, Іване? — пытаецца цярплівая і ціхая жанчына — маці.

— У кіно.

— Позна, сынок, яно там недзе ўжо канчаецца.

— А пад канец яшчэ цікавей.

Ды з такой жа дзіцячай усмешкай адказвае!..

— Малому дарогу саступіць,— кажуць пра хлопца сямейнікі.

І шкадуюць яго ўсе — і брат, і братавая, і сястра-школьніца, і дзед.

Дзед — цікавы і сам. Яму ўжо за дзевяноста. Накрыўшыся старой цыратай ад дажджу, пасе ў зялёным яры дзве каровы і жменьку авец. І вельмі рад, што вось ізноў, як людзі, бачыць. Бо толькі нядаўна яму знялі катаракту.

— Як на свет нарадзіўся, сынок! — расказвае ён мне, неяк на дзіва молада смеючыся.— А тыя разы, сляпым быўшы, дзяржу дзве каровы на павадах, а малыя толькі камандуюць: «Дзеду, лявей! Дзеду, правей!..»

Дзед есць зацірку толькі з хлебам і злуецца на ўнукаву жонку, калі зацірка рэдкая:

— Сама, відаць, хадзіла па ваду!..

Увечары выпіў з намі — цэлую шклянку самагону — і пачаў успамінаць. Ну, спачатку — бліжэйшае. Як ён на ўнукавым вяселлі «ўзяў» трошкі не літар і нават яшчэ «Барыню» паскакаў. Як сын яго, Лёўка, насіў у млыне на другі паверх па два шасціпудовыя мяхі за раз, узяўшы пад пахі, а потым — булава, царства яму нябеснае, напіўшыся п'яны, прастудзіўся за ноч у канаве і памёр... Пасля гэтых успамінаў, цікавых, але звычайных, ідуць такія, ад якіх ажно неяк трошкі вусцішна. Што памятае жывы чалавек!.. У другой палавіне дваццатага веку — успамінае пра турэцкую вайну!.. Праўда, на Шыпцы сам ён не быў — па пашы бегаў яшчэ, але ж палонных туркаў бачыў многа. У графскім маёнтку.

— Шапкі высокія, чырвоныя. Снапоў накладуць у параконныя ка́ры — толькі ў драбіны, не болей, палягуць туды шасцёх і паехалі!.. Яшчэ, кажуць, пазвальваемся! Ха-ха-ха!..— рагоча, аж хіхікае, як малы.

Уранні папрасіў мяне зняць яго на картачку,— пад яблыняй, з маленькім праўнукам на каленях. Табурэтку паставілі ў бульбе, якая цвіце.

1958

НЕ ЗНІКАЙ

Яны не могуць нацешыцца адна адной — дачка і маці.

Не бачыліся тры гады... Не — больш за тысячу дзён і начэй! Роўна столькі, колькі іх горад быў пад ворагам.

Ваенны год на службе лічыцца за тры. Салдату. Дзецям і маці, якія ў той час былі разлучаны, трэба лічыць, прынамсі, яшчэ раз утрая. Час чакання, тугі, невядомасці...

І вось яны разам.

Яшчэ ўсё худыя Зініны ручкі — на маміных плячах, а носік раз-поразу цёпла торкаецца то ў адну, то ў другую маміну шчаку.

Можа, залішне гэтых пястотаў, можа, маці дарэмна штодня адзявае малую сама? Бо Зіна ж вырасла за гэты час на першакласніцу.

— Ой, успомніла я, успомніла, мама!..

— Што? Ды не вісні ты, стой сабе хораша. Што ж ты ўспомніла?

— Яшчэ калі цябе не было, калі ты была ў э-ва-ку-а-цы-і... Бачыш, я ўжо гэтае слова адразу кажу! Калі мы толькі з бабуляй жылі. Калі яшчэ ў Мінску былі фашысты... Мама! Ну, мама!..

— Што? Што, золатка маё?

— А гэта ва ўсіх мам і ва ўсіх дачок вочы такія самыя?

— Ну, не заўсёды.

— Дык чаму ж у нас з табою такія самыя сінія?

— Гавары ты, дачушка, адно. Ісці ўжо трэба, а ты... І я цябе люблю. Ну добра, хопіць. Дык што ж ты сніла, калі мяне не было?

— Я цябе сніла, мама. Не адзін раз, а многа! Але адзін раз так: здаецца, я цябе бачу... Здалёк, не блізка бачу. Але ведаю, што гэта — ты. Як толькі ты ідзеш — і я іду. Як толькі я пабягу да цябе — і ты бяжыш. А потым я крыкну: «Ма-ма!..» І ты адразу знікаеш... Ой, а слёзы твае так казычуцца,— я зараз чыхну... А можа я не адзін раз так сніла, а многа?.. Ну, мама!..

Яны не бачыліся многа-многа год.

1960

НАВІНА

Пішу раненька, у буйным, росным садзе, на лаўцы каля пагрэбніка.

Адгэтуль, са старога саду з пакрыўленымі яблынямі і магутнымі грушамі, відаць спрадвечнае — спелае жыта на неабсяжнай слуцкай раўніне і новае — капры калійнага камбіната. Удзень адтуль сюды даходзіць гул матораў, ноччу — музыка. У сад прыйшоў і стаў высокі слуп з пявучымі дратамі — зноў новае ў старым. Шпак высвіствае сабе на гэтым слупе, «смажыць сала», як на шпакоўні ці проста на голлі.

Я ж не магу без хвалявання думаць пра тое, што і я быў нарэшце ў цудоўнай падземнай казцы беларускай рэчаіснасці — хадзіў па бясконцых і зіхатліва прыгожых тунелях, сам перад сабой, як блазен, фанабэрыўся

курткай, каскай і ліхтаром шахцёра, неяк вельмі ж свабодна і молада, па-марскому, з соллю на вуснах, дыхаў паветрам Салігорска.

1963

СКРЫПКА ПЯЕ

Дзіва, шчаслівае дзіва бярэ — колькі яе, прыгажосці, і як я мог жыць, не бачыўшы да сарака пяці... ну, скажам, возера Лукаўскога, з векавымі дубамі і шэрымі крыжамі на касе, або магутнай, ласкавай Гарыні?..

Прыгажосць назіралі мы спачатку з акон «кукурузніка», які нас, трох следапытаў народнага слова, нёс над астраўкамі палёў, над лясамі і шчодра залітымі сёлета балотамі Піншчыны. Нізка ляцелі — адно любуйся. Але нядоўга. Толькі што ўзняўся, здаецца, наш «ПО-2», а ўжо і садзіцца на прылясную паляну траскучаю птушкай. Уяўляю, што нават і «ногі» наставіў насустрач зямлі, нібы грак. Селі. Ідзіце, нюхайце добрае жыта ды бульбу ў белай, густой квецені. Хоць ты з дарогі збоч ды паляжы ў іх ніцма!..

Давыд-Гарадок.

Можна злятаць на Марс, вярнуцца адтуль і застаць над Гарынню ўсё тую ж бабку з вудай. Стаіць старая, як і стаяла сотні гадоў, спакойна і абыякава. Закідае па-бабску смешна, цераз галаву, паплёўвае на чарвяка, зрэдку здымае ў вядро краснапёрку... Многа іх тут, рыбакоў жаночага полу, відаць, ад пяці і да ста, і нікому такое не дзіўна.

Светлая хата над самай ракой. У гародзе растуць толькі кветкі, якія тут здавён сеюць на насенне. І вельмі любяць, здаецца,— не проста гандлююць. Анюціны вочачкі,— расчульвалася цётка над сітам з мікраскапічным россыпам насення. Гаспадар, талковы і ветлівы дзядзька, ахвотна даў нам за сходную плату маторнай лодкі, паслаў з намі хлопца, загарэлага дзевяцікласніка.

Так мы глядзелі Гарынь, а потым Прыпяць. Трохі вудзілі, прыпыніўшыся ў спакуслівай мясціне, а больш любаваліся, з бадзёрым ґрукатам летучы па празрыстай і ціхай вадзе.

Усё прыгожа, аднак жа белыя «гускі» ў Воўчым возеры, у якое мы неўзабаве ўвайшлі з чарнаводнай, спакой-

най і крыху не цераз верх перапоўненай Прыпяці,— прыгожыя асабліва. На суцэльным зялёным насціле іх ніх лістоў самі «гускі» — ну, проста гусіная ферма, вялізная, толькі без гогату. І мы пайшлі тут без грукату, на вёслах, марудна разганяючы лодкай зялёна-белы цягучы насціл. Зблізку кветкі напаміналі мне жывое яшчэ з маленства ўяўленне: разрэзанае крутое яйка... Не, гэтым разам,— можа, ад думак пра бомбы і дзяцей, ад цяжкіх думак, якімі закончыўся мой учарашні дзень,— «гускі» здаваліся мне складзенымі далонькмі ручанятак з гульліва настаўленымі, як пялёсткі, пальцамі...

А зверху — раскошнае сонца і белыя воблакі. Плывуць паволі, амаль не плывуць. І высока, высока!..

Потым, пад вечар, нас калаціў на калдобах аўтобус. Нібы спецыяльна наняты, каб так калаціць. Але ўсё роўна мы любаваліся. І полем абапал дарогі, і хатамі пад цяжарам буслянак, і сонечным лесам...

Душою нашай пасажырскай кампаніі была разбітная, яшчэ не старая, цыганка. Расказвала, добра па-беларуску, пра найбольшае шчасце свае валачашчае маладосці — як яна, седзячы побач з бацькам на возе, праехала з цэлым табарам, дарагія начальнічкі, цераз усю Варшаву!.. Пасля ўспамінаў яна пусцілася ў тэорыю — пачала нам тлумачыць іх цягу да вандравання. Гаворачы, час ад часу пакрыквала на Гарасіма, свайго басаногага хлапчука, што ўсё лез, выхіляўся з акна.

Пасля ў аўтобусе спявала скрыпка.

Іграў стары цыган. Без шапкі, лысы, у салдацкіх галіфэ і цяжкіх з выгляду кірзавых ботах. Мы дагналі яго на выездзе з чарговай вёскі, шафёр сам спыніўся, а «бацька» адразу, толькі ўмасціўшыся на заднім сядзенні, сам пачаў іграць. За праезд. Па прывычцы.

Яна і спявала, і плакала, і рассыпалася смехам — ягоная скрыпка. І гэта было незвычайна да самай сапраўднай радасці — там, у глухім палескім лесе, на турботнай і пыльнай дарозе!..

Ды тут адзін з нас памыліўся... Проста не ведаў, што выйдзе з гэтага,— узяў свой фотаапарат і зняў музыку. Раз, пасля, для пэўнасці, яшчэ раз.

І скрыпка змоўкла.

Цыган і цыганка загаманілі па-свойму, гучна і незразумела. Пасля стары палажыў скрыпку ў футарал, узяў мяшок, падышоў да шафёра, азірнуўся на нас і па-

кратаў яго за плячо. Аўтобус спыніўся. Музыка выйшаў, проста ў лесе, і, выходзячы, зноў азірнуўся.

Цыганка расказала нам, што жонку гэтага чалавека ў вайну расстралялі фашысты. Сам ён хаваўся з маленькім сынам. Пасля вайны малога забралі ў дзіцячы дом. А бацька ходзіць. Не проста ходзіць, а вось ужо васемнаццаць гадоў уцякае ад тых, што забілі жонку, што і яго шукаюць, каб забіць... Па фотаапараце ён «здагадаўся», што і мы — таксама ад тых, што шукаюць яго, і таму вось уцёк...

— Няшчасны чалавек, начальнічкі... А чулі, як ён іграе?.. А як ён танцуе нашы цыганскія танцы! Піша!.. Гарасім, не выхіляйся, дурніца,— зачэпіць галаву ды выцягне!..

У лесе — сонца і цені. Малы аўтобус трасецца па карэнні і па калдобінах.

А скрыпка спявае. Сардэчна і сумна. Хоць весела як быццам, але вельмі сумна!..

Хоць музыка, з мяшком за плячыма і з футаралам пад пахай, ідзе цяпер недзе далёка за намі.

Такі беспрытульны ў сонечным свеце!..

1964

СЯМЕЙСТВЕННАСЦЬ

Яму як быццам нават няёмка. Ці проста звычайна. Гэта ж не першая школа, якую ён будуе тут, у нашых родных мясцінах. Каб не выхадны дзень, калі тут пуста, дык, можа, і не павёз бы мяне сюды — сентыментальнічаць, расчульвацца. Давай, давай,— прыкідвайся, толькі яшчэ больш удала!..

Белая сілікатная цэгла. На франтоне — арнамент з цэглы чырвонай. Гэта ўжо звыш праекта, самадзейнасць.

Ходзім па будучых класах, паднімаемся на другі паверх, пасля на будучае гарышча, яшчэ без даху, адкрытае на ўсё неба.

Адтуль — упершыню ў жыцці «з птушынага палёту» — гляджу на майскую зеляніну і маладую, яшчэ не прыкрытую шэрасць палёў, на луг, на не схаваны за бераг пobліск ракі, на лес і хаты сонечнага Наднямоння...

Ты маўчы сабе. Я таксама маўчу. Хоць і адгэтуль,

вачыма памяці, яшчэ раз бачу арнамент на гордым франтоне. Хоць і яшчэ раз, па-новаму — з ахопам усяго жыцця, ад нашага светлага маленства і да прытомленай сталасці — мне добра на душы, мне весела, што гэтую школу будуеш ты, мой брат.

1965

ПРАХОДКА

У ціхім возеры, у правай затоцы, бліжэйшай да сонца, якое ўзыходзіць, адлюстроўваецца грэбень лесу і паэтычна загадкавае неба, размаляванае хмаркамі. Бліжэй да берага, але не на самым беразе застыў градою трыснёг. Па ўсім гэтым паўзе, клубіцца, стаіць, зноў паўзе туманец. Нібы не ведаючы, што і ён — прыгажосць, штосьці заключнае, неабходнае ў гэтай красе.

На балоцістым беразе, заследжаным, з вадою ў слядах, скачуць, падскакваюць, пагойдваюцца пліскі.

Галоўнае ў ранішняй музыцы — пеўні з двух хутароў-леснічовак. Нехаця перасвістваюцца сытыя шпакі. Цінькае нейкая драбяза.

Лес, што асланяе возера кальцом, адлюстроўваецца ў шкляной паверхні вады не адразу каля берага — спачатку ідуць вузейшыя ды шырэйшыя палосы цёмнага і святлейшага серабра, а тады ўжо, амаль на самай сярэдзіне, значна вузейшым кругам адбіваюцца сосны, яліны, бярозы.

Зноў пра музыку. Пеўняў на дзвюх леснічоўках хочуць перамагчы дзелавітым брэхам сабакі, таксама суседзі.

Спыніўся і пішу на ўзлеску пушчанскае глухамані, дзе, як сведчанне нейкай абжытасці, стаяць ужо абгладжаныя ліпеньскімі дажджамі стагі.

Сонца ўбілася ў павалоку, што зацягнула неба. Можна толькі сказаць, што яно там — ёсць, жыве само.

На роснай траве, побач з маёй непратаптанай сцежкай, ляжыць вялікае пяро. Арлінае. Стракатае той шэрай стракатасцю, што дзіўна, радасна хвалюе мяне змалку — з жыцця і з кніг пра хараство прыроды.

Буйная, росная, злосная крапіва ахоўвае маліны, як свякроў салодзенькіх нявестак. З малінніку, пачуўшы

мяне, залапатаў-узляцеў цецярук. Падумалася, як тут ласуецца мядзведзь — як ён пысу не апячэ?..

Гэта не возера такое малое, гэта вечар быў учора такі ціхі, калі я з лодкі чуў, як на тым беразе стукала жаўна.

Усё навокал і цяпер маўчыць — бярозы, елачкі, алешнік. Таму што маўчыць гаспадар — магутны, стройны дуб, асілак у самым россквіце.

Думаў калісьці, і не раз, што я ніколі не змагу нарысаваць па памяці размяшчэнне сукоў, спляценне галін на дрэве: не хопіць настолькі фантазіі, усё будзе бездапаможна паўтарацца. Успомніў пра гэта, загледзеўшыся ў цудоўны хаос трыснягу, за якім — дарэчы ці недарэчы — стаіць пахілая, няраслая сасна, пад якою «жывое срэбра» вады, цёмны і святлейшы пабліск. Сасна — дарэчы тут. Бо прыгожа.

Прыгадалася з учарашняга поўдня — сіваватая зеляніна трысця над старым, запушчаным лясным каналам. Там яно, у завоіне, выпраменьвала лёгкі блакіт.

У возера ўпадае рэчка.

Кіслы пах мокрых, прывялых пракосаў. На плёсе — дзве рыбацкія рагаткі. Пясчаная водмель прыкметна абрываецца цёмнай глыбінёй.

Але і ў гэтым месцы рыба не бярэцца.

Цішыню, па-рыбацку цярплівую, прыемную ад сузірання калі не дзікай, некранутай, дык самотнай красы, парушае толькі частае ды багатае булькание газу са дна, дзе мяльчэй,— новае ў нягучным, недакучлівым шматгалоссі зялёнага наваколля.

Так я за раніцу абышоў налібоцкае дзіва — Кромань.

1966

ШЭРАНЬ

Іду — і хочацца сказаць: якая маладосць! Якое хараство!.. Хоць гэта проста першыя лістападаўскія прымаразкі, хоць гэта толькі парк у ранішняй шэрані.

Голыя ліпы і клёны, грабы і вязы; амаль што голыя лістоўніцы; касатыя бярозы. У дробную, густую сетку іх белага голля сям-там прыцiснуліся і красуюцца, нібы па-навагодняму прыбраныя ў бель, стройныя, кудлатыя

яліны, серабрыстыя лапы соснаў, нешматлікіх тут, у нізіне, паблізу ад вялікіх сажалак і балот з нечапаным трыснягом.

За гушчаром, на блізкім даляглядзе,— яшчэ гушчар, далейшы, праз які прадзіраецца з бляскам чырвонае вогнішча ўсходу.

Вавёрка ўжо на працы. Здалёк заўважыў, як яна цыгае па зямлі, паміж рэдкімі ствaламі ліп, і не спяшаецца ўцякаць. Здалёк нясу ёй нябрыдкую, несентыментальную пяшчотнасць зноў абуджанага ў душы маленства.

Зноў успамінаю адну з іх, што была маёй госцяй праз некалькі дзён. На акне перад пісьмовым сталом для яе была заўсёды насыпана горбачка сланечнікавых семак, ляжаў драбок цукру і цвёрды, знарок засушаны, пернік. Ужо на трэці дзень нашай знаёмасці яна садзілася на акне, брала ў лапкі чорную семачку, лушчыла яе, брала другую, трэцюю,— не спяшаючыся,— потым спынялася, аціхала, мы глядзелі адно на аднаго, і мне шчасліва, казачна здавалася, што вось яна — са складзенымі лапкамі — спытаецца: «А што вы, дзядзька, пішаце?..» Цукру яна не чапала. Пернікі знікалі з акна, калі я гэтага не бачыў; сяды-тады яна грымела імі за кніжнай шафай. Потым адзін з гэтых пернікаў я знайшоў паміж кніг. Ён быў пагрызены — упрыкуску з польска-беларускім слоўнікам. Відаць, на пробу толькі, бо і пернік і слоўнік былі недаедзены. Аднак сяброўства нашага гэта не разладзіла. Калі яна аднойчы шуснула з гардзіны ў фортачку і адтуль, па карнізе, на дах,— гэтага мы не бачылі, пра гэта мы здагадаліся па часе,— я бедаваў па ёй не вельмі менш за свайго хлапчука.

Тут іх, вавёрак, многа. Яны падпускаюць людзей так блізка, што мне самым сур'ёзным чынам здаецца: будзь мы яшчэ трохі лепшымі, культурнейшымі — яны прыйшлі б на нашы працягнутыя далоні, пацерліся б рыжаю мордачкай аб нашы шорсткія шчокі.

Іду па асфальце дарожкі. Вавёрка бяжыць па прымазанай шэранню траве, шархаціць па жоўта-карычневым, ужо не залатым, насціле прасмажанай марозікам лістоты, у якой вылучаюцца вялікія лапы кляновых лістоў. Мы, як быццам знарок, з двух бакоў набліжаемся трохкутнікам да адной з чорных ліп. Да гэтай? Тут яна, вавёрка, сігане ўгару? Не, яна пацыгала далей. Тут, на гэтую? Не. І вось нарэшце гульня канчаецца,— вавёр-

ка пабегла па тоўстым, шурпатым ствале, а я спыніўся за два крокі ад яго. Яна не вельмі спяшаецца, перабірае лапкамі — вышэй, вышэй, вышэй,— тады спыняецца на нейкі момант на галіне. У профіль мне добра відно, што рот яе заткнуты шышкай. Інакш яна, мусіць, зацокала б ад радасці:

«А ну, дастань мяне! А ну!..»

Зноў іду па асфальце вузкай алеі, пад высокім, на фоне яснага неба, срэбрам багатай шэрані. А навокал, па серабрыстай траве, па насціле нядаўна пагаслага золата гулліва шархаціць ужо цэлае мноства вавёрак. І тут, і там, і вунь дзе... Ашуканы — спыняюся, гляджу. Няма вавёрак. Ніводнай. Гэта з голля паціху, нібы спадцішка, асцярожна асыпаецца лішняе срэбра. Вось табе доказ — замёрзлая кропелька ўпала на край блеклажоўтага, тонка-бляшанага ад марозіку кляновага ліста, і ён загойдаўся на тых травінах, дзе асеў ужо даволі многа дзён таму назад.

Чым бліжэй да балота і сажалак, тым гусцейшая шэрань на голлі, тым больш яе на траве, на асфальце дарожкі. Пахруставаючы гэтым першым, зноў новым, радасным сняжком, узыходжу на штучны ўзгорак, з якога так добра глядзець на ваду і трыснёг.

Вада яшчэ пазаўчора была сцягнута першым лядком. На тым баку, за вялікай сажалкай, сонца прабілася праз гушчар другой палавіны старога парку і — румянае, поўнае, маладое — спынілася над самым вершняком, нават па-дзіцячы падперла далонямі шчокі і глядзіць, любуецца.

І я любуюся. Срэбрам на вербах, на трыснягу. Адценнямі срэбра на новенькім лёдзе. Учора яго цэлы дзень правяраў на мацунак «мальчишек радостный народ» — радасны і бясстрашны. Яны шумелі тут, ганялі каменныя «шайбы», а я стаяў на беразе, баяўся бояззю іхніх бацькоў, што тонкі лёд праломіцца і я не дабягу вунь да таго, найдурнейшага, які забег найдалей, дзе ўжо глыбока і лёд пад нагамі або пад пушчаным каменем — чуваць — спявае, у падскоках, найзванчэй. Учора было свята. Сёння тыя цудоўныя неслухі сядзяць ужо недзе за партамі, і на возеры — цішыня. Воддаль, на быстрыні, дзе яшчэ не замерзла, плаваюць тры качкі. І не шманаюць на мой крык,— не верыцца, што дзікія...

Гляджу назад, адкуль прыйшоў,— на парк. Ад сонца,

якое абліло ўсё шчодрым, роўным святлом, дробная сетка голага голля і бахматыя лапы хваін выглядаюць зноў інакш, зноў у іншай, невычарпальна багатай адменнасці вечнай красы.

На захадзе, за краем парку, хаваецца замак. Радзівілаўскі, што ганарыўся калісьці візітамі многіх манархаў. Учора ўвечары за яго вялікімі вокнамі, у багатым святле, пад плафонамі работы італьянскіх маэстра, задорна грымеў у медныя трубы кракавяк. Па паркеце чачоткамі шчабяталі модныя «шпількі» ткачых, машыністак, настаўніц, то лёгка, то цвёрда хадзілі туфлі экскаватаршчыкаў, аграномаў, бухгалтараў, асцярожна спраўлялі вялікую радасць ярасна наваксаваныя, а ўсё ж сарамлівыя кірзачы маладзенькіх ваякаў, мясцовых адпускнікоў. На мяккіх крэслах каля сцен, у якасці дабрадушнай камісіі, сядзелі пенсіянеры.

Вясёлы, хоць і нямоглы пасля інфаркту, прафесар-фізік, які ахвотна стамляецца штодня, молада ловячы на каляровую фотаплёнку сціплае хараство нізіннага наваколля.

Сівая маці двойчы героя, лётчыка, сын якое — хлопчык, юнак, мужчына, вечна і горка жывы для яе — даўно ўжо стыне ў бронзе і мармуры на плошчах многіх гарадоў, а тут мала хто ведае, што гэта яна яго нарадзіла.

Кульгавы дзед у самаробных бурках, халявы якіх дзеля форсу схаваны пад калошынамі штаноў,— заслужаны калгаснік, з назаўсёды карэлай жмені якога столькі калосся шумела не пустым, а хлебным хараством...

Добра, што ўжо не трэба паўтараць на дзіва простых і не менш глыбокіх ісцін,— дом адпачынку працоўных у княжацкіх палацах,— што ісціны гэтыя ўжо і тут сталі самай звычайнай сапраўднасцю. Я іх проста прымаю да ведама, проста ўчарашні вечар махнуўся ў памяці светлым, звонкім, а ўсё ж... не вельмі звычайным успамінам.

Сонца, трохі палюбаваўшыся, узнялося над грэбенем парку за сажалкай. Аберуч адштурхнуўшыся ад гэтага грэбеня ўгару. Нават сказала: «Ну, што ж, пачнём новы дзень».

І я пачну яго неўзабаве, у адным са шматлікіх пакояў высокага замка,— словам пра гэты заінелы ранак.

1966

ДЗІВА

Заходзіў у касцёл. Якраз «дзень задушны», памінкі нябожчыкаў.

Дзіўна было, як многа нашых цётак і дзядзькоў яшчэ ўсё співаюць:

Добры Езу, а наш пане,
Дай ім вечнэ спочыване...

Няхай ужо тоўстая, галасістая мяшчанка звонка выводзіць, ад усёй душы, але ж, глядзі ты — і дзядзька, што столькі войнаў прайшоў, дваццаць гадоў жыве ў сацыялізме, і ён таксама гудзе пад нос, у сівыя вехці: то гэтае «пане», то нават спрадвечнае «кыр'е элейсан»[1]. Адзін стары нават вочы хустачкай выціраў. Мусіць, думаючы пра кагосьці, з кім недарэчна разлучацца без пары, з кім побач хацеў бы жыць вечна...

«А наш пане...»

«Господь» для беларускага мужыка, праваслаўнага, трохі не тое, што «пан». Не так прамалінейна, непасрэдна звязаны з зямной сапраўднасцю. «Господь» — хаця і гэта ідзе ад «господ», ад панства — усё-такі дзесьці на небе, ва ўсякім выпадку — далей. А «пан» — тут, заўсёды пад бокам. І касцёл гэты ягоны, на двух з Радзівілам, і пад касцёлам у склепе — паны. А за касцёлам, за грэбляю — замак, дзе пан над панамі, што соллю зямлю пасыпаў, каб улетку вазіцца на санях, на мядзведзях...

Не дзіва, што гэта было,— дзіва, што засталося, адчуваецца ў той забітасці, пакорнасці, з якой нашы добрыя людзі становяцца на калені, плачуць расчулена і співаюць, цалуюць каменныя ножкі распятага «пана»...

1966

СУМНЕЙШАЯ ЗА ЎСІХ

Дзяўчынка-сірата пасля вайны гадавалася ў дзіцячым доме, потым стала ткачыхай на камбінаце, дапрацавалася да добрай славы, выйшла замуж за таго, каго палюбіла, нарадзіла двух хлопцаў, і тут... па нейкаму

---

[1] Госпадзі, памілуй *(грэчаск.)*.

няўмольнаму ды таямнічаму закону — цяжка захварэла... Сэрца. Не мода, а няшчасце нашага часу. Маладзіцы зрабілі аперацыю. А потым дадалося яшчэ і пашырэнне лёгкіх...

У светлым санаторыі яна, відаць, сумнейшая за ўсіх. Нават і плача пры людзях, у сталовай.

Усе шкадуюць яе.

За сталом, куды мяне прывялі на мой першы абед, сядзела трох — нізенькі сталявар, экскаватаршчык з новенькім ордэнам Леніна і праараб з будаўніцтва, які праз некалькі дзён, у свята, прыемна здзівіў мяне франтавою Зоркай Героя.

Калі да суседняга стала трошкі пазней за ўсіх прыйшла і прысела бялявая стройная маладзіца ў вясёлазялёным плацці, мае суседзі заварушыліся. Перш азваўся найбольш гаваркі, сталявар:

— Валя, ты што!

Яму дапамаглі — і прасцецкі, востры на слова ардэнаносец, і ціхі, нават крыху пануры Герой:

— Біць няма каму!

— Ай, Валянціна, дарма!..

Тады я ўпершыню заўважыў, што яна заплаканая, што яна, як малое, усміхаецца ўсім праз слёзы.

А пазаўчора — ужо на трэцім тыдні майго тут прабывання — я чуў, напрыклад, як моцна пажылы майстар з аўтамабільнага завода амаль зусім па-бацькоўску натуральна не даў ёй устаць і пайсці да суседняга стала па чайнік:

— Сядзі, мамачка, сядзі. Я сам.

Сёння ў абед «мамачка» падышла да нашага стала і пачала развітвацца. Едзе дахаты. Падала ўсім руку, а мне сказала, пачырванеўшы:

— Я хачу з вамі трошкі пагаварыць.

Каля карычневай, пакрытай лакам радзівілаўскай сцяны яна пачырванела яшчэ больш, як дзяўчо — не вельмі прыгожае, проста прыемнае з выгляду трыццацігадовае дзяўчо — папрасіла нумар тэлефона, каб пазваніць мне ў Мінску, калі атрымае нарэшце кватэру. І яшчэ гаварыла, яшчэ чырванелася, а потым, праз слёзы, што паслухмяна з'явіліся зноў, сказала:

— Я вас пацалавала б, каб тут не столькі людзей...

Ашаломлены гэтым, я, як юнец шчаслівы і разгублены, пачаў адмармытвацца нейкімі словамі.

Мы вярнуліся да стала, яна яшчэ раз развіталася з усімі, яшчэ пагаварылі з ёю ўсе, і вось — пайшла.

Можа надоўга, можа і... Што ж, бывалі ў мяне падобныя развітанні: не думалася, што апошні раз.

Не, я не думаў пра гэта. Не.

А я ж быў з ёю толькі самім сабой — ні асаблівай увагі, ні асаблівых пачуццяў. Прайшліся некалькі разоў па парку, утрох з вясёлым сябрам маіх пасляабедзенных праходак па ваколіцы, пагаварылі з Валяй, паразважалі яе, пасмяяліся. Нешта з тыдзень таму назад, калі ёй спатрэбілася тэрмінова, з-за непаладкаў з атрыманнем кватэры, паехаць у Мінск, мы чатырох, усім нашым сталом, хадзілі даставаць ёй білет на аўтобус.

А тут... Я ахвотна схаваўся б за некага, напісаў бы пра гэта ад трэцяй асобы. Можа гэта было б і зручней, і глыбей. Ды мне чамусьці хочацца проста цяпер, неадкладна, расказаць камусьці добраму, разумнаму пра некалькі гэтых цудоўных хвілін...

1966

З КУПАЛІХАЙ

Калі б я аднойчы ўранні прачнуўся і раптам паверыў, што яна жывая,— я пагаліўся б чыста, надзеў бы беленькую кашулю і, адклаўшы ўсякія працы ды справы, пайшоў бы сказаць:

«Добрай раніцы, мілая цётка Уладзя!..»

Высакародны быў чалавек. Мітуслівая, гаваркая, вясёлая, часамі цяжкая, як гаворыцца, характарам, але — асабліва з дыстанцыі часу — харошая.

Часта мне ўспамінаецца адна паездка з ёю. У калгас імя Купалы, каля Маладзечна.

Быў чэрвень у самым сонечным росквіце. У дарозе мы — тры літаратары, тады яшчэ маладыя, наша цудоўная гаспадыня і шафёр — перакусвалі ў буйнай траве пад бярозкамі, смачна і весела. Потым, у вёсцы, прыехаўшы ранавата, чакалі, каб звечарэла.

Купаліха пайшла кудысьці, шафёр прыдрамнуў у зацішку, а мы сядзелі ўтрох на ганку клуба, у цяньку.

Ці то гаворачы пра штосьці блізкае, ці так сабе, у прыемным маўчанні,— помніцца толькі добры, ціхі настрой.

Ды вось аднекуль, нібыта з неба, з'явіўся ўпаўнаважаны. Рыжы і трохі чырванаваты — ад «мухі».

— Чыя машына? — спытаўся ён грозна, нават не павітаўшыся.

Двух нас было, можна сказаць, здаравенных — адзін сядзеў на прыступку, а другі ўзвышаўся амаль да самага капяжу. Трэці таварыш быў маленькі, даволі мізэрны, але ж з таямнічым, сурова засяроджаным выразам твару.

— Мне патрэбна машына! Гэта чыя?

— Наша,— сказаў я.

— Вы што — па выбарах?

Якраз выбіраліся суддзі і засядацелі.

— Не.

— Па дзяржаўнай пазыцы?

Быў пяцьдзесят чацвёрты год.

— Таксама не.

— Хто ж вы тады? Чыя машына, я пытаюся?

Зусім спакойна, як гэты вечар вясковы, я растлумачыў:

— Гэта машына ўдавы Янкі Купалы.

— Ну, добра — яна ўдава, а вы хто?

Тады я, нібы па натхненню, шапнуў яму — з належнай таямнічасцю, на паўгубы:

— Мы — а-са-бі-ста-я а-хо-ва.

Упаўнаважаны імгненна лузгануўся ўгару, на «смірна», казырнуў усёй жменяй і гаркнуў:

— Здраўя жалаю!

Мы прынялі яго пашану моўчкі, з належным спакоем і годнасцю.

Грозны таварыш стушаваўся, як мне помніцца, хутка, нават адразу.

Пазней, на прыцемку, у душным перапоўненым клубе быў літаратурны вечар. Мы выступалі ахвотна, нас добра слухалі, асабліва, вядома, Купаліху. Потым, у школе, настаўнікі частавалі нас шумнай вячэрай. Пасля застолля мы ўсе вялікай кампаніяй вярнуліся ў клуб на танцы.

Ох, як нястомна танцуюць нашы дзяўчаты! Выбегуць да студні, панапіваюцца з вядра халодненькай, паспява-

юць ці парагочуць на зоркі, трохі прасохнуць ад начное свежасці і — зноў пайшлі, полька ці кракавяк — відаць, на цэлыя паўгадзіны!..

Мы, як баяры, сядзелі на лаве, сумнавата адчуваючы, што ўжо не для нас такая нястомнасць. Цётка Уладзя то любавалася танцамі, то зноў сарамаціла нас:

— Сядзіце, таўкачы!..

Потым — нібыта з яснага неба — зноў з'явіўся ўпаўнаважаны. Чырвань яго была ўжо куды гусцейшая.

Ён падышоў да шаноўнае госці, галантна казырнуў, нахіліўся і гаркнуў:

— Факстроцік не жалаеце?

Бачу і сёння, як яна дабрадушна смяецца — паўнатварая, у сваім нязменным чорным берэце. Смяецца молада. Рукой, па праву старасці, махнула перад ім: ды што ты, чалавеча,— нездароў?..

Танцы змяняліся танцамі. Перапынкі шумелі смехам ды песнямі.

Упаўнаважаны то прападаў, то з'яўляўся.

З'явіўшыся, ён зноў падыходзіў і казыраў:

— Факстроцік не жалаеце?

За трэцім разам цётка Уладзя, як толькі кавалер зноў павярнуўся, каб знікнуць, сказала — па-свойму непасрэдна, голасна, праз малады, сардэчны смех:

— Ой, хлопчыкі... Калі мы з Янкам у Вільні жылі, быў там... ой, такі ж такусенькі дурны акалодачны наглядзірацель!..

1967

ПЕСНЯ

На вялікай лясной паляне варушыцца ад нізавога ветрыку мятлічка, грэюцца ў сонцы пабрыджаныя нейкай траўкай плешыны, густа лезуць з зямлі маленькія сасоначкі. Самасейкі.

Далей ідзе шорстка-зялёная сцяна сасновага падлеску, а над ім — заўсёды непаўторна прыгожая разгалістая сасна. Адна ў сваёй медна-зялёнай, нібыта бясформеннай на свабодзе, нястромкай красе.

Сасна — на фоне вечнага, чыстага блакіту і хвалююча беласнежных аблокаў. Яны мяняюць свае формы і

плывуць да сцішнаты захаплення бязгучна, пяшчотна і велічна. Нічые і агульныя. Колькі я бачыў іх зверху, над колькімі землямі і марамі!..

Каля танцавальнай пляцоўкі калгаснага дома адпачынку на сівых лавах сядзяць сапрана, альты, тэнары і басы — дзяўчаты, маладзіцы, дзецюкі і мужчыны мясцовага самадзейнага хору. Прыехалі грузавіком на рэпетыцыю. Цікава было б апісаць іх кожнага, з іхнім руплівым і энергічным кіраўніком. Ды я хачу не пра гэта.

Я — пра тое, што зноў вось ажыло ў душы, тузанула яе тым пачуццём, якое я так даўно і так пакутліва-шчасліва намагаюся злавіць і перадаць...

Група сапрана — некалькі дзяўчат, і школьніц яшчэ, і ўжо работніц на полі, на фермах — нібы махнула белым крылом — пяшчотнай купальскаю песняй:

Ой, рана, на Йвана...

Наша, наша яна — як рыжая мятліца, як звычайна-цудоўная сасна. Яе мы, пяшчотную песню, пры дапамозе празаічнай тэхнікі кінем туды, у блакіт, пад аблокі, адкуль наша слова і наша сэрца зловяць усюды, на ўсёй зямлі.

1968

ЦІШЫНЯ

Шызы мох мерна хрумсціць пад тоўста-мяккімі падэшвамі, і час ад часу хрупаюць пустыя, натапыраныя сасновыя шышкі.

Шум ходзіць паверсе. Унізе і ў ветраны дзень цішыня. Там, дзе гушчар.

У рэдкім лесе сосны разрастаюцца букетамі. І ядловец не толькі па-кіпарыснаму стройны, але яшчэ і разбукечаны, неяк па-мяшчанску сыта, ненатуральна для яго.

Прылёг пад сасонкай на паляне, у рэдкім, з плямамі сонца, цянёчку.

Ад ветрыку, што варушыцца нізам, кланяецца ружаватымі гронкамі насення шчаўе, кланяюцца мятліца і «таўкачыкі», пад якімі ціха, устойліва жывуць чабор і смолкі. Ад ветру, што ходзіць угары, час ад часу шуміць нават панурая, нібы змрочная лістота векавых дубоў.

А вышэй — па блакіце — у раскошнай ляноце плывуць, як скубеныя кавалачкі ваты, невялікія, рэдкія аблачынкі.

Добра ўспомніць, што такое замілаванне ў мяне — не прафесійнае, не знешняе, а з патрэбы, якую я адчуваў, здаецца, ад нараджэння, і ў немагчымасці перадаць сваё захапленне красой, таксама ўжо вельмі даўно, знаходзіў трывожную, з гаючым сумам асалоду.

На паляне, дзе цяпер пішу, некалькі дзён таму назад, калі яна, перад дажджамі і холадам, была таксама сонечная, я — заціхнуўшы ад той самай трывогі — пачуў здалёк, ад вёскі, радыё. Грыг. Як я ні слаба ведаю яго — пазнаў. Чароўная песня Сольвейг. І стала зноў шчасліва, невытлумачальна ясна, як добра яна, музыка, перадае нашы пачуцці, як яна неабходная і мастацтву слова.

1968

НАД ПАПЛАЎКОМ

Уранні Шчара памаленьку праявілася для нас з настойлівай імглы, аднаму дала вялікага язя, другому яшчэ большага ляшча, нечым трэцім парвала вуду... ну, вядома ж, мне, а потым, пасля абеду, сказала: «Годзе». Нават без клічніка, наглуха — ветліва і спакойна.

— Здрастуйця вам, рабята!

Шчупленькі, шустры дзядок. І не падумаеш, што яму ўжо каля дзевяноста. Абшарпаны, з рыбацкай зброяй ды з начыннем — як з паходу нейкага вяртаецца. У акулярах, начытаны, гаворку пра мудрасць жыцця падмацоўвае спасылкамі на Майсеева «Пятикнижие». Спыніўся каля нас пабедаваць.

— Год, рабята, сухі. Рыба ў Шчары з вясны яшчэ мела на гэта сваю сачусцьвеннасць. Шуснула ў Нёман!..

Пайшоў, патэпаў далей.

Я не сумую, седзячы доўга-доўга над нерухомым паплаўком, з пустою галавой і лёгкім сэрцам. Набіраюся духу зямнога, які прыдасца і наогул, і на тое, што нядаўна пачаў. Ды ўсё ж і ў гэтым стане вельмі хочацца, так хочацца, што нават верыцца — вось-вось ён жахне ў дно, мой паплавок, і прыйдзе вялікае, серабрыстае шчасце!.. Зрэшты, так мы і верым — не толькі ў рыбіну — усё жыццё...

На захадзе сонца, хмарным і цёплым, проці вады ў наш бок ад крутога светла-пясчанага берага на паварo-це паплыў бабёр, быстра ведучы чорнаю галавой трох-кутнік зыблівага следу.

Над абрывам, каля крамянага нізкага дуба, устаў над вудамі наш дзядок. Далекавата, але так, што голас яго чуцён:

— Глядзі, рабята, бабёр!

Каб рыба бралася, стары рыбак не парушыў бы, му-сіць, патрэбнае цішыні. А можа і тады парушыў бы? Бо ў голасе яго чуваць ледзь не блазенская радасць.

І мы залюбаваліся. Нібыта вось і прыйшла яна, част-ка таго, так доўга чаканага, шчасця.

Калі наш незвычайны госць — бабёр — параўнаўся з намі, ці то зухавата, ці то гарэзліва ведучы над вадой, у самым дзюбіку трохкутніка, мокра-бліскучую лабаціну і адкрытыя чуткія ноздры,— я зацокаў яму языком. І ён нырнуў, падкінуўшы азадкам, нават пляснуў па вадзе пранікам тлустага хваста. Знік пад люстранай, растры-вожанай роўняддзю. А потым вынырнуў — зноў каля дзеда. І дзядок наш зноў закрычаў.

Сонца стаяла побач з дубам, над дзедам і алешнікам. Барвовае і плоскае — вялізны, радасна-шчымліва сумны круг, якому вельмі ж не даспадобы апускацца ў хмар-ную, сырую ноч.

1969

ЦЁТАЧКА

— Дзеці, як тут праехаць на Ціхі Бор?

Парачка вясковых другакласнікаў. От сабе, так сабе хлопчык у шэрай, добра-такі пацёртай леташняй форме, без шапкі, палавенькі ды загарэлы. А дзяўчынка — ну, гаспадыня! Хусцінка «пад бараду», світар чысценькі, спаднічка, панчошкі, туфелькі, поўны партфель,— на па-цеху. Прастадушна разумныя вочы. І павага, салід-насць — проста зусім як у мамы.

— Вам трэба было вунь дзе, там павярнуць, каля дубоў. Улева... Не, адтулека едучы — управа. Па той да-розе.

— А вы адкуль?

— Мы з Вішнякоў.
— Далёка гэта?
— Не, не вельмі.
Хлопец маўчыць, як маўклівы або зацюканы прымак, а гаворыць «сама». І ручкай паказвае ў той бок, дзе мне, нават і з вышыні майго росту, вёскі за ўзгоркам не відно. Расставацца не хочацца, і я пытаюся, нібы прашу:
— А можа вы правялі б нас?
Маўчанне. Вагаецца. Яно і ў «Масквічы» праехацца добра, але ж... І кажа нарэшце ці то па-даросламу заклапочана, ці то па-дзіцячы, ледзь не ўздыхнуўшы:
— Далекавата...
Цяпер ужо маўчанне з нашага боку. Мы — адзін на дарозе, а двух з машыны — проста любуемся.
— Ну, дык бывайце, дзеці, здаровы...
Усцешаныя гэтай сустрэчай, гаворым пра яе, а неўзабаве, ад'ехаўшы трохі, заўважаем, што Вішнякі — зусім за ўзгорачкам. А круг на Ціхі Бор, як хутка аказалася, кіламетры са тры.
І праўда, цётачка, далекавата.

1969

ДОБРА БЫЦЬ МАЛАДЫМ

Стары канчае свой сёмы дзесятак. Не які-небудзь цяжкі, нямоглы, занудлівы дзед, а няраслы, рухавы, вясёлы і па-народнаму мудры дзядок. Толькі нядаўна ён адпусціў сабе доўгія валасы і бараду, жаўтлявасівыя, настолькі ўжо «благочестивые», што да іх зусім-такі пацешна не пасуе старая шырпатрэбаўская кепачка з маленькім казырком. Зрэшты, кепачка сваё робіць: пад ёю вельмі надзейна схаваны німб яго крыху сектанцкага высакародства, саліднасці, і астаецца чалавек, які многа шукаў, не раз памыляўся, многа чытаў самых сур'ёзных кніг, многае ўмеў рабіць залатымі рукамі, зрабіў людзям нямала дабра — і «во спасение души», і проста па дабрацe яе, гэтай душы, яшчэ ўсё неспакойнай і нястомнай.
І мне ён дапамог сім-тым за нашы трыццаць год нямала. Скажам, цяпер — сваім адчуваннем вясёлага, вострага слова. Таго, што з самых народных глыбіняў, ад той

гаючай свежасці, якая пахне і першай баразной, і развярушаным гноем, і бела-ружовай пяшчотнасцю яблыневага цвету, і вострым палыном узмежкаў.

Неяк ён зноў заходзіў да мяне і зноў пакінуў на ўспамін, на добры смех ды падмацунак ёмкае, смачнае слова.

— Уставай — коні ў аўсе! Так мы калісьці смехам будзілі адзін аднаго на начлезе. Чым не заклік да працы, да пільнасці? А крыху пазней, развітваючыся: — Будзь, Іване, здароў. Шукай, працуй, а коней у авёс — не трэба.

Пошукі ісціны, што хвалявалі яго ад ранняй, вельмі далёкай ужо маладосці, заўсёды праходзілі недзе паміж Талстым і Леніным. У 1919-м трыццацігадовы чыгуначны тэхнік, вегетарыянец і абстынент, ён быў у родным гарадку членам рэўкома. Загадваў зямельным аддзелам. Чатыры папы на чале з благачынным — прыход быў багаты — у жніво звярнуліся ў рэўком з прашэннем выдзеліць панскага жыта і ім. Загземаддзела выдзеліў ім на чатыры сям'і дзве дзесяціны, налажыўшы на прашэнні такую рэзалюцыю:

«Згодна са словамі апостала Паўла — «Не работающий да не ест» — жыта прыбраць самім».

Днямі я выпадкова сустрэў яго на аўтобусным вакзале: дзед сабраўся ў родны гарадок, агледзець бацькоўскія магілы. З кашолкай у руцэ, накрыты несмяротнай кепачкай, з усмешкай, што не прапала і ў свяшчэннай барадзе. Пастаялі мы, чакаючы яго аўтобуса, пагаварылі. Да стаянкі адзін за адным падыходзілі аўтобусы: набярэ пасажыраў — пайшоў, праз нейкі час падыходзіць наступны. І ўсё не наш. То Клецк, то Навагрудак, то Нясвіж... Хоць вонкава і непрыкметна, а хвалюемся — і ён, і я. Бо ўжо і сутуняецца. Яшчэ адзін аўтобус!.. А каб цябе — зноў не наш: івянецкі!..

Дзядок засмяяўся. Без найменшай сувязі з вельмі сур'ёзнаю тэмай нашай размовы.

— Калі-та на ўскраіне гэтага самага Івянца,— пачаў ён,— стаяў святы на горачцы. Фігура з дрэва, унізе насаджаная на шпень. Гэта яшчэ да той, да царскай вайны. Студэнты... Можа і з маладзечанскай настаўніцкай семінарыі? Маладыя людзі заўсёды былі вясёлыя. І думалі некаторыя. Словам, узялі яны ноччу ды пакруцілі таго святога на шпяні, адвярнулі яго ад горада і напісалі на

гэтай самай: «С... я на ваш Івянец! Пайду ў Валожын». Ха-ха-ха!..

Дзед канчае свой сёмы дзесятак. Добра і ў старасці быць маладым!

1969

ВЕРАСЕНЬ

Дубовыя бочкі — звонкія, літыя — моцна стаяць на зямлі. Кошыкі зялёныя, лазовыя, і белыя, з карэння. Рашоты напамінаюць духмянасць свежай мукі, ражкі — гарачы, масляны пах аладак. Вазы, скрынкі, мяхі, у якіх парасяты. Несціханы, няўмольны парасячы віск. Неабходны смурод. Грузавыя машыны стаяць асобна, легкавыя і матацыклы — таксама. Сельпоўскія грузавікі з каляровай стракатасцю шырпатрэба — ад газавай хусцінкі да чорных, непераможных ботаў. Вязкі і «ніткі» сухіх грыбоў. Колькі працы і радасці, красы роднай прыроды ў гэтым моцным, здаровым, хвалюючым водары! Сала аполкамі. Буйныя светла-карычневыя яйкі. Жоўценькае масла.

— Яно ў вас смачнае?

— Не-а.

— Я на нюх пазнаю́.

— А я дык яго ні на нюх, ні на слух не ведаю. От, ем сабе, колькі жыву, ад аднае каровы.

Хітрая, спраўная, стрымана вясёлая жанчына. Амаль маладзіца, а ўжо чырвоныя боцікі хоча купіць не сабе, а дачцэ.

Яблыкі, грушы, слівы!.. Кладучы на вагу, цётка (другая ўжо, старэйшая) не вельмі каб спрытна стараецца выбіраць драбнейшыя. Дый важыць па-аптэчнаму. А ў дзядзькі — менш дамавітага, больш бывалага — больш паэтычных адносін да жыцця.

— Я што — за яблыка ці за грушу буду дрыжаць? Нá табе, браце, і перавес.

Ясны і цёплы верасень. Дзень, што пачаўся туманам, а потым — калі нам з дарогі, з дубовага гаю адкрыўся горад з чырванадахім касцёлам і бура-цагляным агрызкам руінаў на замчышчы — стаў неяк раптам сонечны. Ажно стары, маўклівы шафёр не вытрымаў:

— Навагрудак у аб'яцінях сонца!

Апоўдні, калі мы вярталіся ў Мінск, туманец яшчэ слаўся, поўз над свежай раллёю, каля маладога густога ельнічку прыдарожнай ахоўнай паласы. Радасны сум асенняга, небезнадзейнага завядання, пра які яшчэ трэба бясконца пісаць.

Любуючыся красой палёў, думаў пра нейкага дзядзьку з вунь таго хутара ці з гэтай во вёскі: як жа ён успрымае ўсё гэтае хараство? Проста жыве ў ім, у спакоі шчаслівага спажыўца? Як птушка?..

А хто ж тады песні складаў народныя?

А мы адкуль узяліся — тыя, што пішам?..

1970

ВЯСЁЛАЕ ЗЯМЛЯЦТВА

Памёр ужо даўно не толькі цесць, васьмідзесяцігадовы дзед Сцяпан, але і зяць, няўдаліца-каваль Мікола. А вершык, складзены цесцем пра зяця, жыве і ходзіць па навакольных вёсках.

Цяжка соп Мікалай,
аж гудзела гарно,
майстраваў, майстраваў,
ну, а выйшла...

Няхітры вершык, але часта прыдаецца...

Адзін дзедаў пляменнік «выбіўся ў людзі»,— служыў аконамам у князя Мірскага. Князь — князем, а рухавы аконам і сам неўзабаве добра-такі апанеў. Але старога дзядзьку сяды-тады ў госці, у свой маёнтачак, клікаў.

Неяк дзед тыцкаў, тыцкаў па талерцы вілкай, а потым палажыў яе і ўзяў тое мяса рукою.

— Вы, дзед, калі-небудзь елі з панамі? — спытаўся адзін з далікатных гасцей.

— Не, як сам ведаеш, ніколі.

— А са свіннямі?

— Ды сёння во тым часам першы раз.

Другім разам ён ужо сам зачапіўся з адным.

— Чаму гэта, пане, вашы каляды на два дні раней за нашы, праваслаўныя?

— Бо паны, як людзі выкшталцоныя, раней пачулі, што нарадзіўся пан Езус.

— Хм, як сам ведаеш! А я ж у Бібліі чытаў, што першыя пра гэта пастухі пачулі. Няўжо ж гэта панства тады само свіней сваіх пасвіла?

Біблію дзед чытаў. Нават і свіней пасучы. Часта і засынаў, палажыўшы галаву на тоўсты і рыхлы ад старасці фаліянт. А потым расказваў суседкам, як гэта цар Давід у «Трэцяй кнізе царстваў» састарэў, і ўжо ніякая, як сам ведаеш, адзёжа не грэла яго, дык тады сабраліся старэйшыны, увесь кагал, і прысудзілі яму, сястрыцы мае, маладую, цёплую бабу.

Суседкі пляваліся, не верачы, што так ды можа быць напісана ў святой кнізе.

А дзед пагладжваў бараду і пасміхаўся:

— Такое, як сам ведаеш, і мне было б непаўрэчы!..

* * *

Баба Катрына магла б, здаецца, і да самога бога кінуцца з чапялой. Ці ты чапаў яе, ці не чапаў — глядзі, каб самому як адчапіцца. А называлі старую — з-за дзвюх пчаліных калод, што ўжо даўно струхлелі пад яблынямі,— Катрына Салодкая.

Калі б так гаварылі пра дачку старое, ціхую маладзіцу Проську, што і жыла, і спала з харошай, мілай усмешкай,— відаць, не смешна было б, не прыліпла б так гладка, як да Катрыны.

Пайшла ў нашай ваколіцы пошасць — баптысты. Загаварылі яны Проську, заваражылі песнямі, і стала яна першая ў сваёй вёсцы святой. Прымак яе спачатку мармытаў, што «брыдка ад людзей», а потым заціх, нібы і сам заслухаўся ў Просьчыны песні. Баба Катрына спачатку грызла і нават біла дачку, а потым — хто б гэта спадзяваўся! — і сама падалася туды ж.

Я быў яшчэ хлапчуком, калі яна — высокая, панурая, з доўгім бярозавым кіем — прыйшла з Сасноўкі да нас. Напрадвесні, за тры кіламетры. Мая бабуля была яе траюраднай сястрой, яны сябравалі з маленства, і Салодкая палічыла, што разводдзе разводдзем, а памагчы Таклюсі трапіць у царства нябеснае трэба. «Идите и проповедуйте евангелие всей твари»,— сказаў гасподзь. А чым Таклюся не «тварь»?

Сядзяць яны, капусту сёрбаюць, і баба Катрына грыміць на ўсю хату — гоніць гасподняе слова, як малатарня салому. Рэпертуар яе (як на мой сённяшні розум)

быў не надта багаты: што ад другіх пачула, бо і сама, і Проська былі непісьменныя. Ды гаварыла яна незвычайна і страшна, як нейкі злосны, грозны поп. Але не брала яе злосць маю бабулю. Хадзіць у Катрыніну вёску на «сабраніё» яна не хоча, ахрысціцца яшчэ раз — і не думае, не забівае нікога, не крадзе, не курыць — чаго ты хочаш?.. І спынілася баба Катрына на п'янстве. Няможна піць.

— Ці ты, мілая, звар'яцела — калі ж я п'ю?

— Яна не п'е! Нікому піць няможна! Каб іх смала спіла! П'яніца царства божага не наследуе!..

— Ну, п'яніца то п'яніца. Але ж калі яно з добрымі людзьмі ды прычына якая, то трэба і выпіць. Свіннёй не будзь, а чарачку...

Баба Катрына, з поўнаю лыжкай у руцэ, раптам заціхла, слухае.

— Але, Таклюся, чарачку,— раптам сказала яна задумана і мякка.— Чарачку віп'еш, і гэтак яно добранька! Так і пойдзе цяпло па ўсім целе...

І ўсміхнулася страшная баба — нібы яе Проська, нібы і праўда — Катрына Салодкая.

* * *

Марцін памёр, а я, пачуўшы пра гэта ад другога свайго земляка, міжволі засмяяўся.

Брыдка? Ды што ты зробіш, калі я адразу ўспомніў той непаўторны, можа спрадвеку адзін такі на цэлым свеце, помнік, які ён, Марцін Ківаня, пакінуў па сабе ў адной з нашых наваградскіх вёсак.

Колькі жылі — сварыліся з братам... Дзеці павырасталі, пайшлі людзьмі ў шырокі ды далёкі свет, унукі пачалі на лета прыязджаць, а Марцін з малодшым братам Яўхімам, дзяды нямоглыя, але жывучыя, дзеркачаватыя, яшчэ ўсё то не віталіся, то брыдзілі-гадзілі перад людзьмі самі сябе і радню. Даўно зрабілі па хаце, а бацькаву, старэнькую, ніяк не маглі падзяліць. Яўхім пачаў ужо тым часам трохі лагаднець, здавацца на нейкую памяркоўнасць, але Марцін не здаваўся. І вось нарэшце яны прыйшлі да мудрага вырашэння свае бясконца складанай справы — распілавалі тую хаціну ...наўздоўж. Саламонам быў тут Марцін. Яўхім згадзіўся ўжо і на гэта.

Ён забраў сваю долю на дровы. А Марцінава доля стаіць. З адным акном ад вуліцы, з палавінай шчыта, забітая аполкамі з аднаго боку, з глухой сцяной і палавінай страхі з другога.

Ніхто ў ёй даўно ўжо не жыў і цяпер, вядома ж, не жыве. А стаіць яна недзе — упарты помнік дурнаты.

* * *

Ён быў каваль, адзін на тры вёскі, чалавек патрэбны і паважаны. А жонку прывёз сабе аднекуль здалёк. Танклявую, віскліва-галасістую і дзікаватую неахайніцу. Яго за радзімую пляму на шчацэ празвалі Лапай, а на яе адразу прыдумалі Магдалена,— нібы без сэнсу, але нечым для ўсіх зразумела і смешна.

Кузня звінела ў вёсцы, а жылі яны на хутары за вёскай. І Магдалена, як толькі ўбачыць праз акно, што нехта ідзе, на ўсякі выпадак хавалася ў каморку. Ужо і дзеці ў іх пайшлі, ужо тым часам і пастушкамі на пашу павыбягалі, а маці ўсё ніяк не магла асвойтацца.

Адзін з вясёлых мужчын, Паўлюк Калоша, дык той, праходзячы каля Лапавага хутарка, адразу ў хату не заходзіў,— ішоў у каморку і заглядаў за бочку ці за скрыню:

— Ага, ты сёння тут! Здарова, Магдаленіца!

А яна — сарамліва, збянтэжана:

— Гы-гы-гы! Я думала, дзядзька, што гэта не ты...

Неахайнасцю яна, як Лапа работай, славілася далёка.

Даўно гэта было, аднак я добра бачу той колішні хутарок на ўзгорачку пры дарозе, а побач з ім, у лагчыне, круглую сажалку, аброслую аерам і зацягнутую раскай. У сажалцы бокам, да палавіны ў вадзе, застыла ражачка, у якой рашчыняюцца аладкі. На ражцы сядзіць ды час ад часу, у паэтычнай журбоце, кумкае жаба. Вялізная, надзьмутая. Спудзіш яе каменьчыкам — боўтнецца зелянуха ў твань, а ражачка нават не скалыхнецца. Так яна адмакала ад былой да наступнай нядзелі, калі ў нас, па даўняму звычаю, абавязкова пякліся аладкі.

Калі ж Магдалена, для разнастайнасці, варыла галушкі з цёртай бульбы, дык адціскала іх... у падоле спадніцы.

— Што ж ты робіш? — зжахнуўся аднойчы хтосьці з жанчын. А яна:

— Гы-гы-гы! Мой сажроць!..

Крылатым стала ў нас тое «сажроць», ім карысталіся, гаворачы не толькі пра Магдалену.

І я згадаў тую даўніцу не так сабе. Не раз, не два разы, калі чытаеш сякія-такія мастацкія творы, і рыфмаваныя, і не, успамінаюцца тая ідылія з ражкай і тыя галушкі.

Прасцяк і добрая душа, Лапа — той хоць пад чаркай, хоць зрэдку ганяў сваю палавіну — вучыў.

Наш чытач, як часамі здаецца, куды ласкавейшы.

1967—1972

ДАЖДЖЛІВЫ, СОНЕЧНЫ ЖНІВЕНЬ

* * *

Трэці дзень цвіце мой адзіны жоўты гарлачык паміж талерак-лістоў. Трэці дзень, то седзячы, то лежачы, гляджу на бела-блакітныя бочачкі паплаўкоў. Часцей за ўсё — праз рэдкі частакол абгрызенага каровамі аеру.

Уранні туманец шпарка ішоў за плынню ракі, стараючыся не адстаць. Дзень праяўляўся без чыстага сонца, мяккім святлом. Яшчэ не абсохла раса, а ўжо з сітнягу, у якім я стаяў на мыску, пачалі стартаваць стракозы. Пад несціханы булькат ручаіны, што ўпадае ў Шчару. Бацька бусел ці, можа, маці busліха з чарнадзюбымі падлеткамі спаважна хадзілі сабе паблізу, не вельмі каб зважаючы на рыбака. Сойка дзерлася на тым баку, у лістоце. Певень у недалёкай вёсцы прастадушна рабіў сваё — кукарэкаў раз-поразу, нібы адзін, той самы ўсё, а не на змену з іншымі.

Добра, спакойна на душы. І цяпер, адвячоркам, калі збіраецца памаленьку на дождж, пагруквае над заходнім далягладам. І ўранні, калі туманец спяшаўся за плынню. І ўчора, гэтай парой, калі мы, пакінуўшы нарэшце ўпарта нерухомыя паплаўкі, сышліся воддаль ад

сваіх завоінак і весела плавалі ў вадзе ды ў сонцы ласкавага вечара.

Большую частку жыцця чалавек праводзіць у адзіноце. Чаму некаторыя людзі баяцца, не любяць яе?..

І яшчэ адно хоча ў блакнот:

Разлука з блізкімі, любімымі, разлука назаўсёды і туга па іх — гэта таксама адчуванне абавязку. Перад галоўным у жыцці. А разам з тым — і абавязак перад тымі, што нас пакінулі. Пакольні я не ў зямлі, а пакуль што наверсе, у шчасці свядомых дзён і хвілін.

Добра вось так пісаць — калі папера і душа ў траве.

* * *

Раніца сёння, пасля начнога дажджу, лагодна свежая, па-святочнаму, хоць і не свята, ціхая, пад шэрай паваЛокай хмар, якія ці то аддалі ўжо ўсё, што меліся аддаць, ці то яшчэ збіраюцца падсеяць.

Старшыня прыехаў па мяне, як дамаўляліся, у шэсць.

— Эх, дарагі мой, каб вы толькі бачылі — тры ласі на дарозе! Тры асілкі! Якія прыгожыя!..

Ён захапляецца нягучна, з асцярогай,— дом адпачынку калгасны, ды ў ім цяпер адпачывае інтэлігенцыя з дзецьмі. Ён паўтарае сваё захапленне і за рулём «газіка», які з памяркоўным гудзеннем нясе нас па лясной, з асаджаным пылам, дарозе.

— Вось тут стаялі! І я перад імі стаяў!

Радасць яго перадаецца мне. Яшчэ і зайздросна нададатак, і прыкра, што вось жа мне зноў не пашанцавала. Але і прыкрасць, і зайздрасць — не безнадзейныя, нібы мне жыць яшчэ ды жыць...

Мы ведаем адзін аднаго нядаўна, але як быццам і нядрэнна. Часамі мне здаецца, што ў гутарцы са мной, пісьменнікам, ён крышку пазіруе, паварочваецца лепшым бокам. Тады, для раўнавагі, я дакараю самога сябе пытаннем: «А ты што,мала пазіруеш? І перад ім...» Але часцей мне думаецца, што мы са старшынёй забываемся пра такое, больш міжвольнае, чым свядомае пазіраванне і проста жывём сабе побач, здаволеныя нашымі нячастымі сустрэчамі, ён — ахвотна знаёмячы мяне з тым, чым ён жыве, а я — ахвотна знаёмячыся з гэтым маляўнічым кутом, з новымі людзьмі.

Сёе-тое я ўжо тут ведаю.

З заатэхнікам Люсяй я, напрыклад, сустракаўся летась, тады яшчэ чуў пра яе. І цяпер, калі мы пасля некалькіх кіламетраў мокрага лесу выязджаем на палявую дарогу, і неўзабаве спыняемся каля крайняга доміка яшчэ соннай вёскі, я пазнаю гэты домік і загадзя, вачыма памяці, бачу яго маладую гаспадыню.

«Газік» наш прыпыніўся каля плота, за якім над мокрыміградамі сям-там тырчаць вялыя ад макрэчы сланечнікі і вішні з рэшткамі нядаўняй вераб'інай раскошы — апошнімі недакляванымі ягадамі.

Люся выходзіць з доміка ці то на стрыманы покліч нашай машыны, ці то заўважыўшы яе цераз акно яшчэ да сігналу.

У накінутай сцёганцы, светлавалосая, у белай хусціне, з прыветлівай усмешкай. Вясёлая і працавітая. Гэтага мала. Такія ўжо бывалі. Таксама, як яе жыллё — ужо не хата з лучынай, а спраўны, пафарбаваны охрай домік пад шыферным дахам, з тэлеантэнай над ім, з электрычнасцю і газам на службе ў гаспадыні,— таксама і гаспадынька — не проста ласкавая, спраўная маладзіца, а загадчыца фермы і студэнтка-завочніца.

Пакуль яны вядуць сваю будзённую, дзелавую гутарку, я, мне здаецца, непрыкметна любуюся Люсяй і ўспамінаю дзве старонкі яе біяграфіі. Выпускны вечар у дзесяцігодцы, «блакітны вальс», калі бойкая выпускніца асмелілася і вывела на круг самога старшыню, такога культурнага, толькі што з раёна. А пасля гутаркі з ім задумалася дзяўчо, ці не застацца ёй і сапраўды ў сваёй вёсцы цялятніцай. І гора маладзенькай цялятніцы ўспомнілася. Як адна з яе падласак па звычаю ўцякла ў гушчар — цяліцца. Трое сутак шукала яе Люся. Спачатку проста хадзіла па лесе, гукала ды плакала, а потым здагадалася і пачала чакаць карову каля вадапою, лясное рачулкі. І дачакалася. Ужо з цяляткам.

Я непрыкметна, здаецца мне, назіраю за тым, якімі добрымі вачыма гэты пажылы, бывалы мужчына, цяжка паранены франтавік глядзіць на маладую, здаровую, вясёлую амаль красуню, і ўспамінаю многіх яго памочніц у іншых вёсках калгаса. Даяркі, заатэхнікі, учотчыцы, аграномы...

— Мяне часамі,— смяяўся неяк старшыня,— называюць бабскім угоднікам. І сябры, і начальства. Многа, бачыце, у мяне дзяўчат ды маладзіц на самых адказных

участках. І праўда — больш, чым мужчын. І кожная, скажу вам, на сваім месцы.

Зноў едзем. Зноў любуюся няяркай, дзікаватай, не надта шчодрай на хлеб красою палёў. Узгоркаватых, з частымі пералескамі, з кустамі ялаўцу і валунамі на абочынах дарогі.

Насустрач нам, па палявой дарозе, ідзе... Неўзабаве становіцца ясна — ідзе малады чалавек. Ледзь не падлетак яшчэ. Без шапкі, светлавалосы. Пакуль мы з ім параўняліся, старшыня паспеў сказаць, што гэта адзін з трох сыноў каваля, старэйшы, дапрызыўнік. Усе тры хлопцы — механізатары. Талковыя. Вось жа работы ў полі сёння няма, свята, так сказаць паняволі, а ён ідзе. Вядома ж, да свайго камбайна.

Мы спыніліся. Яны здароўкаюцца, як дарослыя, юнец і пажылы, і пачынаюць гутарку. Зноў дзелавую. І я зноў заўважаю ў позірку старшыні, як і з Люсяй было, стрыманую бацькоўскую закаханасць. І сапраўды — прыемны хлапчына, гэты камбайнер. Ладная, відаць, сям'я ў таго не знаёмага мне каваля. Меншы яшчэ не дарос да камбайнера, ездзіць са старэйшым братам, вось гэтым, за памочніка. Пра гэта я даведаўся цяпер, з гутаркі, якую слухаю. І неяк цёпла ад нямоцнага жадання спытацца ў дзецюка ды пачуць у адказ, што той, які малы яшчэ, вядома ж, спіць сабе цяпер, законна папаўняючы пад дождж сваё штодзённае недасыпанне.

Мы снедаем у хаце старшыні, удвух. За вялікім акном, у садзе і ў агародзе дождж. Свята да вечара. Шчыра кажучы, нам не пашкодзіла б узяць па маленькай, аднак мы паедзем далей, гаспадар за рулём, а госць адзін не прывык, дый на душы ў яго добра і так, сваім ходам, без чаркі.

Я слухаю гаспадароў расказ пра тое, як на паседжанні праўлення калгаса нядаўна разглядалася адна вельмі ж ужо непрыгожая справа. Сын адмовіўся дагледзець сваю адзінокую, старэнькую маці, якая жыве асобна.

— І мы сказалі яму: ты не варты таго, каб называцца сынам гэтай жанчыны. Яна ж столькі папрацавала на сваім вяку, столькі пагаравала. Два сыны яе, два браты гэтага булавы, загінулі на вайне. Гэта што — колькі слёз? «Не плачце, мама,— сказалі мы ёй на праўленні.— Мы вашу старасць дагледзім. Мы ў састаянні вам...»

Мне ўжо не здаецца, што я любуюся субяседнікам непрыкметна для яго,— я заўважаю ў вачах яго слёзы і думаю, гледзячы ў гэтыя, крыху стомленыя, крыху журботныя вочы:

«Харошы ты, патрэбны, дружа мой, чалавек!..»

* * *

Позняя ноч. Цішыня. Старонкі добрай кнігі.

А за акном майго пакоя на другім паверсе, у сасново-дубовай цемры раптам зноў, як часта паўтараецца ўдзень, заклекаталі на гняздзе буслы.

Нібы воплескі пасля маўклівага слухання.

Сваё жыццё, свая радасць.

* * *

Узыходзіць сонца, а на ўвесь хмарны захад — вясёлка. З-за яе толькі варта ўставаць у чатыры, брысці сюды тры кіламетры, цярпліва, часта беспаспяхова сядзець над паплаўкамі.

Толькі што адзудзелі камары, супакоіўся пад аерным берагам бабёр, а ўжо над альховым кустам, за якім я, прытаіўшыся, сяджу, загаманіла звонкая пчолка.

Нядаўна над ціхай ракой праляцеў — важны, як паліцэйскі чын — каршун.

Дождж трохі падзубаў валавяную роўнядзь вады, і вось вясёлка, што нядаўна знікла, зноў выядрылася, на ўсю сваю красу. І на небе, і, левым краем, у вадзе.

Дождж зноў зашастаў па лісці, парабацініўся навокал паплаўкоў. Відаць, збярэцца-такі, і добры. Раз-пораз чуваць грудное, стрыманае грукатанне грому. Захад зусім перамог — неба абложана там грунтоўна, сіняя цемра налазіць сюды, грыміць ужо над самай галавой...

Густа зашастала на тым беразе па алешніку. Пайшло па Шчары плюскатам, кружочкамі ды пухірамі. Гэта — дождж!

...Так і прагнаў нас дахаты. Апошняе пра яго, папярэдні абзац, запісваю ўжо на стале.

* * *

Які́м бы пустым, нецікавым ні быў гэты чалавек, я не хачу, не магу забыцца, што ён — той адзіны таварыш, з якім мы зімовым вечарам сорак першага года радасна абняліся на адзіноце, пачуўшы пра разгром фашыстаў пад Масквой.

* * *

Учора была навальніца. З громам, ад якога расколвалася неба. З ветрам, ад якога стагналі на ўзлессі дубы і лівень насіла, як завіруха носіць снег. З градам, што і траву, і пясок, усыпаныя шышкамі, пакрыў ледзяной шурпатасцю.

Ад ракі мы ледзь паспелі дабегчы да эстраднай ракавіны, дзе прасядзелі нягоду. Вярнуліся адтуль,— у сандалетах на босую нагу, у безрукавачках,— як тыя японцы ў нечакана ды небывала суровыя замаразкі, што нядаўна былі напалі на іх.

Цяпер зноў сонечны поўдзень.

І добрая вестка пра тое, што град прайшоў амаль зусім не над полем, дзе яшчэ грэчка ды авёс.

* * *

На ўскраіне лясное вёсачкі, крыху адсунуўшы далей сасоннік, бялеецца сценамі ферма. Пабудаваная нядаўна, «па апошняму слову тэхнікі». У доўгім, светлым кароўніку хоць і не душна, але пах стаіць густы. Для нас, хто ад зямлі, гэта не лічыцца смуродам. «Пачухай мяне за рагамі»,— моўчкі просіцца сытая і сумнаватая на прывязі карова. Над пылам дарогі, прыбітым пасля дажджу, сырадой у цыстэрне. Пах мокрае зямлі і пах замкнутага ў метале малака... Праўда — толькі ўяўны, міжволі спалучаны з успамінамі пра маміну даёнку.

Дзед Міронавіч. З-за яго і запісваю гэта, бо ўжо не адзін такі кароўнік здаваўся мне звычайным дзівам у новым побыце заходнебеларускай вёскі. Дзед — у капелюшы, з сахаром у руцэ. А барада ажно з сівага надзелень, і раскошная, як у прарока. Перад вайной, зарабіўшы многа долараў у Канадзе,— легенда кажа: ажно трыста тысяч,— ён прывёз іх сюды, у сваю лясную бядоту. А тут іх узялі ды ўкралі. І ён памяшаўся. Ціха, няшкодна.

Цяпер дзед задаволены, што грошы яго не згінулі марна, што гэта за іх пабудавана ўся тая прыгажосць — цагляны кароўнік, з механізаванай падачай кармоў, з электрадойкаю, з чырвоным кутком для даярак у белых халаціках...

— А прыдсядацель многа сабе не ўзяў,— па-змоўніцку шаптаў мне дзед, калі мы на нейкі час засталіся адны.— Толькі жане на плаццячка. Шаўковае. Праўда, толькі адно, дый то скромненькае. Але яму, скажу вам, не жалка. Бо чалавек ён харошы — поўнасцю за рабочы народ!..

* * *

Калі мы пад вечар, нашай малой ды дружнай кампаніяй, пайшлі прайсціся лесам і молада выпрабоўвалі рэха, я зноў успомніў верасень сорак першага года, мае ўцёкі з палону, першы начлег у разгубленай беларускай вёсцы.

У небагатай хаце, дзе сушылася духмяная процьма баравікоў, дзе зусім незнаёмая цётка, маці вялікай сям'і, раненька напякла для аднаго мяне аладак, напаіла мяне сырадоем, потым сама зноў пайшла па грыбы, а я — далей на свой усход.

Хутка і доўга ішоў імглістым, духмяным лесам і, нібы блазнюк, радасна перагукваўся з нябачнымі грыбнікамі.

Рэха маё незабыўнае...

* * *

Барвовы маладзічок над паўднёвым захадам. Палоска адхоннага берага, а ў рацэ мядзяная дарожка ад месяца, як быццам яго падпорка, праткнутая праз гэты адхонны бераг.

Поўная пасля дажджоў, гладкая, хоць і быстрая рака.

Сяджу на абрывістым беразе, гляджу то на месяц, то на паплавок, які ўсё горш ды горш прыкметны.

Потым пачулася невыразная гутарка за паваротам, затым галасы і члапанне вёслаў сталі рабіцца ўсё больш ды больш выразнымі. Байдарка. Двое. Параўняліся. Па-руску, але з нярускім акцэнтам павіталіся са мной:

— Добрый вечер.

— Добрый вечер. Куда путь держите?

— В Каунас.

Нямала ўжо бачыў я такіх турыстаў за трэцяе лета ў гэтых мясцінах. З Літвы спускаюцца ў вярхоўе Шчары, да станцыі Даманава, па чыгунцы, а адтуль, на вёслах, паволі ды з прываламі, па гэтай лёгкай вадзе, а потым па таксама быстрым Нёмане бяруцца ўніз, на родную поўнач.

— Шчасліва вам!

— І вам таксама!

Больш нічога. Моцная плынь нясе і так, а яны ж яшчэ і вяслуюць. Сказаць ім яшчэ што-небудзь можна толькі крыкам наўздагон. Ну, а навошта? І так жа цёпла на душы.

А ўсё так проста, нічога нам не каштуе.

* * *

Каб рыба крычала — як ён дзёрся б на кручку, а потым на кукане, мой вялікі лешч!..

Любуюся красой, маўчу і, як драпежнік, палюю.

А ці любуецца шчупак, каршун?

* * *

Каля рэчкі, каля броду
там галубкі пілі воду...

І гэта ў песні — не прыдумана.

На пясочку над бродам, на самым стыку вады з беражком, насупраць якога мы, на гэтым беразе, або сядзім з вудамі, або ходзім,— уранні, апоўдні, увечары,— галубы п'юць ваду, часта прылятаючы сюды, на свой, аказваецца, пастаянны вадапой.

Яны то калектыўна какетнічаюць — раптам палохаюцца немаведама чаго і, дружна залопаўшы ў крылле, уздымаюцца і шыбуюць над ракой, над лугам і лесам, каб зноў прыляцець і асесці на бродзе, то два ці тры з іх, а не ўсе чамусьці вяртаюцца і, прызямліўшыся, тэпаюць-калываюцца да вады і цягнуць, п'юць яе, яшчэ раз апраўдваючы трапнасць народнага параўнання: «Добра п'еш, браце, цягнеш, як голуб!..»

На гэтым бродзе часамі хлюпка топчуцца ў спёку папутаныя коні. То ратуюцца ад заедзі, пастаўшы па двое, побач, адзін аднаму галавой да махала-хваста, то цэдзяць праз губы ваду, нібы з адчаю, нехаця п'ючы.

Прыходзіць сюды і статак кароў. Спакайнейшы. П'юць ды стаяць на бродзе таксама доўга. А то і лажацца на мелкім.

Ды гэта ўжо з іншай, не з галубінай песні.

* * *

...Аддайце маю цішыню. Не прымушайце мяне рабіць тое, ад чаго яна не будзе чыстай.

Так думаў днямі, над ракой. Нават здавалася гэта глыбокаю тэмай, з гатоваю назвай: «Аддайце маю цішыню».

Можа, яшчэ і вярнуся да гэтай тэмы. А цяпер вось, пахмурнай ноччу, далёка да раніцы, зноў думаю пра тое самае.

Добры мой дружа, ты ўчора скардзіўся, што зноў прыйшла бяссонніца, што дождж, які шумеў да раніцы, ты палічыў ад першай да апошняй кропелькі. Лічачы горыч памылак, боль незаслужаных крыўдаў, лічачы тое, чаго не здолеў зрабіць, мала знаходзячы палёгкі ў тым, што зроблена...

Няўжо ёсць людзі, якія ў сваёй адзіноце палежваюць, паседжваюць, пахаджаюць ды толькі радуюцца, успамінаючы, як яны хораша, як яны правільна, як яны плённа прайшлі свой шлях?

У гэтай думцы — з'едлівай, пра «чысценькіх» — пацехі і апраўдання мала...

* * *

За тыдзень «Масквіч» застаяўся пад соснамі, застыў. Не заводзіцца. Скрыгіча толькі, чыркае ды зумкае напуста, не абуджаючы «божай іскры».

Дзядзька Міхась, які за рулём, успрымае гэта, здаецца, без асаблівага хвалявання. З выгляду ён, як заўсёды, спакойны, часцей за ўсё з добрай усмешкай.

«Іменна з выгляду»,— думаю я, сведка дарослы.

Два падшыванцы, якія ўжо хутка, можа нават праз год, будуць крыўдзіцца за такое акрэсленне іхняга ўзросту, думаюць, мне здаецца, што дзядзька Міхась зусім-такі не хвалюецца. Зрэшты, у хлопцаў свой клопат — разлука: адзін едзе ў горад, дахаты, другі астаецца тут,

у лесе. Яны даволі важна ды сумна маўчаць, можа трохі і ад звычайнай ветлівасці цярпліва.

І вось — матор нарэшце ажыў.

Даўшы яму сагрэцца трохі і яшчэ памармытаць, дзядзька Міхась, вадзіцель-аматар, ён жа вядомы вучоны, выйшаў, стаў перад хлопцамі і, хоць сам ужо даўно не маладзён, засмяяўся — сціпла, добра, але і пераможна:

— Што, думалі — не завядзецца?

У адказ яны, нібы зачакаўшыся гэтага моманту, дружна пырхнулі смехам.

Думалі ўсё-такі, падшыванцы.

* * *

У глыбокай даліне, нібы прытаіўшыся,— хутар з вялікім садам і стогадовай хатай.

Гасцей запрашаюць спачатку чамусьці ў чорную кухню, адтуль у чысцейшую хату, дзе чуваць яшчэ кухонная кіслая затхласць, а тады ўжо — у зусім чыстую, прыстойную святліцу.

На гэтым хутары, свядома пакінутым, не перацягнутым у вёску, стаіць найбольшая калгасная пасека, жыве яшчэ адзін цікавы дзед.

З'явіўся ён перад намі ў самым несвяточным выглядзе. Прыехаў аднекуль верхам, цяжка ссунуўся жыватом з каня, чарнаногі, лахматы, расхрыстаны. Ажно падумалася: «І як яго, такога, пчолы падпускаюць?» А цану сабе ведае: «Школа — што? Трэба практыка». Старшыня расказваў нам у дарозе, што сюды, да дзеда, ён пасылае дзяўчат пасля пчалярскай школы. Падвучыцца. Мудрай народнай цярплівасці, любві да справы.

Дзед прыкметна збянтэжыўся свайго выгляду, выйшаў, пакінуўшы нас у святліцы, а неўзабаве вярнуўся ў чыстай кашулі, зашпілены на ўсе гузікі, у іншых portках, ногі схаваўшы ў боты. Тады вось і сказаў ён сваё, поўнае заслужанай годнасці: «Школа — што?»

У вялікім садзе мноства вулляў. Заўсёды яны... амаль хвалююць мяне сваёй шматфарбнасцю, як у маленстве хвалявалі рознакаляровыя алоўкі. Навошта вуллі фарбуюць па-рознаму — для пчол ці для нашага, чалавечага, вока? Шкада, не спытаўся ў старога, успомніў пра гэта толькі пасля.

Вуллі маўчаць, адно каля ляткоў руплівіцы снуюць ды трохі лётаюць. Здаецца, вялыя ад вогкай хмарнасці. Колькі тут звону бывае пры сонцы! А колькі мёду — для ўсіх! Наіўнае, прыемнае, нібы новае адчуванне.

Упершыню пачуў тут, калі сядзелі за сталом, што апошняя чарка называецца расхадуха. Стары разварушыўся, многа расказваў пра свае паляванні — пры цару, пры панах і цяпер. Зайцы ды курапаткі — хто яе, тую драбноту, лічыў? Былі ваўкі, дзікі, ласі, было браканьерства, прэміі, усялякая свежаніна. Быў і дагэтуль яшчэ застаўся азарт.

У гэтай стогадовай хаце, моцнай яшчэ на дзесяткі гадоў, пры вялізным, як жарон, бохане хлеба свае выпечкі, пры чарцы, так сказаць, падпольнай, але жывучай ды з мёдам, падумалася і такое. На нашай зямлі беларускай, не такой ужо і вялікай, старанна, у густую клетачку прачасанай трактарамі ды аўтамашынамі, абходжанай меліяратарамі ды геолагамі, нізенька аблятанай сельскагаспадарчымі самалётамі, можна, аказваецца, наткнуцца і на такі старасвецкі хутар, на такога спрадвечнага дзеда. Хоць Чорнаму яго, хоць Караткевічу — у самы густы «несучасны» раман.

У заключэнне нашай сустрэчы мы фатаграфаваліся. Бо і сонца, вельмі дарэчы, паказалася. Дзед стаў там, дзе яго папрасілі стаяць — на фоне саду з вуллямі. Абапал — дочкі, тая рэшта сям'і, што захавалася каля дому. Пажылая, рухавая гаспадыня і сімпатычная студэнтка медінстытута. А спераду — унучка, светленькая няўрымста. Ды тут, па прыкладу старэйшых, яна супакоілася, застыла, перастала нават усміхацца, для большай пэўнасці шмаргануўшы носам.

Толькі студэнтачка ўсміхнулася ў самы апошні момант. Хораша. Трошкі какетліва. Ну, але як жа без гэтага?

* * *

У сем гадзін, заспаўшы, пайшоў для праходкі са спінінгам.

Царства імглы і расы. Неўзабаве праз тоўшчу імглы паказалася сонца — бледны, лагодны дыск. Добра плюхаць у гумавых ботах уздоўж нізкага берага, па вадзе, што яшчэ ўсё вялікая пасля дажджоў, хоць і паменшала яе прыкметна.

Круцячы катушку, заўважыў у аеры... нейкую (брыдка — не ведаю, якую) кветку на высокім, тонкім, зялёным старчаку. Цэлы букет, карона бела-фіялетавых кветачак. А на ёй — росная сетка павуціны, прыгожая — як сняжынка.

Толькі ўчора з абеду выпагадзілася, а як яны, павукі, паспелі здорава адзначыць гэтае свята.

Гадзіны праз паўтары, вяртаючыся дахаты па расяным і ўжо толькі злёгку імглістым царстве, павуціннесняжынкі бачыў на маленькіх елачках, на стромкіх кусціках ялаўцу, на верасе... Папрацавалі ўчора павукі!

* * *

Радасны клёкат буслоў — высока, высока над намі. Ажно ўсміхнешся, зноў і зноў пачуўшы. Як быццам заражаешся іхнім настроем: «Ах ты, бог мой, як весела!..»

У старыцы, на адкрытым месцы і далей, у алешніку, раптам дружна загаманілі жабы. Як па камандзе якой. «Каб вы падохлі — от разышліся!» — сказаў бы вясёлы дзядзька. Першы раз, як толькі мы прыйшлі пасля снедання на бераг, пачатак гэтага гоману супаў з голасам радыё, бо хтосьці каля дома якраз тады ўключыў на слупе рэпрадуктар. Другі раз, пасля буслінага клёкату пад аблокамі, у сонечнай надрэчнай цішыні жабы рванулі сваё алілуя зноў зусім нечакана і дружна. Ажно мы з сябрам зарагаталі, кожны на сваім гатку.

Першы раз чую такія дзівосы, такую капэлу.

* * *

Учора жабы ведалі, чаго паднімалі вэрхал. Зноў холад, зноў не клюе. Зноў думаецца пра далёкі родны дом, дзе ўжо, відаць, сумуе твой пісьмовы стол...

1970

ПА БЕЛЫМ СВЕЦЕ

АХАЛІ-ГАГРА

Хмарная ноч. За акном шуміць мора. Быццам нехта бязмежна дужы хоча ўзабрацца на бераг, злізаць з абрыву наш дом. Ён, гэты *нехта*, не злосны,— у перакатах яго наступу чуваць хутчэй нават туга, да нуды аднастайная, шматгалосая жальба на лёс, што асудзіў вось так, для нейкай незразумелай мэты, шумець і шумець... Ласкавы, цёплы, пеністы шум. Калі ты дужы і сам, ён пагайдае цябе на хвалях. Калі ж ты слабы — лепш не лезь, як блазен, угрудкі да здаравеннага дзядзькі, бо ён цябе толькі патрэпле вялікай рукой за чупрыну — заплюе твае ногі жарствой, паваліць і выкаціць разам з галькай на бераг. Нават скажа, здаецца: «Ну, ну!..» Так і гаворыць, так і чуваць у ягоным шуме панурая, нязлосная пагроза дарослага, які сумна заняты сваёй невясёлай справай і не любіць, каб яму перашкаджалі.

Днём яно, мора, пяшчотна, сонечна-бірузовае.

Горы — цёмна-зялёныя. Ідзеш па беразе, забудзешся, дзе ты, і вось — праз зеляніну дрэў у садзе — убачыш, здаецца, хмару. Дождж будзе, ці што?.. І раптам успомніш, што гэта — Каўказ!..

Снегавых не відаць. Да самай вяршыні зялёнай гары

ўзбіраюцца дрэвы, якія адгэтуль, з марскога берага, здаюцца кустамі.

Хмары над гэтай зелянінай, ці, лепш сказаць — на гэтай зеляніне, здаюцца дымам вялікіх вогнішчаў, раскладзеных дзесьці ў гарах. Вогнішчы тыя доўга гараць, лена і безупынна падпускаючы адтуль на мора дым. Ды ён ніяк не хоча разлучацца з зелянінай гор...

Бязмежная паэзія, якую нашай лыжачкай не вычарпаць да дна.

* * *

Цясніны з сухімі, камяністымі рэчышчамі. Горная дарога, абапал якой то бамбук, то гранатавыя дрэвы з чырвонымі і пругкімі, як з воску, кветкамі, то дубы і грабы, то кусты ажыны. Каменныя домікі на высокіх падмурках. Дзіўна маленькія вуллі. Ослік стаіць на ўзбоччы гары, ніяк не могучы прыдумаць, дзе б гэта напіцца... Карова звоніць бляшаным іржавым званком. Высвістваюць дразды. Козы пасуцца з мяшэчкамі на вымі, каб казляняты не ссалі іх без ведама гаспадынь. Стары абхазец, пастух у чувяках, падобных на скураныя лапці нашых пастухоў. Босыя хлапчукі ў цюбецейках. Загарэлыя, абавязкова вусатыя мужчыны волакам цягнуць на валах з гары тоўстыя, грымучыя бярвенні...

Радуле Сціјенскі, паэт не толькі за рабочым сталом, расказвае мне пра сваю далёкую Чарнагорыю. Цікавы чалавек — з яго прыемна калечанай рускай мовай, з яго маладосцю ў шэсцьдзесят год, з разумным гумарам і веданнем гор.

Сардэчная паэзія далёкага маленства!.. Як ён, Радуле, калісьці прабіваў браню чарапашкам, звязваў іх, запрагаў у малую сошку і «араў». Як яму пахне адтуль пастушыная яда — авечы сыр, ляпёшка і дзікі часнок...

Мы ідзём па камяністай, вузкай дарозе, апіраючыся на доўгія бамбукавыя посахі.

Далёка ўнізе — мора з каёмкай пены каля берага.

Зялёныя вяршыні гор, абмочаныя знізу ў рэдзенькі студзень сівых воблакаў,— штораз бліжэй да нас, а ўсё ж — высока!..

— Добры дзень! — з натуральнай прыязнасцю вітае мой спадарожнік сустрэчную абхазскую бабулю. Засу-

шаную, лёгкую, усю ў чорным. І зусім сур'ёзна пытаецца ў яе: — Скажыце, а ці далёка яшчэ да Царграда?..

* * *

Ноччу была навальніца: гром над морам і стук дажджу па вялікіх лістах смакоўніцы.

Зранку хмары, яшчэ ўсё цёмныя, ішлі з мора на горы. Там, над вяршынямі, неба святлейшае, нават не-не ды пакажацца сонца. На захадзе — рэзка акрэсленая лінія марскога далягляду. На цёмнай вадзе — белыя баранчыкі, на цёмным небе — белыя чайкі.

Свежа, духмяна, прыгожа.

Апоўдні хадзілі ў горы.

У калючым ажынніку — чорныя, спелыя ягады. Набіраеш жменю, глынеш — нібы глыток вясёлага віна. У засені магутных букаў, на вышыні шэсцьсот метраў, ляжаць сівыя, папярэшчаныя зялёным мохам камяні...

Добра закурыць над абрывам цясніны. І гутарыць «о временах грядущих...»

Добра гайдацца, учапіўшыся за пругкае голле бука.

Добра знайсці сцюдзёную крыніцу і прыкленчыць каля яе гаваркой вады.

Добра ўспомніць, што ўчора ты стаяў на носе імклівага кацера і — паміж ціхім морам ды спакойным небам — адчуваў сябе вольным, як чайка!..

1952

ПРА АСАБІСТАЕ

Абедаў у рэстаране гасцініцы за адным сталом з маладой, сціплай парай рабочых.

Ён «выконвае заданне» ў Ліепаі, а яна вось прыехала да яго з трохмесячнай дачушкай у госці. Ён выехаў насустрач, сустрэліся тут, у Рызе, чакаюць ліепайскага цягніка. Зайшлі паабедаць, і з малым яе ў рэстаран не пусцілі... Што ж, палажылі дачушку ў вестыбюлі, на канапе пад фікусамі, даручыўшы яе старэнькаму швейцару, латышу.

Маці — у просценькай сукенцы, бландзінка з далікатнымі рысамі твару і слядамі дзіцячасці ў гэтых рысах.

Відаць, вясёлая была, любіла ўзяць ад жыцця, а цяпер — пацяжэла, парыхлела, пабрыдчэла часова, аднак не аддасць свайго новага шчасця за мінулыя радасці.

Бацька — чорны, стомлены, непрыкметнай знешнасці рабацяга, які «души не чает» ад шчасця сустрэчы, знаёмства з дачкой.

Шапталіся яны, шапталіся, і ён узяў усё ж такі сто грам і бутэльку піва.

— Испортился я у тебя,— сказаў з харошай рускай шчырасцю, з усмешкай, пра якую пісалі Талстой і Чэхаў.

Бацька выпіў гарэлку, а маці прыгубіла піва. І пачалі есці — проста, салідна, заслужана, як ядуць людзі працы.

Якой непрыкметнай, звычайнай бывае збоку — на фоне агульнага, грамадскага — гэта прыгожая асабістая радасць, асабістае шчасце!..

1954

ПАРЫЖ, КАФЭ «МАДРЫД»

За шкляною сцяной мноства хвалістых папугайчыкаў. Цалуюцца сабе пры людзях, як сапраўдныя французы. Афіцыянткі ў брэтонскіх нацыянальных касцюмах. Ветлівы малады дырэктар добра гаворыць па-нямецку; скромна хваліўся, што ведае рускую літаратуру, гутарку пра якую пачаў з Дастаеўскага.

Старая, кульгавая, з кіёчкам, у дарагім футры, хоць на дварэ пагодлівы, цёплы кастрычнік, мадам прыходзіць есці вельмі акуратна. Есць доўга, старанна глытаючы процьму вустрыц, старанна фарбуючы губы пасля яды...

Адной з афіцыянтак я падарыў некалькі маляўнічых паштовак з аўтографамі нашай турысцкай групы. Яна знайшла на адвароце паштоўкі серп і молат, паказала на іх пальчыкам, усміхнулася і ўзняла кулак: «Рот фронт!» Пры дапамозе дырэктара расказала нам, што брат яе, рабочы сцэны пры «Камэдзі Франсэз», быў летась у Маскве. Слова «брат» яна сказала па-французску, па-англійску і, за мной, па-нашаму... Мілая, баявая чарнушка.

Тым часам да старой мадам за суседнім сталом падсела другая. Гэтае «брат», «рот фронт!» і ўсё шчабятан-

не дзяўчыны з намі абурыла абедзвюх мадам. Яны паклікалі афіцыянтку да сябе і доўга, нудна скрыпелі на яе, дакараючы. Пасля паклікалі дырэктара. Злёгку і з годнасцю схіліўшыся, ён слухаў іх з прафесійна ветлівай цярплівасцю: кліенткі, мусіць, даўнія.

Дзяўчына — каля нашага стала — усміхалася, нават і падміргнула мне на тых, а на развітанне дэманстратыўна ўсім нам паціснула рукі і зноў з мілай усмешкай узняла кулачок — «Рот фронт!»

1956

ЗВАЛІЎСЯ ВЫСТУПАК

Дарога Ратэрдам — Амстэрдам.

Раўніна. Багаты лес: дубы, вязы, платаны, клёны, ліпы... Парнікі і адкрытыя грады. Прыгожыя домікі, ветракі, касцёлы, зноў ветракі... На сакавіта-зялёных паплавах чорна-пярэстыя каровы. Вада не ўмяшчаецца ў незлічоных канавах, блішчыць нават на раллі. Раскошная аўтастрада. Абапал — вузкія, простыя палявыя дарогі, таксама асфальт у прысадах. Сонечны дзень...

Сонечны дзень у дажджлівай, пахмурнай Галандыі!.. У сярэднім ён тут бывае адзін раз на тыдзень. Цяпер, у кастрычніку, гэта зусім незвычайна, як дарагі падарунак.

А дзень — адзін, праездам, дзень у краіне, пра якую ты столькі ведаў здалёк і як быццам не ведаў нічога?..

Вось і настрой таму таксама сонечны.

Успамінаю маленства, стары рускі часопіс «Маяк», апавяданне пра падарожжа блізнятак Кіта і Кэт. Першае падарожжа з дзедам да мора.

Малыя сядзелі на нейкім мастку, потым у Кэт зваліўся ў ваду драўляны выступак. А за выступкам — абое блізнят. Дзядуля дастаў іх, засыпаў па шыю ў пясок, каб не змерзлі, пакуль высахне вопратка...

Прайшло больш трыццаці гадоў. А мне — з акна турысцкага аўтобуса — толькі і хочацца глядзець на далягляд, шукаць вачыма паласу, мусіць, недалёкага мора, а на беразе яго — мілыя мордачкі Кіта і Кэт. Яшчэ ўсё над пірамідкамі пяшчотна цёплага пяску...

1956

НА ЎСІХ МОВАХ

Ляцім над акіянам. Дзесяць тысяч метраў.

Уверсе — блакіт, унізе — цьмяна-попельныя хмары. Паміж блакітам і хмарамі — ззаду за намі — вячэрняя зара. Чорнае крыло самалёта. Успамінаецца Рэрых.

Ноч. Непраглядная бездань за акном. Толькі нашы адлюстраванні на шыбе.

Пасля — звястунка раніцы — адзінокая зорачка. Зноў рэрыхаўская зара, ужо з усходу. Зноў чорны меч — крыло. Унізе — зноў шэры насціл хмар, пад якімі яшчэ ўсё акіян. Меч, бліжэй ад акна, спакваля пачынае пабліскваць. Зару замурзваюць воблакі.

Светла-попельны колер хмар пад намі нагадвае то густы шарош на вадзе, то нядаўна астрыжаную аўчыну.

Зара разгараецца.

Стала ўтварацца вялізная ракавіна — з неба ўверсе і мармуровых хмар пад намі.

Сонца!

У падвясной калысцы прачнуўся чарнавокі французік і, з валасатай галоўкай на маміным плячы, паплыў па праходзе над галовамі пасажыраў. Чорныя вочкі ўсміхаюцца...

І хочацца на ўсіх мовах адразу сказаць яму:

— Добрай раніцы!

1960

СТО ВЯСЁЛАК

Канадскі бок Ніягары пакінуў бы вельмі няпоўнае, ледзь не проста курортнае ўражанне... Але, пакруціўшыся перад вадаспадамі па набярэжнай пехатой і ў аўтобусе, мы пераехалі мост, апынуліся ў ЗША, прайшлі, нечакана не вельмі складаныя, паліцэйскія фармальнасці і зноў паехалі да вадаспадаў.

Ужо само пераапрананне ў сінія піжамы і светла-жоўтыя непрамакальныя плашчы настроіла ўвесь наш турысцкі піпл[1] на молада-вясёлы лад. Спусціліся ліфтам

[1] Піпл — людзі *(англ.)*; тут — у значэнні — усю нашу турысцкую кампанію.

на блізу дзве сотні футаў і апынуліся на драўляных кручаных лесвічках ледзь не пад самымі вадаспадамі.

Спачатку толькі глядзіш ды слухаеш — здалёк, а потым яно пачынаецца!..

Вырваўшыся з-пад вадаспаднага душа, дабраўшыся па коўзкіх, забраснелых сходках да ліфта, адтуль — да вопраткі і блакнота,— пішу:

Іду, сагнуўшыся пад гэтай небывалай навальніцай, вяду перад сабой і за сабой па сто вясёлак, і ў гэтым шуме вечна маладое радасці хочацца спяваць, смяяцца, пісаць выдатныя вершы!.. Божа мой,— і падумаць адно, што так адбываецца тут безупынна, заўсёды!..

1960

АМУР

За вялікімі шыбамі параходнага салона — сонца, амурскія хвалі і сопкі, якія і нам, навічкам, ужо здаюцца аднастайна экзатычнымі. Зблізку яны шэрыя сваёй камяністасцю і жыва — проста, здаецца, адчуваеш яе — парослыя зелянінай, вечнай і некранутай. Здалёк — чым далей, тым больш засмужаныя.

Зрэдку трапляюцца вёскі, каля якіх наш «Калінін» паволі, грунтоўна становіцца на якар і спускае шлюпку.

Ноччу гэта было цікава. Святло пражэктара паўзло па шэрым беразе, па шэрых, крытых драніцай хатах, па шумным натоўпе дарослых і дзяцей, што беглі да прычала. Якая навіна́!.. Ад парахода да парахода — вось і жывая сувязь са светам. У крузе пражэктарнага святла — усхваляваная чародка людзей; над імі — былінны, васняцоўскі месяц; да іх ад борта парахода паўзе поўная шлюпка. Звычайна, нудна, усюды адну і тую ж польку рыпае прывітальна мясцовы гармонік. З лодкі высядаюць мамы, таты, сёстры, браты і дзеці, што вярнуліся з далёкага Камсамольска, з гарадскімі пакупкамі...

А навокал — тайга. На многія сотні кіламетраў. Ужо не толькі ведаю гэта з чужых слоў, але ж і адчуваю...

Сумна тут жыць?

А што я думаў часамі ў родных мясцінах, праязджаючы каля самотнага хутарка? Вярнуцца з горада, ад вялікай культуры — у такую хатку?.. Нават у родную вёску, з яе непралазнай восеньскай гразёй, з адчайна сумнымі

вечарамі?.. Гэта парой здавалася немагчымым, як немагчыма пеўню вярнуцца ў яйка. Аднак жа мне не толькі ў гады маладосці было там не сумна: і цяпер мне часта хочацца ўцячы туды, і ўцякаю,— каб палячыцца зямлёй, цішынёй...

Успамінаю пакінуты Камсамольск. Нуднаваты Бабруйск на вялізнай раўніне, паміж далёкімі сопкамі, на беразе ракі, шырынёй — не верыцца! — сем кіламетраў. Было сумнавата часамі, у пыльнай і суровай аднастайнасці, было б яшчэ сумней, каб не сустрэчы з людзьмі.

Добра было з чытачамі-студэнтамі ў адной з гарадскіх бібліятэк. Яшчэ цікавей — з рабочымі «Амурсталі». Каля іх вогненна-велічных мартэнаў, у ленінскім кутку, за гасцінным сталом. У маладзёжных інтэрнатах неяк вельмі ж па-свойску лёгка было і расказваць пра Беларусь, пра нашу культуру, і чытаць сваё, калісьці, у адзіноце, народжанае натхнёным болем і шчасцем...

На амурскіх выспах расце высокі зблізку тальнік і радасна рассцілаюцца пляжныя пяскі.

Пазаўчора мы здорава адпачывалі на адной з такіх выспаў, гасцюючы ў мілай беларуска-ўкраінскай сям'і. З юшкай, чаркай, купаннем і беганінай. З вогнішчам і песнямі — увечары, калі мы чакалі кацера, што спазняўся.

З тальніка капала — нібы вось-вось пачнецца дождж. Амур заціх магутнай цішынёй. А на тым беразе ўспыхнула, нам у падтрымку, другое вогнішча. Відаць, рыбацкае: заўтра нядзеля. Сіпла, прапітым басам рыкаў з таго боку, з далёкага статка бугай. Пясок, з якога сышла вада, разрысаваны быў хвалямі на дзіва аднолькавым, рытмічным узорам...

У вячэрняй халаднаватай свежасці, на кацеры, які забраў нас нарэшце з вострава, па-хатняму люба было выпіць далёкаўсходняга сырадою, пастаяўшы ў чарзе да бітона за белагаловым беларуска-ўкраінскім хлопчыкам, што ўжо закончыў першы клас і добра іграе на скрыпцы. Між іншым — і татаву родную «Перапёлачку»...

Што да прыгажосці прыроды, дык і тут, на параходзе, мне даволі часта ўспамінаецца Чэхаў. Асабліва на захадзе сонца і зорнай ноччу. «Апісаць гэтую прыгажосць я ніяк не магу, я прызнаю сябе жабраком...»

1962

ВІЦЯ

Пішу ў кубрыку кацера, на раскалыханай штормам Татарскай пратоцы.

Маладзенькі матрос Віця расказваў мне сёе-тое з жыцця свайго ніўхскага народа. Нібы дапаўняючы тое, што я назіраў тут сам,— на рыбацкіх заездках, у пасёлку, у Нікалаеўскім краязнаўчым музеі. Сімпатычны дзяцюк, акуратны, з харошай усмешкай.

— Мая матуля кажа мне... Я вось ужо хутка пяць год карміцель у сям'і. Мне — не семнаццаць, як вам здалося, а дваццаць першы. Прабачце, я не сказаў вам, што я ўжо жанаты, што ў нас ужо хлопчык, сем месяцаў... Мая жонка — настаўніца з Сахаліна, таксама ніўхка, але гаворыць яна трошкі інакш, чым мы, амурскія ніўхі...

Слухаючы, любуюся ім, разумным і чыстым. Успамінаю ўчарашнюю гутарку з прафесарам-медыкам, высакародным і простым рускім старым, што паспяхова змагаецца з касцявым туберкулёзам у ніўхскіх дзяцей.

Неяк па-новаму тут успрымаецца наша роўнасць людзей і народаў,— якой яна павінна быць.

1962

БІРАБІДЖАН

Пасля купання ў маляўнічай, раскошнай Біры, за якою, пад самымі спякотна-зялёнымі сопкамі, здорава адгукаецца рэха, мы паехалі ў піянерскі лагер.

Акунуліся ў цудоўны свет усюды любых — куды там кветкі! — дзяцей. Выступалі перад імі. І зноў шкадаваў, што не пішу, што так мала пісаў для малых. Хадзілі лугам да возера, дзе мноства абшарпаных хлопчыкаў і акуратных дзяўчатак наперабой даставалі нам з вады, на ўспамін, калючыя вадзяныя арэхі і ракушкі.

Пацешная наіўнасць!.. Хлапчук, які сядзеў побач са мной, пакуль мы выступалі, усё абмацваў мяне сваёй увагай, як чужаземца, і нарэшце не вытрываў, спытаўся шэптам:

— Дядя, а цифры на ваших часах — белорусские?..

Далёка ўсё-такі з нашага Усходу на Захад!

Потым абедалі ў лагернай сталоўцы, елі гарачы флоцкі боршч, рысавую кашу з качкай, пілі кампот. Гарачы-

ня, гасцінна вялізныя порцыі. Я прасіўся ў дзяжурнага, што не з'ем. І ён — «любімец усяго лагера», маленькі, рабенькі Фімка ў белым фартушку — паблажліва, сур'ёзна паляпваў мяне па плячы і падбадзёрваў:

— Ешьте, ешьте, дядя, ничего!..

Здымаліся з дзецьмі.

І Фімка Месамед, пры ўсёй сваёй сур'ёзнасці, не пярэчыў, калі я, пад агульны смех адабрэння, узяў яго, гаспадара,— «Я перешел в четвертый класс» — на рукі.

1962

СІМВАЛ

У Находцы, аглядаючы порт, суднарамонтны завод і горад, я адчуваў яшчэ раз — да захаплення выразна, маштабна — магутнасць нашай краіны.

Была пасля багатая прыгажосць нашых двухсот кіламетраў — паміж зелянінаю сопак, на арліных перавалах, у далінах, прастрэленых вячэрнім сонцам.

Быў шум у паўцемры — шумела Японскае мора.

Была цішыня — у тайзе, калі мы спыняліся і ўражана глядзелі на бясконцыя праблескі ў цемры казачных светлячкоў...

А я вось, прачнуўшыся ў нумары ўладзівастоцкай гасцініцы, успомніў — як найлепшае з усяго, перажытага ўчора,— смяшлівага, замурзанага, босага хлопчыка-карэйца, што ў вёсцы, дзе мы спыняліся, разам з рускімі сябрукамі гуляў у «хавачкі». І рагатаў сардэчна, і сарамліва маўчаў, і вельмі ж смешна яму было, ну проста не стрываць, калі адказваў на мае пытанні...

Чаму — падумалася цяпер — за сімвал міру ўзяты голуб, а не дзіця? Замурзанае, рассмяянае дзіця!..

1962

ЭЦЮД

Ціхая рэчка ў спякотнай данской станіцы.

Садзіцца сонца — недзе за высачэзным трысцём.

Лазім з волакам па прахалоднай, мутнай вадзе, ранячы ногі на патайных «чарапашках» і старчаках.

Рыбацкія «прыстані», сцежкі-праёмы ў трысці, дзе на дасвецці, падаслаўшыся ахапкам сена або старою курткай, сядзяць над паплаўкамі мясцовыя аматары ціхага і цярплівага хвалявання. На дзень праёмы пазакладаны калючым цёрнавым голлем. Доступ у гароды закрыты; гусі і качкі гамоняць на вадзе, не вельмі баючыся нас.

Мы прыпыніліся каля трысця — перадыхнуць перад новым, можа, бог дасць, шчадрэйшым заходам.

І вось на «прыстань» на супрацьлеглым, светлым беразе выйшла з вёдрамі маладая казачка.

Ёй гэта — проста работа: яна, высока падаткнуўшыся, палівае капусту.

А нам — як падарунак нейкі або цуд — засвяціла проці заходу раскошна сонечнымі, стройнымі нагамі.

1963

ТАВАРЫШ СПАЖЫВЕЦ

Вясна спазнілася. Лісця і кветак чакалі доўга нават і тут, на поўдні. І таму, калі пры горнай сцяжыне зацвіла нарэшце японская ружа, многім хацелася спыніцца пад гэтым дрэўцам і пастаяць.

Кветкі японскай ружы маленькія. Павісне на нераскрытым бутончыку дажджавая кропля — амаль абое роўныя, абое ружовыя ў ранішнім сонцы.

Калі я, паднімаючыся ў горы або вяртаючыся ў горад, спыняўся на хрусткай дарожцы і любаваўся безліччу гэтых кветачак, яны мне здаваліся дзецьмі вялікіх сапраўдных ружаў.

І яшчэ адно. Праз голле і кветкі гэтага райскага дрэва вельмі добра было глядзець на далёкі Эльбрус — ненатуральна і дзіўна, радасна белы.

У мностве кветак урачыста і заклапочана звінела не меншае мноства пчол. Грэла доўгачаканае сонца. Зверху спявалі жаўранкі, у дрэвах гулліва пераклікаліся берасцянкі. У сонцы раставала, як нябачны мёд, духмянасць новай вясны.

А пры сцяжыне — сімвалам вечнага абнаўлення — стаяла юнае, нікім не кранутае дрэўца.

Ды пасля тут прайшоў адзін «хворы»...

Я не бачыў яго каля дрэўца, ён сустрэўся мне крокаў за дваццаць вышэй.

Тоўсты, да пояса голы, у паласатых піжамных штанах, ружовенькі ад першага загару і апацелы тлушчам самаздаволенага здароўя,— ён нёс у зубах толькі што абламаную галінку нашай ружы.

Яна яму таксама спадабалася. І ён яе хутка кіне пад ногі.

У памяці маёй сам па сабе ўспілыў далёкі малюнак. Сонца праз шкло. Румяныя пірамідьі яблыкаў. Адзін з павільёнаў Усесаюзнай сельскагаспадарчай выстаўкі. Пад шклом, у сонцы, у духмянасці хадзілі людзі. Многа людзей — з усіх канцоў краіны, з-за мяжы. Дарослыя, дзеці. І толькі адзін працягнуў да пірамідьі руку.

Малодшы лейтэнант Адам узяў вялікае яблыка і даў яго сваёй, таксама маладзенькай, Еве. Ева з гуллівай прагнасцю ўпілася ў яблыка белымі, нядаўна такімі прыгожымі ў смеху зубамі. А да Адама падышла бабуля, што ціха, непрыкметна дзяжурыла каля дзвярэй. Яна яго сарамаціла, як дарослага, але яшчэ ўсё нясталага ўнука, а хлопец, раптам узмакрэлы і чырвоны, занароўлена, жалю варта апраўдваўся:

— Ну што вам — яблыка шкада? Аднаго толькі яблыка? Аднаго?..

За час, які прайшоў пасля гэтага выпадку, я пасталеў яшчэ на дзесяць гадоў. Аднак і сёння я разумею таго Адама ў першым золаце пагонаў, побач з прыгожай, модненькай і таксама наіўнай Евай. Разумею, бо сам памятаю, як гэта можна шчасліва, бясконца шчасліва дурнець ад пачуццяў...

А вось гэтага — голага, тоўстага, з галінкай ружы ў зубах — я не хачу разумець. Ён мне бачыцца сытым, леным катом, з рота ў якога матузком звісае хвост недаедзенай мышы.

1964

У ІНШАЙ ГІСТОРЫІ

Раніца ў гарыстым, мокрым, замглёным Крамянцы.

У прасветлінах халоднай імглы — руіны замка. Высо-

ка! Вялікі, белы надпіс на спрадвечнай каменнай сцяне: «Миру — мир!». А на адкосе — баба з каровай. Над хмарамі. Відаць, тая, якую пусцілі ў рай, а яна і Красулю туды прывяла.

Дом Славацкага. Былы Крамянецкі ліцэй, асвячоны імем паэта. Куток Славацкага ў гарадскім музеі.

З гэтай літаратурнай, для нас, «заходнікаў», з маленства высокай і звонкай гісторыі, мы выехалі пад дажджом у маляўнічыя палі з вялікімі, ужо тым часам падкарпацкімі ўзгоркамі, што нагадалі мне сопкі Далёкага Усходу. Абапал асфальту — не толькі дрэвы, але і мальвы — радасным і бясконцым цвіценнем. Да самага Пачаева, пакуль мы не апынуліся ў іншай, паслякрамянецкай, гісторыі.

Раскошна-велічная шатровая Візантыя. Зноў здзіўляюся, як яны ўмелі, папы ды ксяндзы, выбіраць прыгожыя мясціны для сваіх апорных пунктаў. Зверху відзён увесь свет — нібы з анёльскага палёту. І залатыя купалы над зелянінай багатых дрэў — таксама на дзіва — відаць вельмі здалёк.

У адным з манастырскіх будынкаў бальніца для псіхічна хворых. Паміж гэтай бальніцай і адкрытай царквой бойкая маладзіца, відаць, з царкоўнага актыву, апаражняе торбы і чамаданы з «приношениями». З асцярогай, з аглядкай. Нам сказала, што гэта — перадачы ў бальніцу.

У царкве поўна народу. Служыцца малебен. Сівы папок так акружаны бабамі, што ледзь я знайшоў яго вачыма. Мармыча над святой вадой, налівае яе з бутэлькі, як крамнік газу, толькі што без лейкі. Бабы спяваюць штосьці бясконца нуднае, як негрыцянскія песні на плантацыях,— так я даўно і, відаць, назаўсёды ўяўляю тыя песні па «Хаціне дзядзькі Тома».

У дажджавіках, з фотаапаратамі ў футаралах, мы ціха снавалі па велікапышнай царкве, аглядаючы яе мастацкія вартасці. Ікона «пачаеўскай багародзіцы» бліщчыць у іканастасе невялікай зоркай. Заўральская цётка, што прыехала сюды шукаць дапамогі ці то ад фізічнай, ці то ад душэўнай кволасці, пачала нам з наіўнай прыязнасцю тлумачыць, дзе які святы і чым ён вызначыўся перад богам...

Бабка з бяззубай, злоснай зорачкай замест рота, з поўнымі веры вачыма — не вытрывала:

— Што, думаеце, на вас і ўправы ніякай не будзе? Бог усё бачыць!..

Другая бабка, больш ліберальная, пачала нас браць за душу перакананнем:

— Таксама тут вось, як і вы, адзін маёр хадзіў, на іконы святыя глядзеў. Тоўсты такі, гладкі. А потым гэта з яго, з сярэдзіны, як зараўло, як завыла! Сіла нячыстая! Бес!

Смешна?.. А ўсё ж чаго яны ідуць ды едуць сюды блізкі свет?..

1965

ЗНІЧКА

Вялікія мусульманскія могілкі. Старыя, нават старадаўнія, з грабніцай святога, пабудаванай у пятнаццатым стагоддзі. Грабніца на рамонце. А святы? Відаць, яшчэ добра трымаецца. Драўляная мячэць, наводшыбе, пры ўваходзе на могілкі, трохі падобная да нейкага вясёлага, а то і раскошнага павільёна, зроблена на грамадскіх пачатках, нядаўна. Збой мужчын, пераважна старых, у добраахвотнай пакоры пакідае абутак на сходках. Праўда, у многіх рытуал разування заключаецца ў тым, што прававерны здымае толькі галёшы, ідзе на алахавы грозныя вочы ў ботах. Затое шмат цюбецеек — чорных, зялёных — дзеля душы абмотаных белай чалмой.

Абапал асфальтавых і гліняных убітых дарожак густа стаяць высозныя таполі, нібы адмытыя, адшараваныя Вясной да светла-салатавай сарамлівасці.

Паміж помнікаў і адзетых у камень магіл вось-вось распусцяцца ружы, сінеюць касачы, тонка і квола каласіцца ячмень, пунсавеюць агеньчыкі маку, буяе цветам бэз, ціха і радасна бялеюць вішні.

Б'юць перапёлкі. У палавіне красавіка?.. Проста рванула падскочыць ад нечаканасці, калі пачулася, нібыта лузганула сакавітае і хлёсткае «піць-палоць!». Наш праваднік, талковы ўзбекскі калега, расказаў, што перапёлак тут, па традыцыі, трымаюць у клетках, гадуючы для самцовых баёў. Некалькі клетак, завешаных палатном, ён паказаў нам здалёк, у падстрэшшы доміка і на дрэве ў садочку, ужо за плотам могілак. Гэта адтуль, як пруг-

кія, настойлівыя бурбалкі са дна цёмнай стаячай вады, білі наверх звонкія галасы стракатых, цёпленькіх нявольнікаў. Павеяла водгуллем родных мясцін,— прыйшоў спакойны, пагодлівы вечар над шчодрым, стомленым полем, дзе «піць-палоць» пульсуе, як маладое, вясёлае сэрца.

Кукарэкаюць пеўні. На эсперанта, якое нікому і нідзе няма патрэбы вывучаць.

А вось і чыстая экзотыка: ад мячэці пачуўся адчайны, жаласны выкрык мулы. Яшчэ, яшчэ раз...

Наш праваднік сказаў, што гэта — канец паніхіды.

З натоўпу прававерных выплыла ў наш бок чародка мужчын, першы з якіх, стары ў падзоліста-шэрым плашчы і зялёнай цюбецейцы, нёс на руках перад сабой штосьці накрытае чырвоным, узорыстым.

— Дарослых нясуць на плячах, у труне, хоць закопваюць без яе. А дзіця — яно такое мяккае, чыстае... Іх толькі на руках. Гэта дзяўчынку нясуць: пад пакрывалам.

— Тры ці чатыры гады,— дадаў да слоў нашага правадніка магутны, чараваты дзед, пенсіянер у «адказным» кіцелі. Ён толькі што падышоў да нас, прывітаўся і пазнаёміўся з саліднасцю гаспадара ўсёй гэтай сумна-лірычнай гаспадаркі.

— Можна і нам за імі прайсці?

І вось мы ідзём у канцы небагатага пахавальнага шэсця — за расцягнутай чародкай мужчын, за інвалідамі на мыліцах, што сігаюць, спяшаюцца, нібыта ў тое месца, куды найлепш паспець раней. І мы спяшаемся, моўчкі паддаўшыся агульнаму настрою.

А ўсё ж спазняемся трохі.

Каля свежае ямы з рук старога ў шэрым плашчы малую ўзяў малады рухавы магільшчык. Ён стаяў ужо ў круглай яме і, прыгнуўшыся, асцярожна і спрытна ўкладваў выняты з чырвонага пакрывала, белы, у саване, кокан маленькай нябожчыцы ў гарызантальную яму-падкоп. Тады падкоп залажылі каменнем, кінулі ў круглую яму па жмені пяску. Вялікі кетмень — спрадвечная матыка, лапата, а то і плуг гэтых спякотных, з упартым грунтам мясцін — хутка і спраўна захадзіў у руках рабацягі, засыпаў яму і ўзняў над ёю копчык гліністай зямлі.

Наш узбекскі калега асцярожна паказаў мне бацьку малое.

З залысінамі з-пад чорнай цюбецейкі, з завязаным анучкай пальцам, ён нязграбна і, як здавалася яму, непрыкметна выціраў грубай рукой скупую слязу і штосьці — па губах было відно — шаптаў...

Усе прыселі на кукішкі. І мы, незнаёмыя, разам з усімі. Стары мула ў белай чалме прысеў на сіняй посцілцы паміж двух сваіх асістэнтаў, таксама дзядоў. Пачаў маліцца, мармытаць з непераможнай перакананасцю на абліччы.

Пяклі мае цесныя туфлі, хацелася па-нашаму, для зручнасці, стаць на калені, хацелася, як маломy, азірацца навокал... Ды я бачыў перш за ўсё галоўнае — як варушыліся тоўстыя губы бацькі, таксама як і раней, значыцца — не ад малітвы. Калі ж і маліўся ён — думаў, відаць, пра адно...

Слова наша лятае сёння далёка, далёка ўе сабе гнёзды. Нічога дзіўнага, калі і гэта, што цяпер пішу, калінебудзь заўважыць узбекскі чытач. Няхай жа ён тады не здзіўляецца маёй наіўнасці, дзе яна ёсць,— я ўпершыню гэта бачыў і чуў. Няхай ён ведае адно: у той вельмі звычайны і такі ўрачысты момант, зразумелы і мне, бацьку малога сына, чалавеку, які пахаваў нядаўна найбліжэйшага друга, хацелася як-небудзь выказаць спачуванне прыбітаму горам, але баяўся, што гэтым, можа, парушу нейкі звычай яго стараны. Таксама наіўнасць? Ну, што ж...

Мы перад гэтым глядзелі горад. Хадзілі вакол казачнага медрасэ. Пазіралі на велічны помнік Навaі — знізу ўгару, насупраць сонца за павалокаю хмар, што ратавала нас ад спёкі. Стаялі, разуўшыся, у бібліятэцы мусульманскага духоўнага кіраўніцтва, над агромністым фаліянтам карана, перадрукаванага фотаспосабам з куфічнага арыгінала. Аглядалі — з акна аўтобуса і выйшаўшы з яго — раскошную зеляніну праспектаў і паркаў, панылы строй «ташкенцкіх Чаромушкаў», бязвокныя ад вуліцы дамы і дувалы старых кварталаў, па-сучаснаму размашыстае будаўніцтва акадэмічнага гарадка...

Пазней, пасля могілак, мы глядзелі, як робяцца шматфарбна яркія, вострай рукой разузораныя, часамі нібы гарачыя навобмацак узбекскія тканіны, глядзелі, як мноства маладых і пажылых ткалляў, на сонцы і з-пад дрэў, зачаравана слухае беларускую народную песню, смяецца ад нашага трапнага слова, што гучаць на фа-

брычным двары з кузаваў, засланых дыванамі, грузавых аўтамашын. Потым мы бачылі яшчэ...

Многа мы бачылі ў той дзень.

Але ўсё яно засталося толькі фонам да таго настрою, да тых адчуванняў, якія дакрануліся да мяне, дакранулі мяне да вечнасці, да Азіі, да чалавечых дум каля самай звычайнай магілкі, у якой пагасла ў белым саване зніч-ка чужое радасці.

Быццам я і ляцеў сюды дзеля гэтага. Высока над аблокамі. За тысячы кіламетраў ад дому.

1966

ПРЫВІТАННЕ

Бачу вясновую, красавіцкую Украіну. З чорнай, роўненькай і неабсяжнай раллёю, зноў зараджанай зернем; з густою рунню; з абрыкосамі ў квецені; з сонечна-жоўтай лотаццю на мокрых лагчынах; з вішнямі, слівамі, яблынямі, якія вось-вось зацвітуць; з лясамі, яшчэ ўсё празрыстымі, якія і сапраўды — прыемна правяраецца — «как будто пухом зеленеют»...

Еду, адпачываю, думаю, набіраюся прагнасці да работы. Пасля патрэбнага і любага для нас маўчання зноў, з натуральнай ахвоты, гаворым з сябрам пра жыццё. І пра жыццё нашых літаратур.

Учора ледзь не заплакаў, калі на дворыку каля белай, наіўнай мазанкі Васыль [1] вітаўся са старою, нямоглай нэнькай. Піў я пасля простую чарку, еў міжнародныя аладачкі, напечаныя спецыяльна для нас, хоць і апоўдні, і добра было ў вясёлай, дужай і шчыра, без падрыхтоўкі ды нацяжкі, гасціннай сям'і.

Пасля, мужчынскім гуртам, адправіліся на раку. Па сцежцы над ярам — уніз.

Матор заглух недалёка ад берага, і мы пайшлі на вёслах. Можа, нават і лепш, што на вёслах.

На ціхай, даволі шырокай Сінюсе, паміж высокіх берагоў, пакрытых домікамі і садамі вялізнага сяла, пад поўным месяцам, што ўстаў над курганом і спакваля наліваўся чырванню...

---

[1] Украінскі пісьменнік В. Казачэнка.

Думаў пра тое, колькі сярэдніх рэк і рэчак яшчэ ўсё не ведаю, яшчэ павінен уведаць. Як і сярэдніх пісьменнікаў... Рэк і рэчак па-свойму прыгожых, на якіх нехта цудоўна вырас і добра, шчасліва жыве. Не Волгаў, не Дняпроў, а такіх вось Сінюх, як гэтая, пра існаванне якое я нават і не падазраваў, ціхая і глыбокая роўнядзь якое выпеставана песнямі і думамі пакаленняў...

«Як і сярэдніх пісьменнікаў...» Гэта — не так сабе аброненая фраза,— пра гэта я і думаў на рацэ, і думаю цяпер, прысеўшы раненька да чужога стала. Пра нас — сярэдніх ды маленькіх, што ў меншай ці большай невядомасці, жывячыся не сваёю крыўдай, а радасным і трывожным адчуваннем абавязку, робім тое, што можам.

Прывітанне табе, незнаёмаму, неспакойнаму падарожніку, якому здарыцца падумаць, адпачыць і на маёй невялічкай рацэ!..

1967

ВОЛГА ЎПАДАЕ...

Пасля двух маскоўскіх дзён, спякотных і мітуслівых, учора быў першы волжскі дзень. Цудоўны!..

Увечары пісаць не змог — стома такая ці нават лянота, але не прымушаў сябе, а толькі для памяці занатаваў у блакноце галоўнае, што трэба расшыфраваць.

Устаў у шэсць гадзін. Не рана. Волга даўно жыве не ноччу, а днём, дзённым жыццём — у сонцы і імгле над правым берагам. Стары, чорнабароды матрос нячутна драіць і так блакітнавата-чысценькую палубу — чуваць толькі час ад часу патрэбны яму шумок вады з крана.

Зноў заходзіў у маскоўскі дом Талстога. Усё — як усё, а хваляваўся, ціха стоячы перад парожкам зацягнутых шнурком дзвярэй у нізкі, белы кабінет Льва Мікалаевіча... Той стол з маленькімі парэнчамі, што так знаёмы мне з юначых дзён па рэпрадукцыі з партрэта Ге. Наіўная, як быццам маладая думка: можа і я за гэтым сталом напісаў бы што-небудзь добрае... У цяністым садзе, дзе духмень канчалася для нас набліжэннем навальніцы, гаварылі з Валодзем [1] пра тое, як Ён любіў жыц-

[1] Пісьменнік Ул. Калеснік.

цё, як увесь час намагаўся яго пазнаваць. Трэба будзе перачытаць «Дык што ж нам рабіць?», па чым я калісьці вучыўся жыць, пазнаваў Маскву, Расію... Дзіўна цяпер успамінаецца той час, той астравок жыцця, той мех, як гаварылася, у якім мы сядзелі, ізаляваныя панамі ад вялікага свету.

Пра гэта думаў і ўчора, на Волзе.

Седзячы ў сваёй Заходняй, я любіў Расію па кнігах. Слухаў песні і гутаркі бывалых мужчын, што ў салдатах ці ў заработках бачылі вось такое. Бязмежную Волгу, белых чаек на фоне сасновага берага, ружова-фіялетавую ваду на захадзе сонца і трохі пазней, зноў жа чаек — ужо на вадзе, аціхлых, мусіць, як і належыцца, стомленых...

Толькі вёскі, ад Дубны да Угліча, шэрыя, сумныя. Відаць, небагата жывецца... Думаецца, што́ можна было б зрабіць з гэтай зямлі... А на каналах, на шлюзах — прыемна відаць, што́ ўжо зроблена.

Светла, яскрава ружовыя буі пагойдваюцца на растрывожанай цеплаходам вадзе. Вельмі яны падобныя на танцоўшчыц у лёгка-доўгіх сарафанах.

Думаў пра Багдановіча. Жывучы ў такой вось надволжскай красе, хлопец пісаў пра сваю Беларусь, якую бачыў так мала!.. Ну што ж — ён, відаць, умеў бачыць так ярка, так многа, што яму і кароткіх паездак на бацькаўшчыну хапала.

Учора, на «зялёнай стаянцы», лежачы на ўзлеску, думаў:

Куды ні едзь — адно: неба, сосны, зеленавата-жаўтлявы лён... А потым успомніш, што за гэтым, вельмі звычайным лёнам — варта ўстаць ды зірнуць — распасціраецца Волга. А ў гэтым лесе затаіліся мядзведзі. Зноў вяртаецца радасць пазнавання.

Успомнілася песенька:

Ох, медведь ты, мой батюшка,
Ты не ешь мою коровушку...

Прыемна чамусьці ад думкі, што гэты «батюшка» — сталы і нібы нават жаданы госць у рускай народнай творчасці.

Амаль як Волга — «матушка»...

* * *

Дзіўнае, наіўна-радаснае адчуванне:

Тут, у гэтай мясціне, якую бачу ўпершыню, жыў калісьці той ці іншы, і мне вядомы, і мною любімы пісьменнік!.. Падумалася пра гэта ўпершыню так свежа каля Калязіна, звязанага з імёнамі Крылова і Шчадрына. У гэтым адкрыванні іх, любімых, на той зямлі, якую ты пазнаеш,— своеасаблівая радасць. Тут важна, што ідзеш ад мясціны — да імені. Зноў і зноў адчуў я гэтую ціхую радасць каля гімназіі, дзе вучыўся Багдановіч, а потым каля някрасаўскай вёскі...

Учора ўранні, любуючыся ўсё новай ды новай Волгай, успомніў светлы малюнак з «Кажамякіна», што помніцца ад першага чытання — трыццаць пяць гадоў. Рыбак, пакупаўшыся, моліцца голы, на ўсход, дзе паказалася сонца. Калі спыталіся, чаму ён так — той слушна і вычарпальна сказаў: «Люблю!..»

І я вось гляджу, не магу наглядзецца — па такой жа прычыне.

У сонечным Яраслаўлі, пакуль мы, слухаючы экскурсаводку, стаялі перад старадаўняй царквой з малада-зялёнымі і шурпатымі, як ананасы, купаламі, злавіў ранейшую думку:

Руская песня, руская мова, руская культура наогул — вельмі на месцы дома... Каб я быў рускі, дык і не лез бы нікуды з вялікай Расіі, з вялікай рускай літаратуры — хапіла б мне і свайго.

Пазаўчора мы праходзілі пад мастом каля Угліча, і моладзь, што стаяла высока над намі, крычала: «Шчаслівага плавання!» Ім гэта не вельмі дорага каштавала, а нам было прыемна. Наогул, як ні многа па Волзе снуе белых прыгажуноў-цеплаходаў з турыстамі — з сустрэчных баркаў ды буксіраў, з прычалаў ды набярэжных людзі крычаць і махаюць нам рукамі — часта, і заўсёды прыязна. Сёння на шэрым буксіры, што валок, як мурашка, вялізную барку супраць вады, снедала за сталом сям'я. Бялізна матлялася на вяроўцы, дзеці махалі рукамі і штосьці крычалі, а бацька, белая, магутная спіна якога заслужана сагнулася над сталом, зняў кепку і, відаць, прызвычаена, але ж не з абавязку памахаў.

Шкілеты цэркваў на цудоўных берагах.

На адным з такіх берагоў мы спыніліся ўчора за га-

дзінку да захаду сонца. Пайшлі далёка па беразе, дзвюма сем'ямі, і паляжалі на старой, няскошанай духмянай траве, пад несціханы шчэбет беражанак і цісіканне конікаў, пад чароўнымі ад захаду сонца аблачынкамі — высока-высока над намі.

Міжволі захацелася спяваць — старыя волжскія песні. І прыкра стала, што вось плывём «вниз по матушке», столькі вясёлай моладзі, а спявае яна ўсялякую пацяруху. Абы сучасную, новую.

Цудоўны мой хлопчык куляўся на вялых пракосах, у смак, ад радасці рагочучы.

* * *

У Іпацьеўскім манастыры, ператвораным у цікавы музей, аглядаючы келлі, ходзячы па сонечнай траве, пад белымі высокімі аблачынкамі і зіхатлівым золатам купалоў, зноў думаў пра Багдановіча — пра яго перапісчыка і летапісца...

Наіўна думалася, што і ён, Максім, калісьці тут хадзіў. Ну, а чаму наіўна?

Вялікае ўражанне робіць калекцыя матылёў. Асабліва — блакітныя, вялікія, як дзве разгорнутыя далоні. Як жа прыгожа яны выглядалі ў тропіках, над травой!..

Нешта чароўнае, не зусім усвядомленае, пра красу жыцця, красу казачнага палёту фантазіі, якая — радасна гэта ўсведамляць — не вельмі ўжо так і высока падымаецца над рэчаіснасцю.

* * *

Правым, ценевым бортам ідзём блізка ад крутога берага, слаёна-рознакаляровага знізу, зялёнага — вышэй. Татарскага.

Злева, на ўсходзе — зіхатлівая процьма вады.

Выходзячы з ценявога боку палубы на борт, трапіў пад пругкі, сонечны вецер і, як той горкаўскі рыбак, захацеў памаліцца камусьці вялікаму: дай мне яшчэ пажыць і я што-небудзь напішу, патрэбнае і добрае!..

Пазаўчора быў Горкі. Горад куды больш велічны і прыгожы, чым уяўлялася. Добра, што пазнаю Расію. Хоць і пазнавата крыху. Добра, што сын пазнае яе, мо-

жа, і не зарана: столькі ўражанняў на адзінаццаць год?..

«Домік Кашырына». Куфар пад маятнікам вялікага насценнага гадзінніка. Месца, дзе спаў маленькі Алёша. Падумалася там: а дзе ж выводзяцца, адкуль вылятаюць у свет буравеснікі?.. Успомнілася чамусьці мноства ластаўчыных гнёздаў на верандзе рачнога вакзала ў Хімках. І голуб над чорнымі, магутнымі варотамі шлюза, шэры голуб з саломінай у дзюбе, які знайшоў за верхнім кантам варот, у кутку, свой адзіны на свеце зацішак.

* * *

Упершыню так рана выйшаў на палубу — у чатыры ноль-ноль. Ды ўжо застаў некалькі... проста аматараў красы, не зацікаўленых прафесійна.

Справа па барту — Жыгулі. Пакрытыя лесам гарбы, пацягнутыя смугой. Лявей нашага курсу — сонца.

Сяджу ў музычным салоне: драіцца палуба, дый вет-рана.

На рацэ — рыбацкія лодачкі, буксіры цягнуць або папіхаюць павольныя ад бачнага і нябачнага цяжару баркі. Перад нашай «Кубанню» абмінаюцца два белыя, чысценькія цеплаходы. Ціхія, поўныя сонных людзей.

Фатаграфаваць не хочацца, як і раней. Не перадам я так усю такую вось красу...

Учора — высокі настрой у доме, у горадзе маленства і юнацтва Леніна. Чысты, сціплы, зайздросны арыстакратызм побыту і духа, і вельмі рускі, і агульначалавечы. На століку Марыі Аляксандраўны ляжаць тамы Шылера — у арыгінале. Еўропа ў родным доме. Не дзіва, што ён, Уладзімір Ільіч, адчуваў сябе чалавекам чалавецтва.

...Наша «Кубань» спынілася каля танкера пры беразе, запраўляецца. Ціхенька памармытвае ўнізе машыннае аддзяленне. Чуваць жыгулёўскія пеўні — з соннага пасёлка пад гарой.

Лягчэй за ўсё сказаць: «Я не знаходжу слоў...» Гара за акном, за вадой, за пасёлкам — нібы вялізная зялёная люстра, шырокім дном апушчаная на ўзвышша, утыканае карычнева-зялёнымі свечкамі соснаў, паміж якімі разліта зеляніна лісцяной, як адтуль здаецца, падсады. Падабенства не вельмі блізкае, асабліва таму, што суседнія горы — зусім не нагадваюць формай апушчаную люстру, а свечкамі ўтыканы таксама... Слоў не знаходжу, а трэба.

Над горамі — нізкае неба дробна забрукавана шэрымі калмыкаватымі хмаркамі, зрэдку прахуджанымі блакітам.

Горы — нібы застылі: не плывуць назад, чакаюць, пакуль мы заправімся.

* * *

Хмурны ранак. Стаянка на раўнінным, зялёным беразе.

Ад вялікай вады, па ўжо сухой пасля нядаўняга дажджу траве пайшлі мы спачатку ў лясок, адтуль — у стэп, па сцежках у траве някошанай, каля чароўных волжскіх старыцаў. Спакойная вада ў трыснягу і аеры, шмат падарожнікаў і нейкіх калючых, шэра-фіялетавых, ажно смугой пацягнутых кветак, нібыта не зямных, а з нейкай іншай планеты. Дубы. Пасохлыя дрэвы на беразе старыцаў. Мякка-шэрае, нізкае неба.

Надвор'е такое, калі працуецца добра, асабліва палазіўшы па вадзе, па балоце, а потым — прысеўшы да чыстай паперы, з душою, поўнай спакою і ўдзячнасці.

Хутка Саратаў.

* * *

Прачнуўся, зірнуў у акно — тая самая Волга: вада, і сонца, і зялёны бераг... Ужо не ўражае так, як спачатку. І натуральна гэта.

А ўсё ж яшчэ ўсё па-ранейшаму прыемна глядзець на плынь ды на зялёнае...

Запомняцца і прыволле саратаўскай Волгі, і чысценькі домік падзвіжніка Чарнышэўскага, і багатая галерэя — Паленаў, Рэрых, «Авель» дагэтуль невядомага Малашкіна: забіты юнак і крык устрывожанай над ім аўцы...

Запомняцца зялёна-квяцістыя дываны валгаградскіх бульвараў, хлопчыкі-піянеры, што каля Вечнага агню нясуць варту са зброяй тых, што тут калісьці загінулі; запомніцца наша начная праходка па горадзе і начная Волга, калі мы адчальвалі. Белы, суседні з намі цеплаход, вокны якога, нібыта ячэйкі вашчыны мёдам, насычаны залацістым святлом, паволі разварочваў ад прычала пад яшчэ і яшчэ раз чароўны, усюды да месяца, усюды свой паланез Агінскага...

Валгаград не зрабіў такога ўражання, як, скажам, Яраслаўль, Горкі, Ульянаўск,— пачуцці ўжо не першыя, бачыў яго раней. Дый Мамаеў курган, патрыятычна апрацаваны Вучэцічам — асабліва скульптура з мечам,— уражання вялікага не робіць. Куды больш, з новай сілай пасля першага агляду, хвалявала думка пра тое, якая вузкая палоска зямлі заставалася на беразе гэтага страшнага сусветна-гістарычнага Рубікона, які сапраўды цуд адбыўся ў гэтым месцы!..

Хутка будзе вялікая «зялёная стаянка». Удосталь хочацца іспіць шаломам Волгі.

* * *

Пасля раскошнага купання ў чыстай, быстрай і цёплай вадзе, пасля гарачага пяску і мяккага цянёчку ішоў па беражку, дзе сутыкаюцца цвёрда пакарабачаны хвалямі пясок пад вадой і пясок на беразе, да свежабетоннага глянцу апрацаваны наплывамі хваль, якія часта растрывожваюцца цеплаходамі, «ракетамі», буксірамі...

Радасць — не па ўзросту, амаль дзіцячая.

* * *

Адзін вялікі аптыміст, смехам адмахваючыся ад бяды, гаварыў калісьці: «Ем ваду, п'ю ваду, умываюся і разліваю!..»

А я яшчэ ў гэтай вадзе і купаюся. Не толькі плаваю, але і, стоячы з вудай, не выпускаючы яе з рукі, акунаюся па шыю, а тады шчасліва абсыхаю на лагодным сонейку, зацягнутым вельмі ж адмысловай павалокай.

На паплавок асаблівай надзеі няма. Проста ён сабе тырчыць белым задком з вады, пагойдваецца на вадзе, а я гляджу на яго, то губляючы ў бляску, то зноў знаходзячы злёгку прыплюшчанымі вачыма. Ногі ў вадзе нібы шукаюць дна, гразнучы ў дробненькай кашы рухавай, казытлівай жарствы.

Пройдзе белы, святочны цеплаход, пройдзе шэры рабацяга буксір, з вялізнай баркай, другі — з дзвюма сашчэпленымі баркамі, трэці — з плытамі. Пройдзе, і ты забудзешся, што ён прайшоў: не першы і не апошні. Ды вось — нібы нечакана — на бераг коцяцца хвалі. Дзесьці там, на фарватэры, разгайданыя. Накатам — каля самага

берага шумным, вясёлым, а то, ад сілы, злосным, пеністым.

Прыемна было пачуць з буксіра радыё: на волжскай прасторы — «музыка літоўскай вёскі»...

На дрэвах журботна, нават з нейкім сентыментальным надрывам канючаць арланы. Нагадваецца то далёкае ржанне, то ненатуральна тонкі, пісклявы голас здаравеннага мужчыны.

Цяпер іх над намі сабралася асабліва шмат. Пікіруюць, як бамбавозы, і хапаюць рыбу. Адзін распраўляўся са здабычай на ляту, клюючы тое, што ў лапах.

Чайкі, як і цеплаходы, па-святочнаму белыя, чыстыя.

Вароны — у цяжкіх чорна-шэрых сярмягах. Лятаюць, разявіўшыся ад спякоты, ходзяць па беразе, чакаючы, што бог пашле, грузна садзяцца на тонкае голле зараснiку, дзе і арланы сядзяць часамі, не вельмі баючыся нас.

Учора быў цяжкі, спякотны дзень у Астрахані. Цяпер стаім, дзе пазаўчора стаялі — кіламетраў на дзвесце вышэй.

Уранні, свежы пасля зарадкі і добрага сну, доўга хадзіў па сонечнай палубе. Пісаць не хацелася. Цяпер — таксама не вельмі тыя словы, якімі можна добра перадаць такую прыгажосць, такое шчасце — жыць.

Ды вось пішу пры лямпе, спачатку пад шум развітання з цеплаходам, што швартаваўся разам з намі, цяпер — зноў пад шум хваль і падзёўбванне дожджыку па тэнце над палубай, з высокім абрывістым берагам перад апушчаным акном.

* * *

Прысеў на кручы з арлiным аглядам, метраў з трыста над Волгай.

Сонца, вецер, пахі сухой травы. Нізка на захадзе — рака. На поўдні — затока, дзе бялее наша «Кубань». На ўсходзе — лес: у лісцяную, святлейшую, зяленіну ўкрапаны цёмныя елкі. Часта тырчаць сухія сосны — шэрасрабрыстыя, акораныя да апошняга сучка, абветраныя да ртутнага бляску, прыгожыя надзвычайна.

Пакуль мы ўздымаліся на кручу, думаў, як мне, з чаго мне пачаць запіс пра новую прыгажосць?.. Думаў вяла і безнадзейна,— пакуль не спусціўся трохі са сцежкі пад травяную кручу, пакуль не стаў у бярозках, ды на адной

з гэтых мілых накольніц не ўбачыў — на цёпла, някранута чыстай, у рэдкую кропачку бяросце — поўзаюць божыя кароўкі. І па бяросце і па моцных, усімі вятрамі абветраных лісточках. Казачны мікрасвет над сонечназялёна-блакітнай бязданню.

І мне, малому ў такой прасторы, лёгка стала адштурхнуцца ад гэтага мікрасвету — сесці і выняць блакнот.

Над кручай, дзе мы толькі што былі, раскошна, ленасна плануюць арлы — не вельмі і вышэй за нас. Ужо не першы раз так весела пашкадаваў, чаму ў мяне, чалавека, няма крылляў, каб палятаць, пакружыцца і зноў асесці на сваё месца.

Хадзем ніжэй.

Над абрывам, зноў у бярозках, зноў стаяць шэрасрабрыстыя голыя сосны. Лапы ялін у бярозавым гушчары ўпершыню здаліся воку мяккімі, як аксаміт.

На крутых сцежках шмат плоскага камення-вапняку. У траве, дзе кветкі, матылі, сунічнік,— гэтыя вапнякі затаіліся, як сухія каровіны ляпёшкі на вытаўчанай пашы.

Дубкі невялікія. Ліпы з чырванавата-карычневай карой, таксама няпрослыя. Нейкі ягаднік, большы за наш бруснічнік. Трава мятлічка. Многа кашкі. З маленства мілыя мне кветкі падарожніка. Рады быў калісьці, на ўроку прыроды, даведацца, што з карэння іх робіцца смачная кава. І паспытаў яе ў тую восень. Уецца ружавата-белая бярозка.

Зверху наш цеплаход — з усімі сваімі палубамі, рубкамі, каютамі, салонамі, дызелямі, мачтамі — выглядае белай ракавінкай, што нават, здаецца, паблісквае перламутрам.

У гэтую сонечную прыгажосць мы вынырнулі з сутачнага, здавалася, што беспрасветнага дажджу. Радасць узмоцнена такім кантрастам.

...Гара, на якой мы былі, называецца, як паведаміў капітан, Маладзецкім курганом. А хтосьці проста казаў: Жыгуліха.

* * *

Гляджу Волгу — як грандыёзную кінакарціну.

То буйным планам — са шлюпачнай палубы, з носа, з кармы; то з берага на «зялёных стаянках», часамі нават вельмі высокага; то з вады, у якой стаю з вудай ці плаваю ў вясёлай грамадзе...

Цяпер гляджу з каюты, бо холадна.

Бераг і рака праплываюць у рамцы акна бясконцымі кадрамі. Чырвоны глiністы абрыў; лес, які здалёк здаецца зараснікам; пусты пясчана-каменісты пляж ці, лепш сказаць, тое, што можа быць і зрэдку бывае пляжам; пустая лодка на алавяна-дрыготкай вадзе; лодка з чалавекам, які хоча злавіць рыбіну... Толькі ўсё хоча ды хоча, ні разу не ўбачыш, як цягне...

А потым у рамцы з'яўляецца штосьці незвычайнае,— скажам, які-небудзь Макар'еўскі манастыр!..

Зноў «уключаеш панараму» — бяжыш на палубу. Ці так сабе, ці з фотаапаратам.

* * *

Калі я, прачнуўшыся, апусціў жалюзі,— сонца якраз выплывала з-за нізкага далягляду.

Ідзём на Горкі. Высокія лясныя берагі, рака — натуральная, без паднятай вады, з частымі і вялікімі водмелямі, з выкручастым фарватэрам. Грэемся, нешматлікія актывісты, седзячы на карме, якую асвятляе да зіхацення вясёлае сонца.

Учора ў Казані майго малога найбольш уразіла двухдзённае медзведзяня ў музеі: «Не мог нават уявіць, што мядзведзі такія маленькія родзяцца!..»

А мне найбольш, відаць, запомніцца тое акно, з якога студэнт Талстой убачыў, як салдата гналі скрозь строй. «Гэта легла пазней,— расказваў нам талковы і вясёлы студэнт-татарын, экскурсавод,— у аснову апавядання «Пасля балю». Ярка і радасна ўявіў, як гэта блізка не толькі рускаму, не толькі мне, беларусу, але і японцу, і англічаніну, і ўсім на ўсім свеце, дзе ведаюць, а значыцца, і любяць Талстога, а значыцца — любяць дабро, прыгажосць.

Запомніцца яшчэ пякарня, дзе гнуўся над скрыняй, месячы цеста, гнуўся, ходзячы пад скляпеннямі, гнуўся, лезучы спаць пад сталом,— Максім Горкі.

Запомніцца і аўдыторыя, дзе захаваліся парта, дошка і вокны,— тое, што бачылі быстрыя вочы юнага Леніна.

Запомніцца і ўся Казань — светлы, зялёны горад, авеяны прысутнасцю вялікіх.

* * *

Шэра-зялёны вячэрні спакой. Шэрае неба. Шэрая Волга.

Злева — зеляніна далейшага берага, да шэрасці пацягнутая смугой. Справа яна бліжэй і выразней. Пясчаная каса таксама пашарэлая — ад набліжэння змроку і дажджавога церушэння.

За белай металічнай сеткай палубнай абгароджы, за кармой нястомна пеніцца, шуміць шырокая паласа, кладзецца свежасцю, нібыта белая ралля за небывала вялікім трактарам.

Ляцелі трохі чайкі за намі, потым адсталі — на адпачын.

Шэра-зялёны, штораз, то ўсё шарэйшы, на ўсю душу глыбокі спакой.

Успомнілася, як дваццаць год таму назад, у Таджыкістане, у вестыбюлі нейкага багатага гмаху, за круглым столікам у зацішным, утульным кутку я апынуўся ўдвух з Садрыдзінам Айні.

Я тады яшчэ не ведаў яго, нават па творчасці. Але стары імпанаваў мне сваёй мудрай прастатой, быў нават нечым падобны да бога мае маладосці Талстога... Скажам, двухколачкай і вослікам — замест шыкоўнага аўтамабіля, падараванага ўрадам, а таксама і простымі ботамі, недарагім касцюмам, сівізною пад цюбецейкай.

На стале перад намі было вінаградна-яблычна-гранатавае вогнішча. А мы маўчалі. Я — збянтэжана, а ён або мудра, або па маўклівасці. Казалі, што ён не вельмі моцны ў рускай мове. Маўчыць стары і добра так, прыязна паглядае. А потым яшчэ і руку на маё запясце палажыў. Усміхнуўся і ціха сказаў:

«Ха-ра-сё!»

Калі мы з Валодзем маўчалі, заглядзеўшыся з кармы на шэра-зялёны спакой, я расказаў яму пра Айні, паўтарыў тое слова, і мы прынялі яго — як сваё:

Ха-ра-сё!..

1967

ХВАЛІ І СОСНЫ

* * *

З акна тралейбуса Сімферопаль — Ялта відаць ляжачыя вярблюды нізкіх гораў, на некаторых з іх — пасадкі сасонак; вялікі шэры вадаём, з берага якога блакітныя лодкі п'юць, уткнуўшыся, ваду; разлітая па каменні рачулка, шуму якое сюды не чутно; блакітна-белыя, свежапафарбаваныя домікі і гатовыя да цвіцення сады сяла Лазавое... Адкрыты ўзгорак над далінаю і — нечаканая радасць сустрэчы — бюст маладога Льва Мікалаевіча. Героя Севастопаля і, што яшчэ важней, аўтара «Севастопальскіх апавяданняў». Ён тут калісьці бываў. Дый застаўся і тут — назаўсёды.

* * *

Мокры ранак пасля начнога дажджу. Другая палавіна сакавіка, а нават і крымская вясна яшчэ ўсё толькі хоча пачацца. Адзін міндаль цвіце, нібы па малалецтву забягаючы наперад. Над усім пануюць вечнай зялёнай кіпарысы, кедры, каменныя дубы. На бязлістым голлі і веццi дрэў і кустоў, нізка над сцежкай, безліч крыштальна-сярэбраных кропель. Нібыта белы дробненькі цвет. Чуваць першыя для мяне сёлета берасцянкі, як быццам зноў абноўлены пераклік пеўняў, яшчэ нейкае цвірканне — клопат і радасць.

Хадзіў і спыняўся, прагна дыхаў, доўга глядзеў.

На поўначы — яшчэ ўсё вышэй ды вышэй пнуцца горы, пакрытыя лесам, кустамі, зрэдку жыллём. Трэба будзе туды дабрацца, як найвышэй. На поўдні — за паркам, за садамі, за дахамі Ялты — мора... Маяк і мол. Поўзаюць судны. Учора пад вечар, пры першай сустрэчы, адчуў яго, мора, нібы наогул упершыню, як штосьці такое, у што можна быць закаханым, як штосьці неабходнае для нашага жыцця таксама, як зямля. Сёння, калі глядзеў на яго зверху, здалёк,— успомнілася, паўтарылася тое самае адчуванне. Нават, здаецца, з блізкім, няўяўным пахам і шумам.

Дзякуй тым, хто прадбачліва захаваў для нас і звычайныя, вельмі як быццам звычайныя словы вялікіх.

Гледзячы зверху на порт, успомніў (кім жа гэта запісана?), як Чэхаў калісьці вяртаўся аднекуль морам, знаёмы насільшчык-татарын пабег па пірсе, апярэджваючы ўсіх, каб узяць рэчы Антона Паўлавіча, а паліцэйскі аблаяў і ўдарыў татарына. Дзве фразы, вечныя, калі вечнай будзе літаратура:

«Ты не меня ударил, ты его ударил!»

Гэта сказаў насільшчык.

А Чэхаў — паліцэйскаму, па-свойму ціха:

«Как вам не стыдно!..»

* * *

Пасля вячэры і кіно хадзіў, неспадзявана дайшоў аж да мора, паслухаў плёскат памяркоўнай сёння хвалі. А перад гэтым стаяў у садзе, па-нашаму, па-раўніннаму кажучы,— не на ўзгорку, а на гары, зверху глядзеў на таямнічыя, нібы спрадвечныя кіпарысы, на мноства агнёў паміж імі.

Падумалася пра рэчы, якія перажываюць людзей, сваіх гаспадароў.

У доме Чэхава, гледзячы на стары, сёння ўжо нават пацешны тэлефон таго часу, успомніў, неяк зусім нечакана, светла адчуў, як гэты апарат калісьці, амаль семдзесят гадоў таму назад, перадаў сюды, у чысценькі, сціплы кабінет, голас Талстога — з недалёкага дома ў той самай Ялце — Чэхаву. Некалькі слоў. Проста пра тое, што ён, Леў Мікалаевіч, вельмі любіць яго.

Божа мой — *толькі пра тое!..*

У вечных, строга і змрочна таямнічых кіпарысах думалася і аб тым, што чалавек і пісьменнік, якога пяшчотна любіў сам Талстой, што Чэхаў, якога чытаюць на мностве моў і любяць на ўсіх кантынентах, быў і няшчасны, быў і самотны і, паміраючы, два апошнія словы сказаў *чамусьці* не на роднай мове.

І сапраўды — чаму «Ich sterbe»? [1]

Таму, што гэта было ў Германіі, што лекар быў немец, што і жонка была «немочка моя добрая»?..

Сёння я ўпершыню, здаецца, спыніўся на гэтых словах. Сёння мне, як ніколі сумна і неяк нават... нібы ра-

---

[1] Я паміраю.

дасна ад таго, што яны былі сказаны так, як былі,— проста *чамусьці так*, не інакш. Сказаны не па-руску тым, хто быў — зноў жа як гаварыў Талстой — вельмі і вельмі рускі. І чалавек і пісьменнік. Хто — разам з тым — так натуральна належыць усяму чалавецтву.

* * *

Неба над морам, па-вясковаму кажучы, падкасалася — ясная паласа паміж цяжкай, жалезна-шэрай вадой і непрыветнай зацяжжу хмараў. Над самым вадзяным даляглядам — града воблакаў, падобная на горны снегавы хрыбет, светлы, зманліва прывабны. Кліча кудысьці далёка, у нейкі цудоўны, сонечны Басфор, дзе я нібыта быў ужо, а ўсё яшчэ здаецца, што буду... Над воблачным хрыбтом — пяшчотнасць чыстага блакіту, якога мы тут ненармальна даўно не бачым.

А з гораў, што высока за нашым домам, дзьме паўночны, бязлітасны вецер.

За ашклёнымі дзвярыма, за мураваным парапетам балкона шумяць і стусінамі гнуцца-гайдаюцца кіпарысы. І гэта так незвычайна, ненатуральна. Нібыта адчайна шумяць і калышуцца... навагоднія елкі, якія хтосьці матлошыць, па-хуліганску здзекуючыся з іх прыгожай, урачыстай самавітасці.

Іх, кіпарысы, робіць падобнымі на елкі мноства шышак, што павыядрываліся на густой, дробненькай зеляніне, як цацкі-шарыкі, хоць і не звонкія, аднастайна падобныя, але прыгожыя і прымацаваныя вельмі надзейна.

* * *

Учора даволі-такі доўга блукаў паміж крыжоў, пірамідак, дрэў і кустоў, па камяністых сцежках і бетонных прыступках, па мокрай ад патайных крынічак траве. Шукаў магілу Багдановіча. Пытаўся пра яе і зноў, не пачуўшы патрэбнага слова, хадзіў то зверху ўніз, то зноў уверх, то ўпоперак гары...

А потым неяк раптам, нібы нечакана, пазнаў камень з ужо невыразным, прымшэлым ды зацёртым нягодамі надпісам — сціплы помнік, выгляд якога мне памятаецца ад першага наведання, больш за дваццаць гадоў. Я стомлена, і радасна, і сумна выдыхнуў, успёршыся на пруты агароджы:

— Дык вось ты, голубе, дзе!..

І не здалося гэта ні сентыментальнасцю, ні панібрацтвам. Мне і любоў мая і гады дазваляюць. Зрэшты, сказалася неяк само.

Бо тут, у Ялце, і каля белага дома, дзе ён памёр, і на могілках, куды яго прывезлі пахавальныя дрогі, была ў мяне думка, было адчуванне, што ўсё такое ў жыцці адбываецца *вельмі проста.* Хворы хлопец прыехаў, хворы хлопец памёр — яшчэ адзін, не першы і не апошні,— і яго пахавалі. Нават, відаць, за кошт казны. І гэтае «вельмі проста» неяк па-асабліваму гаворыць мне пра яго, паэтаў, цудоўны пачатак, сумна, горка гаворыць пра тое, як многа гэты хлопец мог бы зрабіць, каб пажыў — *вельмі проста* — як многія, трохі даўжэй...

* * *

Позні поўдзень. Сонца і вецер. Мора і пасвятлела і разгаманілася. Зеленаватае, вясёлае. І разгайдалася яно, відаць, не па сваёй волі. Недзе далёка-далёка за даляглядам хтосьці магутны і мудры прыняў рашэнне атакаваць наш бераг, і мора, яшчэ ўранні спакойнае, не ведаючы той высокай задумы, але паслухмянае ёй, пачало. Аднастайна, але не надакучліва, як быццам злосна, але і весела, плешча-палошча і так ужо безліч разоў апаласканае каменне, накат за накатам, то чакана, то нечакана б'е ў сцяну набярэжнай, узвіваючы белапенныя букеты пырскаў.

Гоман мора і гоман агню — дзве дзівосныя з'явы хвалююць, зачароўваюць мяне ўсё жыццё, не паддаючыся ніякаму вытлумачэнню. Зноў вось успомніў, што люблю яго, мора, як і агонь, з маленства. Добра было калісьці і сёння добра было б пасядзець перад поўнай вясёлага, прагнага полымя грубкай; добра бывала, і дай бог, каб і яшчэ неаднойчы было, каля сяброўскага вогнішча ў летняй роснай і шматгалосай начной глухамані надрэчнага лугу або прылеску!.. А мора? З ім пачалося маё існаванне. Пасля была разлука, цэлых семнаццаць гадоў, была іншая краса, іншая таямнічасць прыроды. А потым я, па-салдацку нагала астрыжаны, нібы спецыяльна абражаны, абяззброены такім чынам вясковы дзяцюк, нядаўна горды сваёй свабодай, сваёй працай на полі і на паперы,— я апынуўся зноў над морам. Ужо не

над Чорным, а над Балтыйскім. Аднак радасць мая, маё хваляванне былі не толькі самі сабой, але ж і ўспамінам далёкага, даўняга і няспыннага шуму, што вось прыйшоў, вярнуўся і гамоніць верна каля ног, атакуе душу маю шчасцем вялікай, магутнай, вечнай красы!..

Чайкі хвалююцца. Лятаюць, садзяцца на хвалях, уздымаюцца, зноў пікіруюць. У белакрылым палёце яны амаль зусім не крычаць, нібы ва ўрачыстым маўчанні. Што — прадчуваюць яшчэ большае хваляванне вады? Ці проста рады таксама?

Імклівая рачулка Учан-Су і сёння, як і заўсёды, робіць сваё. Марскія хвалі хвошчуць у бераг і там, дзе яна ўпадае, а рэчка цячэ, бурліць сабе пад іх — пасля доўгага падарожжа па камяністым і неспакойным рэчышчы, вунь адтуль ажно, з гораў. І гоман яе, як і гоман марскі, не часовае штосьці, а пастаяннае.

Бяжы, гамані, малайчына!

* * *

Хачу спяваць, як той, што на вослiку едзе ды едзе па роўнай самотнай пустыні...

Мне далі іншы пакой: пасля цёмнага, непрыветнага — сонечны, на трэцім паверсе, з вялікімі ашклёнымі дзвярыма, праз якія зверху відаць і горад і мора. У мяне ўжо не цесная лоджыя ўнізе, а вялікі, адкрыты ў неба балкон. Кіпарысы цяпер — толькі трохі вышэй за мяне!

Днямі я запісаў у блакноце такую драбніцу.

Шышкі на кіпарысах — нібы кажушныя гузікі, вязаныя з ірхі, тоненькай скуры з пахвінаў, аскрэбенай начыста. Толькі што гузікі на кажухах не так густа панашываны, а кіпарыс нагадвае чалавека не ў кажусе, а ў нейкім форменным цёмна-зялёным і даўжэзным шынялі.

Параўнанне — чыста вясковае. Але і сёння мне дакучаюць гэтыя «гузікі», просячыся ў наша слова, хутчэй за ўсё ўпершыню.

За верхавінамі кіпарысаў, з-пад імглістага, бездалягляднага неба карабаціцца мякка-шэрымі хвалямі мора. Не шуміць і не пахне, вядома, ажно сюды — трэба ісці на бераг, як я хадзіў уранні, да снедання, як я пайду яшчэ і яшчэ.

Хачу спяваць пра ўсё, што бачу, што думаю...

Днямі купіў у кіёску над морам кнігу пра Назыма

Хікмета. Калі і выпадкова, дык я, відаць, шчаслівы на такія выпадковасці. Не магу працаваць, хоць бы так, як учора ці пазаўчора. І ў галаве шуміць, і сэрца ные часосьці, і ногі гудуць ад ялцінскіх крутых завулкаў ды сцяжынак. Прылёг сярод белага дня і чытаў. І ў тым, што пра Хікмета я чытаў іменна тут, над морам, за якім — яго таямнічая, вельмі мала вядомая мне краіна, той экзатычны Стамбул, які калісьці бачыў сяк-так і я, у гэтым было не толькі чытацкае шчасце, але і думка пра тое, што людзей у будучыні чакае вялікая радасць пазнавання народам народу, радасць той перабудовы, калі ўпадуць драты і муры ўсялякіх варожых перагародак.

Добра таму, хто працуе на гэтую радасць!

Успомніў, чытаючы, і дні мае вясковай маладосці, пах залатых аўсяных снапоў, на якіх я адпачываў з кнігаю вершаў Багдановіча, калі нібы ўпершыню адкрываў для сябе яго асаблівую блізкасць да рускай літаратуры. Нават і праз сваяцтва з Горкім, праз смерць у чэхаўскай Ялце... Мала гэтага! Ён першы павёў наша слова на збліжэнне са скарбамі народаў свету, ён першы адчуў так моцна гэтую неабходнасць.

Таму і радасна мне, адлажыўшы кнігу пра першага з туркаў, што стаў мне блізкім, як мужны і светлы друг, зрабіць гэты запіс, яшчэ раз адчуць, што я хачу спяваць пра ўсё, але ж пра тое ўсё, чаму належыць будучыня.

* * *

Мора аціхла за ноч, спакойна і сыта прыхлёбвае каля берага. З-паміж хмар засвяціла сонца. І горы, на вяршынях яшчэ ўсё пакрытыя снегам, ярка палезлі з поўначы на горад...

На невялікім камені, які тырчыць сухою лысінай над булькатаннем рэчкі, што метраў праз пяць упадае ў мора, прысеў вясёлы верабей. І пасядзеў, каб я паспеў падумаць пра яго цудоўны мікрасвет — маленькі толькі для мяне. І гэты камень, і мноства падобных навокал, таксама сухіх і ўжо, відаць, нават цёплых ад сонца, і шум рачное быстрай, гаманлівай плыні, разасяроджанай на мноства патокаў у мностве сухога і мокрага камення, і жоўценькія, як куранячы пух, кветачкі на кізілавай галіне, што звісае чортведама як высока над вадою — ажно тры метры!..

Штосьці дзіцячае ў гэтым адчуванні. Па свежасці. Верабей пырхнуў і паляцеў.

Так бы вось і лятаць, адчуваючы шчасце прастору, так бы вось і садзіцца на цёплых каменьчыках, бачыць вакол сябе многа вялікага, прыгожага і значнага, што камусьці здаецца малым, не вартым сур'ёзнай увагі.

* * *

Варанцоўскі палац у раскошным парку. З поўначы — скальныя горы, зубцы Ай-Петры, з поўдня — чароўнае мора. У пакоях палаца — цуды людское працы, умельства, натхнення, цярплівасці.

Што гэта — не летняя рэзідэнцыя аднаго з найбольшых магнатаў Расійскай імперыі і ўсяго свету, што гэта — не проста яшчэ адзін наш музей, а жахлівая памяць пра катаргу мноства таленавітых і безымянных сыноў працоўнага народа, я адчуў неяк асабліва ўрачыста. Ажно хацелася пазбіваць кепкі, а тым больш капелюшы з курортных галоў, якія і ў гэткіх месцах не адчуваюць урачыстага хвалявання.

Калі б не тая, скажам, шчаслівая выпадковасць, што Шаўчэнку выкупілі ў другога магната, быў бы яшчэ адзін безымянны геній. Колькі такіх імёнаў мы не ведаем! З некалькіх тысяч прыгонных умельцаў, што дваццаць год будавалі гэты палац, у архівах захавалася трыста прозвішчаў. Рэдкі выпадак. Аднак пра гэтых людзей, лёс кожнага з якіх быў бы, на добры лад, сюжэтам гістарычнага рамана, мы ведаем вельмі мала і больш не будзем ведаць ніколі...

«Адзін з найбольшых магнатаў Расійскай імперыі і ўсяго свету». У іх быў свой, арыстакратычны інтэрнацыяналізм. Варанцовы жаніліся з Браніцкімі, радніліся сабе ў той час, калі царызм душыў свабоду Польшчы, а польскі народ збіраў ды нагнятаў сваю нянавісць да Расіі. Палац пабудаваны ў стылі англійскага сярэдневякоўя, а на паўднёвым яго фасадзе, з «маўрытанскім» парталам, надпіс «Багацце — ад бога» выведзены арабскай вяззю. Карціны, скульптуры, габелены, шпалеры, мэбля, ліхтары, шкатулкі — усё тут зроблена майстрамі з розных краін. Парк разбіваў славуты нямецкі садоўнік. Сам Варанцоў, як сведчыць аўтар «Хаджы Мурата», быў чалавек рэдкай у той час еўрапейскай адукацыі.

Калі не забывацца, што ў нас ужо больш за паўстагоддзе гаспадарыць тая пераважная большасць, якая была калісьці прыгнечаная, бяспраўная, калі прыгадаць, што яшчэ задоўга да Кастрычніка той самы Талстой (дарэчы, тут, у недалёкай Гаспры) пісаў, што народ Расіі «все более и более просвещается общим всему миру просвещением»,— дык сёння ў нас сапраўднай інтэлігенцыі, сапраўднай арыстакратыі духу яшчэ ўсё не надта многа. У параўнанні з разняволенымі магчымасцямі, улічваючы нашы гістарычныя, інтэрнацыяналісцкія мэты і задачы. Зашмат мяшчанства, якое лічыць сябе інтэлігенцыяй, зашмат звычайнага хамства, бяздумнага і вар'яўнічага. Пралетарская радасць першых паслякастрычніцкіх дзён (усё — наша, народнае!) адышла са сваім часам у гісторыю. Цяпер нам такое свядомасці мала. Мы, сучаснікі, адказваем за тое, што зрабілі і што зробім мы, якую культуру пакінем нашчадкам — і створаную намі, і захаваную з пакінутага нам.

* * *

Гаспра. Шатландскі замачак графіні Панінай ператвораны рэвалюцыяй у санаторый для матак з маленькімі дзецьмі. У вялікім пакоі гульняў — партрэты і фотаздымкі Талстога. Эліпсаваты столік, на якім ён калісьці пісаў, ужо трохі прыпсаваны немузейным доглядам; на ім ляжаць надзіманыя рыбы і лялькі. Вясёлая і ветлая дзяўчына, выхавацелька, пусціла нас у гэты пакой, бадзе малыя ўжо кончылі гульні і разыходзіліся па палатах, да мам. Прыкра і крыўдна, што ні ў тыя пакоі, дзе працаваў, хварэў і, хварэючы, працаваў Леў Мікалаевіч, ні на веранду, дзе ён гутарыў з Чэхавым, з Горкім,— не пройдзеш. Ніхто не пусціць, бо гэта ўсё санаторый, і ніхто не ведае толкам, дзе тут ды што тут калісьці было. Так нам, прынамсі, сказалі, ужо не першым і не апошнім з тых, каго да гэтых вежаў над морам вядзе не пустая цікавасць.

Таксама, зрэшты, было і ў Гурзуфе, дзе мы дарма намагаліся прайсці ў дом Раеўскага, асвечаны імем Пушкіна. Таксама хтосьці адпачывае.

Дзіўна, што ні для Пушкіна, ні для Талстога мы тут не можам зрабіць што належыцца...

Астаецца галоўнае — іх слова, слова наогул, якое

не толькі *было спачатку,* але ж будзе і да канца. Яно тут, са мною — зноў свежае, зноў нібы новае, цяпер — па-крымску.

Крым я павінен паглядзець не так — хоць бы з-за Пушкіна (Бахчысарай) і Талстога (Севастопаль)...

Пішу гэта, а здалёк мармытнула думачка: ат, усяго ўсё роўна не пабачыш... Можна сказаць, што правільная, аднак не мая. Хочацца бачыць найбольш. Хочацца верыць, і веру, што бачыць і чуць хачу я не так сабе, не толькі для сябе, а дзеля патрэбы, з адчуваннем якое, як з адчуваннем абавязку, хораша жыць.

* * *

Ішоў учора па мокрай прыморскай вуліцы пад імжой і на тралейбусным прыпынку, зазірнуўшы ў твар задуманай дзяўчынцы-падлетку, адчуў яе — здалося — роздум, адзіноту, адчуў яшчэ раз па-новаму часовасць і нялёгкасць нашага жыцця, з чым яна, відаць, ужо сутыкнулася, пра што яна, магчыма, думае...

Стала шкада яе, шкада і таго, што яна ніколі не даведаецца, што падумаў пра яе, што адчуў здаравенны ды стараваты дзядзька-прахожы, з выгляду — як мне і дзеці дома кажуць часамі — чагосьці злосны.

«Хто паверыць, калі запішу? — падумаў я, ідучы.— Дый сентыментальна будзе...» А сёння вось тая дзяўчынка зноў стаіць перад вачыма са сваёй задумай. І запісваю.

* * *

...Маладая кабыла, хоць і накрытая дзяругай, капрызна танцуе ў аглоблях — ад аваднёў. Колы самі знарок шукаюць у каляінах глыбейшыя ямкі. Вялізны, шырачэзны воз шорсткага і гарачага мурагу калываецца вельмі пагрозліва. Трэба яго трымаць за граблі, убітыя ў тугое сена па самы валок. Правай рукой трымаеш воз, левай — лейцы, кіруючы гэты свой карабель па лукатках лугавое дарогі. А табе пятнаццаты год, ты ўжо, вядома, і зусім дарослы, і смелы, і вельмі стомлены, і хвалюешся, і баішся. Бо ты яшчэ ўсё... дзіця. Пра што гаворыць, праўда, толькі мама. Воз нарэшце трапляе ў тую самую патайную і найглыбейшую ямку, якой ты найбольш баяўся, і валіцца на цябе ўсёй сваёй аграма-

дзінай!.. Яшчэ адзін!.. Яшчэ!.. Той самы воз, але не раз, а некалькі разоў. Ты мужна падпіраеш яго плячом і галавой. Але дарма!.. І ты нарэшце прачынаешся ад свайго крыку: «Тпрру!..»

Ты — пад яблыняй, што клапатліва расставіла над табою шырокае, густое голле з буйным лісцем і церпканяспелымі яблыкамі ў лісці. Табе гэта нават і смешна, што ты прачнуўся, ты рады, што ніхто не чуў, і ты зноў тулішся шчакой да падушкі, у свежым месцы — халаднаватай. «Пятрова ночка маленькая...» Высокі жаночы голас, прыемны і да адчаю стомлены, чуецца ў тваёй памяці ціхай і салодкай калыханкай. А воз усё калываецца, кабыла ўсё гізуе, ямка ў каляіне вось-вось будзе, воз твой, хочаш не хочаш, абернецца, накрые цябе духмяным, шорсткім і няўмольным цяжарам. Адзін, другі... Таксама, як было звечара, калі ты толькі лёг. Ты неўзабаве зноў заснеш, і хутчэй за ўсё будзеш сніць тое самае...

Я ўсміхаюся, за добрую тысячу кіламетраў ад дому, праз восем год пасля таго, як гэта было... не з возам сена, а з грыбамі. Усміхаюся, пачуўшы голас хлопчыка, што ўпершыню ў жыцці быў са мною ў грыбах і не можа заснуць:

— Тата, яны ўсё стаяць ды стаяць. І ў траўцы пахаваліся, і так. Вялікія. Маленькія...

Дзівак малы! Таксама і ў мяне яны перад вачыма — і стаяць, і плывуць цудоўнымі кінакадрамі, яшчэ нікім не знятымі, жывымі. Плывуць не ўпершыню, ужо даўно не ўпершыню, амалоджаючы душу гэтым дзіцячым хваляваннем.

Так бывала.

І сёння я вось не магу заснуць.

Дагэтуль горы, што асланяюць горад з усходу, поўначы і захаду, былі жывой, спрадвечнай, велічнай дэкарацыяй, прыгожай ледзь не абстрактна, умоўна, здалёк.

А сёння мы дабраліся да адной з іх вяршыняў.

І я вось не магу заснуць. Ад горных сцежак.

Асабліва адна — і ў ясны дзень адгэтуль, з балкона, нябачная на выразным, голым абрыве вяршыні — асабліва яна дала нам страху ды хвалявання.

Скальны абрыў нахілены крута, увагнуты ў сярэдзіну. Шырыня сцежкі — на аднаго хадака. Налева — бездань, направа — высока над намі скала...

Я стомлены, як і ўсе мы, жанчына і двое мужчын, можа нават і больш за іх, маладзейшых. Да таго ж, яшчэ мне чортведама навошта ўспомніўся даўно бачаны кінафільм, ужо не толькі без назвы, але і без дзеяння. У памяці захавалася толькі такая во сцежка і многа неграў, што гужам ідуць па ёй над безданню, з вялікімі цюкамі на галовах. І захавалася гэта ў памяці нібы толькі дзеля таго, каб паказаць мне яшчэ раз, як негр ляціць у бяздонне разам са сваім грузам, нібы толькі таму захавалася, каб даць мне адчуць, як у душы маёй паўтараецца яго апошні, жудасны крык. Астатнія негры ідуць як ішлі...

І мы ідзём. У напружаным, асцярожным маўчанні, тройчы... якое там! — ужо дваццаты раз узмакрэлыя халодным ад нізкага туману потам. Улева, у бездань, я не гляджу. Іду з правым нахілам, да скалы, проста цягне ісці толькі так, каб «у выпадку чаго» — пуц на правае калена, і прытуліўся да сцяны. Мы нават і гаварылі так, дзяліліся такою асцярогай. А потым, зноў апынуўшыся ў лесе, смяяліся з саміх сябе, такіх, з дазволу сказаць, альпіністаў.

І вось я не магу заснуць — усё іду па сцяжыне, іду, і хочацца нават крыкнуць ад страху і трошкі — ад захаплення...

Быў ён, страх вышыні, зусім незнаёмы мне ў самалёце. Было захапленне, калі хацелася нават, гледзячы зверху ўдалячынь — на схілы, пакрытыя лесам, белыя вужакі дарог і сцяжын, далей — дамы і вуліцы горада, яшчэ далей — шэры, уздыблены марскі прастор,— хацелася, нібы ў дзіцячым сне, узмахнуць рукамі-крыламі і паляцець!..

А больш за ўсё было стомленай і нястомнай радасці ад знаёмства з яшчэ адной красой. Гэта — горныя сосны. Магутныя шурпатыя ствалы. Няспынны, велічны, невытлумачальна прыгожы пошум іх верхавін. Часта ён спалучаўся з ледзь улоўным спачатку, а потым усё больш ды больш выразным шумам вады. Часамі гэты бойкі, энергічны шум уваходзіў у мяккі і на ўсё неба шырокі пошум ігліцы, нібыта распорваючы яго сваім імклівым, рэзкім гоманам. Пасля, калі мы спыніліся на скалах вадаспаду Яўзлар, а яшчэ праз гадзіну хады над яшчэ больш адчайным спадам са скал паэтычнага Учан-Су, у шуме вады прападаў шум сасновы. Мы адыходзілі ў сваю даль па новай, крутой і пакручастай сцяжыне,

шум вады спакваля аціхаў, расплываўся, і сосны ціха спявалі сваё — зноў на ўсё неба над намі, на ўсю зачараваную душу...

Там, на тых кручах ды схілах, нараджаецца свежасць, адтуль яна аплывае ў даліны, да мора, насустрач яго таксама невычэрпна шчодрай свежасці. Свежасць марское вады і свежасць сасновай жывіцы...

Дайце мне, сосны, дайце мне, сцежкі, заснуць!..

1969

ЗНАЁМСТВА З ГДР

* * *

Адвячорак у Трэптаў-парку.

Духмяныя ліпы. Таполі — нібы салдаты ў ганаровай варце. Веліч смутку і подзвігу.

І дзве бярозы. Ужо тым часам старыя, прывезеныя сюды з Усходу.

Такія, што ў нашых лясах, пры дарогах, такія, што гарэлі разам з хатамі, з людзьмі...

Яны, бярозы, сказалі мне тут, здаецца, найбольш.

* * *

Учора быў дождж, было сонца, зноў дождж, тады цудоўнае неба на захадзе, з нізкімі бела-барвова-шэрымі воблакамі над морам, быў пах зямлі і кароўніка, белыя чайкі на раллі, за трактарам, была готыка старажытнага Візмара, добрыя гутаркі — днём у багатым нямецкім калгасе, а ўвечары ва ўтульным клубе творчай інтэлігенцыі Ростака.

Вярнуўшыся ў наш курортна-патрыярхальны Нойклёстар, позна чытаў апавяданні Ружэвіча, адчуваючы блізкую да першапачатковай, як у маленстве, захопленую, але па-сталаму маўкліва стрыманую радасць — ад сапраўднага друкаванага слова. Зноў добра думалася пра тое, што маё галоўнае, маё адзінае ў тым, каб ясна бачыць сваё месца, ведаць свой абавязак.

Сёння развіталіся са сваім чысценькім нумарам, за акном якога апошні раз пашарэла для нас вялізная саламяная страха на доме дырэктара атэля, апошні раз пакудахкалі мекленбургскія куры.

Зноў дарога. Аўсяна-жытне-лугавыя прасторы. Лясы, пералескі. Цагляныя вёскі, хутары, былыя маёнткі. Асфальт у высокіх прысадах. Трохі спакойны, трохі панурьі прыморскі пейзаж.

Потым — Гюстраў, зноў старажытная готыка, горад, амаль ацалелы ў вайну. І Барлах — скульптар, графік, паэт Эрнст Барлах — прычына высокага, светлага хвалявання.

Пусты, парослы сонечнай, некранутай травою цвінтар вакол самотнай цаглянай капліцы — старадаўняй, найстарэйшай у горадзе «капэлы святое Гертруды». Старыя рэдкія бярозы. Яшчэ радчэйшыя, яшчэ старэйшыя магілы.

Побач з капліцай, у лёгкім лісцяным цяньку, стаіць прывезеная сюды адтуль, дзе супакоіўся Барлах, драўляная пацямнелая дошка-помнік з гатыцкім надпісам: «Усё, што ў яго было смяротнае, пахавана тут».

Тое, што асталося пасля яго несмяротнае, што ацалела ад гітлераўскага вандалізму,— скульптуры ў пустой прасторнай капліцы, нядаўна ператворанай у такі незвычайны і просты музей. Збылася даўняя мара Барлаха, які ўздыхнуў калісьці ў гэтай, тады запусцелай, капліцы, сказаўшы: «Тут маім творам жылося б нядрэнна».

Дрэва і камень яшчэ раз ажылі пад рукой чалавека, яшчэ раз гавораць пра наша агульнае, найпрыгажэйшае, вечнае.

І асабліва значным, прыгожым тут здаецца тое, што гаварыць іх, дрэва і камень, навучыў іменна немец, сапраўдны сын свайго народу, той, якога мы сёння — і празаічна, і вельмі змястоўна — называем актыўным антыфашыстам.

«Пра ўсё гэта я ўжо даўно напісаў...» Так падумалася ўчора ўранні. Пра што напісаў? Ды, здаецца, што ў той ці іншай форме, у той ці ў іншай меры нават і пра тое, як мяне, былога польскага салдата, нямецкага палоннага, цяпер савецкага пісьменніка, немцы возяць па той частцы свае зямлі, сацыялізм якое шчодра аплачаны нашай крывёй. Дакладней кажучы, возяць яны не мяне, а нас: польскую вязнярку Асвенціма, ленінградскага блакаднага падлетка і дваіх беларускіх партызан. І возяць не проста немцы, а два былыя салдаты вермахта, як я даведаўся ўчора — ваякі апошняга этапа «ўсходняй кампаніі». Цяпер гэта даволі элегантныя, ветліва маў-

клівыя і нават важныя ды злёгку іранічныя шафёры... На гэтую тэму штосьці прыблізнае пісаў і я, больш канкрэтна пісалі ўжо многія іншыя. Словам — не нова.

А сёння, цяпер, на цвінтары і ў капліцы, думкі тыя здаюцца мне амаль чужымі. Што ты напісаў? Як напісаў? Пры чым тут стома ці вяласць, калі вось у тэму — у складаную, горкую тэму, якое не абмінуць, да якое і я маю свае асабістыя адносіны, перад якою і я адчуваю свой абавязак,— уваходзіць яшчэ адна вельмі патрэбная, вельмі істотная з'ява.

Пасля «капэлы святое Гертруды» быў загарадны дом Барлаха ў сасновым лесе, жыллё і майстэрня, на парозе якое гасцінна сустрэў нас геносэ Фрыдрых Шульт, старэнькі, верны друг вялікага мастака, нястомны прапагандыст і ахоўнік ягоных скарбаў.

Зноў скульптуры — з той самай народнай прастатой, народжанай у страсных пошуках, з той самай глыбінёй гуманізму — да ўзнёслай цішыні і рэдкай радасці ў душы...

На адной з непрасторных плошчаў старога Гюстрава, у сурова-велічным гатыцкім саборы, кажучы груба, вісіць на ланцугах... не, не вісіць — лунае бронзавы анёл з абліччам высакароднай Кэтэ Кольвіц. Яшчэ адзін твор Барлаха, прыгожае сведчанне дружбы двух змагароў за светлую будучыню, яшчэ адно сведчанне неперамажнасці сапраўднага мастацтва.

А трошкі воддаль — змрочна, запылена тырчаць старыя, бяскрылыя сцягі з няпростымі, ненабожнымі надпісамі: «Мір праз перамогу», «З богам за бацькаўшчыну» і гэтак далей...

Народ, які мае вялікае мастацтва, вялікую векавую культуру, народ, які ведае, што гэта значыць — страціць яе, як ён мог, як ён можа знішчаць культуру іншых народаў?..

А каля сцен сабора — грабніцы герцагаў ды герцагіняў, якія тут, пад строма-высознымі скляпеннямі, «спачываюць у бозе» — да сумоты даўно, да непрыстойнасці раскошна і крыкліва...

Як радасна з усёй гэтай старызны, з усёй арыстакратычна-шавіністычнай затхласці вылузваецца, нібы сонца з-за хмараў, такі патрэбны і блізкі, такі нямецкі і агульналюдскі Барлах!

Анёл ягоны вярнуўся сюды пасля разгрому нацыстаў.

* * *

Яшчэ, і яшчэ, і яшчэ раз адкрыць для сябе *чалавека* і паважаць яго *як асобу,* як яшчэ адно праяўленне жыцця ў яго найвышэйшым выражэнні.

Вядома ўжо гэта — і наогул, і мне. Аднак і паўтараецца гэта радасна, і з кожным разам робіцца ўсё яснейшае.

Днямі я штосьці падобнае адчуў у дажджлівым Шверыне, калі мы выходзілі з музея і сустрэлі на сходах экскурсію, відаць — вясковых школьнікаў і іх маладую настаўніцу. Яшчэ аднаго чалавека, асобу, яшчэ адну цікавую загадку.

Я ніколі не сустракаўся з ёю, яна таксама не ведае пра маё існаванне, хутчэй за ўсё мы ніколі больш не сустрэнемся, аднак — такая думка, такая цікавасць, такое адчуванне павагі да чалавечай асобы патрэбна мне, каб адчуваць сябе зусім нармальна.

* * *

Мы ішлі ўтраіх па алеі старога патсдамскага парку, у летняй, паўдзённай засені дубоў і чырвоных букаў, у іх духмянай, векавой і свежай магутнасці. Мініяцюрная Моніка, якая суправаджала нас, несла адкрыты пакет буйных рубінавых чарэшняў, і мы час ад часу на хаду частаваліся імі, нібы пілі глыточкамі, запавольваючы асалоду.

— Якія добрыя людзі бываюць! — сказала наша гаспадынька. Па-руску, вядома, з нейкай амаль дзіцячай стараннасцю нядаўняй студэнткі-выдатніцы. І расказала, што калі яна пры нашым уездзе ў горад спыніла машыну і забегла ў магазін, дык там аказалася, што пажылая фрау, зусім ёй незнаёмая, проста прадаўшчыца, а да таго ж яшчэ вельмі занятая, бо шмат пакупнікоў, нават на склад, у сутарэнне пабегла, каб узяць ёй вось гэты, большы пакет.— Якая дробязь, а як прыемна, праўда?..

І я яшчэ раз — каторы ўжо раз! — прыемна ўспомніў наша з Валодзем Калеснікам даўняе падарожжа на веласіпедах па Гродзеншчыне. Такую ж вось паўдзённую ліпеньскую спёку, прывал каля сельмага, у густым цяньку. Людзей няма, у полі ўсе, толькі дзеці ды куры на пясчанай вуліцы. Крама стаіць наводшыбе, пад старымі лі-

памі, каля яе і ў ёй нікога няма, адно за прылаўкам босая, у белай хусціне над загарэлым тварыкам чарнявая маладзіца. «Забегла толькі. У поле пайду. Бо ніхто тут да вечара ані зойдзе». Купілі мы ў яе хлеба, кансерву нейкую, і самі сабе, а не ёй уздыхнулі: «Эх, цяпер каб малачка!..» І маладзіца пабегла, пакінуўшы на нас, незнаёмых прахожых, усю сваю краму, прынесла нам неўзабаве збанок халоднага, з пограба, малака і нізашто, як мы ні ўпрошвалі, не згадзілася ўзяць за яго грошы. Яшчэ і пачакала, пакуль мы апаражнілі збанок.

«Памяць пра дабрату ажыўляе красу прыроды». Так чыркануў я ўчора ў блакноце, амаль на хаду, для памяці, адстаўшы на хвіліну ад маіх спадарожніц.

Для памяці? Хіба ж такое забываецца? На чужыне, здалёк, успамінаеш яго асабліва прыемна. І свет здаецца святлейшым.

* * *

Цвінгер і Грунэгевэльбэ абрынулі на галаву і сэрца такую процьму твораў мастацтва адразу, што тут не дзіва стаміцца і прытупець на ўспрыманне.

Нават і Рафаэлева мадонна не зрабіла чаканага ўражання. Днямі прачытаў у Ружэвіча, якое захапленне гэтай карцінай выказваў Міцкевіч. З дзён малалецтва ўспомнілася, што пра яе пісаў Жукоўскі. Дый сам я ў «Птушках і гнёздах» не прыдумаў уражання, зробленага на мяне, вясковага падлетка, нават некаляровай рэпрадукцыяй. А пазаўчора здзівіўся, што гэты сусветны шэдэўр не ўразіў мяне. Здаўся нават перагружаным. Зрэшты, фігуры папы Сікста і святое Барбары даўно здаваліся мне лішнімі. Мадонну заўсёды хацелася і даводзілася «вымаць» з гэтага акружэння, адасабляць — проста не хочучы бачыць нікога, апроч яе.

Зрэшты, многае ў Дрэздэнскай галерэі трэба было б глядзець адасоблена і спакойна.

Перад партрэтам нейкага небезымяннага барона ўспомніў Шверынскую галерэю, канкрэтна — бойку пеўня з індыком. Падумалася міжволі, што лепш ужо тая бойка, чым гэтая тупая, самаздаволеная маска.

Бой пеўня з індыком — вялікае, імпазантнае палатно — напомніў мне, між іншым кажучы, адзін гістарыч-

ны паядынак, таксама карціну... Успомніліся і іншыя паядынкі. Індык і певень так і ўспрымаюцца — як сатырычны намёк, а не проста забава свабоднага, негалоднага мастака.

Змястоўнымі, патрэбнымі здаюцца ва ўсіх галерэях, дзе я ўжо тут пабываў, многія пейзажы. Штосьці падобнае на сапраўдную музыку.

Ад грэчаскай міфалогіі да хрысціянскіх легендаў мастацтва сярэдневякоўя перайшло з выразнай класавай паслядоўнасцю. Нават Хрыстовы яслі выглядаюць... ну, зусім-такі па-арыстакратычнаму прыстойна.

* * *

У цэнтры Дрэздэна многа зялёных палян,— там, дзе раней былі вуліцы, вокны, палацы, храмы... Стаяць яшчэ руіны і чарнеюць абсмаленыя дамы, што выжылі ў лютаўскую бамбёжку 1945 года.

Таму, што бамбілі не мы, а амерыканцы, немцы расказваюць нам пра гэта ахвотней, чым пра берлінскія «паляны»,— як быццам просячы чалавечай спагады, як быццам не памятаючы нашых руінаў і нашых ахвяр...

Ці гэтыя руіны сталі, хоць у нейкай ступені, урокам антыфашызму ці, па праклятай інерцыі, будуць падмацункам для далейшага, новага, яшчэ больш нялюдскага нацыяналізму?

Успомніўся абед у патсдамскім летнім рэстаранчыку, у прыемнай пасля спёкі засені духмяных ліпаў. Як і ўсюды на свеце, мілая малеча. А да бацькоў за сталамі, да пажылых мужчын, маладосць і сталасць якіх пачалася ў вайну, я міжволі, з дакладнасцю яркай, балючай галюцынацыі, прымяраў мундзіры, аўтаматы і каскі — да лысых і сівых галоў. Нібы забыўшыся, у якой палавіне Германіі я знаходжуся, з агідай бачыў тых, што былі ў нас у якасці пераможцаў і — значна пазней — пераможаных...

Сёння, з крутой, арлінай вяршыні крэпасці Кёнігсштайн глядзеў на ўтульныя, чырванадахія вёсачкі ў зеляніне садоў, на палявую і лясную красу далін і ўзгоркаў над велічнай, гістарычнай ды песеннай Эльбай.

І зноў уявілася, што і адгэтуль, з чароўнай Саксонскай Швейцарыі, людзі хадзілі далёка, «за свет вочы» —

паліць старых і дзяцей у якім-небудзь большым ці меншым Асвенціме, большай ці меншай Хатыні, у нашым наднёманскім Новым Сяле...

* * *

Чаму праз майго сына, ставячы яго ў розныя сітуацыі былой і будучай вайны, мне прасцей разумець увесь жах бесчалавечнасці?

Таму, што ён найбліжэйшы да майго «я», мы з ім амаль адно, я больш за ўсё на свеце даражу яго прыходам у жыццё, прыходам у якасці майго наступніка, майго паўтарэння ў лепшай — я так хачу,— у чысцейшай, дасканалейшай сутнасці.

Думаў так, прачытаўшы ў газеце пісьмо паляка, былога вязня фашысцкага канцлагера для дзяцей, адрасаванае былому каменданту таго лагера, мірнаму бюргеру ў адным з зацішных гарадкоў ФРГ.

Уявіліся камендантава аўчарка і мой хлапчук — перад жахам апошніх пакут, зусім адзін, зусім безабаронны...

І потым яшчэ думалася, калі ўявіў, як ён дзесьці ляжыць на траве, пакупаўшыся, абсыхаючы на сонейку,— задумаўся, глядзіць на свет сваімі чыстымі вачыма...

Ён — як усе дзеці ўсяго свету. Усе яны — як ён. Але ж ён для мяне — амаль я сам, маё паўтарэнне ў вышэйшай форме, і таму ён найбліжэйшы мне, і боль усіх дзяцей мне лягчэй зразумець праз боль ягоны, праз боль, што не можа быць не маім.

* * *

Ранняя раніца.

Выйшаў з пакоя загараднага матэля пад яснае, ужо сонечнае неба, пад песню жаваранка і падумаў:

Добра было і добра заўсёды таму, хто і гэтую песню, і гэты рамонак — усё можа падпарадкаваць свайму *аднаму*, значнаму і трываламу назаўсёды.

* * *

Чарнявая немачка, гід у палацы Сан-Сусі. Яе прастадушна прыязнае, хоць і службовае «лібэ гэстэ»

(мілыя госці), што паўтаралася ў кожнай новай зале музея. А потым — «зрыў у асабістае», які, калі ён нават і паўтараецца ў яе з кожнай новай групай наведнікаў, гучыць прыемна, хораша.

Паказваючы ўзоры старога фарфору, яна прызналася нам, групе савецкіх турыстаў,— зноў жа з прыгожай, натуральнай шчырасцю хоць і адукаванага, але і простага чалавека,— што вось гэты, у гэтай іменна шафе фарфор падабаецца ёй асабліва, больш за ўсе іншыя. З той прычыны, што і яна, як ён, паходзіць з Гарца...

Усе мы, ці амаль усе, міжвольна цёпла ўсміхнуліся.

Лірыка, аказваецца, патрэбная ў кожнай справе.

* * *

Спякотны поўдзень у дарозе Будзішын — Дрэздэн.

З акна імклівай машыны гляджу на ўрадлівае лета.

Добрае жыта — густая, гарачая каша калосся, якую так і хочацца зачэрпаць зверху лыжкай і пахукаць, пастудзіць.

У зялёнай сцяне пшаніцы каля шашы сям-там палаюць агеньчыкі макаў.

Для саміх сябе яны — не пустазелле. І для мяне... ды што там я — і для паэзіі, так неабходнай у жыцці, таксама.

Успомнілася «Жыта» Шышкіна і жыта аднаго з нашых маэстра. Са страху ці з выгады ён «уторгся» ў прыроду, паправіў яе — жыта намалявана чысценькае, колас у колас, як пад лінеечку, а васількі — пустазелле — старанна высаджаны на ўзмежак.

«Са страху?.. З выгады?..»

Гэта было, дарэчы, даўно, у той час, калі аднаго з нашых паэтаў... дакаралі на сходах і ў друку за верш, дзе ён пра васількі сказаў ажно такую крамолу, што выпалаць іх з поля ён гатоў, а з сэрца, бачыце, не можа...

* * *

У адной з музейных залаў Вартбурга, перад уваходам у тую келлю, дзе Лютэр перакладаў Біблію, у адзін час з нашым Скарынаю сцвярджаючы права на роднае слова, прыемна было чуць ад фраў-гіда, што тут

быў калісьці Пётр Першы, а потым Талстой, малады яшчэ, але ўжо слаўны аўтар трылогіі і ваенных апавяданняў. Ён, як сведчыць запіс каменданта гэтага замка, больш за ўсё несалідна катаўся на восліках...

Спускаючыся зверху ўніз на машыне, у засені магутных дрэў мы абагналі цэлую чародку гэтых пацешных, несмяротных верхавікоў.

І вослікі тупалі вельмі важна, і малеча сядзела на іх з вялікім гонарам.

Ах, несалідны Леў Мікалаевіч!

* * *

Айзенах. Спёка на плошчы.

Мімаходзь, праз адчыненыя бакавыя дзверы, заглянуў у пусты халадочак сабора і небывала ўсвядоміў, як многа яшчэ на свеце людзей, якім гэта трэба.

Дома мы часта забываемся, што свет працягвае жыць па-свойму, а мы павінны ўмець і ўвесь час вучыцца культурна сцвярджаць, абгрунтоўваць сваё.

* * *

Вяршыня нямецкай сентыментальнасці.

Голенькі, сыценькі, прыгожанькі Ісусік Хрыстосік і такі ж самы Іванька Хрысціцельчык — на траўцы, у сонейку — даюць адзін аднаму буську...

Бачыў гэта, здаецца, у Гоце, яшчэ ў адным замку, яшчэ ў адной галерэі.

* * *

Адны ўцякаюць ад свайго, па-спажывецкаму прысмоктваюцца да чужога, лепшага, гатовага — абы лягчэй, смачней пажыць. А іншыя лічаць, што трэба вучыцца, як гэта лепшае наладжваць дома. Цар Пётр Вялікі, граф Леў Талстой, мужык Міхайла Ламаносаў. Пра іх тут згадваць даводзіцца часта.

* * *

Зноў і зноў прыходзіць думка:

А як жа, як, як у такой цудоўнай прыродзе, у такой зайздроснай культуры можна было дайсці да Асвенцімаў?..

* * *

Усплыў на памяць расказ ленінградкі, перакладчыцы, што ехала ў адным купэ са мной у Брэст, насустрач гэдээраўскай дэлегацыі.

На Піскароўскіх могілках маладыя немцы-турысты ўбачылі старую жанчыну ў чорным, якая моўчкі, сурова глядзела на іх, стоячы каля магілы.

Калі ім сказалі, што гэта маці цэлай сям'і, пахаванай тут у блакаду, адзін з нямецкіх юнакоў не вытрымаў позірку старое — упаў на калені, пачаў са слязьмі цалаваць яе рукі і ногі, просячы прабачэння за тое, у чым яны, дзеці апошняй вайны, не вінаваты...

Што сказала ім тая жанчына — не ведаю.

* * *

Веймар. Зноў галерэя.

Гляджу на партрэты ўладароў ды магнатаў і думаю:

«Ад чаго яны так сыта, весела ўсміхаюцца? Ад працы, ад нядолі нашых продкаў?»

Нашых — у разуменні класавым, міжнародным, якое тут, не дома, прыходзіць неяк свяжэй і глыбей.

* * *

Абедаючы ў экзатычным сутарэнні гасцініцы «Пад сланом», я парушыў рэжым — дазволіў сабе кухаль піва. Больш з-за сімпатыі да таго глінянага, белаблакітнага, узорыстага кухля. Але не піва, відаць, і не стома, сабраная за некалькі дзён нервовага недасыпання, вінаваты ў тым, што ў доме Шылера я... ледзь-ледзь не заплакаў.

Аконная ніша ў тоўстай сцяне ідзе ад падвокання да падлогі. Сонца, якое ўжо добра схілілася з паўдня, лілося ў гэтае акно, на падаконніку палалі барвовыя кветкі.

І мне раптам падумалася, што вельмі добра было б падсунуць у гэтай нішы столік да падаконніка і працаваць, калі яшчэ трохі адсунецца сонца.

Такое простае, а для мяне — даўно такое прагнае жаданне.

І вось іменна тады, калі яно, пачуццё гэтае, прыйшло, нас, толькі траіх у гэтым пакоі, на гэтым паверсе, да-

гнаў бесклапотны, бязгрэшны шолам. Знізу па сходах — з тупатам, гоманам, смехам — падняліся і запоўнілі пакоі, наш і суседні, піянеры. Нямецкія, у сінім, і польскія, з бела-чырвонымі гальштукамі. Румяныя, загарэлыя хлопчыкі і дзяўчаткі.

Скептык сказаў бы: як гэта проста, як гэта нават шаблонна, штучна, нацягнута...

І як сімвалічна — скажу я.

Хваляванне маё я супакоіў у гутарцы з няўрымслівымі, яшчэ па-дзіцячы непасрэднымі і ўжо крыху па-дзявочы, па-польску какетлівымі дзяўчаткамі з Гданьска. Яны стаялі, некаторыя зусім натуральна абняўшыся, з дзяўчаткамі нямецкімі.

...У доме Гётэ больш раскошы — і галерэя, і мінералы, і мэбля.

Аднак у абодвух вялікіх сяброў месца працы, тое месца, дзе яны аставаліся самі сабой, сам-насам са сваім богам, было і засталося абаяльна сціплае. Просты пісьмовы стол, паліцы кніг, ледзь не зусім аскетычны драўляны ложак.

Больш за ўсё хацелася глядзець на кнігі і рукапісы пад шклом — адзінае, што і я сяк-так умею рабіць.

У пантэоне дзве карычневыя труны справядліва рассунулі на бакі, пад сцены, вялізныя, цяжкія скрыні з рэшткамі нецікавых і непатрэбных людзей, багацеяў і ўладароў.

З-за вянкоў ледзь відны два надпісы на тарцах тых дзвюх трунаў: Schiller і Goethe.

І я паставіў у вялікую вазу з вадой, схаваную ў вянках, адну нашу белую гваздзіку.

Успомніліся словы Талстога пра тое, што калі б Пушкін здолеў прадбачыць, уявіць сваю славу на стагоддзе наперад — ён мог бы не вытрымаць, звар'яцець. Ды гэта падумалася ўжо на могілках, калі мы выйшлі з пантэона, пра гэта я загаварыў з дзвюма сваімі спадарожніцамі. І адна з іх сказала, што Пушкін, вядома ж, прадбачыў. Бо не так гэта проста было гаварыць у той час пра свой помнік, што непакорнай галавой узняўся вышэй за імператарскі...

Двое беларусаў і немка, мы згадзіліся з тым, што прадбачыў, напэўна, і Гётэ. Пра гэта гаворыць ужо сама яго, калі прыглядзецца, ільвіная самавітасць.

Слава — славай, а веліч геніяў — у іх прыналежнасці

чалавецтву, яго прагрэсу, таму найсвятлейшаму, адзінаму, што дае разумны, хвалюючы сэнс жыццю.

...Ад гэтых дум, ад гэтых пачуццяў — у цішыню Бухенвальда.

Цішыня і вячэрняе сонца. Птушыныя бесклапотныя галасы і кветкі дзікіх ружаў на рэдкіх кусціках вялікага адхону. І проста мілая, звычайная трава — яна нядаўна скошана і зноў, толькі без кветак, пайшла маладзенькай атавай.

Адгэтуль, дзе мы стаім, з вяршыні адхону, з-пад сурова-велічнай вежы са званамі на ўвесь свет, ад трох агромністых і васемнаццаці меншых чашаў з зямлёй, напоенай крывёю пакутнікаў з васемнаццаці еўрапейскіх краін,— адгэтуль так хораша і так сумна глядзець на багатую летнюю красу бязмежнай веймарскай даліны. Крытыя чарапіцай вёсачкі ў садах. Нівы. Пералескі. Сабраны ў жменьку горад на даляглядзе. Горад Гётэ і Шылера, калісьці так цынічна і так жахліва зганьбаваны суседствам з гэтай, яшчэ адной, міжнароднай Галгофай...

У трох вялізных чашах, проста ямах, падобных на гіганцкія варонкі, акружаныя кожная суровай каменнай сцяной, густа расце трава, робячы гэтыя чашы ўсярэдзіне зялёнымі. Васемнаццаць меншых чашаў узняты на шэрых пастаментах з назвамі краін, з аднаго боку — на мове мясцовай, нямецкай, з другога — на мове кожнай названай краіны.

Каля нашага пастамента, убачыўшы пад ім, на суровым бетоне, жывыя, гарачыя кветкі, відаць, зусім нядаўна паложаныя тут незнаёмымі суайчыннікамі,— я зноў ледзь-ледзь не сарваўся...

Такія месцы, такія хвіліны належаць нам, хто чалавек, таксама, як нам усім належаць Гётэ, Талстой, Ралан... многія ў многіх краінах, і родныя, і неабходныя ўсім.

Гэтага мне не хапала апошнімі днямі, і ў гэты стан душы, у гэты, вельмі сучасны, настрой я вынырнуў з Германіі замкаў і галерэяў, патрэбных толькі ў разумным спалучэнні з днём сённяшнім, з нашым трывожным заўтра...

* * *

Пішу ў машыне, на эрфурцкай рыначнай плошчы, спусціўшыся сюды з паднебнай вышыні магутнага сабора на гары.

Зачапіўся за гідаву фразу:

«Напалеон ставіў коней у гэтай святыні...»

Канавязь — каля цудоўнай старадаўняй разьбы па дрэве... Гэта — ад адчування ўлады, беспакаранасці пераможцы, ад жадання зрабіць пераможнаму як мага больш балюча. Гэта — ад звычайнай дзікасці, ад звычайнага хамства, якога так шмат яшчэ дрэмле ў людзях. Было даўней. Было нядаўна. Будзе яшчэ? Ці ўжо як быццам і пара, даўно пара было б канчаць!..

На саркафагу святога Севярына — у другім саборы, побач — несмяротная ўсмешка маленькага Хрыста. У камені вытрымала, перамагла стагоддзі. Усмешка не бога — усмешка дзіцяці. Як сімвал чалавечнасці, чысціні і надзеі.

Яшчэ адна, толькі што выпадкова пачутая, фраза:

«Гэта старое, як само чалавецтва...»

Можна сказаць і так:

«Трэба быць наіўным, каб думаць, што так няможна, не трэба, што так калі-небудзь не будзе».

Я належу, хачу належаць да такіх наіўных. Хэмінгуэй пісаў, што калі чалавецтва пачне нарэшце расстрэльваць падпальшчыкаў вайны, ён гатовы выконваць гэты святы прысуд... Тут я, вядома, думаю пра актыўнасць у барацьбе за дабро.

* * *

Зноў Берлін, зноў атэль «Бераліна».

...Пакуль яго не пачнуць выхоўваць ды прымацоўваць да нейкай бацькаўшчыны, да нейкай закансерваванай веры — ён усюды прыгожы. Быў, ёсць і будзе.

Так думаў я ўчора, седзячы ў навумбургскай «баўэрнштубе», стылізаваным пад сялянскую хату рэстаране з нечакана вясёлай назвай — «Ягнячы хвосцік». Думаў, гледзячы на двух чысценькіх хлапчукоў, што сядзелі з дарослымі за суседнім сталом і нібыта слухалі, а больш дык сумавалі.

Дарэчы, «ягнячым хвосцікам» там, у маляўнічай, сонечнай Цюрынгіі, вясковыя «муцці», матулі з пяшчот-

най кплівасцю называюць сваіх малых любімчыкаў: «Oh du, mein Lämmerschwänzchen!» [1]

Перад абедам былі тры саборы — два ў Эрфурце і адзін у Навумбурзе. Яшчэ тры сведчанні вялікай культуры дойлідаў і мастакоў старой Германіі, культуры, не бачыўшы якое, цяжка ўявіць яе суровую і часамі ледзь не пяшчотную прыгажосць.

Калі пра пяшчотнасць, дык чаго варты толькі навумбургскія Ута і Рэгенільдзіс, празаічна гаворачы — дзве красуні ў камені, увасобленыя невядомым скульптарам XIII стагоддзя, дзве жанчыны, што і цяпер зачароўваюць. Першая сваёй строгай красой, а другая — «дачка польскага караля Баляслава Харобрага, адна жанчына, якая тут усміхаецца»,— сваёй усмешкай, што ажывіла, абяссмерціла і камень.

Яшчэ пра пяшчотнасць.

Той самы скульптар, які — «відаць, па веры сваёй» — пажадаў астацца невядомым, у тым самым камені-ракушачніку, нібы дзявочымі рукамі карункі ды карунaчкі, замілавана вывязаў лістоту дубу, клёну, ляшчэўніку... І лістота гэтая ледзь што не шуміць, ледзь не зелянеецца на тонкіх, стрункіх калонах, жыва напамінаючы тую, што за сценамі сабора.

А што да суровасці... можа лепш — строгасці, у велічнай красе трох учарашніх і іншых святыняў, якія мы бачылі, дык мне найбольш, відаць, запомніцца магутная, пашарэлая ад стагоддзяў званіца эрфурцкага сабора. На яе мы, як быццам у самае неба, уздымаліся то простымі, то пакручастымі сходамі, час ад часу выглядаючы на свет праз вокны, то шырэйшыя, то вузкія, як байніцы. Бачылі пад сабой, нібы з самалёта, у дзіцячым здзіўленні, чырвоныя чарапічныя дахі, шэрыя сцены і зеляніну старажытнага горада, а пад саборам, пад гарою, на якой ён узвышаецца,— маляўнічы кірмаш на плошчы, дзе на сталах і ў вазочках капуста, букеты морквы і чырвань чарэшні...

І да абеду, і пасля, да берлінскага вечара, была дарога — бясконцыя змены летняй красы, то палявой, то лясной, што не стамляе ніколі.

---

[1] О ты, мой ягнячы хвосцік!

* * *

Хмарны ўчарашні дзень мы пачалі пазнавата. Глядзелі музеі: «Пэргамон-музэум», з велічным Пергамскім алтаром і «Свяшчэннай дарогай Вавілона», і «Нацыянальную галерэю».

З яе запомняцца:

Менцаль (чытаў пра яго падлеткам, у часопісе з рэпрадукцыямі карцін); Крэмар, стваральнік Бухенвальдскага мемарыяльнага комплексу; Тома, з яго партрэтам сястры Агаты, абаяльнай, простай дзяўчыны; вядомы ўжо Барлах і некалькі іншых, прозвішчы якіх не запомніліся, але ад пейзажаў, партрэтаў і жанравых палотнаў асталося светлае ўражанне.

Напрыклад, «Дзяўчынка ў пярэднім пакоі», відаць, прыведзеная ў багаты дом на службу, каля якое я, здаецца, упершыню так моцна, па-бацькоўску адчуў, што́ гэта азначае — аддаваць сваё дзіця ў чужую сям'ю, на паняверку.

Было б куды бяднейшае ўражанне ад Берліна, каб мы не заглянулі ў гэтыя суровыя, калі не сказаць — панурыя, і велічныя гмахі на «Востраве музеяў».

Хоць і думаецца, што знаёмства з ГДР выйшла ў нас крыху аднабокае, пейзажна-гістарычнае, плюс трохі літаратуры і адзін калгас...

Нічога не зробіш — мы госці. На першы раз дзякуй і за гэта.

* * *

Самая цудоўная, самая міжнародная музыка — дзіцячы смех у заапарку, каля вальера з разгулянымі медзведзянятамі. Жывы, агромністы вянок шчаслівых вачэй, вясёлага шчэбету, які раз-поразу выбухае сярэбраным, сардэчным смехам...

Ажно сам пастаяў, пасмяяўся. Не адзін, у нямецкім дарослым натоўпе.

1969

«У НАС В ГОРАХ...»

* * *

Неяк на Волзе, седзячы пад вечар на палубе, мы з сябрам заспрачаліся, што лепш — ці такое вось шумнаватае ды мітуслівае турысцкае падарожжа, ці дома, у Беларусі, засесці з вудамі над ціхай рэчкай — хоць з месяц на адным месцы?..

Потым, застаўшыся адзін, я запісаў:

«У самалёце або ў верталёце, на брыючым, абматаў бы, здаецца, усю Зямлю не раз, не два, не тры — ва ўсіх напрамках.

Як мама калісьці клубок наматвала.

Тады здавалася: такі ж вя-ліз-ны!..»

* * *

З ранняга ранку хадзіў па ціхім яшчэ Ерэване, сонечным, свежым ад ценю і вады, і гаварыў сам сабе, што ранавата, мусіць, расчульвацца, аднак жа і радасна пазнаваць яшчэ адну краіну, яшчэ адзін народ. Толькі захоўваць яснасць галавы і не разменьвацца на дробязі — на святах гэта трэба памятаць.

Сяджу на скверы, дзе замест кветак — процьма малых і маленькіх фантанчыкаў. Сярэбраныя, гаманлівыя шчоткі вады, даўжэзныя і адна за адной. То нізенька цурчаць фантанчыкі, то вось пачалі булькатліва расці, уздымацца. Кветкі растуць так хутка, дружна толькі ў казках, па загаду нябачнага чараўніка. Пераможная песня вады, яна асабліва да душы ў той краіне, дзе вады мала, дзе за яе, як за жыццё, змагаюцца спрадвеку.

Што мала тут яе — так думалася яшчэ да сустрэчы з фантанамі, калі глядзеў праз акно самалёта на бурыя, голыя горы.

...Гістарычны музей.

Старажытнасць культуры не павінна бянтэжыць: «Ат, што ты ні рабі — няма нічога новага!..» Яна павінна радаваць. Толькі трэба знайсці сваё месца, месца свайму слову ў лёсе свайго народа і, разам з тым, у лёсе ўсяго чалавецтва. Сапраўднае не гіне. Веліч гісторыі кліча і гоніць да сціпласці, а баіцца яе, гэтай велічы, толькі пусты чалавек.

Гэты вось не баіцца. Бачыш, як ён — наш чорны, быстравокі гід — упэўнена, пераканана гаворыць, чэрпае з бездані роднай мінуўшчыны, шчодра дае нам напіцца:

— Калі народ прыгнечаны чужынцамі, тады пачынаецца барацьба за адстойванне роднай культуры. Майстар майстру перадае, і яна...

Я зайздрошчу табе, незнаёмы таварыш!..

...Не трэба саромецца, што на чужой мове ты гаворыш з родным акцэнтам.

У дзяўчыны ці маладзічкі, якая вадзіла нас па музеі Хачатура Абавяна, гэты родны акцэнт гучаў вельмі міла. І дарма яна сарамліва апраўдвалася перад пачаткам экскурсіі. Пра гэта я ёй пасля, калі мы развітваліся, сказаў. Гэта ж не невуцтва, а моцнае карэнне роднага.

...Багацце, раскоша не дадаюць таленавітым людзям абаяльнасці.

Гэта адчувалася ў гарадскім доме-музеі Авеціка Ісаакяна, куды мы прыехалі з Абавянавай вёскі Канакер, з яго прахалоднага каменна-землянога доміка, дзе не экзотыка расчульвае, а беднасць, прастата, жыццё — адно з народам.

* * *

Учора на туманянаўскім пленуме некалькі разоў за дзень, ды на самым высокім трыбунным узроўні, з дзяржаўнымі дзеячамі, палкаводцамі, акадэмікамі і замежнымі гасцямі ў прэзідыуме, паўтаралася от сабе казачка пра сабаку і ката, гісторыя з непашытаю шапкаю.

Гледзячы на партрэт юбіляра, справа і вышэй над сцэнай, на яго разумную, добрую ўсмешку, думаў, што і я мог бы ў зале падняць руку, пайсці на трыбуну і расказаць нашаму літаратурнаму і чытацкаму інтэрнацыяналу, якое шчасце гэтая казка, напісаная калісьці семнаццацігадовым паповічам, дала яшчэ аднаму хлопчыку і яшчэ аднаму бацьку.

У Беларусі, на якую ён, той вясковы паповіч, можа і не разлічваў...

Вось яна — доля сапраўднай літаратуры.

* * *

Канчаецца верасень, а спякота — па-летняму, з самага рання. Былі на гары Эрабуні, каля раскапаных рэштак святыні Халда. Потым ціха стаялі на другім узвышшы над Ерэванам, каля велічнага помніка ахвярам генацыду — турэцкага зверства ў 1915 годзе.

Адзін з замежных, здаецца, сірыйскіх армян, стары, сутулы чалавек, стаяў на каленях перад полымем Вечнага агню, у нашым натоўпе, які ва ўрачыстым, глыбокім маўчанні слухаў жалобную Камітасаву музыку, што выплывае нібы з глыбіняў зямлі, разам з імклівым, стрыманым і страсна гаманлівым полымем.

Другі стары, таксама іншаземец, плакаў каля каменнай сцяны, затуліўшыся ў кут.

Нам шапнулі, што гэта — тыя з нямногіх заходніх армян, каму ўдалося ўцячы ад вынішчэння.

Успаміны, ад якіх звар'яцеў Камітас...

Пасля абеду ездзілі ў Эчміядзін, рэзідэнцыю «каталікоса ўсіх армян», дзе аглядалі сабор, збудаваны ў самым пачатку чацвёртага стагоддзя.

За вокнамі аўтобуса — вінаграднікі, кукуруза. Шчодрае сонца. І бясконцае каменне...

Цудоўны адвячорак у даліне Арарата, за горадам Акцемберан.

Яшчэ адзін велічны помнік, прысвечаны перамозе над туркамі ў 1918 годзе, цэлы мемарыяльны комплекс, узнесены зусім нядаўна. Стылізаваныя каменныя арлы, якія адразу здаліся туркам ракетамі,— быў нават заяўлены адпаведны пратэст.

Граніца адгэтуль зусім недалёка.

А за граніцай, за быстрым Араксам, за бязмежжам даліны — пад самым небам — Арарат. Вяршыня, асветленая сонцам, якое для нас заходзіць, вяршыня, за якую зачапілася і шчасліва прымлела лёгкае, светлае воблака.

Пазней, пакуль мы за экзатычна-багатым, ледзь не на ўсю даліну доўгім рэстараннным сталом елі хлеб гор «лаваш», сонцападобныя памідоры, вострае «лобі», пяшчотны вінаград, пакуль мы пілі глінянымі кубкамі маладое віно і драўляным апалонікам чэрпалі з бяздонных, шурпатых збаноў густы, халодны «мацун», кіслае малако,— над яшчэ ўсё асветленай вяршыняй, над зіхатлівым

шаломам свяшчэннай гары надоўга затрымаўся поўны ціхі месяц.

Што за цудоўная зямля! Як лёгка ідзецца па яе суровай камяністасці, пад небам, усыпаным буйнай жарствой яшчэ ўсё далёкіх планет!..

І яшчэ адзін крывавы неразблытаны вузел нянавісці паміж двума народамі... З армянамі пра туркаў — цяжка гаварыць.

Ды што там Турцыя... У юбілейных дакладах, выступленнях і проста гутарках тут неаднойчы згадвалася і вельмі нядаўняя, калі браць на маштабы армянскай гісторыі, варажнеча паміж народамі Закаўказзя.

У адзін з найбольш складаных тут дзён першай рускай рэвалюцыі паміж варожымі, гатовымі вось-вось абліцца крывёю, армянскімі і азербайджанскімі вёскамі з'явіўся, як небывалы цуд, заяснеў над зямлёй белы сцяг. У руках незвычайнага парламенцёра — «паэта ўсіх армян» Туманяна. Пад агонь, які мог выбухнуць вось-вось, мірыць абдураных рабацягаў паэт пайшоў — як непаўторна гэта гучыць! — «ад вёскі да вёскі толькі ў суправаджэнні двух-трох добраахвотных целаахоўнікаў з мясцовых сялян...»

Белы сцяг — не знак капітуляцыі, а сімвал разумнага міру.

* * *

Зялёная і цеснаватая даліна паміж гор, пакрытых яшчэ ўсё не зусім асеннім лесам, з рэдкай прозалаццю ў густой і мокрай ад начнога дажджу зеляніне. На горы, над якімі раніца, нібыта нехаця палягла-пацягнулася воўначка папялістых, імглістых хмарак.

Пераклікаюцца пеўні. Зрэдку акажацца сабака. Вёска на ціхай ускраіне курортнага горада Дзіліжана.

Стаю на двары пансіяната, яшчэ ўсё сонна-ціхага.

Чую дзіцячы тупат — хлопчык бяжыць па сцежцы паміж дрэў, з гары. Бачу — ужо з чырвоным гальштукам, па-школьнаму. Заўважыў мяне, усміхаецца.

Зноў успамінаю Расула Гамзатава. Як толькі ён ідзе на трыбуну любога вялікага сходу, я заўсёды чакаю, упэўнены вопытам, што і яшчэ адно сваё выступленне тоўсты, вясёлы гаварун пачне звычайна і для яго, таленавітага, шаблонна:

— У нас в горах...

Успомніў я гэтую гістарычную фразу ўчора ўранні, у Кіравакане, калі мы пераселі з цягніка ў аўтобусы і пацягнуліся, павіліся даўжэзнай вужакай машын па серпантыне бадзёрай, насцярожанай і страшнаватай горнай дарогі. У Туманянаў родны Дсех — высакагорнае сяло, гняздо паэта.

«Не, ты не маніш, аварац,— па-ранняму свежа думалася мне.— У вас у горах, няхай сабе не ў Дагестане, а ў Арменіі, і сапраўды прыгожа!..»

Захапляюць —

і горы непрыкрыта-суровыя, бурыя, са скальнымі абрывамі, са струпамі камення, якое, здаецца, вось-вось пакоціцца з-пад неба на дарогу;

і горы, пакрытыя лесам, багатыя, цёплыя, таямнічыя;

і раскінутыя на схілах, у далінах і на раўнінах плато чырванадахія каменныя вёскі;

і рэкі з нервова-імклівай, шумнай і нібыта мыльнай плынню...

Я пралятаў над сонечна-снежнымі хрыбтамі Каўказа і Гіндукуша, дыхаў гордым паветрам гісарскіх і карпацкіх пераваласў. Я бачыў Арарат. Здалёк, як светлую мару, якая таксама здаецца часамі то блізка, то яшчэ бліжэй. Я трохі ведаю горы, і я іх люблю, я іх бачу перад сабою цудоўнай загадкай, аднак...

Аднак найпрыгажэйшае ў горах, як мне здавалася ўчора,— дзеці.

Ты тут заўсёды над нечым, над некім вышэй — не трэба і на трыбуну ўздымацца, каб паўтарыць за Расулам ягонаю фразай:

— У вас у горах, таварышы, цудоўныя дзеці!..

Яны віталі нас на дарогах, на вуліцах і на плошчах, пляскалі безліччу маленькіх далоняў, махалі агеньчыкамі гальштукаў, смяяліся і радасна крычалі. Як быццам мы — бог ведама што, як быццам наш праезд... Што ж, наш праезд — гэта з'ява іх свята, усенароднага, на здзіўленне і зайздрасць. Мы жартавалі, што дзецям такое маханне і крык — лепш, чым сядзець за партай. Ды гэта няпраўда, гэта не ўсё... Зрэшты, як бы там ні было, а столькі дзіцячага смеху, а столькі чыстых вачэй. Не трэба нават іншую мову разумець — мова дзяцей здаецца зразумелай, як птушыны спеў.

...Над мокрым лесам гор, над аблачынамі імглы, ужо

гатовай знікнуць, заяснелі напалам усходу хмары і, над хмарамі, чысты блакіт.

Хлопчык, які нядаўна бегаў, тупаў за мною, пакуль я, стоячы, пісаў у блакноце, у школу пойдзе на дзевяць. Цяпер восем, а ён ужо з гадзіну на нагах. Чорны, вялікавокі смехунок, якому без дапамогі бацькі, таксама чорнага, ціхманага вартаўніка гэтага пансіяната, цяжка было адказаць па-руску на маё пытанне: «А чаму ты не ў школе?» Я падняў хлапчука пад сагнутыя і да бакоў прыціснутыя локцікі — вы-со-ка над зямлёй і, пад шчаслівы смех яго, зноў успомніў учарашняе мноства дзяцей і ўчарашнія сен-ты-мен-таль-ны-я слёзы, што так і прасіліся, як ты ні бараніся ад іх.

Успомніў таксама і выступленне Іраклія Абашыдзе на пісьменніцкім з'ездзе 1967 года. Словы яго пра слёзы Горкага, калі той з трыбуны Першага з'езду савецкіх пісьменнікаў глядзеў на піянераў, што віталі з'езд.

«Я не разумеў тых яго слёз, хоць быў у той час, трыццаць тры гады таму назад, значна лепш, чым цяпер, падкаваны тэарэтычна. Цяпер я іх разумею. Відаць, для таго, каб што-небудзь зразумець, патрэбны духоўны вопыт, духоўная спеласць».

Радасна ўражаны гэтымі словамі, я ішоў па Краснай плошчы, з пасяджэння ў гасцініцу, убачыў перад сабой, у нашым пісьменніцкім натоўпе, Абашыдзе, дагнаў яго — пажылога, здаравеннага, нават нібы панурага з выгляду акадэміка — і падзякаваў за сваё хваляванне.

...Пішу гэта на верандзе.

А нізам зноў прабег, пратупаў хлопчык, з усмешкай гледзячы на мяне.

Сонца ўстала над горамі, а хмары так і не сышлі — заігралі іншымі фарбамі, весела растрасліся паміж зялянінай узбоччаў даліны.

Яблыкі падаюць з яблыні на асфальт і самі бягуць па адхоне дарогі.

За прымітыўнай і па-нашаму, па-вясковаму празаічнай агароджай з жэрдачак стаяць цяляты. Бурыя, з настаўленымі светлымі вушамі, з вільготнымі пыскамі ў белых рамачках святлейшай поўсці, яны глядзяць на мяне з наіўнай, тупаватай цікаўнасцю — сябры і майго маленства.

У росным голлі спакойна, не спяшаючыся, даспяваюць вялікія зялёныя грушы.

Сяды-тады паміж лісця ападзе, заіскрыцца перад сонцам кропля расы.

Хлопчык з гэтай цудоўнай даліны быў, напэўна, учора на туманянаўскім свяце ў вялікім высакагорным сяле. Бачыў я ўчора такога. З рукой у мамінай руцэ ішоў ён у царкву (ператвораную ў этнаграфічны музей), дзе служыў калісьці вясковым святарам бацька вялікага армяніна, «благороднейший человек», як называў яго сын. Хто ведае, кім ён будзе, той учарашні хлопчык, якіх вышыняў дасягне. Аднак з рукой у мамінай руцэ — няхай сабе такой карэлай ды патрэсканай — хлопчыку вельмі нядрэнна...

Мой хлопчык, сённяшні, пайшоў нарэшце ў школу: яго не чуваць.

Замест пеўняў і сабак у даліне, дзе вёска і дарога, загаварылі маторы.

* * *

«...Но почему тебя пережила любовь моя?»

Па-ўсходняму гэта гучыць зусім не сентыментальна.

Тут, на гары Мтацмінда, над раскошнай панарамай сонечнага Тбілісі, у які мы прыехалі прадаўжаць туманянаўскі юбілей, тут, каля магілы Грыбаедава, мне ўспомнілася іншая трагедыя і іншы надпіс.

У мнагадзетнай і небагатай удавы ўтапіліся ў касавіцу, купаючыся позна ўвечары, дзве старэйшыя дачкі, работніцы і красуні.

Нядаўна, праз трыццаць з лішнім гадоў пасля таго здарэння, ходзячы пад старымі соснамі тых, прастрэленых сонцам і ветрам, могілак на гары, я набрыў на шэры, самшэлы помнік. На ім, пад заржавелым чыгунным крыжам, абавязковымі літарамі ЗПРБ (здесь покоится раб божий), пад апошнімі біяграфічнымі дадзенымі не аднаго, як звычайна, раба, а дзвюх божых рабыняў стаяць два беларускія радкі:

Ой вы, сосны, не шумеце,
Маіх дочак не будзеце.

Ярка ўявілася — цяпер, у Грузіі, — як тая маці бабскаю справай, у цемры свайго беспрасветнага гора, запрагала каня, скрыпела коламі па каляінах, таргавалася з местачковым умельцам і нарэшце, сышоўшыся на цану,

дала яму пакамечаны ў хусцяным вузельчыку і распрастаны непаслухмянай рукой лісток паперы. З вучнёўскага сшытка, у клетачку ці ў дзве лінейкі. Папрасіла майстра выдзяўбаць добра ўсё — тыя ўсе літары і гэтае яшчэ, чаго другія не пішуць. А ён за лішняе не ўзяў, толькі зірнуў на яе, узняўшы вочы ад радкоў, напісаных няўпэўненай рукой адной з дзвюх меншанькіх, што яшчэ «бегаюць у школку». Напісаных пад маміну дыктоўку.

Сама прыдумала?.. Пачула гэта калісьці?.. А што — не ўсё роўна?..

Дзевятнаццацігадовы юнак, я тады, у далёкай даверанснёўскай рэчаіснасці, запісаў сабе новую тэму апавядання. І, як многія іншыя тэмы, не вырашыў яе, нават і не пачаў, хоць пачуцці і хвалявалі мяне. Асабліва ў той ліпеньскі вечар, калі мы, моладзь трох вёсак, неслі па вузкай, калматай дарозе дзве труны, калі мы апускалі і закопвалі іх у адной шырокай яме пад соснамі — і тады ўжо старымі. І тады, і доўга яшчэ я не ведаў, што мне рабіць з маім хваляваннем...

І вось калі, вось ажно дзе яно адгукнулася ў сэрцы.

* * *

Нечакана, міжволі ўявілася наша Зямля, акружаная безліччу пастаянных успышак — бясконцымі зменамі адзінак і пакаленняў.

З мноствам людзей, блізкіх, знаёмых і проста бачаных за маё паўстагоддзе на трох сяк-так абжытых мною кантынентах, з мноствам вядомых па кнігах і карцінах, па музыцы і кіно,— рэальна і паэтычна ўявілася — не перадаць...

І адно пранізвае гэтыя ўспышкі, гэтыя змены — тое, што астаецца, што памнажаецца, імя чаму — набытак чалавецтва, яго гісторыя, яго маральны вопыт, яго несмяротнасць.

1969

ПРЫЗНАННЕ

...Званы над каўнаскай плошчай, што вельмі пасвойму вызваньваюць украінскі «Рушнічок» і неапалітанскую «Санта Лючыя». Першы снег пад нагамі, пер-

шыя сняжынкі ў ціхім паветры лістападаўскага поўдня. І ад гэтага звону, і ад белай пяшчотнасці на нас сышла ледзь не дзіцячая радасць жыцця, спалучаная з вопытам, болем і сумам пражытага за многія гады. Так мы стаялі — некалькі беларусаў, літоўцаў, рускіх, украінцаў, латышоў — каля магілы Саламеі Нерыс. Зняўшы шапкі, пад гукамі зачараваных званоў, у нячутнасці малапрыкметных, гулліва-павольных сняжынак.

Сонечны гоман балтыйскай хвалі. Пуховыя дзюны Ніды. Вольны разгон сучасных магістраляў. Велічнае маўчанне красамоўнай гісторыі — Тракайскі замак над азёрамі. Заводы, электрастанцыі, новыя дамы, якім не брыдка побач з гмахамі мінулага. Шырокі, быстры брод лясное Дубісы, на беразе якой — вядро з дробным уловам, а далей — чысты, ціхі хутарок, дзе мы начавалі, дзе нас, людзей падарожных, прыгрэлі нявымушанай прыязнасцю.

Спакойна-паўнаводная, сонечна-мудрая плынь народнай эпапеі Данелайціса, што так натуральна, па-сваяцку нагадвае нашу «Новую зямлю».

Жалобная Маці Пірчупіса, смутак якое так горка, глыбока пераклікаецца з болем Бацькі, на руках якога забіты фашыстамі сын,— пераклікаецца з нашай Хатынню, сімвалам пакут і мужнасці народу-партызана.

Светлыя вочы вясковай работніцы, літоўскай дзяўчыны, у нацыянальным уборы якое так многа ад жыццядайнай зеляніны родных палеткаў, а ў песні пра рамунэле-рамоначкі так многа і нашай спрадвечнай, непераможнай сардэчнасці.

Песня Чурлёніса, песня жыццю, цудоўна заключаная ў цесныя рамкі яго жывапісных шэдэўраў. Звонкія пераліві казачна яскравых вітражоў. Слова паэтаў і празаікаў, вобразы кіно — сведчанне зайздроснай велічы душы народу, толькі колькасна невялікага. Шчырасць друга, з якім пры сустрэчы можна пагаварыць пра ўсё. Звычайная ветлівасць — у магазіне, на вуліцы, у шавецкай майстэрні — штодзённая празаічная ветлівасць, што памагае ўваходзіць у светлы настрой...

— Ну, што ты пішаш? — спытаўся ў мяне пры сустрэчы таварыш, калісьці мужны партызан, цяпер выдатны лінгвіст і рыбак з паэтычнай душой.

— Сёння павінен напісаць для літоўскай газеты. Слова прызнання, ці як тут сказаць...

— Я напісаў бы, браце, так. Колькі чаго перажыта разам за столькі стагоддзяў. Цяжкага, страшнага, светлага перажыта. А вось жа няма ў нашай народнай творчасці — і ў беларускай, і ў літоўскай — ні ў песнях, ні ў казках, ні ў прыказках ані слоўца злоснай кплівасці адзін з аднаго, ані якой-небудзь нянавісці, варажнечы. Здорава?

А што ты думаў — і здорава.

Будзь жа благаслаўлёная, Літва!

1970

ЯК ТУТ СКАЗАЦЬ ЯСНЕЙ?

Рыжскае ўзмор'е. Люты. Разам з намі, вельмі нямногімі літаратарамі, адпачываюць тут, у пісьменніцкім Доме творчасці, «латвійскія аграрыі», пераважна жанчыны і маладыя дзяўчаты. Аграномы, даяркі, бухгалтары...

Яны сабраліся сюды з усіх канцоў сваёй рэспублікі, ва ўспамінах сваіх, у розумах, у сэрцах сцягнулі ў гэтае месца над морам столькі таго цікавага ды рознага, што я магу толькі цьмяна, прыблізна ўяўляць, ведаючы Латвію больш па кнігах, чым непасрэдна.

Каторы дзень прыходзіць, вяртаецца думка пра іх асабістыя светы, якія за адзін раз непрыблізна ўбачыць не зможа нават багатае, яркае, грунтоўна падмацаванае веданнем уяўленне.

А гэта ж так цікава — гэты сціск нябачных промняў іх дарог і сцежак у адно месца, сюды, у нашы жоўтыя белавокныя домікі, у вялікую, светлую сталовую, дзе мы тройчы ў дзень сустракаемся ў поўным складзе.

А потым будзе разбег ад цэнтра, як выбліск промняў ад сонца, раз'езд ва ўсе канцы іх «зялёнай зямлі» — у свае хаты, за свае сталы, на свае падушкі...

Як гэта цікава, і як няясна я пра гэта гавару!..

1971

ШТО НЕАБХОДНА

Справа не ў тым, што я пабываў ужо ў Канадзе або ў Індыі, у Карэліі ці на Далёкім Усходзе. Вось я,

глядзіце, быў, вось я што бачыў... Справа ў тым, каб усюды знаходзіць тое, пра што неабходна сказаць.

Што шчасце наша, наша мара і мэта — у разумным яднанні, як бы ні цяжкі быў шлях да гэтага.

1971

А ЯНА ЎСЁ ШУМІЦЬ...

Лістападаўскі ранішні прыцемак.

Такая цішыня, што і сосны маўчаць, і Нёман, здаецца, стаіць. Уражанне гэтае падмацоўваецца адлюстраваннем сасновай грады з таго берага,— яно дастае да палавіны ракі. Але, пастаяўшы даўжэй, пачынаеш заўважаць, што на адлюстраванні тым сунецца наперад плынь. Так вось на цёмным фоне за акном лепш заўважаецца — спыніўся дождж зусім ці яшчэ ўсё цярушыць.

Злева, на тым беразе, перашэптваюцца дзікія качкі. Справа, зводдаль чуецца грудное, сытае ўсхрыпванне трактарнага матора. Проста перада мною цінькае сініца. Ажно не верыцца: няўжо яе адтуль чутно?..

«Хораша тут!» — і за мяне сказаў бы хтосьці харошы, каго мне тут не хапае.

А я — замест яго — запісваю гэта амаль што вобмацкам, яшчэ ўсё ў паўцемры, стоячы ў соснах пад абрывам.

Метраў дзвесце, не болей, памалу прайшоў, а вось як хутка пасвятлела. І Нёман крануўся, і лес прамовіў паасобнымі соснамі.

І ніколі гэта не перастане быць новым, хвалюючым — як нараджаецца яшчэ адзін наш дзень.

* * *

Малы вясковы хлапчук, да слёз нарагатаўшыся:

— Ай-ёяч-кі!.. Ой, прыйдзе такая смяшлівая мінута, што і не ведаеш, як яе пераЖыць!..

Ён у гэтым пайшоў па бацьку, чалавеку вясёлым і вострым на слова. Бацька той быў, аднак, і шкодны, яго не любіла амаль уся вёска. Але адмоўнага ад бацькі малы яшчэ не ўзяў: ён і не краў, і не крыўдзіў слабейшага, і не сведчыў на судах за чарку, а бацькава весялосць і дасціпнасць, у сыне памножаная на дзіцячую чысціню, усім на вёсцы падабалася.

Яго «ай-ёяч-кі!» — праз нейкіх сорак год — я ўспомніў пазаўчора ў лесе над Нёманам, каля ўскраіннай вуліцы гарадка.

Друскеніцкі хлапчук бегаў з двума маладымі сабакамі, ужо не шчанюкамі, але яшчэ і не дарослымі. Рагочучы, хлопчык упаў на панылую траву, і чорныя сабачыя падлеткі то тузалі яго за вопратку і ўсцешана гаўкалі, то скакалі цераз яго адзін за адным, страшэнна радыя ўсёй гэтай валтузні.

Я прыпыніўся, любуючыся, а потым сказаў яму голасам клапатлівага дзеда:

— Устань з сырой зямлі, а то прастудзішся.

— А я хачу забаўляцца! — адказаў ён, сеўшы паміж сабачкамі, якія на момант змоўклі.

— Ну то і забаўляйся, бегай.

Малы ўсхапіўся, хутка і спрытна пабег, са смехам уцякаючы ад сабачак, якія гналіся за ім, па-свойму, брэхам рагочучы.

Гэтых падлеткаў — даўнейшага, з мае вёскі, і пазаўчарашняга, я вось успомніў, чытаючы Чорнага. Калі спыніўся на сказе, на першы позірк звычайным і нават не надта зграбным:

«Маленства было моцнае і ў абладзе сваёй хацела мець радасці ўсяго свету».

І хочацца дадаць:

Няхай жа мае! На ўсім свеце.

* * *

Нізам — парывамі — шум, пераважна сасновы. Палосы і плямы сонца. Яшчэ ніжэй, пад абрывам, ціхі і велічны Нёман. А ўгары, над усім, што навокал,— светлыя, лёгкія воблакі. Сонечна, хутка нясуць кудысьці вялікую, векавечную цішыню.

Іду і час ад часу прыпыняюся.

Масток над рачулкай, якая булькоча ў неглыбокім яры. І ўжо да чарнаты сухую, і яшчэ зеленавата недасохлую альховую лістоту паддзімае парывамі нізкага ветру, і, як шпакі на пожні, яна падлятае і зноў садзіцца, аціхаючы, да наступнага неспакою.

Зноў з-паміж хмарак выядрылася сонца, і сосны на высокім беразе паклалі на прывялую траву і сцежкі доўгія, грунтоўныя цені сваіх магутных ствалоў. Строгую, чорную нерухомасць кожнага з гэтых адбіткаў лёгка

абмахваюць рэдкія і ажурныя цені ніжэйшых лапак.

Ад сухой галіны каля ствала застаўся толькі кароткі абломак. Дзяцел дзяўбе яго і — у моманты поўнай, бязветранай цішыні — ствол высачэннай сасны гудзе, нібы пусты.

Куст маладзенькіх бярозак. Яшчэ трымаецца і золатам трымціць на іх апошняя лістота. Як нейкі сцяг наіўнага супраціўлення.

Сакавіта густая, моцная зеляніна соснаў прысадзістых, разлапых. Ажно памацаць хочацца, як нейкі — буйнай вязкі — світар.

* * *

Раннім ранкам, бязлюдным і непагодлівым, хадзіў па мокрых плітах панеляў і сам сабе, амаль уголас чытаў на памяць вершы Пушкіна. Тое, чаго ніколі не вывучаў па-школьнаму, што адлажылася ў душы само, даўно і назаўсёды, што час ад часу вяртаецца светлай уцехай і надзейным падмацункам.

А ў памяці гучаць два нядаўнія канцэрты: убачаны па тэлевізары гуцульскі і мясцовы, літоўскі, у клубе нашага санаторыя.

Веданне ўкраінскай мовы дапамагло мне тады яшчэ раз перажыць красу чароўнай Верхавіны, дзе я калісьці быў. Мовы літоўскай не ведаю, у песнях яна ішла для мяне таксама за музыку. Гучанне слоў, уплеценае ў шматгалоссе інструментаў, напамінала і Нёман у сасонніку, і рунь ды сцежачку на ўзлеску, і драўляны домік Чурлёніса, дзе і з магнітнай плёнкі, і з рэпрадукцыяў яго карцін выпраменьваўся гімн жыццю...

Абодва канцэрты былі маладзёжныя.

Хлопцы такога ўзросту апошнім часам здаюцца мне асабліва сімпатычнымі па той прычыне, што і мой адзіны сын таксама ўжо становіцца з падлетка юнаком. А сёння хлопцы напомнілі мне і маю маладосць.

Ясна, што не анёлачкі яны, каб імі толькі любавацца,— і ў іхняга ўзросту ёсць свае віны і пакуты, гэта я ведаю па колішнім сабе. Ды не пра тое песня: яна — пра паэтычны свет юнацтва, у тым ліку і майго, яшчэ не абцяжаранага гадамі памылак і расчараванняў.

Ідучы па мокрым тратуары, я жыва ўспомніў, як добра хадзілася ўранні за плугам, у палявой раздольнай адзіноце, як я тады маліўся вершамі і песнямі вялікіх. Ліш-

не не дзелячы іх на рускіх і беларусаў, палякаў і ўкраінцаў, немцаў і англічан, слова адных прымаючы ў непасрэдным гучанні, другіх праз мову іншую, у перакладзе.

Цяжка часамі ішлося тады да роднага, бывала і так, што ледзь не з адчаем трымаешся за яго ў блытаніне абставін і поглядаў.

І заўсёды яно памагала — шчырае, мудрае слова вялікіх.

Яно мяне грэе і сёння. Сваёй непераможнай, чыстай маладосцю.

* * *

Пахмурны ранак. Самотны парк.

У дробным цярушэнні мокрага сняжку дрэвы на крутых, высокіх схілах абапал рэчкі,— алешнік, вербы, ліпы, бярозы,— стаяць маўкліва, поўнасцю падрыхтаваўшыся да зімы.

Уздоўж асфальтавай дарожкі весела бяжыць літоўская пявуння Ратніца.

Калі стаць тварам да яе вышэйшага берага, на вяршыне якога ў голым ліпавым голлі лапушыцца цьмяна-зялёнымі лапамі некалькі соснаў,— прыпамінаецца клавіятура небывала шырознага, гаманлівага піяніна. Пяе нягучная, жывая музыка, як быццам аднастайная, але ж і не, далёка не. Справа, на каменным парожыстым спадзе, рэчка шуміць, булькоча, іграе адно; злева, разліўшыся на чыстай водмелі,— другое...

А ўжо да Нёмана, з-пад пукатага моста, яна падкрадаецца моўчкі, ласкава, пакорна.

...Зноў раніца і цішыня.

Рэчка пяе, вядома ж, сама, толькі нагадвае мне піяніна.

Аднак жа так нагадвае,— вось і яшчэ раз ярка паўтарылася,— што хочацца расставіць над ёю рукі і пальцамі перабіраць — як захмялеламу ад музыкі, ці што...

Пастаяў і над Нёманам, спусціўшыся пад абрыў.

Якая б не была навокал рань, якая б не ляжала над ім цішыня, Нямунас робіць сваю работу жыцця. Спрадвечную. Добра сказана ў Хікмета: «Речка, текущая вместе с форелью». Цеплаходзікі, баркі, плыты тут ужо не плывуць: вось-вось зіма, гэта яна спазняецца. Нёман плыве з нябачнымі самамі, шчупакамі, язямі...

Воддаль — ціхі паром. З першымі пешаходамі з таго боку, дзе вёска і хутары. Нібы дэсант — так асцярожна падкрадаецца паром.

Далей за ім — туманец над вадою, а каля крайніх домікаў у соснах — рэдкія агні.

...Нарэшце — першы снег!..

З панеляў ён яшчэ не змецены. Яшчэ не выключаны ліхтары, і ён цярушыцца ў святле і на зямлі іскрыцца — радасна.

Перада мной па белі сцелецца адзін толькі след. Хтосьці адзін парадаваўся раней. Іду па гэтым следзе так, каб левай нагой ступаць пры той правай, а правай пры левай. Нехта трэці будзе ісці і падумае: «Во, якія ў кагосьці няроўныя ногі!..» І смешна будзе яму, чаго добрага. Пры адной, вядома, умове,— калі і ён выдатна адпачыў пасля ўчарашняй плённай стомы, калі і ён настроены так молада і светла.

Сваім штораннішнім маршрутам я дайшоў да другога — не каля Нёмана, а ў цэнтры Друскінінкай — моста над Ратніцай. І калі па некранута белых сходах спусціўся на таксама белую дарожку над вадой, само з душы папрасілася:

— Ах ты, мая!.. А яна ўсё шуміць ды шуміць!..

1972

СЛУЖЭННЕ

* * *

Успомніў старую ў аўтобусе, на пыльным гасцінцы родных мясцін. Як яна ні з таго ні з сяго развязала чыстую белую хустку і пачала частаваць пасажыраў вялікімі чырванабокімі яблыкамі.

Яны — нібы кветкі, нібы агеньчыкі засвяцілі. Яна — разумее іх прызначэнне: даваць людзям шчасце, народжанае з працы.

А можа радасць яе прасцейшая? Скажам, доўга ішла палямі, вельмі стамілася і ўжо нават не верыла, што аўтобус той будзе, што ён спыніцца на пустым скрыжаванні яе прасёлка з гасцінцам, возьме яе... А ён спыніўся і ўзяў!

Не, не ў гэтым прычына яе дабраты.

А ў чым жа — у натуры, у разуменні жыцця — у чым?

Было гэта... аж дзесяць год таму назад. Цяпер тыя яблыкі прыгадаліся ў нейкай сувязі з яркімі кветкамі маку, якія ўбачыў праз акно аўтобуса ў гародчыку перад светлаю хатай.

Чаму гэта не проста ўспамінаецца, а хвалюе?

Перадаваць другім такое адчуванне радасці, красы жыцця, любові да яго — няўжо гэта не сапраўднае мастацтва, няўжо ў мяне ёсць яшчэ і такія сумненні?

* * *

Над быстрай Шчарай, у пакойчыку з акном на сосны, пясок ды мох пад імі, чытаю прозу Гётэ. Перад сном. Усё, што за маім асветленым пакоем, уяўляючы.

Прыехаў сюды пазаўчора, а ў вачах яшчэ ўсё маладзенькія рабінкі ў сонцы, абапал бруку наваградскага гасцінца, на зеляніне прысадаў, каля жоўтага ды зялёнага поля...

Чаго ты прыстаў да іх, што ты ўбачыў тут за апору, за грунт для жыцця, для сэнсу яго, для вечнасці?

І сапраўды — для жыцця, для радасці яго, няспыннай радасці вечнага абнаўлення, вечнай надзеі на лепшае заўтра, вечнай упэўненасці, што яно прыйдзе. Сапраўднае чалавечае заўтра.

* * *

Цёмны і золкі вечар. Спыніўся, каб паслухаць радыё, што грыміць з двара воінскай часці і, трохі слабей — за касцёлам, у гушчы дамоў.

Зусім звычайная гэта рэч, і неяк дзіўная разам з тым, што на ўскраіне соннага гарадка, над трыснягом халоднага балота, у голлі сумных дрэў два гучнагаварыцелі разносяць жывы, цёплы голас пісьменніка, які расказвае пра свае творчыя планы, а потым чытае новае апавяданне.

Ён цяпер госціць у мностве гарадскіх кватэр, вясковых хат, па ўсёй нашай вялікай краіне і за межамі яе. Ён вось — голасам — цепліцца і пульсуе ў паветры з усімі сваімі чалавечымі, і толькі яму ўласцівымі, уладзімірскімі інтанацыямі, ён гаворыць з мільёнамі, і ён так блізка ад мяне. Нічога, што асабіста мы з ім толькі знаёмыя — я люблю яго кнігі, і я вось пастаяў пад дрэвам, на слоце, паслухаў...

З нейкім наіўным, ці што, хваляваннем, з думкай пра нашы правы і наш абавязак — так вось грымець над зямлёю.

* * *

Машына пыліць паміж голых асенніх палёў. Спявае радыё. Поўная маладога шчасця і мілай грацыі польская песня пра тое, як дзяўчынка ішла па лясочку ды спаткала паляўнічага.

«Стралочак мой, мілочак мой, як жа я табе рада! Дала б я табе лустачку хлеба з маслам, але толькі што з'ела яе сама!..»

І цудоўны — без слоў, як жаўранкава песня,— прыпеў, на цэлы куплет — «тра-ля-ля»!..

Еду ад добрых людзей, стомлены шчырай гасціннасцю.

Трохі залішне расчулена думаю, што, можа, я і нічога не варты, аднак, калі музыкай слова пакіну такое вось «тра-ля-ля»,— некаму будзе таксама радасна.

Паходжанне гэтай радасці многія не змогуць вытлумачыць, але — такое бяды. Я ў ёй схаваюся, у людской радасці.

* * *

Што гэта робіцца з памяццю?.. Гадоў ужо з дваццаць я памятаю сон — штосьці наўздзіў прыгожае ў маім жыцці. Успамінаю гэты сон. Нядаўна нават перасніў яго яшчэ раз... Дзіўна!

Дваццаць гадоў таму назад жыў я, можна сказаць, абы-як. І вось тады сасніў, што мне, замест майго катуха, прапануюць кватэру.

Ды не кватэра помніцца з таго сну, а толькі адзін пакой. Куткавы, ценявы, з акном у стары сад. Там будзе мой зацішны, мой удачлівы кабінет!..

Даўно ўжо ёсць у мяне і кватэра, і свой, асобны рабочы пакой. Праўда, з акном на ўпарта і нязменна сумны дах другой камяніцы. Але вялікі, зацішны, з любімымі кнігамі.

Чаму ж мне помніцца, нават зноў сніцца тое акно ў цяністы сад?

Ад тугі па зялёным, па сонечным?

Ці ад тугі па няўлоўнай удачы?..

* * *

Мае найранейшыя творы не засталіся, не выжылі. Але ж дагэтуль засталася ў памяці радасць працы над імі.

Часамі нават нібы ўспамінаецца, што вось было ў мяне... здаецца, вельмі маленькае, ды вельмі ж ёмкае, светлае апавяданне, якое дало мне вялікую радасць ствараН-

ня, дало надзею, упэўненасць, што буду пісаць. Дало, а само кудысьці прапала... Дый невядома, ці наогул было. Хоць радасць тая і ўспамінаецца як сапраўдная.

Былі ў тым апавяданні нейкія вельмі скупыя і яркія, вельмі трапныя і каштоўныя словы, куды дакладнейшыя і значнейшыя за тыя, якія ёсць у маіх ранніх надрукаваных творах. Былі? А можа не было? Можа і не. Я памятаю іх як у шчаслівым, але невыразным сне, дзе тыя словы — больш музыка, чым жывапіс. І гэтая музыка — мая першая радасць авалодвання словам — не толькі была тады, але, як вясёлае, чыстае рэха, паўтараецца часта і сёння.

Толькі ж ці часта?

Каб жа часцей!

* * *

Двойчы праходзіў каля адной старэнькай хаціны. У агародчыку перад хатай стаяла бабуля, таксама спрадвечная. Стаяла, калі я ішоў па вёсцы ў адзін канец, стаяла, калі вяртаўся. А вёска доўгая. І я не вельмі спяшаўся.

Побач з бабуляй, каля не вельмі ўжо відушчага акна,— сакавіта-зялёны куст. Можа я не пазнаў бы за нейкіх пяць крокаў, а то і не пацікавіўся б, што за куст, але на ім цвіла ружа. Толькі адна.

І вось яна мне помніцца.

Нават нагадала васняцоўскі «Скіт» — лясную цемру і светлую кропку агеньчыка, які гаворыць так многа.

Пра скупасць мазка.

* * *

Позняя восень. Цёмная ноч. І не спіцца.

Уяўленне настойліва малюе мне, падсоўвае, мяняе краявіды — ва ўсёй шматколернай красе. Я не ўспамінаю іх, убачаныя калісьці,— яны з'яўляюцца па загаду, па жаданню майму — новыя, цудоўныя, жывыя. Магчыма, яны падсвядома манціруюцца з успамінаў, з розных кавалкаў у адно? Не ведаю. Яны іграюць усімі барвамі жыцця, яны хвалююць, і мне... так добра ад гэтай бяссонніцы.

* * *

У Спаскім-Лутавінаве.

Блукаў па парку, выходзіў у поле. Пад пошум залатой лістоты ўгары, пад шамаценне яе пад нагамі, гледзячы ў загадкавы гушчар, а пасля на прасторы парэзаных ярамі ды падвяселеных пералескамі палёў думалася — як быццам сумна, нават трохі абыякава:

Што ж, зямля — і тут як зямля. Апяяць яе толькі трэба як след. *Урабіць словам.*

Ён гэта і зрабіў.

Таму вось мы і ходзім, і любуемся.

* * *

Учора даволі доўга і горача спрачаліся пра старое і новае ў мастацтве слова.

Ніяк не магу зразумець, чаму, напрыклад, стыль Чэхава і Талстога «аджыў»... Калі яны — вяршыні светазарныя, дык промні іхняй велічы падаюць зверху далёка ў мінулае, беручы адтуль, і далёка ў будучыню — даючы. Калі такія пісьменнікі — з'ява эпахальная, дык няўжо іх стыль — *шчыра, проста і каратка* — састарэў і трэба ад яго «ўздымацца»?

Вечны крытэрый: калі ёсць што сказаць, калі хочаш, каб цябе зразумела, каб табе паверыла як мага больш людзей,— мудрагеліць не будзеш.

Вечнае не старэе.

* * *

«Пакуты слова». У паняцце гэтае трэба ўключыць іменна тыя пакуты, калі мне хочацца працаваць, а я не магу. Бо якія ж гэта пакуты, калі працуеш?

* * *

«От избытка сердца говорят уста».

Успомніў гэта ў рэдакцыі, спрачаючыся пра майстэрства, а потым успамінаў у дарозе, у зялёным тунелі Брэсцкай шашы.

Як гэта правільна сказана! І якія там могуць быць «уста», дзе няма «избытка сердца»?

Тут, да евангельскага, падыходзіць і горкаўскае: «Много сердца — лучшее средство писать хорошо».

* * *

Чытача не ашукаеш. Калі ты любіш, што любіш, па-сапраўднаму, а ненавідзіш таксама на ўсю душу, калі ты ўкладваеш у тое, што пішаш, усё, што маеш найлепшага, калі робіш гэта натуральна, шчыра, без усякай задняй, нізкай думкі,— чытач гэта бачыць, ён прымае тваю руку, працягнутую на дружбу.

Наколькі што будзе ў тэксце, наколькі у падтэксце — гэта ўжо, здаецца, не заўсёды ў нашай уладзе. Але гэта *павінна быць,* гэтым павінен дыхаць твор, і гэтага не падробіш. Шчырасць — толькі яна будзе аддаць, і толькі яна — галоўнае.

* * *

Пішучы пра другога, не бойся быць самім сабою. У Ралана, напрыклад, з яго сярэдневяковым Бруньёнам, гэта выходзіць вельмі і вельмі нядрэнна.

* * *

Пераглядаў ранейшыя блакноты, думаючы, што ўжо зрабіў калісьці такі ці падобны запіс. Не знайшоў яго, і таму пішу, бо ўжо дзён некалькі думаю пра гэта, хачу кагосьці спытаць:

— Вас когда-нибудь били по обнаженному сердцу?..

Ці чуў гэта дзесьці, ці чытаў (бо і думаецца па-руску) — не ведаю, не памятаю. Але гэта апошнімі днямі — вельмі маё...

Вось што такое «лірычная проза».

* * *

Прыглядаўся да сваркі вераб'ёў у горбе бярозавага вецця каля плота.

Радасна ўспомніў другое прадвесне — ажно трыццаць трэцяга года. Той час, калі я захапляўся народны-

мі апавяданнямі Талстога — першага, хто мяне навучыў па-сапраўднаму любіць жыццё, працу, простых людзей.

Улетку таго самага года, упершыню прачытаўшы «Ці шмат чалавеку патрэбна зямлі», назаўтра, у полі, доўга глядзеў на аўсяныя мэндлікі і глыбока, назаўсёды адчуў, што пісаць трэба толькі для простых, працоўных людзей.

* * *

Калісьці нехта выдумаў сякеру, песню, казку... Сам застаўшыся безыменным. Калісьці кітайскія літаратары пускалі ў жыццё свае творы без подпісу, ананімна.

Чытаў я пра гэта ў юнацтве і недаўмяваў. А цяпер ужо нібыта пачынаю разумець... Нядаўна нават усцешыўся, сустрэўшы ў Галчыньскага:

«Працуйце — цудаў няма».

Гані мяне, доля, ад перакатных радасцей капрызнай славы да зямнога, ціхага шчасця вялікай, патрэбнай працы!

Бо як жа працуюць і працавалі мільёны безыменных творцаў жыцця — у чым іх слава і шчасце?

* * *

Рэмбрант. Ротэрдамская галерэя.

Многа партрэтаў важных, у той час знакамітых персон.

Сёння забаўна: ім здавалася, што яны робяць ласку мастаку, што не ён, а яны застануцца!..

* * *

Купіў і з цікавасцю перагортваю кнігу «Фауна Беларусі».

Паміж звяроў, арлоў ды гадаў вельмі нядрэнна гэта гучыць: Luscinia luscinia — *звычайны* салавей. Знайдзіце больш дакладную і гордую ацэнку.

І нам бы так акрэсліваць значэнне літаратара.

* * *

І сапраўды гэта ж вельмі цікава — які Багрым быў аўтарам выдатных вершаў, што сталі потым народнымі песнямі. Скажам, «А ў полі вярба» або «Ой, я

п'яна, я п'яна»? Вельмі цікава і вельмі крыўдна, што ні да нас, за выключэннем самых блізкіх таго аўтара, ні мы, ні пасля нас — ніхто не ведаў і не будзе ведаць.

Гэта — не адкрыццё, не сцверджанне вядомага, проста я адчуў гэтую загадку чамусьці небывала востра і хвалююча, як быццам на мяжы нейкага шчасліва-сумнага натхнення, нейкай патрэбнай задумы.

* * *

Уранні, устаўшы з-за пісьмовага стала, чамусьці раптам успомніў, што «Матушка, голубушка, солнышко мое» — любімая песня Пушкіна. Ад гэтага яна — яшчэ бліжэйшая і прыгажэйшая. Да народнага цуду падключаецца ўвесь цудоўны пушкінскі свет — любоў загараецца ад любві, святло зліваецца са святлом.

* * *

Учора быў першы раз у Жупранах.

Магіла, помнік і, у касцёле, партрэт Багушэвіча.

Радасна, дзіўна, што ён — не легенда, не гістарычнае штосьці, а чалавек, які зусім паблізу жыў, памёр і пахаваны тут вось, побач з маці і сястрой, на звычайных вясковых могілках, дзе на кожным помніку па некалькі пацешных памылак...

І другое пачуццё. І здзіўленне, і недаўменне, і пашана да таго, хто блізу сто гадоў таму назад упарта, як парастак паміж плітамі тратуара, пралез паміж дзвюма стыхіямі, рускай і польскай, насуперак усім, уключаючы і сваіх найбліжэйшых, пралез і вырас са сваім і зрэбным, і глыбока, па-народнаму, па-хлебнаму свежым беларускім словам. І славы не было, а толькі адчуванне абавязку.

Шчасце наша, відаць, у самой апантанасці.

* * *

Што не забудуся з апошняй паездкі ў Маскву, дык гэта — Прышвін у труне. Прыгожа сівая галава на падушцы. Слёзы, калі Паустоўскі натхнёна гаварыў пра ягоную веліч як чалавека і мастака. Побач са мной, у збоі моладзі на галёрцы, плакаў юнак-аркестрант, з трамбонам пад пахай.

Я ўспамінаў маё знаёмства з Міхаілам Міхайлавічам,— над яго старонкамі, у страшным сорак другім годзе,— і думаў, што добра вось так: зрабіць усё, што мог, і адысці.

* * *

Латвія любіць Упіта.

Асабліва непасрэдна гэта праявілася ў словах калгасных дзяўчат, зямлячак юбіляра, якія падаравалі яму самаробныя рукавіцы.

— Што, што яны сказалі? — пытаюся ў шуме воплескаў.

І сябар мой, латышскі паэт, перакладае:

— Каб цёпла было вашым старым рукам, якія...

Кнігі яго — іржаная, духмяная, туга замешаная проза. Часамі залішне грунтоўная, а то і проста сумная, але ўсюды разлічаная на сур'ёзнага, удумлівага чытача. Чытаць яго — і асалода, і праца.

Сапраўдны, моцны чалавек, нястомны работнік, ад знаёмства з якім і сам ты, здаецца, становішся лепшым. І не «здаецца», а так. Тут дарага само жаданне. Яно не праходзіць бясследна.

* * *

Дзіўнае супадзенне. У вагоне расказваў хлопцам пра нядаўнюю сваю сустрэчу з Юрыем Яноўскім. Пастаялі на вуліцы. Вельмі хацелася сказаць, што ён мне блізкі, што я шкадую яго, хачу, каб яму палягчэла... А ён, прыгожы, стройны, заўчасна пасівелы чалавек, выдатны пісьменнік, якога вось ізноў пабілі,— жорстка, груба, несправядліва,— ён усміхаўся сваёй мудрай, журботнай усмешкай і гаварыў:

— Людзі адыходзяць, справы застаюцца...

Уранні, прыехаўшы ў Брэст, у першай газеце я ўбачыў некралог...

Юры Іванавіч пайшоў. Справа яго засталася. Сумная ўсмешка — таксама. Многае ён панёс, не паспеўшы, не змогшы аддаць. Не ўсё, вядома, па сваёй віне...

* * *

Адзін стары, бацька майго таварыша, гаварыў, паміраючы, што найбольш яму шкада расставацца з прыродай.

А мне было б з кнігамі...

ВыблісНуць з невядомасці, захоплена разгарнуць кнігу, вялікую кнігу сусветнай літаратуры, і зноў ісці ў нябыт — як горка!..

Але чаму я запісваю гэта спакойна? Сытая, вялая абыякавасць? Упэўненасць у нечым, што пераможа смерць? Ці проста таму, што я думаю пра гэта яшчэ ўсё адцягнена: «было б»?..

* * *

Падвойная работа думкі: чытаеш, засвойваеш чыёсьці і думаеш пра сваё.

Чытаючы, па нейкай далёкай асацыяцыі падумаў, што разам з процьмай сучаснікаў не так і страшна старэць самому. Думалася так, вядома, і раней; цяпер нібы прыпомніў тыя думкі. І раптам прыгадаліся Таўлаевы радкі:

Ідзе за годам год,
старэюць людзі, хаты...

Далей таксама ўсё правільна, моцна, але ж — звычайна, які б там ні быў ідэйны напал. А ў тым, што старэюць *і людзі, і хаты,*— талент.

І не дзіва, што Валянцін — нібы грыбнік у пошуках шчырых баравікоў — так «вытоптваў» свае даўно, як верхагляду здалося б, гатовыя рэчы.

* * *

Чытаю «Зачараваную Дзясну». І захапляюся — на ўсю душу. Зірнуў, калі напісана: 1954—1955 гг. Даўжэнку я бачыў і слухаў на Другім з'ездзе пісьменнікаў, у снежні пяцьдзесят чацвёртага. І не ведаў як след, каго слухаю, бачу...

Чаму ж маўчу, не кажу, не пішу тым, што жывуць, пра сваё захапленне?

* * *

«Няма людзей поўнасцю добрых ці поўнасцю злых — усе мы паласатыя».

Кніга майго таварыша прынесла яму заслужаны поспех. Чытаю пачатак наступнай кнігі. Слабей. І я, чы-

таючы, як быццам нават рады, што цудаў не бывае,— подленькая радасць зайздросніка. А далей у кнізе пайшло ўсё добра, месцамі мне не хапала аднаго клічніка — ставіў на полі два.

Я рады. За сябра, за літаратуру. І за сябе. Што не такі я ўжо нікчэмнік, як здавалася, а проста — паласаты.

* * *

З асалодай, проста ў святочным настроі чытаю Алешу. Пасля «Ни дня без строчки», не хочучы разлучацца з аўтарам, перачытваю «Зависть». Нібыта я зусім не чытаў яе.

Містыка:

Ці прадчуваў ён, Юры Карлавіч, што і я яго буду любіць? Тады ці думаў, калі пісаў сваю апошнюю кнігу і быў часамі вельмі самотны...

* * *

Чытаючы тоўстую, сумную, але патрэбную кнігу, прыемна спаткацца, нібы з чалавекам у снежнай пустыні, з нечымі паметкамі на кніжных палях.

* * *

«Унять старую ведьму!» — сказал Пугачев. Тут молодой казак ударил ее саблей по голове, и она, обливаясь кровью, упала на ступеньки крыльца».

У чым таямніцы, у чым законы майстэрства? Чаму казак *малады*?

Адно бясспрэчна: калі б яе, старую жанчыну, ударыў не малады — было б значна слабей. Можа, і не запомнілася б так — з маленства. Бо і цытую па памяці.

* * *

Уранні ішлі мы ўдвух па цудоўнай лясной дарозе, дзе так многа снегу — і на зямлі, і на дрэвах,— і я спыніў таварыша, каб паказаць яму адну прыгожую з'яву.

Над комінам шэрай хаты, што прымасцілася на ўзлеску, бруіўся дымок.

Каторы ўжо раз прыгадаўся мне «Дым» Канапніцкай. Дымок над убогім жыллём жанчыны, кволы — «як подых старых грудзей, што дасталі яго з агню».

Вось што такое дэталь!

* * *

Ёсць дылетанцтва ведання, няма дылетанцтва любві да чужое літаратуры. Хоць першае і абумоўлівае другое.

* * *

Мастацкае слова *намякае*, ажыўляе ў фантазіі чытача адпаведныя вобразы. Таму часамі, калі на нейкі момант выключаецца фантазія, вельмі дзіўна, ледзь не вусцішна бывае чытаць — застаюцца толькі літары, толькі словы, толькі радкі...

* * *

Чытаючы добрую кнігу, падумаў: апроч усіх падтэкстаў тут ёсць яшчэ і такі — гэта напісана ў дождж, гэта ў радасці, гэта ў горы... І шкада стала, што падтэкст гэты найчасцей адыходзіць разам з аўтарам.

* * *

Добрыя кнігі добра чытаць яшчэ і таму, што тады свежа і плённа думаецца пра сваё.

Над старонкамі Кента («Гэта я, госпадзі») уяўленне маё жыве Амерыкай. І разам з тым я думаю не толькі пра Кентаву маці, але і пра сваю, не толькі пра яго зямлю, але і пра сваё Загора, краіну майго маленства і юнацтва, бачу роднае — нібы адтуль, з другога паўшар'я, не проста вельмі здалёк, а нават нібы з касмічнай адлегласці, упісваючы тую прозу жыцця ў сусвет, у вечнасць...

Утопія?

Хутчэй паэзія. Ужо тым часам у межах магчымасцяў тэхнікі, на грунце рэальнага мыслення.

* * *

Знаёмячыся з нейкай добрай рэччу ў кнізе ці ў часопісе, вельмі прыемна бывае падумаць, што я тым часам ведаю, які гэта складаны, пакутлівы, радасны

шлях,— шлях ад скрытай задумы, праз хаатычныя чарнавікі, праз рукапісы з бясконцымі праўкамі, выкрэсліваннямі, устаўкамі, праз сваё і чужое, такое і... ох, не такое часамі рэдагаванне, праз брудныя карэктурныя гранкі — да чысценькай, акуратнай друкаванай старонкі!..

Прафесійны сакрэт. Адна з не вельмі ўжо і многіх радасцей нашай працы.

* * *

Не скажу, што я прыехаў сюды, у вёску, «вывучаць жыццё». Бо зацягалі, забрудзілі мы гэтыя словы. Я прыехаў пажыць у родным свеце майго маленства і маладосці, пажыць са сваімі людзьмі, пра якіх мне заўсёды найлепш пісалася.

І мне, зноў акунуўшыся ў гэты свет, ва ўпор убачыўшы яго плюсы і мінусы, зноў бывае горка ад гладкапісу, ад несціханай, безадказнай балбатні некаторых дакладаў, артыкулаў, кніг...

* * *

Калі «знаходзіць новае», «заглядваць у будучыню» так, як раяць некаторыя «рамантыкі», калі сёння пісаць пра заўтрашні дзень, заўтра — пра паслязаўтрашні і г. д., дык хто ж напіша пра наш час?..

Успамінаецца талстоўскае:

«Нам патрэбны літаратары з буйным талентам бытапісальніка, а ў нас толькі выдумшчыкі».

Мы іх часамі называем лакіроўшчыкамі.

* * *

Удвух з сябрам у творчай камандзіроўцы. Наваламіліся па калгасах, а цяпер, у раённай гасцініцы, думаю перад сном:

«Як мы будзем дзяліць «мастацкія дэталі»? Як дзяліць, палазіўшы з таптухай, рыбную драбязу?..»

Няўжо такая беднасць, няўжо мы так адарваліся ад народу, што кожнае звычайнае слова якой-небудзь працавітай бабкі здаецца адкрыццём?

Халаднавата ад гэтых думак...

* * *

Пісаць пра Хора ці Калініча проста з натуры калісьці можна было зусім свабодна, ведаючы, што яны, цёмныя і бяспраўныя, не прачытаюць, не будуць крыўдзіцца, тым больш — пратэставаць.

Я браў з натуры нямала і нямала прыкрасцяў меў ад сваіх прататыпаў — дзесяць, пятнаццаць год таму назад. Цяпер тайнае робіцца яўным яшчэ хутчэй, амаль адразу са стала; усюды радыё, тэлевізары, прэса. І трэба лічыцца з гэтым, пішучы з натуры, і маскаваць у большай меры гэтую натуру, жывых людзей і, разам з тым, не прыніжаць галоўнае дзеля часовых умоўнасцяў.

Гэта нялёгка, але нічога не зробіш — праўда заўсёды была і будзе самым сучасным і неабходным.

* * *

Калісьці *недзе* далёка, *нейкія* страшныя людзі рабілі вялікія злачынствы,— я чытаў пра іх, чуў, і не думаў, што гэта таксама былі *звычайныя* людзі.

Ды вось прыйшла вайна і мае знаёмыя — *тут, цяпер* і *назаўсёды* сталі нечакана са *звычайных страшнымі.*

І гэта — найстрашней.

Думаў так, адарваўшыся ад добрых вершаў Грубіяна [1], думаў — уявіўшы, як знаёмыя мне яўрэі з нашага Турца глядзелі на звычайных, даўно і, здавалася, вельмі добра вядомых местачкоўцаў, суседзяў, некаторыя з якіх сталі паліцаямі і забівалі іх — па нечаму плану, вельмі далёкаму ад іхніх сапраўдных чалавечых інтарэсаў...

Гэта страшна. Пра гэта трэба пісаць.

* * *

Да гэтай тэмы цяжка знайсці падыход, цяжка падняць і перадаць другім той жах і боль ад неймавернай нізасці, да якое даходзіць — і гэта найстрашнейшае — звычайны чалавек...

Сядзеў на працэсе над былымі карнікамі, тымі з нашых людзей, што ў пачатку вайны пепераходзілі на

---

[1] Яўрэйскі паэт Мацей Грубіян.

службу да фашыстаў. Сядзеў я ў першым радзе, з самага краю ад загародкі для падсудных. Глядзеў у іхнія твары з адлегласці трох-чатырох метраў. Калі адзін з іх, стоячы за трыбунай, сведчыў супраць другіх, мне было відно, як пад яго старым пінжаком дрыжэлі са страху худыя лапаткі. Углядаючыся ў твары, я асабліва здзіўляўся з румянага, лысаватага, паўнаватага спакойнай сытасцю мужчыны, найбольш як быццам прыстойнага ды пачцівага на выгляд. Пятнаццаць год пасля вайны ён працаваў недзе на Паволжы настаўнікам пачатковай школы, тысячы дзён, мільёны мінут углядаўся ў дзіцячыя вочы за партамі і не выбухнуў, не разарваўся ад успамінаў пра тых дзяцей, якіх забіваў — днём і ноччу, улетку і зімой, пра лямант іх матак, таксама перадсмяротны!..

Той, у якога дрыжэлі лапаткі, сведчыў пакуль што свабодны, яго адкапалі найпазней, дзесьці ў нетрах Палтаўшчыны. Як ён ні намагаўся выгарадзіць сябе і, для сябе ж, прыглушыць віну свае кампаніі, ён, аднак, сведчыў супраць тых, за перагародкай. А яны агрызаліся. І вось, калі ў гэтай, агіднай па-звярынаму грызні, абмежаванай толькі страхам і асцярожнасцю, пачулася адзін раз хлёсткая рэпліка — мне стала страшна...

Страшна і горка ад таго, што сёння, восенню шэсцьдзесят першага года, у перапоўненым клубе многія з тых, што прыйшлі сюды па запрашальных білетах,— раптам весела заляскалі ў далоні...

Чаго тут больш — ідыятызму ці бяздумнасці?

Вось дзве старонкі жаху, што не маюць права адысці ў нябыт, словы тых, што цудам выжылі:

— Усе мы ляжым, пастраляныя, а я — жывая — ляжу з усімі і чую ўсё. Хлопчык мой з паміж трупаў устаў ды ґукае: «Мамка, ідзі, ужо немцы пайшлі!» Яны яго адтуль, дзе ўжо былі адышліся, застрэлілі з аўтамата. Устала я пасля, дзетак сваіх пазбірала на дзяругу, параўняла роўненька, абцёрла кроў... Потым ужо, калі нашы прыйшлі, напісаў мне мой чалавек: «Ці жывыя вы там?» А я яму напісала: «Ці патрэбна я табе цяпер — адна ды такая!» А ён піша: «Я яшчэ і не такое бачыў. Я і сам інвалід, без нагі». Вярнуўся ён, і дзетак трое мы нажылі...

На трыбуне другая жанчына.

— Немцы нейкія, ці, ліха іх душу ведае, хто яны, укінулі мяне ў агонь, калі хата гарэла. Засланіла я твар рукамі і перабегла...

Гаворыць гэта ўжо старая сёння бабуля з тварам, абпаленым у тым агні.

— Дзеці малыя цалавалі гэтым немцам, ці паліцаям, ногі: «Дзядзечка, татачка, не страляйце мяне!..» А яны стралялі.

На прапанову старшыні суда — паглядзець на падсудных: можа каторы ёй прыпомніцца, жанчына не павярнула нават у той бок галавы:

— Хай яны на свет не глядзяць! Не хачу я на іх і глядзець!..

* * *

Зноў успомніў чамусьці, як я ў пачатку сорак шостага, дваццаць гадоў таму назад, некалькі дзён сядзеў на працэсе над нямецкімі ваеннымі злачынцамі, пісаў пра гэта ў газеце. І нават намёкам не ўспамянуў тады пра аднаго з падсудных, салдата, які ў апошнім слове нізка пакланіўся зале і сказаў:

— Даруй мне, беларускі народ, я вельмі не хацеў рабіць табе зла!..

Мы даравалі таму чалавеку жыццё. У той суровы час, пры тым напале справядлівай крыўды і нянавісці.

...Памяць сваю я сёння праверыў па стэнаграме працэсу.

Салдата называлі Родэнбуш, яму было трыццаць гадоў, пекар, сын саарскага шахцёра. Цесць — камуніст, рэпрэсіраваны ў пачатку вайны. Сам Родэнбуш у трыццаць восьмым годзе «самавольна адлучыўся» з воінскай часці, дзе адбываў абавязковую службу, і быў пакараны судом. У вермахт, на Усходні фронт, узялі яго ў сорак другім.

З абвінаваўчага акта:

«У «акцыі супраць партызан» каля Асіповіч Родэнбуш, які дзейнічаў у складзе каманды, забіў восем чалавек і падпаліў пятнаццаць хат. Каля Рослаўля «асабіста застрэліў» чатырох мужчын, дзве жанчыны і трое дзяцей. У час летняга адступлення ў сорак чацвёртым, па загаду камандзіра роты, застрэліў двух падлеткаў, якіх западозрылі ў крадзяжы боепрыпасаў».

З прамовы адваката:

«Пры ўсёй прымітыўнасці яго культурнага ўзроўню, Родэнбуш не мог не разумець нялюдскасці, злачыннасці сваіх учынкаў і павінен несці адказнасць».

Але:

«Калі нават генералы, як яны тут заяўляюць, былі скаваныя загадамі вышэйшага камандавання і дырэктывамі фашысцкага кіраўніцтва, дык што ўжо гаварыць пра радавых салдат».

Яшчэ адно «але»:

«Родэнбуш толькі ў палоне зразумеў усю злачыннасць фашызму і сваю віну. Шчырасць гэтай заявы знаходзіць пэўнае пацвярджэнне ў тым, што ён ва ўсім прызнаўся сам. Ён радавы салдат, сотні тысяч такіх, як ён, прайшлі з агнём і мячом па гарадах і вёсках Беларусі, яго ніхто з нашых людзей не запомніў, не пазнаў. Тут не было сведак, якія маглі б пацвердзіць яго віну. Яго абвінавачанне абгрунтавана яго ж уласнымі прызнаннямі. Тут, на судзе, ён паўтарыў: «Мяне прыгняталі мае злачынствы, і я ўсё расказаў».

Чалавек з яшчэ жывым, яшчэ не заглушаным сумленнем, быў пакараны турмой за тое, што ён не змог стаць моцным — не адмовіўся ад удзелу ў забойствах, не здолеў выблытацца з жахлівай павуціны. Кара была заслужаная — цераз трупы нявінных не пераступіш. Суд быў справядлівы — салдат не загінуў ганебнай смерцю, на шыбеніцы, побач з генераламі, які стварыў азарыцкі канцлагер, капітанам, што займаўся ліквідацыяй аршанскага гета, і камісарам гестапа, які асабіста, для прыкладу падначаленым, расстраляў на шляху ад Слоніма да Арла «прыблізна пяцьсот чалавек...»

Няўжо Родэнбушам, растаптанай гітлерызмам душою простага чалавека, *прычынамі такой злачыннасці* павінны займацца толькі яго суайчыннікі, літаратары новай Германіі?

Магчыма, ім гэта больш зразумела, яны, бадай, напішуць гэта лепш.

Але чаму ж мне зноў і зноў успамінаецца тое апошняе слова, той па-народнаму нізкі, прасцецкі паклон?..

* * *

Чытаю прозу Пецёфі. З той самай асалодай, «на той самай струне», як перачытваў нядаўна Бёрнса.

Перапыніўся, каб пазваніць старэйшаму, даўно любімаму сабрату па пяру, што занядужаў.

— Ну, як ты там сябе адчуваеш?

— Ды ўжо, брат, за сталом. Не пішацца... Сяджу, уздыхаю, як конь над пустым цэбрам...

Як жа запахла мне Беларуссю! Народным, пецёфібёрнсаўскім словам!..

* * *

«Хто з язычком, той і з малачком!» — гаворыць і смяецца молада амаль васьмідзесяцігадовы дзед пад гальштукам. Старэйшы брат майго знаёмага, госць з Канады, рабочы на пенсіі, прасавальшчык дамскіх паліто, што сабраўся нарэшце прыехаць на радзіму, якую яму ад горкай палескай беднасці давялося пакінуць — боская моц! — яшчэ ў 1906 годзе.

Папахадзіла з ім, папаездзіла па свеце гэтая прыказка. З-за акіяна, з тоўстае гушчы англа-саксонскай моўнай стыхіі вынырнула залатою рыбкай і вярнулася — разам з дзедам смяецца:

«Не трэба мне тваё піўцо, а трэба мне тваё слаўцо».

* * *

За ўсе амаль што дваццаць год пры панскай Польшчы ў нашу забітую, цёмную вёску адзін раз было прывезена кіно. Паказвалі яго ў школе, яшчэ царкоўнапрыходскай, старой і невялікай. Карціна — нейкі галівудскі сераднячок — пра каханне. А духата ў школе — не прадыхнуць, гарачыня — да сёмага поту! Па частках, спакваля разгортваецца дзеянне, распальваючы гледача. Трохкутнік — *ён* і дзве *яны*. Адна пакінула яго, пасля другая. І вось ён ляжыць у труне. Чысты, харошы — хоць ты плач. І плачуць. Тыя дзве, вядома. Спачатку адна з-за рамкі выйшла, падышла да яго, потым, з другога боку, другая... Жалоба, слёзы, ах, рамантыка!..

І раптам у душнай, потнай, напружанай цішыні — расчараваны голас дзядзькі Есіпа:

— Ну вось, і пацалуйце яму цяпер абедзве ў...

Рогат. Абураны голас настаўніка:

— Ха-мы!..

Грубавата, вядома, але ж — здаровы рэалізм.

* * *

Кала Бруньёны ўсіх часоў і народаў не проста любілі слова, а вымушаны былі з-за недахопу слоў сваволіць, самі прыдумваць іх. Пастукваць у нашу цесную слоўную шкарлупіну вясёлай дзюбай, шукаючы выхаду.

* * *

Чуў калісьці: «*Гадованае* дзіця памерла». І тут пра беднасць, пра цяжкую беспрасветную працу.

Страшная ёмкасць народнага слова!

* * *

Сваты прыйшлі, а дачка яшчэ маладзенькая. Бацькам — гонар:

— Ды што вы, людзі добрыя, яна ж у нас яшчэ ў рэшаце спіць!..

* * *

— І вы, бабуля, па гэтую рыбу ў чарзе стаіце? Адна душой жывучы?

— А што ж, мілы, і адно вока спаць хоча.

* * *

— Дай, бэцю, сена ахапчык. На адну пугу,— просіць цыган.

А потым пугу тую як вышмаргне з-пад пахі — цэлую капу звяжа.

Слова тоіць вялікую сілу.

* * *

— Дык вы гэта, цётка, на старасці год і пчол самі даглядаеце? А сын?

— Ой, мілы, каб жа ён умеў! Пчала — скацінка, якую не ўдарыш.

* * *

«Вільня патане, а Кромань устане».

Пачуў гэта на Наваградчыне, ад вясковай цёткі. Прыпомнілася славутае: «Горы і долы зраўняюцца».

Другая цётка:

— Калісьці казалі: «Каб ты ў Бабруйску рабіў!»

Чаму так праклінаді, не ведае. Цьмяна прыпомніў, што сустракаў недзе ў Герцэна: «Лепш ужо Вятка, лепш Сібір, абы толькі не Бабруйск!..»

Мелася на ўвазе крэпасць.

* * *

Студэнты-дыялектолагі — хлопцы вельмі ўважлівыя: так жа хораша слухаюць, што ты ім ні гавары!..

Маладзіца толькі што пасварылася з суседкай цераз плот. Студэнты засталі яе — яшчэ не астыла.

Ды вось астывае, гаворачы з імі. Ужо і ўсміхаецца:

— Як сварышся, дык слова тое, здаецца, купіў бы! А цяпер дык любое вярнуў бы назад.

* * *

Пажылы афіцэр, былы франтавік-сапёр, які нядаўна страціў зрок пры размініраванні алжырскіх палёў, гаворыць з трыбуны, перад поўнай залай піянераў:

— Смерць я, дзеці, доўга насіў на руках. Каб другія яе не бачылі.

* * *

Саслужывец па арміі, пакуль яму жылося, не заходзіў да мяне. Цяпер заблытаўся ў нейкіх махінацыях і ўспомніў, відаць, што можна ткнуцца і да гэтага: а мо чым паможа. Цяжка было яму прызнавацца! Стогне, залезшы з гора ў народную мудрасць:

— Браце, важна мець не дом, а сон!..

* * *

У старанна апрацаваным рэдакцыяй выступленні заходнебеларускага дзядзькі ацалела фраза: «Адзінаццаць год паноў няма, *а рукі мае яшчэ ўсё баляць*».

12 Зак. 1705

Хоць ты дзякуй скажы, што захавалі гэтую залацінку, не заграблі яе ў слоўным пяску.

* * *

Без'языкасць многіх нібы-інтэлігентаў, прыкрую засмечанасць іх гутаркі «высокакультурнымі» словамі, нахапанымі на прыблізнай вучобе, з лекцый і дакладаў, з радыё і газет, проста, здаецца, з паветра, як нейкі мор,— запомніць, вывучыць цяжэй, чым любую замежную мову.

Такое ўражанне — калі слухаеш. А потым успамінаеш і, без вясёлага натхнення, ніяк не можаш паўтарыць.

* * *

Партрэт знатнай даяркі і артыкул на такой — і горшай — мове:

«Даярка Ганна Н. сваёй самаадданай працай развянчала гнілую тэорыю пра тое, што кожная фуражная карова, калі яе адпаведна карміць...»

Што падумае сама тая Ганна Н., атрымаўшы газету,— ці зразумее, што яна ды калі *развянчала* — пра гэта як быццам ніхто і не дбае.

* * *

Самаздаволены маэстра піша па-беларуску «шляпа», «укусна», «бракну», «кузнец»... У адказ на крытыку крычыць:

— Трэба смялей набліжаць нашы братнія мовы!

На невуцтве — «вялікая палітыка».

* * *

Маладая кладаўшчыца дома адпачынку смяецца, гледзячы ў накладную:

— От дзе графа: «Найменаванне грузу — супрацоўнікі»!..

Бухгалтару, старой і стомленай за век жанчыне, гэта зусім не смешна.

— Машына ідзе ў горад і штосьці вязе. Значыцца,—

тлумачыць яна з усёй сур'ёзнасцю,— гэтае штосьці павінна быць паказана ў адпаведнай графе.

* * *

У паліклініцы.
— Здарова, Зойка, што ты тут робіш?
— Я — па пытанню зубоў.
Гэта — не жартам: дзяўчына на кіруючай рабоце.

* * *

Бяздарны, але «тэматычна патрэбны» вершык пастаўлены ў чытанку нібыта спецыяльна для таго, каб умацоўваць сярод дзяцей заіканне.

* * *

Перачытваў Багдановіча. І ўжо каторы дзень... ну, проста не выходзіць з галавы:

...Нават сорам на хатніх зірнуць:
ці не ўцямілі, хвароба на іх,
ад чаго мой тварык смяецца,
ад чаго маё сэрцайка б'ецца.

А мой Міхась Васілёк, у якога жыта парасло на старэнькай хаце, які так здорава расказвае пра паляванні на дзікоў, пісаў чамусьці і такое:

Чорнай курыцай на стрэхі села ноч
і клюе, клюе рассыпаныя зоры...

Праўда, мы з ім пасля смяяліся з гэтых радкоў.

* * *

Увосені 1957 года, у Кракаве, на сустрэчы з пісьменнікамі і журналістамі, у мяне спыталіся, як у нас, у Савецкім Саюзе, адносяцца да рамана Сянкевіча «Агнём і мечам». Я адказаў, што прыблізна таксама, як у Польшчы да «Тараса Бульбы».

Неўзабаве пасля гэтага давялося ўбачыць двухтомнае выданне выбраных твораў Гогаля на польскай мове, з агаворкай у прадмове: «Тарас Бульба» не ўключаны сюды па *зразумелай прычыне...*»

Цяпер вось чытаю пра зайздросную, павучальную працу Мікалая Васільевіча над мовай сваіх твораў, у прыватнасці, над мовай «Бульбы», і нeяк прыкра, і шкада, што гэтая аповесць, як і Сянкевічаў раман, дойдзе не да ўсіх людзей, не так, як іншыя рэчы гэтых вялікіх аўтараў.

* * *

Дзядзька прыходзіць завідна. Садзіцца надоўга. Расказвае цікава і грунтоўна. Там засмяешся, там нават сэрца прымлее са страху, а там, як на санках, пакоціш далёка-далёка з гары...

Яшчэ гісторыя. Яшчэ...

Бульба наша ўжо і зварана, ужо і з'едзена — усё пад дзядзькаў расказ,— ужо і малыя заціхлі на печы, ужо і газы ў лямпу я падліў, ужо і тата наш кляваў, кляваў носам дый добра-такі захроп за сталом.

— А то неяк зімой, дай бог памяць, аднойчы...

Я не драмлю. Мне толькі хочацца сказаць, праз сутаргу сто сорак восьмага нястрымнага пазяхання:

«Добры вы, дзядзька, чалавек. Талкова вы пра ўсё гаворыце. Але ішлі б вы ўжо, можа, дахаты. Ды заўтра зноў прыйшлі б, новае што расказалі б...»

Я не кажу так, вядома, бо будзе няхораша. А ўжо нават наша нястомная маці не можа прасці: не толькі вочы не глядзяць, але і рукі наўздагад не служаць.

— Дык я і гавару яму,— плыве спакойны і паўнаводны дзядзькаў расказ,— чаго ты, чалавеча, хочаш? А ён яшчэ і агрызаецца, шалудзька! Што ж ты, кажу...

Першыя пеўні яго не збянтэжылі. Вось-вось запяюць другія.

Яшчэ гісторыя. Яшчэ...

...Ён прыпомніўся мне над старонкамі адной новай кнігі.

Аўтар таленавіты, добра падрыхтаваны, аўтару ёсць што сказаць, я слухаю яго з прыемнасцю, пасля з пашанаю, затым з цярплівасцю, нарэшце — стрымліваючы пазяханне. Я чалавек. Сто старонак, яшчэ сто, яшчэ... І хочацца сказаць:

«Дзядзька, а можа вы лепей заўтра зайшлі б! Новае што расказалі б?..»

* * *

Разумна карыстацца лейкай можна толькі адпаведна яе прызначэнню: льючы з шырокага ў вузкае.

У літаратуры мы вельмі часта льём ваду наадварот: ад маленькай задумы — у шырокае мнагаслоўе.

* * *

Слухаючы «Ой, не кукуй, зязюленька» ў цудоўным выкананні Шырмавай капэлы, мне шчасліва хацелася заплюшчыць вочы, працягнуць рукі і абмачыць свае пальцы ў свежасць вясновай раніцы. Як у расу. Як у крынічную ваду. Каб пасвяжэла на душы.

Справа і ў музыцы, і ў слове.

У другой нашай песні п'яны мужык сам лёг спаць, а жонку паслаў шукаць у полі каня. І вось яна, маладзенькая, ідзе:

...Памажы ты, зорачка,
знайсці мне конічка!..

Які малюнак ночы!

А што за дакладнасць, якое сілы зарад і крыўды, і жаласці — «хоць ты вазьмі разарвіся ад слёз!..» — у просенькіх, наіўных і, нехта скажа, сентыментальных радках:

Ой ты, мамачка, мамка,
цябе кліча дзіцятка —
пашкадуй ты сіротку
ды памый мне галоўку!..

Ну, а размашысты задор у «Лявонісе»:

А пасынка дык і чорт не бярэ —
несалоную капусту жарэ!..

З прыемнасцю чуў, як падпяваў сабе гэта вясковы хвацкі танцор, слоў не знаходзячы ад весялосці.

* * *

Імглістая, парная раніца.

На сівым, старым частаколе пры студні — росны круг павуціння. За плотам — цёпла-барвовыя, буйныя кветкі канюшыннай атавы. Над імі — у мокрым лісці — цяжкія, спелыя, *малінавыя* слівы...

Прыгадваецца Лермантаў. Што, хіба гэта не бяссмерце?

* * *

Талстоўскі Познышаў сказаў калісьці: «Цяпер я на поўдзень. *У мяне там домік і садок*».

А я вось хаджу па ўскраінных вуліцах ды завулках Кіславодска, гляджу з акна электрычкі, едучы ў Пяцігорск, і радасна ўспамінаю іх, тыя, вельмі звычайныя словы.

Якая дакладнасць, і што яна азначае ў вялікім майстэрстве! Скажы ён «дом і сад» — нічога не было б.

* * *

Чалавека штосьці моцна ўразіла, і ён піша: «Я гэтага ніколі не забуду!» Яшчэ і з клічнікам.

Чалавек гэты пажыў пасля таго, як напісаў, нядоўга, ён ужо даўнавата памёр. І вельмі бедным, сумным здаецца мне ягонае «ніколі». Бо вось і мяне тая самая з'ява ўразіла. І я разумею, што яму пра яе трэба было сказаць мацней, не так шаблонна.

Бо чалавек гэты — Юры Алеша, мастак, які ўспамінае маленькі красавіцкі месячык, свежую, яшчэ ліпкую труну ў кузаве грузавіка, а ў той труне — Маякоўскага...

* * *

На рыжскім калгасным рынку — вясёлая процьма кветак, а пад сталамі спакойна ходзяць *«никем не обижаемые голуби»*.

Простыя словы, а — разам з воблікам Кацюшы Маславай — запомніліся на ўсё жыццё. Вось ужо трыццаць год прайшло ад першага — можа, нават і не зусім свядомага яшчэ — захаплення.

* * *

Дзеці з глыбіннай вясковай школы прыслалі мне пісьмо. Што яны, маўляў, любяць мае апавяданні, што ад душы жадаюць мне новых поспехаў.

Што ж, настаўнік або настаўніца, вучыць іх любіць родную мову, літаратуру. І вельмі добра. Справа тут, вядома, не ва мне. Я так і напісаў ім. І кнігу паслаў. Зрэшты, не ўпершыню.

Цяпер сяджу ў высокім самалёце і... усё ж такі радасна, міжвольна думаю, уяўляю, як там недзе цяпер паштальён ім прынёс... І такое — здасца камусьці: вельмі звычайнае — для нас, беларускіх пісьменнікаў, не заўсёды звычайна. І радасна бывае — з непатрэбным сумам...

* * *

«...Чалавек, які атрымаў нямецкую адукацыю, ён пісаў свае творы на мове, якая ў той час магла толькі абмежаваць іх уплыў».

Такое гаварыў пра Данелайціса Іаганес Баброўскі.

Так — трэба, *трэба* было *верыць* у тое, што робіш, верыць нават і тады, дзвесце гадоў да сённяшняга росквіту літоўскай літаратуры, да выхаду яе на міжнародную арэну!..

* * *

Люблю рускіх, Расію, люблю Украіну... Але ніколі яшчэ не пашкадаваў, што я — беларус, ніколі не захацеў быць некім іншым, таксама як ніколі яшчэ не прыходзіў да недарэчнай думкі... стаць жанчынай. Я беларус таксама, як я — мужчына, і проста не магу глядзець на свет інакш.

* * *

Добра паслухаць, як людзі гавораць пра літаратуру, зусім не падазраючы, што і ты — таксама маеш дачыненне. У вагоне гутарыў з палкоўнікам медыцынскай службы. Сівы, бывалы, культурны чалавек, ён гаварыў пра аднаго са «сталічных класікаў».

— Мы яго доўга ў нашым Каўнасе чакалі. А прыехаў — п'янага вынеслі з вагона, п'янага потым і вынеслі з рэстарана ў вагон... Ці можна ўявіць падобнае, скажам, з Уладзімірам Галакціёнавічам, з Антонам Паўлавічам, га?

Так, добра часамі, што людзі не ведаюць, хто ты.

* * *

Бяззубы бабнік, п'яніца і хам сварыцца з чарговай жонкай. Узяў ён гэтую свежую жонку з дачкой ад другога бацькі. Цяпер дзяўчынцы чатырнаццаць год. Піянерка, выдатніца.

Айчым:

— Ты ведаеш, хто твая мама? Ведаеш? Я яе з вуліцы ўзяў! Падняў з-пад ног...

І дзяўчынка маўчыць, унурыўшыся, глядзіць спалохана, глядзіць — разумнымі, журботнымі, вялікімі вачыма.

Ноччу ў пакоі гэтага чалавека стукае машынка: ёч піша.

На маральныя тэмы — таксама.

* * *

Ужо не малады артыст папрасіў аўтара п'есы дапісаць у ягоную ролю... «Сам разумееш, чагосьці такога...» Словам — каб ён, па ходу дзеяння, мог цалавацца з маладой артыстачкай, наіўнай, чыстай дзяўчынай, што нядаўна прыйшла з інстытута.

І аўтар... дапісаў.

* * *

Чалавек, якога я паважаю, якога паважаюць многія, які «стварае каштоўнасці», ездзіць на ўласнай машыне, сядзіць у прэзідыумах, чалавек, упрыгожаны сівізной... а расказаў такі пошлы, такі бяздарны анекдот, што ўсім нам, маладзейшым, брыдка было глядзець на яго, пакуль ён... ад душы смяяўся!..

* * *

У Доме творчасці пісьменнікаў стары «тварэц» наладзіў сабе проста бясконцы ды бясхмарны адпачынак. То спіць, то есць, то шпацыруе па лесе, сёе-тое без асаблівай натугі аддаючы ад свае сытасці народу.

Вечар. Некалькі маладых літаратараў глядзяць тэлевізар.

На экране — студэнтка чытае гогалеўскую «упоительную ночь», з лірычным прыплачам гаворыць: «Благочестивые люди уже спят...»

І, не змаўляючыся, моладзь здагадваецца, пра каго гэта, і выбухае дружным бязлітасным смехам

Добра, што гэта ім смешна!

* * *

Ёсць і такія таварышы па пяру, што гадамі не паварушаць пальцам для грамадскай справы. Нічым ён не абурыцца, нікога не падтрымае, ні за кога не заступіцца. Сядзіць і напіхае аркушамі свой эпічны сяннік.

Чытаеш такі эпас і заўважаеш перш за ўсё адно — чалавек садзіўся кожны дзень за стол і, не зважаючы ні на што, гнуў лінію.

* * *

З выступлення француза на тургенеўскім вечары:

«Слава яго *нікому не перашкаджала*».

Там жа, у Вялікім тэатры, занатаваў гэта з прыпіскай: «Так трэба жыць».

Не пра славу, вядома,— пра сціпласць.

* * *

Адзін, пабыўшы ў царскай арміі унтэрам, на ноч намыльваў вусы, падвязваў іх хустачкай, а ўранні, пастаяўшы перад люстэркам, пытаўся ў маці, прыгорбленай ад удовінай долі вясковай бабкі:

— Мама, я, кажацца, красіф?

— Красівы, сынок, красівы. Ідзі ўжо, можа, запрагай.

У другога, нашмат маладзейшага, была малая нага. Абуе ў свята хромавы бот, пакруціць ножку перад сабой, то з пяткі, то з носіка паглядзіць і каторы ўжо раз пытаецца ў сябра-суседа:

— У цябе які нумар боты?

Сусед, здаравенны дзяцюк, спакойна, з прывычнай усмешкай адказвае:

— Сорак пяты.

— А я нашу саракавы. А мог бы і трыццаць дзевяты. Гэтых двух я памятаю з нашай вёскі.

Трэцяга — ён быў пісьменнікам — згадваю таксама часта. Сёння, праз некалькі год пасля смерці, кнігі яго ўжо зусім не чытаюцца, як ні шумелі пра іх у свой час. Сёння ўжо нават і алілуйшчыкі забываюцца называць яго ў святочных пераліках. Ён быў пісьменнікам. Здавалася, што быў.

Памятаю абмеркаванне яго чарговага опуса. Вельмі «сучаснага», вельмі «ідэйнага», вельмі «патрэбнага народу». Так гаварылася тады. Не ўсімі. Сёй-той, па маладосці, па наіўнасці, крытыкаваў. Зрэшты, не кажучы ўсяго, што твор увесь — не твор, а толькі робячы паасобныя заўвагі.

І вось ён — божа, якая веліч, якая самаўпэўненасць! — устаў.

— Я праслухаў тут вашы заўвагі,— пачаў паволі, урачыста.— Тыя з гэтых заўваг, якія заслугоўваюць мае ўвагі, будуць мною прадуманы...

Навошта гэта ўсё — і тыя вусы ў мыле, і ножка ў хромавым боце, і той апломб перад з'яўленнем у друку чарговай бяздарнай кнігі?

Для павучэння, для выхавання на адмоўных з'явах?

Заканамернасць нейкая?

Можа і так. Але — сумна...

* * *

Рэдагуйце яго, рабіце больш-менш прыстойна пісьменным, спяшайцеся, пакуль ён цёплы, пакуль яшчэ не застыў у бронзе класіка. Жывога.

* * *

І графаманы плачуць над уласнымі старонкамі. Яшчэ як шчыра ды крапліста!

Варта пра гэта памятаць, асабліва тады, калі ўжо слязінка падкочвае, просіцца...

* * *

Аўтар *(па-свойску павітаўшыся)*:

— Ну, як маё апавяданне?

Рэдактар *(стрымана)*:

— Будзем друкаваць.

Аўтар (*спачатку збянтэжана, потым рашуча*):
— Не, калі так, не будзем друкаваць.
О, каб жа так ды было!

* * *

«Няма таленту, але ж затое які ахоп падзей!..» Няма ў спевака голасу, але ж затое як ён шырока разяўляе рот!..

* * *

Інжынер вырашыў стаць драматургам. Больш — кінадраматургам. «Гэта ў наш час,— прызнаецца ён шчыра,— найвыгадней».

Пасля таго, як я цярпліва і тактоўна раскрытыкаваў яго сцэнарый, ён, сустрэўшы мяне на вуліцы, радасна паведаміў, што «здорава над ім папрацаваў» і цяпер сцэнарый стаў — тэхнічная дакладнасць — «на трыццаць пяць... ды не, бадай, на трыццаць сем працэнтаў лепшы!..»

* * *

Для самаўпэўненасці чалавеку шмат не трэба — хопіць яе адной.

* * *

Аўтар «дакументальнай аповесці» піша ў прадмоўцы да яе часопіснай публікацыі:
«У гэтым творы няма нічога прыдуманага».
Як апраўданне.
Бедная «Вайна і мір»!..

* * *

Абмеркаванне першай кнігі маладога аўтара. Хваляць за змест, за форму — за ўсё. Хваляць густа і соладка. І толькі два чалавекі сярод шматлікіх удзельнікаў гэтай гаворкі ведаюць штосьці адно патаемнае... Сам аўтар і яго рэдактар.

Яны ведаюць рукапіс кнігі — які ён быў пакрэмзаны пасля таго, як па ім пахадзіла рэдактарскае пяро. Колькі там было выкраслена — са згоды аўтара, колькі дапісана ім самім — з удзячнасцю да рэдактара, колькі папраўлена зноў — пасля яшчэ адной, здавалася, самай апошняй рэдакцыі. Яны амаль па-сапраўднаму пасябравалі за тыя нялёгкія дні — малады і старэйшы таварышы. І вось заслужана спажываюць радасць удачы.

Ад першых келіхаў славы аўтар п'янее, і гэта пакуль што прыкметна толькі па румянцы яго шчок. Рэдактар, ён жа, дарэчы, і сам літаратар, радуецца па ўзросту ды па вопыту цвяроза, і амаль ніхто з прысутных не ведае пра яго дачыненне да хмельнай радасці імянінніка.

Потым адна з удзельніц абмеркавання, асоба юная і паэтычная, падносіць імянінніку келіх найбольшы.

— Як гаварыў вялікі Шуман,— цытуе яна звонка і расчулена,— здымі це капелюшы; паміж намі з'явіўся геній! Так, дарагія таварышы. І калі б яшчэ рэдактар гэтай цудоўнай кнігі папрацаваў над ёю хоць трохі...

Ну, што рэдактар, чуючы гэта, маўчыць — яно зразумела. Ён толькі галавою крутануў, злёгку прыгнуўшыся. Што аўтар з месца, адразу не крыкнуў: «Няпраўда!» — гэта таксама зразумела. Цягнучы з келіха — ды вялізнага, ды нагбом — не вельмі што і крыкнеш. Аднак і потым ён,— разгублены, без'языкі ад шчасця,— выступаючы ў заключэнне са словам падзякі ўсім удзельнікам абмеркавання, забыўся сказаць сваё слова толькі аднаму...

Хлопцу яшчэ давядзецца ісці да чытача з другою кнігай. А майстры гэтай справы кажуць, што другая кніга якраз найцяжэйшая, што іменна па другой найлепш пазнаецца трываласць і самастойнасць таленту.

«Нічога не зробіш. Памагай яму наш бог. І мы таксама будзем, калі спатрэбіцца».

Так думае рэдактар.

Магчыма, не зусім, а толькі прыблізна так. А вось што горка яму — гэта напэўна.

* * *

Зусім розныя рэчы — салдату хацець стаць маршалам, а яфрэйтару лічыць, што ён ужо генерал.

* * *

Кажуць, што суслік, сыценькі паразіт, калі яго вадою гоняць з нары, спачатку намагаецца ваду тую выпіць.

Кажуць таксама, што нейкі легендарны крытык, даўнейшы пагромшчык нашай літаратуры, пасля XX з'езда партыі пачаў вырэзваць свае старыя, «высокаідэйныя» артыкулы з усіх газет і часопісаў, ва ўсіх бібліятэках, заняўшыся гэтым вельмі старанна.

Суслік, не выпіўшы ўсёй вады, паварочваецца да яе задам, затыкаючы такім чынам нару, а потым вада выпірае яго, дурнога, мокрага таўсцюха, наверх, пад пастушыны кій.

На крытыка знайшоўся іншы спецыяліст. Таксама літаратурны. Раскапаў-такі дзесьці ў глыбінях далёкіх, вялікіх бібліятэк тыя яго артыкулы, парабіў з іх фотакопіі, час ад часу палохае імі крытыка і бярэ з яго... падатак за маўчанне.

Літаратурны суслік не загінуў, нават не збяднеў,— жыве ў багатай кватэры, адпачывае на раскошнай дачы, ездзіць на ўласнай машыне. Яму куды лягчэй заткнуць сытым задам цёмную ды пакручастую нару свайго мінулага.

* * *

З аднаго выступлення:

«Вялікую цікавасць уяўлялі творы беларускіх кампазітараў у кантатным жанры: «Над ракой Арэсай» і «Сказ пра мядзведзіху». Апошняя рэч *не страціла мастацкай вартасці* і да нашых дзён».

Ці мела мастацкую вартасць рэч першая — не гаворыцца. Лаві гэта паміж радкоў. І не думай, калі ласка, што сапраўдныя мастацкія вартасці застаюцца — дый маюцца — толькі тады, калі яны *ёсць*...

* * *

— У цэлым вы напісалі добрую рэч. Але ж некаторыя старонкі я вам проста павыкідаў бы.

Таксама, гледзячы на гульню більярдыстаў, можна сказаць, што тых шароў, якія не трапілі ў лузу, не трэба было.

* * *

Піліпку-сынку гусі скінулі па адным пяру — ён паляцеў. Калі ж паддацца, каб кожны, хто крытыкуе, вырваў у цябе па пяру ці па два — далёка не заляціш.

* * *

Пеўня спачатку рэжуць, а потым скубуць. А аўтара на кінастудыі спачатку доўга і калектыўна скубуць, а нарэшце хто-небудзь зарэжа. Што выгадней — варта б спытацца ў пеўня.

* * *

Назойлівы крык: дзе сюжэт?.. няма сюжэта!..

Гэта падобна на тое, каб, гледзячы на прыгожую дзяўчыну,— перш і больш за ўсё думаць пра яе шкілет.

* * *

Фізікі кажуць: штосьці знаходзім, а потым стараемся яго абвергнуць. Трымаецца — значыць, жыве.

Такога б нам, літаратарам! Каб аўтар сам сябе праяраў абвяржэннем.

* * *

Мы нават не можам толкам расказаць пра ўсе кветкі з таго букета, які нам часта дораць больш, чым трэба, удзячныя чытачы.

* * *

У таварыша, які горача пераконвае цябе ў любві і дружбе, непрыстойна пытацца, ці чытаў ён што-небудзь з тваіх твораў.

* * *

Чаму вы лічыце, што непрыяцель, пішучы пра мяне, будзе больш аб'ектыўны, чым друг?

* * *

Я, таварышы, усё-такі вельмі шчаслівы чалавек!..

Адчыніў акно, паклікаў сына абедаць, зачыніў акно і вось — шыба паляцела з пятага паверха ўніз, на чародку вясёлых хлопчыкаў... І нікога не зачапіла!

І я магу зноў жыць, бачыць цудоўны свет, зноў працаваць!..

1952—1971

У РОДНЫ ДОМ

АЛЬБУЦЬ

На звычайнай лясной паляне — звычайная старая леснікова хата. Адрына з павеццю, хлеў, пагрэбнік. Некалькі вулляў на градах. Пагрозліва, пякуча зумкаюць, уюцца нябачныя пчолы. Каля будкі паскавытвае час ад часу, а то і гаўкне ад назолаў-мух сякі-такі Шарык ці Мурза. Ледзь-ледзь сакоча недзе, у сонечнай млявасці, самая гаваркая курыца.

Вакол сялібы дазорам стаяць векавыя дубы.

Праз зараснік прабіраецца чыстая рачулка, нагадваючы мне памятныя са школы радкі.

Стары калгаснік, што рысамі твару і нетаропкай хадой вельмі падобны да незабыўнага чалавека, лёгка ідзе па рыплівых маснічынах нізкага мосціка, схіляецца і, чарпануўшы крынічнай вады, спыніўшы трохі звонкага бегу яе ў бляшаным кубку, гаворыць:

— Частуйцеся, калі ласка. Костусь, бывала, любіў...

Не, гэта не звычайная крынічная вада, не звычайная леснікова сяліба, не звычайны наш вераснёвы залаталісты лес.

У гэтай хаце прайшло маленства паэта. Па гэтай траве пад дубамі, па пясчанай дарозе, па грыбных верасах

хадзілі яго парэпаныя ножкі. У гэтым вось сумным акне асеннімі ды зімовымі вечарамі ныў агеньчык газоўкі, пакуль па першых у жыцці старонках бегалі яго захопленыя вочы. Можа, якраз над гэтай крыніцай, у зялёнай загадкавай засені дрэў нараджаўся той першы наіўны вершык, за які яму бацька-ляснік адмераў авансам важкі ганарар — цяжкай службай здабыты царскі рубель.

А вось гэты стары, усё яшчэ нястомны, лёгкі, ветлы чалавек — малодшы брат стваральніка «Новай зямлі», дзядзька Юзік, выдатны знаўца і дэкламатар братавай паэзіі, жывы персанаж нашай нацыянальнай эпапеі,— той самы «Юзік-шаляніца», што хадзіў тут, па ўвекавечаным Костусем свеце, вельмі надзейна трымаючыся за доўгі падол матчынай шарачковай спадніцы.

Стаяць дазорам дубы. Маўчаць — у магутнай, надоўга разлічанай стрыманасці.

Над кронай аднаго, у вышыні — белае воблака ў сонцы. Як летам.

Па-маладому не верыцца, радасна, дзіўна ад думкі, што іменна пра гэтую мясціну ён пісаў за кратамі турмы: «Мой родны кут...»

Наш родны кут — так будзе дакладней.

1961

ЦВІЦЕ ЧАРЭШНЯ

Міхайлаўскае я наведаў пазалетась, у канцы жніўня шэсцьдзесят другога года, мокрым і яшчэ бязлюдным раннем.

Лена перачырыкваліся вераб'і. Голле яблыняў, каб не безліч падпорак, так і палегла б на траву. Пах флоксаў, якіх на сядзібе, абапал дарожак, было ненатуральна шмат, упіраўся ў пахмурнае неба. Густы, прытарны, нават нейкі нахабны...

Гэты бязлітасна шчодры, не вельмі прадуманы флоксавы пах успомніўся мне ў Пяцігорску, сёлета вясной, каля дома, у якім прайшлі апошнія дні нашай другой любві, другога друга, мудрага і сардэчнага.

Чаму ж успомніўся?

Бо там, каля белага нізкага доміка, у сонцы поўдня цвіла чарэшня. Сціпла і вельмі патрэбна.

Шчаслівa, ненаіўна верыцца, што яна — тая самая, адна з тых самых, пра якія калісьці тут, у гэтым доміку, было напісана:

«Галіны квітнеючых чарэшань глядзяць мне ў вокны, і вецер засыпае часамі мой пісьмовы стол іх белымі пялёсткамі».

Зноў дакранаешся душой да тых пачуццяў, якія ўздымалі і ачышчалі яе ў родным доме Талстога, каля хаты, у якой нарадзіўся Купала, на гары, дзе магіла Шаўчэнкі, у лесе, нячутна напоўненым песняй Міцкевіча...

Пісьмовы стол, на зялёным сукне якога, як на траве, адпачывалі быстрыя і нястомныя рукі, што тут вось, пры дапамозе гусінага пяра, увекавечылі на паперы «Тамань» і «Выхожу один я на дорогу...».

Тут, каля гэтага стала, я задрыжэў душой, жыва, да слёз адчувальна ўспомніў аслонены мокрымі дрэвамі шэры домік Радзівонаўны і словы — золатам на мармуры:

Подруга дней моих суровых,
Голубка дряхлая моя!..

Словы — поўныя той высокай пяшчотнасці, на якую здольныя толькі сапраўдная сіла і мужнасць. Тая сіла і мужнасць, тая радасць жыцця і змагання за Чалавека, тая крыніца несмяротнасці, з якое непераможна струменіць і разліваецца морам сапраўды руская, сапраўды народная і сапраўды агульналюдская паэзія двух геніяў.

Пушкін і Лермантаў. Лермантаў і Пушкін. Толькі падумаеш пра аднаго — у памяці ўстае другі... Так яно і ідзе, бясконца паўтараецца з тых дзён, калі ты ўпершыню зазірнуў у казачна-дзівоснае царства іх слова.

Асабліва моцна і непаўторна адчуваецца гэта — і я нарэшце ведаю — на Каўказе. На тым Каўказе, што быў іх карай, іх натхненнем, што стаў для аднаго з іх магілай.

З вяршыні Машука, куды нас з сябрам узвіў на «Волзе» вясёлы таксіст,— проста арліны агляд. На маляўнічы Пяцігорск, што сотнямі белых дамоў і садзікаў разбегся па нізіне. На паасобныя горы — Змейку, Вярблюд, пяцігаловы Бештау, Кінжал і іншыя,— што акружаюць горад зялёнымі пірамідамі. На горны хрыбет, што снежна бялее на прываблівым, радасным даляглядзе. Відаць і месца пад гарой, дзе варожая куля так дзіка, недаравальна абарвала жыццё таго мілага крываногага Мішанькі, што

са слязьмі на вачах, з нажом у дзіцячай руцэ кідаўся абараняць дваровага мужыка, якога білі па гаспадарскаму загаду любай бабулі-прыгонніцы. Таго бясконца абаяльнага Міхаіла Юр'евіча, якому было дваццаць шэсць, калі і на ягоныя вусны лягла халодная пячаць.

Часта гаворыцца, што справу, пачатую Пушкіным, прадоўжыў Лермантаў. Адзін пісаў, што страту Лермантава лёс кампенсіраваў Расіі Львом Талстым, маладосць якога і пачатак творчага шляху таксама звязаны з Каўказам.

Гэта — перш за ўсё — слова пра несмяротнасць паэзіі, пра веліч народа, што нараджае паэтаў, пра хараство зямлі, што іх натхняе.

У Пяцігорску — і гэта зусім натуральна — найбольш і думаеш, і чуеш пра аднаго, пра наймалодшага з вялікай тройкі.

У Пяцігорску пачыналася вясна.

Я ўпэўнены, што не была б яна, мая першая каўказская вясна, такой раскошна сонечнай і прывольнай, не прымушала б яна так шчасліва, глыбока задумвацца, каб не Пячорын, не Бэла, не Максім Максімавіч, не паслушнік Мцыры, каб не песні пра тое, як плывуць па блакіце белыя хмаркі-выгнанніцы, як гавораць высокія зоры...

І яшчэ — каб не звычайны казацкі домік у белым гушчары другіх нізкіх, утульных дамоў, домік, праз вокны якога відаць і Машук, і Бештау, і старая чарэшня.

Сціплая, вельмі патрэбная. З пяшчотнымі белымі кветкамі.

1964

Я НЕ САМОТНЫ

Багдановіч прыйшоў да мяне перш за ўсё сваім «Перапісчыкам». І цяпер, перачытваючы гэты верш, амаль расчулена ўспамінаю тое сваё хлапечае хваляванне, выклікане, як сёння бачыцца, гранічна простым, але высока і — галоўнае — свежа паэтычным словам.

Такія звычайныя рэчы — сонца, што свеціць у вузенькае акенца келлі, яснае неба, белыя аблокі, ластаўкі, што лунаюць кругамі... Адзін стомлены позірк туды, праз акенца, ад чыстага аркуша са шматфарбнымі застаўкамі

і канцоўкамі, выведзенымі гусіным пяром натхнёнага рабацягі-манаха, адзін позірк — і я, не толькі колішні вясковы хлапчук, але ўжо і сталы, вопытны мужчына сённяшняга дня, я так многа бачу, мяне так непаўторна хвалюе музыка роднага слова, разумнае, яркае спалучэнне сівой мінуўшчыны з простым, звычайным, даўно-даўно вядомым, любімым, да шчымлівага болю прыгожым:

...а тут, каля акна,
Малінаўка пяе і стукае жаўна...

Такім хваляваннем, вось ужо сорак гадоў, мяне хвалюе песня пра слуцкіх прыгонных ткачых — зноў жа цудоўнае спалучэнне мінуўшчыны з вечна жывым; хвалюе ўзнёслая, урачыстая «Зорка Венера» — наш, беларускі гімн чыстаму каханню, яго нявянучай прыгажосці; так хвалююць мяне многія вершы Багдановіча, многія і да апошняга — выключнага па сваёй прастаце і насычанасці чатырохрадкоўя:

У краіне светлай, дзе я ўміраю...

Дзіўнае і цудоўнае адчуванне! Чытаеш, перачытваеш, зноў прывыкаеш да думкі, што ён, наш першы Максім, таленавіты, па-сталаму мудры, высокаадукаваны... а потым — зноў радаснае здзіўленне: дык яму ж, калі ён пісаў, скажам, вось гэты верш, было васемнаццаць гадоў!.. Яму было толькі дваццаць два, калі ён даў выдатны разбор першых Купалавых кніг!..

А потым — сум і боль, і горкая крыўда,— у той сонечны крымскі дзень, калі з рукі беларускага ціхага юнака вылецеў і белым жалобным птахам асеў на падлозе лісток з радкамі пра кнігу, з якою ён, гэты юнак, усімі пакінуты, быў не самотны ў свой апошні час — тады таму юнаку ішоў толькі дваццаць шосты...

Такія страты меў кожны народ. Пішу гэта, і ўспамінаецца прабіты куляй Лермантаў, пасечаны шаблямі Пецёфі... Абодва — таксама да трыццаці. Ды наша страта — пры нашай беднасці — здаецца мне асабліва балючай.

...Дзве заўвагі.

Ніяк не ўяўляю зорак на... «грудзях пана бога!.. Хоць бы ўжо яны ўпалі з грудзей пані багіні. А то ж барада Саваофа перашкаджае такое ўявіць.

І другая, куды больш значная. Шкада, што для такога таленту, як Багдановічаў, наша літаратурная мова

была яшчэ замала апрацаваная.

Дарэчы, тое самае адчуваеш, чытаючы ранняга — самага моцнага — Купалу.

1966

ЗАЎВАГІ НА ПАЛЯХ

Перачытваў «Пана Тадэвуша». Поўнасцю, чаго не рабіў даўно, хоць апошнімі гадамі часта, а сёлета вельмі часта бываў у родных мясцінах Міцкевіча, нямала думаў пра яго, пра свет яго паэзіі.

Ярка ўяўляецца, як тут, на нашых дарогах, паміж родных і для мяне ўзгоркаў, пералескаў, далінамі каля рэк і азёраў пыліла, чвякала па гразі, пырскала снегам у вочы іншая рэчаіснасць — той клас, якога ўжо назаўсёды няма.

Смешныя, жалю, пагарды вартыя норавы і тыпы,— усе гэтыя дурныя «крапідлы» Мацькаў і «сцізорыкі» Гервазых, задзіры ды п'яніцы шляхцюкі, надзьмутыя падкаморыі, рамантычна нягеглыя графы — усё гэта адышло ў нябыт. Не памятаю хто — ці не Герцэн? — сказаў, што Міцкевіч праспяваў ім цудоўную адыходную.

Зося збіраецца «ў свет», упершыню выходзіць да гасцей. І Наташа Растова збіраецца і выходзіць на баль. Як падобна!..

Думаю пра іх, творы Міцкевіча і Талстога, неяк адразу, паралельна. (Можа, часткова і таму, што перад ад'ездам сюды, у Нясвіж, глядзеў Бандарчукову кінакарціну). Жывыя яны любоўю аўтараў да жыцця, людзей, прыроды. Апошнім — прыродай — быў, здаецца, найбольш задаволены і сам Міцкевіч.

Падабенства дзвюх эпапей бачыцца мне не толькі ў часе, які ў іх апісаны, але — і галоўнае — у тым, што паказаны, ды з вялікай сімпатыяй, той самы ці вельмі падобны адзін да аднаго свет, свет пануючых. Толькі ў Талстога з большым размахам, з грунтоўнейшым запасам агульналюдскага цяпла і глыбіні.

Здаецца, што добра бачу тую свабоду, з якою ён, Міцкевіч, тасаваў пейзажы, маёнткі, вёскі, замкі, корчмы, прататыпаў — здалёк, з выгнання, у горкім шчасці

тугі і творчага азарэння ствараючы вобразы свае цудоўнае Наваградчыны.

Гаворачы пра яе, ён думаў, бясспрэчна, не толькі пра той куток, дзе нарадзіўся, дзе прайшло яго маленства і юнацтва,— Міцкевіч думаў пра Беларусь. Наш неласкавы лёс судзіў і яму называць яе афіцыйна, на мове ўладароў — Літвой. Аднак жа ніхто з вялікіх не сказаў пра родную мову прыгнечанага, абяздоленага беларуса так, як сказаў гэта ён, з еўрапейскай трыбуны назваўшы яе найбагацейшай і найчысцейшай з усходнеславянскіх моў, азначанай *узнёслай прастатою*.

Многа сэрца аддаў ён нашым палям і пушчанскім нетрам, яснай Свіцязі, быстраму Нёману, нашаму небу — усходам і заходам сонца, пяшчотнасці белых аблокаў, цемры і гневу навальніц, высокай мудрасці зорных начэй. Ад першых юначых балад і рамансаў да мужнай, велічнай плыні «Пана Тадэвуша» — усюды, а тут, у «Тадэвушы»,— з асаблівай сілай, з вечна свежай і неразгаданай чароўнасцю жыве яно, хараство беларускай прыроды, неперайм альна проста і моцна ўзятае ў звонкае польскае слова.

Чытаючы, бачу і тую навуковую важданіну, якую і дагэтуль цягнуць руплівыя міцкевічазнаўцы, блытаючыся ды гразнучы ў здагадках: дзе? што? чаму? наколькі? І дзіўнай здаецца іх праца — няўжо яна ажно так патрэбна?

А твор жыве сваім жыццём. З усімі сваімі ўдачамі і няшкодным, нават пацешным смеццем памылак, недакладнасцей. Звычайныя памылкі не вельмі, з майго ўзросту гледзячы, пажылога чалавека (тады яму было 35—36 гадоў), памылкі, цудоўна спалучаныя з геніяльнасцю.

Свята «найсвентшай панны кветнай», шчодра апісанага ў адзінаццатай кнізе, і зусім, напрыклад, няма ў каталіцкім календары. Пра гэта з тактоўнай нешматслоўнасцю зазначаецца ў заўвагах да эпапеі. Я ажно засмяяўся, прачытаўшы тую няпростую заўвагу,— і выраблю ж жа гэты высокаадукаваны наваградскі «літвін»!..

Для пышных шляхецкіх банкетаў стравы выпісаны ім са старой кухарскай кнігі і, як тлумачыць выдавец, «пацешна спалучаны без увагі на значэнне». Згаладнелы эмігрант, які, пакуль пісаў сваё arcydzieło [1], харчаваўся, так я чытаў калісьці, пераважна бульбяною бабкай, дранкай,

[1] Шэдэўр

як гавораць і пры ім, відаць, гаварылі ў нашай мясцовасці. Гэта мне вельмі падабалася, дзіўна, радасна спалучаючы ва ўяўленні вясковага падлетка веліч генія з прастатой, з блізкасцю чалавека.

У гэтай сувязі стала неяк холадна, сумна, дзіўна ад думкі, што жывога чалавека, з яго глыбокай, іскрыстай душой, натуральна надзеленай чалавечымі слабасцямі,— замкнулі ў халодна-гладкі мармур Вавельскай грабніцы, у камень і метал шматлікіх помнікаў. А спадчыну яго — тое галоўнае, што вызначае сусветную з'яву, імя якой Міцкевіч,— здорава падчысцілі (сын-каталік, як піша Яструн), навек абакраўшы нашчадкаў.

1966

СЛАВА

Учора, пасля нялёгкага, прыкрага дня службовай тузаніны, позна ўвечары мне вельмі захацелася слова Паустоўскага... «Залатой ружы» не знайшоў, узяў на начное чытанне «Блізкія і далёкія».

«Найцяжэйшае ў смерці для тых, хто застаўся жыць далей, заключаецца ў тым, што яны не паспелі сказаць таму, хто памёр, тое галоўнае, што адчувалі і думалі пра яго. Тыя, хто любіць, як заўсёды спазніліся. Незразумелая сарамлівасць сціскала ім губы. І цяпер ён, вядома, ніколі не даведаецца, якой бескарыслівай была іх любоў».

Так гаварыў ён пра смерць, пра пачуцці іншых...

Два тыдні таму назад мы з дачкою дабраліся з нашай лясной надрэчнай глухамані ў раённы цэнтр. І толькі там, у рэстаране, чакаючы абеду, я — страшнае «між іншым»! — заўважыў у старой, пазаўчарашняй «Правде» некралог. Захацелася крыкнуць ад болю. Аднак толькі сказаў пра гэты боль дачцэ. Бо і яна ўжо любіць яго падаросламу. Хацелася напісаць яго блізкім. Не напісаў. Бо я нікога з іх не ведаю.

На з'ездаўскім прыёме ў Крамлі, вясной пяцьдзесят дзевятага, нашы сталы стаялі побач. Але я не асмеліўся падысці пазнаёміцца, хоць год перад гэтым меў ад яго пісьмо. У адказ на маё. Неяк нават не верылася аднаму з таварышаў, што Канстанцін Георгіевіч аднойчы ўспа-

мінаў мяне ў Ялце... Я віншаваў яго тэлеграмаю з сямідзесяцігоддзем, потым паслаў кнігу. І горка было, што ён не адказаў і не прыслаў свае. Трохі пазней я даведаўся, што ён цяжка хворы, зразумеў, вядома, што яму не да таго, але... горка было ўсё роўна.

Бо я люблю яго. Адзін? Як многія. Як кожны з многіх — па-свойму.

У безлічы такіх любовей — яго сапраўдная слава, яго вялікае значэнне для жыцця многіх з нас, для святла і цяпла ў многіх душах.

Дарма, што ім часамі бывалі нездаволены. Сёй-той. Скажам, адзін знаёмы член камітэта па прэміях, які — прыватным чынам, але як быццам не па-прыватнаму — крычаў аднойчы да хрыпаты, што «гэты абыватаь» прэміі не варты...

Прыклад Паустоўскага патрэбен многім. І я прымаю яго. Зноў і зноў. Цяпер — каб супакоіцца і належным чынам рабіць тое, што трэба.

1968

ЦАНА СОЛІ

У нашу вёску, яшчэ калі я быў малы, Тургенеў прыйшоў зусім выпадкова. У старой, добра-такі патрапанай рускай хрэстаматыі, што нейкім цудам трапіла ў адну з суседскіх хат, я прачытаў яго «Щи» і, здаецца, трохі пазней — «Певцов».

З тых дзён я памятаю... з тых дзён мяне хвалюе вобраз старое маці, забітай горам і галечай. Я вырастаў у цяжкай сялянскай працы, сярод бяспраўных і прыгнечаных, якія ведалі цану пасоленай капусце, бачыў шмат старых маці, выпетраных працай і нягодамі. Адну з іх любіў і люблю, ужо даўно толькі па памяці. І тая, з высахлай рукой, з суровым воблікам — тургенеўская маці вось ужо больш за сорак гадоў стаіць перада мною як вобраз да сцішнаты прыгожы, абагулена-народны.

З дзён маленства я памятаю і спеў Яшкі-Турка. Дзіўна — я і дагэтуль амаль не ведаю песню, якую ён спяваў, але ў душы маёй яна пяе — руская «удаль», шырыня, туга і шчымлівая радасць надзеі, ужо не толькі рускай... Помню, бачу даўно адлюстраваную ў хлапечым сэрцы

белую чайку на марскім беразе, у промнях вячэрняй зары. Боль і мара. І гэта было мне вельмі знаёма. Было і застаецца.

Нядаўна я — першы і хутчэй за ўсё адзіны ў жыцці раз быў на радзіме Івана Сяргеевіча — хадзіў па дарожках старога, залаталістага парку, стараўся пазбягаць людзей, быць толькі з ім, у тым ціхім, таямнічым свеце, які жывіў калісьці яго геній. Не ведаю, ці вінавата сіла першых дзіцячых уражанняў, ці вінавата маё працоўнае, чорнахлебнае паходжанне, аднак мне і там, пад спрадвечнымі дрэвамі Спаскага, раней за ўсё і больш за ўсё ўспаміналіся «Запіскі паляўнічага» — ярка разнастайнае, шматпакутнае, любімае насельніцтва, зямля і неба, дні і ночы гэтай несмяротнай кнігі. І — з іншай кнігі — вобраз рабацягі-маці, забітай горам, але ўсё ж такі... Так, так — капуста ўсё ж такі пасолена!..

Каб убачыць гэта на ўсю глыбіню і паказаць на стагоддзі, патрэбны былі дзве рэчы — вялікае чалавечае сэрца і вялікая агульналюдская культура. Яны шчасліва спалучыліся ў яшчэ адным сыне Расіі. Не толькі для яе — для ўсіх, ва ўсім свеце, куды ўжо прыйшло і куды яшчэ прыйдзе непаўторна па-руску цудоўнае слова Тургенева.

1968

УСПАМІН

Я моцна спаў у цяпле, так моцна, як можа спаць здаровы сялянскі дзяцюк, які ўвесь дзень працаваў на марозе і толькі што заснуў. Старэйшаму брату, які раскатурхаў мяне, відаць, дасталося б, прынамсі, нямала крыку было б, але ён пабудзіў мяне так асцярожна і, здаецца, нават радасна, што настрой яго перадаўся мне, і ўстаў я адразу і ціха.

Аказваецца, брат прывёў да нас зусім незвычайнага госця.

Наогул ён, мой Міхась, любіў і ўмеў сыходзіцца з цікавымі людзьмі, умеў іх знаходзіць. Трэба сказаць, што і памыляўся ён даволі часта, але ж ніколі не пакідаў і ў сталасці па-юначы захапляцца прыгожым у людзях, не мог яго не шукаць.

Госць, які апоўначы, нібыта нейкім цудам, апынуўся за нашым сталом, гэта быў першы для нас, закаханых у кнігу, жывы, сапраўдны паэт. Не з кнігі, а з трэцяй вёскі, за нейкіх пяць кіламетраў. Ён ужо друкаваўся, мы чулі пра яго, сёння ён прыйшоў да сваякоў, у хаце якіх былі якраз вячоркі, там чытаў свае вершы, і там Міхась не прапусціў нагоды пазнаёміцца. Нават і начаваць забраў да нас — ад родзічаў.

Гэта для мяне стала зразумелым пазней. Адразу я быў проста ўражаны. І таму, калі наш незвычайны госць, павітаўшыся са мною, тонам загаду і крыху заікаючыся, прапанаваў мне пайсці памыцца, я адразу пайшоў, шурпатасць сваю затаіўшы глыбока ў душы. Што ж, мне толькі шаснаццаць, а госцю ажно дваццаць пяць. Што ж, ён ужо друкуецца, а я толькі пішу, у мяне пакуль што адзін і чытач, і крытык, і выдавец, на тры гады старэйшы брат, які не толькі часамі перапісвае мае творы сваім прыгожым почыркам, але, пад ахвоту, нават і ілюструе іх акварэллю. Я думаў гэта, нехаця ідучы ў кухню-баковачку, нехаця мыючыся над цэбрам. Было ў маіх думках і іншае. Што ёсць — тое ўжо ёсць, а што яшчэ будзе калісьці — тое ведаю я адзін... Ну, і гэтак далей, у падобным сэнсе, што вядома, памятна кожнаму, хто рана ўзяўся за пяро. І наіўнасць, і самалюбства, смешныя на сталае вока, але ж таксама і штосьці добрае, натуральнае, без чаго не было б ні пошукаў, ні веры ў самога сябе, ні... проста маладосці.

Таксама як памыцца («Вельмі мне трэба гэта апоўначы!»), мне было проста загадана чытаць свае вершы. На гэта я пайшоў ахватней, маўклівае бурчанне нездаволенасці саступіла ў душы маёй месца хваляванню, не менш затоенаму, але да напалу ў шчоках і вушах адчувальнаму.

Вершы мае былі, разумеецца, недаацэнены. Так здалося б, відаць, і кожнаму на маім месцы. Госць больш хваліў жаданне пісаць, раіў мне тое ды сёе, і я прыняў гэта праз ветлівасць спакойна, нібыта нават удзячна...

Навошта, суме мой, такі вялікі ўступ? Нам куды лепш было б сёння зноў сустрэцца ўтрох за сталом, успомніць тую вясковую поўнач і пасмяяцца — здалёк, праз восеньскую паэтычную смугу так многа пражытага. Не ўспомнім. Бо не сустрэнемся. Іх абодвух ужо даўно няма. Асабліва даўно — таго нашага госця.

На ўрачысты вечар у нашым пісьменніцкім клубе, прысвечаны гадавіне перамогі над фашызмам, былі запрошаны студэнты тэатральнага інстытута. Яны чыталі са сцэны вершы паэтаў, якія загінулі на франтах і ў партызанскіх атрадах. Юнакі, не вельмі старэйшыя за таго мяне, што соладка пакутаваў над сшыткамі першых літаратурных пошукаў, і асабліва мілыя дзяўчаты, што хваляваліся, як мне здавалася, і больш і прыгажэй за хлопцаў.

Адна з іх чытала вершы таго начнога госця — Алеся Мілюця.

У кнізе «Мы іх не забудзем», першым пасляваенным зборніку паэзіі нашых загінуўшых сяброў, да вершаў Алеся, якія ўпершыню тады з'явіліся ў савецкім друку, ёсць мая невялічкая прадмова. Яна напісана рукой таварыша, і сёння я не думаю, што быў у той час несправядлівы ў акрэсленнях. Аднак, прызнаюся, што за апошнія гады я некалькі разоў міжволі вяртаўся думкай да тае прадмовы — зноў узважваў на правільнасць наступны абзац:

«Алесь Мілюць з'яўляецца адной са шматлікіх ахвяр панскага гнёту, адным з тых, у каго не хапіла сіл самому прабіцца скрозь гушчу рэакцыі да вяршынь майстэрства, хто не здолеў на працягу доўгіх год саматужнай працы вырвацца з межаў бясконцага пачынання».

Ці не залішне сурова, катэгарычна? Ці да канца аб'ектыўна?..

Калі я слухаў вершы ў выкананні студэнтаў, асабліва верш майго сябра з голасу маладзенькай, усхваляванай дзяўчыны,— вобраз Алеся — дабрадушнага, шчырага беларускага хлопца, сціплага і вясёлага, захопленага ўсім прыгожым і чыстым,— вобраз гэты ўстаў перада мною з небывалай выразнасцю. З ім прыйшоў да мяне водар белае грэчкі і вялых пракосаў, залацістая шчотка — сцяна аўсяных гузыроў над прахалодным, старанна падмеценым токам, ціхае і вільготнае вуркатанне жывое скібы за плугам, пах адліжнага снегу і свежых бярозавых трэсак,— усё, з чаго складаўся той свет, адкуль ішла і яго, Алесева, апантанасць, адкуль ішла паэзія, якая і жывіла і натхняла нас: Колас, Купала, Багдановіч, Танк. Апошні — сваім голасам, сваім рэальным, блізкім, заходніцкім існаваннем — хваляваў тады, бадай, найбольш, неяк па-асабліваму.

Я не ведаю, як ён, Алесь, памёр — адразу, падбіты куляй або разарваны снарадам, або не адразу — ад ран. Пад гукі ягонага верша мне ўявілася, да слёз зразумела і востра, як ён бяжыць па асенняй нямецкай раллі, недзе ў сцюдзёнай замглёнасці Усходняй Прусіі, як ён — і тут, як заўсёды, з людзьмі — крычыць задыхана баявое «ўра!». Мой сардэчны, заўсёды не надта здаровы, хутчэй не салдат, а ціхі, любімы вясковы настаўнік. Як ён падае — я не бачу: гэты бег па раллі і гэты задыханы крык — апошняе, што мне ўяўляецца з яго апошніх момантаў.

Днямі яму споўнілася б шэсцьдзесят гадоў. Дваццаць чатыры з шасцідзесяці забралі ў яго фашысты — заўчасная смерць. Што ён мог бы зрабіць за гэтыя дваццаць чатыры, каб жыў? Кім ён быў бы: ці ўзяў бы сваё, як літаратар, ці, можа, стаў бы, як мне ўявілася, добрым, любімым дзецьмі настаўнікам, выкладчыкам літаратуры? А можа застаўся б, як быў да вайны, пасля Верасня, сціплым сельпоўскім рахункаводам? Адно я ведаю цвёрда — у нашым свеце было б яшчэ на аднаго харошага чалавека больш. Як ён любіў бы родную справу, роднае паэтычнае слова!..

На тым святочным майскім вечары некалькі слоў пра Алеся мне перашкодзіў сказаць, да канца па-мужчынску, пушкінскі верш. Нават не ўвесь той верш, а паасобныя, вельмі адпаведныя майму настрою радкі, што самі, міжволі, як гукі амаль нячутнага рэквіема, усплылі ў балюча абвостранай памяці:

Грустен и весел вхожу, ваятель,
в твою мастерскую...
Грустен гуляю: со мной доброго Дельвига нет...
Как бы он обнял тебя! Как бы гордился тобой!

Алесь, вядома, не Дэльвіг, а я, тым больш вядома, не Пушкін. Справа толькі ў адным. Калі б і ён, адзін з найбліжэйшых сяброў мае маладосці, не загінуў за тых, што жывуць, сёння мне вельмі добра было б разам з ім радавацца прыходу новага ў нашу літаратуру. Ён умеў так радавацца. Я ведаю гэта. Я памятаю тую зімовую поўнач. Праз ціхае, няшчодрае, а вельмі ж свойскае, утульнае святло зноў запаленай у нашай хаце лямпы, праз маладую свежасць халоднай вады, якую вочы мае прынялі хоць і не вельмі адразу, але ж ахвотна, праз далячынь

трох з палавінай дзесяцігоддзяў я не проста прыгадваю, а выразна бачу яго разумную, заўсёды прыязную ўсмешку, чую ягоныя словы, якія толькі тады, толькі адзін раз у жыцці здаліся мне суровымі. Дый то ненадоўга.

Ты мяне, суме мой, так ужо, мусіць, і не пакінеш?..

1968

ДОБРА ТАК

Былі сустрэчы, ростані, праца і адпачынак за адным сталом, выступленні ў вясковых школах і перад студэнтамі, былі самотныя гутаркі пра наша найдаражэйшае, былі вандраванні па роднай зямлі. Пехатой, у машыннай выгодзе, у маторнай лодцы насустрач ветру, у самалёціку над балатамі...

Першае выданне сабраных ім беларускіх прыказак — факт ужо гістарычны, адна з яго, ужо даўно шматлікіх, кніг. А ў маёй памяці, у тым раздзеле, дзе ў загалоўку значыцца імя і прозвішча Фёдар Янкоўскі, кніга гэтая — яшчэ ўсё рукапіс, над якім мы ўдвух сядзім, яшчэ ўсё снег пералётвае і ляжыць за акном, сосны маўчаць, а з паперы гаворыць народная мудрасць, паэзія ў скупасці слова...

Пасля пайшлі яго другія рукапісы. Над самым капітальным з іх, над рукапісам першай беларускай фразеалогіі, мне таксама прыйшлося пасядзець, у якасці першага чытача. Аднаму ўжо, без аўтара. Тыя гадзіны,— дарэчы, таксама са снегам і соснамі за акном,— бачацца ўжо не далёкім, светлым пачаткам нашага сяброўства, а проста як час сапраўднай чытацкай асалоды і плённага творчага роздуму. І ў гэтай, тады яшчэ толькі будучай, кнізе мне зноў адкрывалася шчаслівае спалучэнне карпатлівай, настойлівай працы высокага майстра і закаханасці вернага сына народу. Мне ўжо даводзілася пісаць пра найсвятлейшае ў маім уражанні ад гэтай кнігі, тут я свядома паўтаруся. Ілюстрацыйныя прыклады, запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках рэспублікі і часткова запазычаныя ім у папярэднікаў, разгортвалі перада мной жывую, паэтычную карту роднай мовы, хвалявалі душу яе нелінючымі фарбамі, крынічным звонам яе несмяротнасці. Як і ўсюды, і ў гэтай сваёй працы

ён хаваецца за народ, з натуральнай сціпласцю разумення справы. Але ў адным выпадку, дзе даецца апавяданне вясковай бабулі пра тое, як даўней маладую садзілі на пасад, ён, па няўвазе ці ад пашаны да дакладнасці, выдаў сябе. «Раскажу табе, голубе, усё...»,— гаварыла бабуля. І я ўпэўнены, мне зусім жыва ўяўляецца, што так яна гаварыла іменна яму, чарняваму, ціхаму хлопцу з харошай усмешкай, прастата якога хавае ў сабе і былую суровую, некрыклівую мужнасць партызана-разведчыка, і па-народнаму шчырую, у сэнсе поўнай аддачы, працу выдатнага выкладчыка, і талент ды вопыт вучонага, набытак якога не сорамна пакласці ад імя Беларусі на міжнародны стол. Толькі таму, хто любіць свой народ, народ раскрывае свае векавыя скарбніцы.

Чарнявы, сціплы «хлопец» пасівеў. Час ідзе, ад ран старых здароўем надта не пахваліцца, а праца патрабуе моцных нерваў. Аднак за многія ўжо нашыя гады я амаль не бачыў, каб ён быў неўраўнаважаны. Хоць ёсць і тут, як і ва ўсім у жыцці, сваё «амаль». Культурнага выкладчыка, спакойнага сямейніка, прыязнага таварыша я бачыў раз ці два ўсё-такі злосным, аднойчы нават ледзь не раз'юшаным... Як рыбака, якому груба перашкодзілі... Ісці пад ліўнем за пяць кіламетраў, уверх па лясной незнаёмай рачулцы, у тое запаветнае месца, дзе кажуць, стронга ёсць, перамагаць тую хітрую, асцярожную стронгу яшчэ ўсё пад ліўнем — гэта ўжо страсць. «Сэрца, браце, пяе, а пахваліцца няма каму! Што ажно восем штучак узяў! Бо той жа нехта мне тут зусім не патрэбен!..» Калі ён сядзіць на сваім, загадзя падкормленым, адмысловым гатку, засяродзіўшыся на справе з найвышэйшай адказнасцю,— я наогул лепш абыходжу яго здалёк, дый там яшчэ, у тым «здалёк», стараюся ісці на пальчыках. Не ўсе пра гэта ведаюць, каторыя дык нават любяць падысці да рыбака, папрастарэкаваць з прыязнасцю. А ўжо калі ўбачаць, што чалавек ды штосьці валачэ з вады — бягуць туды, як на пажар, з усім гукавым афармленнем. Тым, што беглі да Федзі, я не зайздросціў...

Тым больш цікава, нязвычна было бачыць яго самога ў якасці парушальніка рыбацкіх законаў.

Здарылася ў нас аднойчы такое. Над рэчкай Рытай, на поўдзень ад Брэста. Звечара мы ўтрох удачліва лавілі плотак і акунёў, варылі юшку, пасля вячэры доўга

яшчэ сядзелі каля вогнішча, сяк-так паспалі і на досвітку выйшлі да рэчкі ў густой палескай імгле.

Яна здавалася мне казачнай. Можа, таму, што ўвечары да мяне, у маю найцішэйшую завоіну, казачна падплываў, злосна ўцякаў, пацвелены кончыкам вудзільна, і зноў з настойлівай наіўнасцю вяртаўся вуж.

Цяпер, уранні, вужа не было. У завоіне была тая самая, толькі ўжо ранішняя, цішыня, была блазенская радасць надзеі на небывалую ўдачу, быў потым першы, пакуль што не вельмі багаты, пробліск удачы — першая плотка. А потым у нашай імглістай, росна-церпкай, трошкі пранозлівай і вельмі чуткай цішыні раптам пачулася нечаканае:

— Эй!

Я азірнуўся, сходу яшчэ здзіўлена зразумеўшы, што гэта голас ягоны, Янкоўскага. Ён быў бліжэй да мяне. Здзіўленне маё мільганула, як іскра, а потым яно распасцерлася ў ціхую радасць.

З густой імглы, празрыста падрумяненай усходам сонца, на мяне пазірала казуля.

На мілай мордачцы вельмі выразна відно было недаўменне. Выйшла з лесу, а тут...

Спыніся, маё першае ў жыцці, такое казачна прыгожае імгненне!..

Нейкі момант, можа, нават адносна вельмі доўга, яна глядзела на мяне, бліжэйшага, маўклівага ды непарушнага, перажываючы і мой выгляд, і голас майго, менш бачнага ў імгле, суседа, не ведала, што ёй рабіць — ісці да вадапою ці вярнуцца...

Вярнулася.

Але ў маёй удзячнай памяці стаіць, глядзіць... Адзін на двух незвычайны ўспамін.

Не столькі па класічнаму запавету, колькі па патрэбе душы, наведалі мы з Федзем узаемна нашы родныя мясціны. Мае ён, зрэшты, ведаў трохі і да знаёмства са мною. А Глушчыну яго мне давялося ўпершыню наведаць разам з ім.

Пішу гэта і ўспамінаецца тая яго наіўна мудрая, ужо і шматвопытная, але ж і маладая радасць ды трывога, схаваная ў падтэксце гутарак і паводзін:

«Хаця ж ці спадабалася табе мая хата, мой брат, нашы людзі, наш лес, наша поле і неба?..»

Добра так. А яшчэ калі чысты, здаровы смех, калі

шчырае слова пра штосьці новае ў радаснай і хвалюючай безлічы спраў, якія мы збіраемся зрабіць,— тады, вядома, яшчэ лепш. І па ўзлеску ісці, і сядзець над ракою, і ў роднай сябравай хаце.

1971

У РОДНЫ ДОМ

Прыемна чытаць тут Карнея Чукоўскага — яго ўспаміны, тым больш пра Пастарнака,— іменна тут, у падмаскоўным лесе, на іх апошняй радзіме, паблізу ад іх драўлянага жылля і сціплых магіл.

Над гэтай кнігай я як быццам злавіў-такі нарэшце сваю даўнюю думку, тое, што адчувалася ў розны час у родных мясцінах іншых пісьменнікаў — меншых, большых, вялікіх.

Хто ў сваёй Яснай Паляне, хто ў Наваградку, хто ў Веймары, хто ў Каневе, хто ў Наднямонні ці ў Ялце... Вось я наведаў іх, тыя мясціны, а далей — ужо няма нічога, туга па далёкай, узнёслай легендзе аціхла, у пошуках найбольшай паўнаты іх, пісьменніцкіх, вобразаў трэба вяртацца ў іхнія кнігі.

Мы ўжо туды вярталіся неаднойчы, і будзем вяртацца, як з вялікага падарожжа ў родны дом, з яшчэ большай, з самай грунтоўнай упэўненасцю, што радней, чым ён,— і сапраўды няма нічога.

1971

ТРОХІ ПРА ВЕЧНАЕ

Над Нёманам — тры векавыя дубы. Пад першым я ляжу, гляджу на другі і на трэці. Стаіць іх тут, магутных ды прыгожых, больш, аднак мне хапае і трох. Нават і двух — таго, пад якім я прылёг у цяньку, дарагім пасля пыльнай, спякотнай дарогі, і бліжэйшага, на які я гляджу значна больш. На буслянку. Ёсць яна і на трэцім, далейшым дубе, нават і бусел там стаіць, нерухомы, як помнічак, але на гэтую, бліжэйшую буслянку, хоць і схаваную ў густой цёмна-зялёнай кроне, глядзіцца, ле-

жачы, проста чамусьці лепш — нібы чакаючы чагосьці большага, чагосьці незвычайнага.

Канчаецца ліпень. Бусляняты гэтай парою амаль зусім ужо дарослыя, толькі зблізку адрозніш іх ад бацькоў.

На дубе маім, заслоненыя лістотай, дарослыя буслы ці бусляняты стаялі нябачныя, моўчкі,— я толькі здагадваўся, што яны там ёсць.

Потым здагадка спраўдзілася. Нечаканым, вялікакрылым шах-мах. Буслы ўзняліся з-за лісцяной маскіроўкі і вось — з'явіліся на блакіце. Блізка, ледзь не рукамі іх дастаць. Даўно прывычны і такі заўсёды новы цуд.

Тут я іх і пазнаў, маладых. Па дзюбах, па нагах — яшчэ не чырвоных, па тым, як яны, пакружыўшыся для размінкі над родным дубам, пачалі садзіцца на гняздо. Павіселі над ім, перабіраючы цыбамі, няўдала цэлячыся імі, каб хаця ж не міма.

А потым прыляцеў надубны гаспадар. Чырвананосы, чырвананогі, з жабай у дзюбе — ну, проста для малюнка ў дзіцячую кніжку. На гняздо ён сеў упэўнена, адразу. І тады — апошні доказ, што першыя два маладыя,— пачулася іх нецярплівае, нават яшчэ ўсё пястотнае сіпенне.

А мне ізноў успомніўся сёлетні сакавік.

...Мы яе неслі спачатку з крутога, коўзкага ўзгорка, а потым доўга па вуліцы, над глыбокай сцюдзёнай гразёю, над бруднай наледдзю, над раўчукамі, што мутна і весела булькалі насустрач нашаму сумнаму шэсцю.

Ёй ужо было знойдзена месца ў цясноце спрадвечных магіл. Яе там засыпалі жвірам. Маю старэнькую пакутніцу-сястру.

І ўвесь гэты час, пакуль мы ішлі і стаялі, звінеў у небе жаўранак. Здавалася, адзін усё, той самы ранні, што здуру прыляцеў ужо, не самому сабе, а камусьці на радасць.

Пасля быў вечар, нудота і гоман п'яных памінак, а потым — ноч і раніца. Я зноў прыйшоў у гэтую хату на ўзгорку, да якое прывык за жыццё, у якой упершыню мяне не сустрэла яна, старая гаспадыня.

Прыйшоў з нечаканым і дзіўным у гэты дзень прабліскам радасці ў сэрцы і ў першым слове на парозе...

Чаго ж такая неадпаведная радасць?

Узыходзячы на круты, коўзкі ўзгорак, я — нібы хтось-

ці мяне штурхануў — зірнуў угару, туды, дзе побач з хатай, на агародзе пад самыя хмары ўздымаецца змалку знаёмая, старая ліпа.

На ліпу выкінуты быў — на самую вяршыню — белы сцяг вясны: там сядзеў першы сёлетні бусел. Вельмі ранні, яшчэ нечаканы.

Я пастаяў каля плота, шчасліва намагаючыся ўявіць ягоны шлях ад пірамідаў да нашых надрэчных лугоў.

Сашка, найменшы ўнучак мае сястры, ужо адчуў гэты вялікі цуд. Ён забаўляўся цяпер каля будкі з сабакам, натуральна шукаючы новай пацехі.

«Хлопчык, відаць, не ўявіць бусліны вырайны шлях, як я. Куды яму з яго веданнем свету! А свежасць радасці жыцця ў мяне амаль такая ж, мусіць, як і ў яго...»

Так думалася мне, пакуль на ліпе бялела, адпачываючы, мая зусім неспадзяваная радасць.

Белы сцяг вясны...

Тады ж, адразу, адчуўшы гэта, я ўспомніў, што з'яву такую першы назваў так Міцкевіч, што, па-нашаму, пасьменніцку кажучы, гэта чужое.

У яго толькі трохі інакш:

Bo już bocian przyleciał do rodzinnej sosny.
I rozpiał skrzydła białe, wczesny sztandar wiosny.

Не *белы* сцяг, а *ранні*. І не *складзены* так, як у гэтага, што на ліпе, а *распасцёрты* ў палёце.

Прыйшла вясна, а потым пачалося лета. Тыдзень за тыднем мяне непакоіў той сцяг. Ездзячы па многіх вёсках і палях, бачачы іх, буслоў, я ўспамінаў таго, на голай ліпе, і дакараў сябе, што вось жа ніяк не магу адчапіцца ад думкі, дзе тут, у радасці гэтай, маё, дзе чужое.

Гэтая думка, гэты шчымлівы клопат вярнуўся і цяпер, ліпеньскім сонечным адвячоркам.

Чаму гэта — «літаратуршчына», «кніжнасць», калі я, гледзячы на буслоў, зноў вось успамінаю Міцкевіча? Цяпер ужо не аднаго, а з Рыльскім. Яшчэ вясной ад неспакою свайго я перачытваў ягоны пераклад «Пана Тадэвуша»: толькі тую мясціну, дзе даецца малюнак надзвычай ранняга вяртання з выраю.

...Дочасно чорногуз на сосну прилетів,
Де вже не рік, не два гніздо його чорніло,
І крилы розіп'яв, неначе прапор білий...

Акадэмік, які і ў сівай старасці мог па-малечы хвалявацца, зляваўшы от сабе акунька (я гэта бачыў тут, над Нёманам), Максім Тадэевіч любіў навуковую дакладнасць. Да «білого прапору» ім зроблена заўвага перакладчыка:

«Паэтычная вольнасць: у сапраўднасці бусел, маючы белае тулава і шыю, крылы мае чорныя.— М. Р.».

Ха, ха!.. Прыемна ўсё-такі і ў акадэміка знайсці пралік!.. Гледзячы з-пад дуба на буслоў у палёце, знізу пад крылы, бачу: яны не белыя, як у Міцкевіча, але ж і не чорныя, як у Рыльскага. Яны чорна-белыя. Во!

Але і гэта не ўсё. І тут я не зусім арыгінальны. Станіслаў Пігань, яшчэ адзін акадэмік, польскі, у заўвагах да «Пана Тадэвуша», апраўдваючы паэта, піша:

«Крылы ў яго «распасцёртыя», г. зн. бачныя знізу, робяць уражанне белых».

Але не ў гэтым для мяне галоўнае. Далей ён піша:

«Падобнае акрэсленне бусла з распасцёртымі крыламі як белакрылага знаходзім мы яшчэ ў Авідзія».

Вунь ажно дзе ды калі!.. Усе яны — украінец, паляк, старажытны рымлянін — ішлі ад жыцця, вялікая паэзія звязана з ім непарыўна, яна сама — жыццё, увекавечанае ў слове.

І нежыццёвым, няпраўдзівым было б замоўчваць, як, гледзячы на тое, што я бачу сам, я і ўспамінаю сказанае — ад пражытага — іншымі, перажываючы яго па-свойму, зноў.

Клекачыце, буслы! Няхай жыве, як сонца, вечная паэзія! І тут, над нашай ракою.

1971

УСЁ, ШТО ЎРАЖАЕ...

Усё, што ўражае розум і сэрца, трэба запісваць.

Леў Талстой

НІБЫТА РОЗНАЕ

* * *

Гэта — не зорка Героя, не слава паэта ці касманаўта, а толькі простае слова «дзякуй» ад чалавека, якога ты паважаеш. І тое «дзякуй» — вялікае шчасце, узнагарода за шчырую працу.

Думаю так, лежачы на густой канюшыннай атаўцы, каля школы, абсаджанай кветкамі, чыстай і светлай.

За гэтую школу загадчыца, адзінокая жанчына, атрымала днямі падзяку... толькі ад інспектара раяна, пажылога настаўніка. І пра гэтую радасць, пра гэтую славу сваю расказала нават мне, сваяку, сарамліва.

* * *

Вяселле. Усе, хто як можа і ўмее, весяляцца: танцуюць, п'юць, гарланяць, цалуюцца. А ён, ціхі ды працавіты чалавек, маўчыць. Гаспадар непакоіцца:

— Як ты там, браце Юрка?

— Ды вось грушу ем. Усё — вельмі добра.

І харошая ўсмешка.

* * *

У вялізным свеце — сціплы чалавек, які заслужана ганарыцца тым, што ўмее:

— Я навастру брытву — ніхто не паправіць!..

* * *

Сябры едуць дахаты, з далёкай камандзіроўкі. Адзін вязе хваляванне другога. Вялікае. Учора яшчэ даведаўся, жонка пазваніла па міжгароднім, што сябрава дачка папала на вуліцы пад машыну. «Цэлая ўся, але траўма вялікая». І везці гэтую таямніцу — нялёгка. Асабліва гледзячы, як ён нічога не ведае і смяецца... Найцяжэй стала ўранні, калі ўжо блізка было. Сябар ідзе, памыўшыся, па калідоры вагона, смяецца, гледзячы, як дзяўчынка цікуе ў акно:

— Вось хто хвалюецца, відаць, найбольш! За ўвесь вагон!

А той, хто сапраўды хвалюецца — відаць, за ўвесь цягнік,— маўчыць, ківае галавой, згаджаецца. Нават з усмешкай...

* * *

Баяцца за другіх — не баязлівасць. Гэта называецца крышку інакш.

* * *

Па прапанове райкома партыі калгаснікі падсявалі ў калгаснае жыта сырадэлю для сваіх кароў.

Гэта, вядома, парушэнне статута сельгасарцелі. Але зробяць так і на наступны год. Сакратар з усмешкай гаворыць, што статут таксама павінен ісці ў ногу з жыццём, дыялектычна развівацца.

Праўда, гэта магчыма пры наяўнасці такой вось разумнай усмешкі.

* * *

Верхняга, знешняга бляску ў гэтага чалавека вельмі нямнога. Затое моцная карнявая сістэма: у народзе, з якога ён выйшаў у вялікі свет — былы рабацягабядняк, баявы партызан, добры, шчыры таварыш.

* * *

У злосным настроі праведніка сяджу ў тралейбусе і назіраю, як два маладыя піжоны занялі бліжэйшыя да дзіцячых ды інвалідскіх месцы і гутараць сабе, не заўважаючы нікога і нічога.

Увайшла бабуля, прабіраецца каля іх на свабоднае месца. Ёй нязручна і цяжка — з кіёчкам, ледзь ідзе.

Ды тут адзін з тых піжонаў, не ўстаючы і не спыняючы гутаркі з сябрам, неяк міжволі спрытна і асцярожна, як хворую маці, узяў старую пад локаць, трошкі правёў і пасадзіў.

Тады мне і гутарка гэтых... прабачце, хлопцы, што так падумаў,— піжонаў... і гутарка іх, хоць я і не чуў яе добра, здалася куды больш сур'ёзнай, і вось наогул...

Наогул гэта мне ўспамінаецца даволі часта. Як дакор.

* * *

У былым княжацкім парку, на вялікай паляне — шырокая паласа цямнейшай травы.

Як гэта проста і як гэта страшна — чаму яна цямнейшая!.. Тут у сорак другім годзе фашысты закапалі паўтары тысячы нашых людзей.

Днямі я быў падумаў, нават нібыта жыва ўявіў, што вось яны — усталі, жывуць... Ідуць па парку. Усе — са сваімі старэчымі, маладымі, дзіцячымі асаблівасцямі жывых...

Аднак запісаць тады — не запісаў, бо не ўявіў, як здалося, на ўсю глыбіню.

А хіба ж цяпер уяўляю?

* * *

Здраднік, адбыўшы пакаранне, вярнуўся ў родную вёску. Закуткі самыя патаемныя, ціхія, мілыя ў маленстве — і яны цяпер не свае. І там няма яму супакою, спагады. Там — на калодцы або проста на пяску ці на траве — сядзе які-небудзь дзед або дзядзька і скажа:

— Чулі, вярнуўся і Ганнін сабака!..

* * *

Госці, людзі, што называецца, забяспечаныя, успамінаюць, колькі хто страціў на грашовай рэформе сорак сёмага года. І сёння яшчэ некаторыя цмакаюць, шкадуючы леташні снег. Толькі адна, былая партызанка, урач, весела смеючыся, расказвае:

— У нас у інтэрнаце... ну, у нашым пакоі, была такая завядзёнка: хто з дзяўчат скажа грубае слова — дзесяць, пятнаццаць, дваццаць капеек штрафу. Ступень кары — у залежнасці ад ступені грубасці. А гэтага ў нас часам хапала. Што ж — хто з партызан вярнуўся, хто з фронту, хто з фашысцкага лагера. Штраф апускалі мы ў глінянага ката. Месяц канчаецца, стыпендыю праелі — высыпаем свой штрафны капітал на стол і давай!.. Так і перад рэформай. Перавярнулі мы свайго ката — хапіла на булку хлеба і каструлю журавінавага кісялю. Акрунылі яе з лыжкамі і рагочам. Як мама мая гаварыла: «Няхай багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца». Які быў цудоўны, божа мой, час!..

* * *

Маладзенькая, сціплая мама. Красуня. І хлопчык вельмі прыгожы. Стракатая кепачка, смешна-салідны клёшык.

Гляджу і думаю: як яны дружаць, як яны любяць адно аднаго!..

І — грэшнаму — мне хочацца спытаць:

— Скажыце, хто мае шчасце быць бацькам гэтага хлопца?

* * *

«Часта ў сапраўднасці мы бываем лепшыя, чысцейшыя, чым у думках...»

Так думаў ён, успамінаючы ўчарашнюю госцю.

У гасцініцу да яго зайшла студэнтка-зямлячка, у якую ён, значна старэйшы, даўно быў... закаханы. Патаемным, міжвольным, нейкім журботным каханнем. Была яна воддаль, і вось прыйшла, і ён ніяк не здолеў бы пачаць

нічога, пра што так часта думаў, пры ёй ён адчуў сябе вельмі далёкім ад гэтага, яму было брыдка нават падумаць, успомніць пра ранейшыя «мары і сны». Адчуў, што проста любіць яе, разумную, душэўную дзяўчынку — любоўю «не для сябе, а для яе», што проста яму хочацца рабіць ёй добрае, глядзець на яе, любавацца — з харошай, чыстай любасцю старэйшага.

«І правільна»,— сказаў ён у думках.

Але... з невясёлай усмешкай.

* * *

Рэйсавы аўтобус спыніўся каля вясковага касцёла. Зайшло многа старых жанчын. Амаль усе яны стаяць.

Барацьба з самім сабой: уступіць каторай месца ці не?

Уступіў. І адразу ж у думках асуджэнне горшых, хто не ўступіў. Тады асуджэнне самога сябе — за асуджванне іншых.

Нарэшце — задаволенасць сабой: што сам сябе асудзіў...

А што найгорш?

* * *

У тралейбус зайшоў інвалід. Яму далі месца. Другі інвалід, што сядзеў цераз праход, паспеў за гэты час заўважыць, што ў калегі няма правай нагі, а паколькі ў самога няма левай — усцешыўся. Спытаўся, які той носіць нумар, даведаўся, што аднолькавы з ім — яшчэ больш усцешыўся. Яны купяць адны чаравікі на двух. У магазіне бачыў. Вось разам сыдуць і купяць!..

Чаму было прыемна слухаць іх размову? Чаму захацелася запісаць гэта — скажаш: вельмі звычайную сцэнку?

* * *

У клініку з глыбіннай партызанскай вёскі прывезлі пасля вызвалення падлетка з прастрэленай дыяфрагмай. Бледны, нямоглы, і рана задаўнена.

Стары прафесар, рухавы сангвінік, зрабіў яму аперацыю. Вельмі складаную і — удала! Гаварылі: «Дзевятую ў свеце, другую ў СССР!..»

Хлопец стогне, трызніць. Бабка не спіць пры ім каторую ноч.

А прафесар, як бог — у белым акружэнні анёлаў-студэнтак,— грыміць радасна каля ложка:

— Дзякую, хлопчык, дзякую, мілы мой, за тое, што ты мне прывёз такую цікавую хваробу!..

* * *

Плывём па Амуры. Гляджу на зялёную сопку. Успамінаюцца лапці — вялізныя, старыя, латаныя-пералатаныя, падбітыя нават раскляпанымі баначкамі ад ваксы. Лапці старога дзядзькі Івана. І яго расказы пра японскую вайну, якія я, таксама як і лапці, ведаю з маленства.

Цяпер выразна, з нейкай кінанагляднасцю, уявіў сутычку на схіле такое вось сопкі.

Белая кашуля, белая бесказырка, шынельная скатка цераз плячо, даўжэзная вінтоўка з нахабна-непераможным штыхом...

І так далёка ад дому, куды ён, дзядзька Іван, вярнуўся потым з георгіеўскім крыжам і са скрыпучымі да смерці ранамі. У тую самую беднасць, да тых самых лапцей. Так і не ведаючы, за што і навошта ішоў на кулі, штыхі і асколкі, за што і навошта сам забіваў...

* * *

Чорны, цёмны, «пакрыўджаны богам» бабыль доўга і нудна расказвае, як ён быў занядужаў...

Няхай расказвае — трэба ж яму знайсці хоць якую палёгку!

* * *

Дабрадушны, двухжыльны вахлак. На фронт, у мікалаеўскую вайну, ішоў ад дзядзькі з горада. Так разгубіўся, што пачаў, адыходзячы, хрысціцца перад вялі-

кім люстрам у кутку, як перад іконай,— на самога сябе...

Цяпер, пасля другой сусветнай вайны, ужо стары, мнагадзетны ўдавец расказвае мне, як малыя ў іх вёсцы бомбачку нейкую разбіралі, а яна ўзяла ды разарвалася. Суседняга хлопца забіла, а дзядзькаву малую толькі страшна пакалечыла.

— Так яно, браце. Скаціну, дык чалавек або прадаў бы, або дарэзаў бы, а з дзіцем што будзеш рабіць?..

Ад люстра было мне калісьці смешна.

Цяпер — да болю, да жудасці — горка...

* * *

У беднай вёсцы многа дачнікаў.

Калі па вуліцы праходзіць статак, гарадскія дзеці кормяць коз хлебам і пячэннем.

Пастух, пажылы і падсухі мужчынка, злосна сцёбае коз пугай.

Мамы-дачніцы абураюцца. Ім «соль дастаецца лягчэй»...

* * *

Калісьці ў суседняй вёсцы была чума. З акружанай вёскі вырваўся адзін зачумлены. Мужчыны, вартаўнікі, прыглушылі яго дручкамі і закапалі амаль жывога.

На гэтым месцы стаіць цяпер каменны помнік з крыжам. Ужо і камень у лішаях, і крыж чыгунны парыжэў, а людзі ўсё яшчэ расказваюць пра тую страшную неабходнасць — як быццам просячы прабачэння, ціха і трошкі ўрачыста.

* * *

Учора глядзеў цікавую кінакарціну «У свеце жывёлін».

Міжнародны калектыў яе стваральнікаў з асаблівым майстэрствам і стараннасцю паказаў барацьбу за існаванне — пажыранне зверху ўніз, па лесвіцы сілы, хітрасці, спрыту.

Думалася — і ўчора, і сёння ўранні,— што або свет не так зроблены, або я зусім сапсаваўся: чаму так успрымаю крыўду слабейшага?..

Ці проста я — чалавек, а нам уласціва іншая форма суіснавання?

Калі чалавечы розум падпражэцца да звярыных норм паводзін, да таго «маральнага кодэкса»,— будзе фашызм ва ўсіх яго праявах.

Успомніў расказ аднаго з сяброў.

Два бацькі загінулі на фронце. А жонкі іхнія, дзве маці, былі замардаваны гітлераўцамі. Цудам выжылі толькі дзеці дзвюх сем'яў, хлопчык і дзяўчынка. Пасля яны пакахалі адно аднаго, пажаніліся.

Цяпер іхні сын — ужо тым часам падлетак — глядзіць па тэлевізары міжнародную сустрэчу баксёраў.

Наш баксёр здорава цяў чужаземцу. Той паляцеў, не ўстае...

Падлетак ажно ўсхапіўся:

— Ён несумленна яго! Ён яго не па правілах! Нельга так, не!

І слёзы на вачах.

А госць замежны — немец. Нават з ФРГ.

* * *

Дзесяцікласнік «без дай прычыны» застрэліўся з бацькавай паляўнічай стрэльбы.

Калі маці на стрэл убегла ў ягоны пакой, хлопец паспеў яшчэ сказаць:

— Мама, як мне баліць!..

Сама доктар, яна дала яму ўкол, выклікала «хуткую дапамогу»,— замчалі ў бальніцу, і там ён памёр.

«Мама, як мне баліць!..»

А ў нас жа, на Зямлі, пры вырашэнні канфліктаў у чалавечым сужыцці, дзесяць тысяч забітых за дзень — «нязначныя страты».

І жывём. І смяёмся. І верым.

* * *

У машыне, едучы ў родную вёску.

Не зазнавайся — ты прыйшоў на ўсё гатовае. І восень — гэтую, што абапал дарогі, у сонцы — назвалі залатой таксама без цябе.

* * *

Прага шчасця настолькі вялікая ў нас, што нават самыя шчаслівыя моманты, дні, тыдні, гады — часцей за ўсё здаюцца... уступам да шчасця.

* * *

Ты пачынаешся тады, калі ты застаешся адзін, калі ніхто і нішто не памагае табе быць добрым ці дрэнным, калі ты робіш выбар сам.

* * *

Каб ведаць усё, што трэба ведаць сапраўднаму чалавеку, не хапіла б і соцень гадоў. А ўсё-такі хочацца ведаць як найбольш, каб як найбольш зрабіць людзям на шчасце.

Пчаліны закон? Мурашыны?

Не, чалавечы.

* * *

Я магу памыляцца шмат у чым, у жыцці маім было нямала меншых і большых памылак, але адно я ведаю цвёрда:

Вышэй за ўсё і перш за ўсё — чалавечнасць.

Я веру ў гэта ўсё сваё жыццё, і толькі гэта засталося б у мяне, калі б прыйшло найбольшае ці апошняе гора.

ПЕРАД ЯЕ КРАСОЙ

* * *

Над зямлёй — красавіцкае неба: ахапкі белых воблакаў, халаднаватая просінь і жаўранкі.

Зямля то светла-шэрая, дзе не хадзіў яшчэ сёлета плуг, то сакавіта-цёмная — і там, дзе ўлонне яе толькі што раскрыта для новых зярнят, і там, дзе ўжо затоена грэецца безліч аўсяных парасткаў.

Сёння ўранку ўжо значна смялей, як учора, ажывае зеляніна руні. Лагодныя шэрыя ўзгоркі ўдалечыні пацягнуты смугой. Паміж вёскамі, па лугавой даліне, цячэ апетая ў сардэчнай песні рэчанька...

На шэрых коціках вербаў гаспадарліва завіхаюцца пчолы. На бярозах над стрэхамі хат ад радасці разводзяць крыллямі шпакі.

За ўзгоркам з ночы грукоча трактар. Араты.

Іду на гэты гул. Па чыстай, маладзенькай пасля снегу сцежцы.

* * *

На фоне заўсёды шчодра зялёных ялін святлеюць асіны, яшчэ ўсё голыя, ды ўжо, як кажуць, вось-вось на выданні. Стаяць яны навакол бруднай, а ўсё ж люстранай вады азярца, над якім я пішу.

Спявае салавей:

«Людзі, людзі! Ідзём! Ідзём! Віцязь, віцязь! Па-ліклі-ні-ка!..»

Адзін, другі. І добра, молада — так расшыфроўваць іх перасвіст.

Думаў: каму ж ён спявае? А я — каму пішу? Сабе?.. Такі павінен быць настрой, такая шчырасць. А чытача, вядома, трэба бачыць.

Халаднавата пахне прэллю. Снег — плямамі, чэрства хрумсціць пад нагамі. На арэшніку — коцікі; днём, калі пацяплее, і пад вечар на іх ажыве пылок; кранеш галінку — успыхнуць, як бенгальскія агні, клубочкі-выбухі зеленавата-жоўтага колеру.

Птушыны гоман... Ужо другую ноч мяне праз адчыненую фортачку будзіць пугач — зусім, здаецца, блізка ад акна і неяк па-фальклорнаму вусцішна. Цяпер недзе за

лесам, з хутара, чуваць па-хатняму празаічна-дзярлівае, а ўжо таксама вясновае, іншае кукарэку.

І радыё бубніць адтуль. Таксама ўжо даўно і вельмі звычайны... здаецца нават — голас прыроды.

Дубы, азімыя дубкі стаяць у леташнім лісці, арэхаважоўтым і лішнім. Падсада малюсенькіх, пяшчотных, як у казцы,елачак і непакорны бруснічнік, нібы барвінак у дзявочым гародчыку.

* * *

Пад раніцу быў дождж. Бубніў па блясе даху, шамацеў па зямлі...

І вось — арэшына пусціла, дзеля свята, белы цвет; лаза прыкметна, весела пазелянела; бярозкі і асінкі шчодра акроплены расой і чыстыя ды цёплыя — хоць ты скажы ім:

— З лёгкай парай!

* * *

З сямі да дзевяці хадзіў па просеках ды сцяжынах, шукаў фіялак, ірваў пралескі.

Ранішні перасвіст берасцянак і салаўёў. Разгублены, ці што, зязюлін сум. Высока над лесам — стрымана-радасны гул самалёта. Трактар — бліжэй, нібы нават вось-вось за дрэвамі. Здалёку, ад жылля — сабачы незаядлы брэх.

Як родным дымам, як пахам першых пракосаў, дыханула маленствам, паэзіяй...

І няўжо я пайду, не апісаўшы ўсё гэта як след, не пасіляўшы на радкі ўсе тыя пачуцці, што былі маёй радасцю, маім зліццём з прыродай, маёй малітвай яе красе?..

* * *

Калісьці і наша Зямля паляціць у бездань, а на нейкай другой планеце закаханыя будуць гадаць, чыя гэта зорачка там паляцела...

* * *

Палажыў свайго нястомнага, загарэлага пестуна, а сам стаю каля веснікаў, гляджу на неба. Ліловa-папяліcтае, ціхае. Павольныя, павалочыстыя хмаркі. Няпоўны месяц. З нашым вымпелам.

Не, сёння неба не проста ціхае, а нейкае па-рафаэлеўску, па-анельску чыстае. Так і нараджалася яна, мара пра вечнасць, пра неба.

Успомніў вельмі выразна, як я стаю на палубе — недзе, здаецца, у Міжземным,— гляджу вось таксама і адчуваю, які я маленькі, які нікчэмны, і гарнуся душой да чысціні, паэзіі, мудрасці. Каб жыць.

* * *

Мокры, халодны чэрвень.

Каля поўдня выглянула сонца, мацней запахла летняй гразёю і зялёнай вільгаццю. Іду ў сваю вёску. За грэбляй — сухая сценка, абапал якое яшчэ няраслае, але ўжо каласістае, сіва-зялёнае жыта. З яго ўгару, у нізкае хмарнае неба расце, як калоссе, бясконца, здаецца, шматлікая песня жаўранкаў.

Паехалі на рэчку. Гразь. Матор грузавіка ідзе на суцэльным рыданні. Нёман, як і заўсёды, быстры, прыгожы, жывы. У лазняку на тым беразе б'юць салаўі.

Думаў, пакуль сядзелі над паплаўкамі:

«Так усё проста гэта, здаецца, і так глыбока, вечна, неразгадана. І добра! Хоць і журботна думаць пра смерць, неўміручасць. Колькі іх, гэтых салаўёў мінулася, а ўсё, здаецца, тыя самыя яны — пяюць, нясуць жыццё!.. Што ж, так і мы».

* * *

Даўней, у самым пачатку, глядзеў на сонечнае, белавоблачнае неба знізу ўверх, і гэтак добра было, шчасліва!

А цяпер вось успамінаю, што нядаўна быў на цэлых дзесяць кіламетраў угары, зверху глядзеў на аблокі і... што ж — нічога, як быццам нават менш цікава было, менш хвалявала.

Можа, таму, што тады, у пастушыным далёкім маленстве, усё і для мяне было — толькі наперадзе?..

* * *

Стаю над паплаўком.

Навокал — над ракой, над кустамі і лугам — нястрымныя, утрапёныя жаўранкі і салаўі. Таямнічае, поўнае глыбокага сэнсу пагрукванне грому.

Цымбальныя скокі дажджу на вадзе. І тады — нарэшце! — вялікая, першая плотка...

А маланка ўсё хрысціцца. І сапраўды — як спалоханая маладзіца.

* * *

Наша цудоўнае лета. Багатае жыта, у якім заўсёды хочацца паляжаць. Трава — у густой, раскошнай квецені купалля, рамонкаў, вогнікаў — небывала добрая, ледзь не да пояса. Лён дацвітае сваім блакітна-дробненькім цветам, што пры дарозе шчодра асыпаўся на пясок.

Рэдка бываю апошнім часам у родных мясцінах, і таму, здаецца, магу ў нейкай меры свежым вокам глядзець на іх простую і вельмі няпростую красу.

А «свежае вока», па-журналісцку кажучы, вельмі патрэбна. І ў творчасці — каб азірацца на зробленае як мага больш аб'ектыўна, і ў сузіранні красы прыроды — каб бачыць, знаходзіць у ёй кожны раз новае.

* * *

Пальчыкі рэдкага дажджу гарэзліва абмацваюць шыбу акна, перад якім я працую, седзячы за вясковым сталом.

Адкуль ён узяўся, свавольнік,— з чыстага неба, пасля такое сонечнай раніцы?

* * *

Іду ўздоўж грады сасняку, па расе. Справа — сонца. Нядаўна ўзышло. Яно — праз дрэвы — мільгае

па твары, і я адчуваю сябе пастушком, што ідзе каля плота. Дадому, паснедаць. Хоць тарахці па соснах кійком — як па штакецінах.

* * *

Старэнькая лазня ў гонкім, густым бярэзніку, у якой звычайна цэлы тыдзень гаспадарань чэрці, у суботу напалена прышлымі цеслямі, што рубяць хату на ўскраіне вёскі.

Запрасілі памыцца. Пасля страшэннай пары — сцюдзёная вада з крыніцы. Па пяць-шэсць вёдраў — з галавы да ног. Нават бярозкі сталі прыгажэйшыя, і ўсё навокал пачысцела!

* * *

Румяны ранак над возерам. Пад соснамі, у кустах ядлоўцу, выбегшы з вады, выціраецца маладзенькая, стройная, загарэлая студэнтачка. Ажно спыніўся я на сцежцы, каб не спалохаць...

Пасля, пад вечар, убачыў яе — не такая прыгожая.

* * *

Хлебна-сасновая цішыня. Над цішынёй — ад возера — ляціць варона. Пчаліным гудам гудзе вялікая палянa грэчкі. У белай, духмянай кашы — высокая, самотная сасна і нізкі, каржакаваты дуб, здалёк — нібыта груша-дзічка.

Здымаў гэта, стоячы на каленях у роснай, высокай грэчцы.

* * *

Нарач.

Сонца на захадзе. Зірнула з-пад хмары, як спадылба, і хвалі, неспакойныя ад халоднага ветру, неяк адразу сцюдзёна, нявесела заблішчалі пад чорнай столлю нізкага неба.

Дажджавая хмара раздзялілася на два крылы. Левае — цяжкае, навальнічнае — пайшло на поўдзень, дзе

балоты над Нарачанкай і Гатаўскі бор. А правае — рэдкае, прасвечанае сонцам,— пацягнулася сеткай дажджу па драбналессі, дачах і хутарах.

На ўсходзе — дзве вясёлкі: ніжэй — ярчэйшая, вышэй — слабая. Калі пагусцеў дождж, ніжэйшая вясёлка, з хмарай, якую яна абдымае, наблізілася да нашай лодкі, а вышэйшая засталася на месцы, з канцамі, утопленымі ў возеры далёка, каля самых яго, паўднёвага і паўночнага, берагоў. Калі правае крыло хмары працягнулася, прайшло дажджом па драбналессі, дачах і хутарах, вясёлкі раскалоліся папалам,— левая палавіна іх паблякла і знікла, а правая, на фоне густой хмары, нібы надзейна ўбітая канцом у паўднёвы бераг, датлявае паволі...

Бліжэй да берага хваля паменшала, нас перастала заліваць, і матор наш заварушыўся весялей.

Каля дач нас выйшлі сустракаць. Прапала ўся наша грозная паэзія: мы засталіся проста няўдалымі, мокрымі рыбакамі, якіх, пад кепікі, адагравалі чаем.

* * *

Ідучы ў залітую сонцам, радасна неспакойную, да светлага пяску празрыстую ваду, падумаў:

Напісаць трэба і пра тое, колькі я за жыццё спажыў хараства прыроды. На зямлі, на вадзе, у небе. Над ціхай рачулкай у родных мясцінах, гледзячы на гусіны паплавок. Паміж каўказскімі магутнымі букамі над зялёнай цяснінай. У бязмежжы данской ці вінніцкай пшаніцы. Над акіянам. Над белымі аблокамі. На белым беларускім полі, пад нізкім сонцам адвячорка, калі так хораша, так чыста на душы пасля працавітага дня.

Дый тут, над Нараччу, многа спажыў. Пад соснамі, на імклівым і шумным маторным кацеры, у ціхай работніцы-лодцы.

* * *

Не памятаю, але здаецца, што не запісаў нідзе, як улетку трыццаць другога года, у касавіцу, мяне пасля некалькіх дзён цяжкага, горкага роздуму пра жыццё, пра маё ў ім месца, пра маю — ужо тады — нікчэмнасць... мяне, падлетка, вярнула да жыцця, да разумення яго сэнсу прыгажосць навакольнага свету.

Найбольш запомніліся чорныя, бліскучыя, сыта гар-

ластыя гракі над пакошай і на пакошы. Яны — праз трыццаць чатыры гады! — помняцца мне як нейкі светлы сон, як нейкі сімвал той выратавальнай прыгажосці.

* * *

Пішу над ракою, на ўжо адрослай пакошы (хай мой блакнот прапахне траваною свежасцю!..), у лагодным і час ад часу прыглушаным хмаркай сонцы позняга адвячорка.

Само неяк леглася на траву. Нібы ва мне сабралася нямала прагі да спакою, да адпачынку, да цішыні — так неабходнай для нашай працы.

Сюды ішоў летнім лесам, па сцежцы ў гушчары, добра знаёмай, а цяпер зарослай, заваленай голлем і цэлымі дрэвамі, што пападалі наўпоперак і ляжаць, нібы наўмысныя завалы.

Ідучы, слухаў вурчанне туркачоў,— то як мурлыканне ката, то як журботнае кумканне жабаў, то нават часамі як хорканне нездаволеных парасятак.

Цяпер, над Свіслаччу, пачуў жабіна кумканне з ціхіх завоін, і падумалася, што ў іх гэта — не проста нейкая там фізіялагічная неабходнасць, а ціхая музыка, вельмі ж паэтычна сумная. Сваёй таямнічасцю ды незвычайнасцю гэтая музыка непакоіла мяне і ў маленстве, калі я менш за ўсё думаў пра асэнсаванне прыгажосці, а проста браў яе — заслуханы, загледжаны, зачараваны.

Ці не адтуль, ад той зачараванасці, узнікла цяпер жаданне легчы на траву, заціхнуць?..

Пакуль пісаў гэта, зашчабяталі за кустамі ластаўкі. Густа, дружна і міла. Таксама спадарожніцы майго далёкага пачатку.

* * *

Паўгадзіны ў мокрым лесе.

Дождж разбудзіў мяне шумам за вокнамі. А можа гэта я сам прачнуўся, насустрач ягонаму шуму?.. Падумалася, гледзячы на зялёную сцяну: шум дажджу ўзмацняецца ад таго, што сеецца ён на процьму лістоты і ігліцы. Падумаеш — адкрыццё! А вось жа прыемна было, нібыта ўпершыню такое ўсвядоміўшы.

У гушчары, калі я пайшоў туды, спачатку па асфальтавай дарожцы, над якой ледзь прыкметна ўздымалася пара, а потым па роснай сцяжыне, прыемна было глядзець на мокрае, крамянае дубовае лісце, успамінаючы таксама моцны і сыты капусны ліст. Сонца спачатку было за паваложай і не спяшалася выходзіць з-за яе. Распешчана і аднастайна прасіў піць юрок. Амаль незаўважны ветрык паварушваў сям-там лістоту, раз-поразу ціхенька пашумвалі, ападалі долу маленькія мясцовыя дожджыкі. Абапал сцежкі — бурачкова-ружовыя кветкі канюшыны. Сімвал спакойнага, лагоднага, няпрагнага дастатку,— калі ўспомніш гэтыя кветкі ў вялікай масе, густую, ружовую канюшынную кашу. У канюшыне абапал сцежкі зрэдку стаяла мілая, сціплая кашка. У мокрым гушчары сыта мурлыкаў туркач. Дзіўна паводзіў сябе дождж,— памаўчыць, памаўчыць і зноў шуміць па лістоце, ідзе. Нібыта чалавек, што думае, а потым — плача зноў...

Сонца ўзяло сваё. Калі я з мокрых сцяжын выйшаў зноў на асфальт, лісцё з паўднёва-ўсходняга боку было ўжо амаль сухое.

Зноў успомніў тое, што думалася днямі пра апісанні прыроды. Нешта не вельмі выразнае, але прыемнае, светлае. Нібыта ў Канапніцкай ці ў іншай з польскіх жанчын чытаў пра гэта. Адчуванне красы, удзячнасць за радасць гэтага адчування, думка пра векавечную тугу чалавецтва: ах, як бы нам пачаць нарэшце жыць разумна, згодна, шчасліва!.. Падумалася сёння, што толькі ў гэтым, у такім адчуванні красы прыроды, і ёсць адзіны сэнс яе апісвання.

* * *

Пачатак жніўня.

Зранку цярушыць дождж. На пожні — росная, дробненькая канюшына. Ад мэндляў — жытні пах. Дацвітае бульба. У градах яна, пасаджаная раней, пачынае жаўцець, смачна пахне. Каноплі — таксама. Сытыя галасы варон і перапёлак.

Усю ноч гула за вёскай малатарня. Цяпер ад калгаснага свірна пайшла на станцыю машына з новым жытам, прыкрытая брызентавым палотнішчам. І фурманкі, на

якіх, нібыта ўкормленыя парсюкі, мяхі пад свежаю саломай.

У гародзе сінія вуллі хаваюцца ў ягадніку і кветках — знізу, а ў зеляніне голля, цяжкага ад яблыкаў,— зверху.

Маладая, сопкая бульба. Густое, з пограба, кіслае малако. Маласольныя агурочкі. Процьма садавіны.

Апоўначы — ціхі месяц на ўсходзе.

Поўня.

* * *

Адчуць бы мне той цудоўны сум, тую высокую, недасягальную паэзію, якая наведвала мяне ў раннім юнацтве, калі я ішоў самотны месячнай ноччу па полі або ад кнігі ці ад паперы выходзіў з хаты на двор, акунаўся ў белую, снежную ноч і доўга глядзеў на месяц.

Вярнуць бы мне тое, і я, відаць, адчуў бы па-сапраўднаму, што гэта азначае — перадаць нам з Месяца яго фота!..

* * *

Дарога каля зялёнай сцяны пераважна сасновага лесу. Ціхага, мокрага. Узбоч дарогі — многа камення, што, як лішняе, выкачана сюды за шмат гадоў арацьбы. Жыта — радаснае мноства хлеба, узнятае над зямлёй у не даспелых яшчэ каласах. Мокры рамонак, хоць дажджу ўжо даўнавата няма, паапускаў пялёсткі абапал жоўтых лысін. Многа яго — і на ўзмежку, і ў жыце, радчэйшым каля дарогі.

У такой адзіноце, такой цішыні — проста малітвенны настрой душы. Жыццё бачыцца нібы наскрозь ад пачатку і наперад, што было і што яшчэ трэба паспець завяршыць.

* * *

Гэта ў мяне сялянскае — есці сухі, як гаворыцца, хлеб не проста са смакам, але і з душэўнай радасцю, з паэтычным, амаль дзіцячым бачаннем і поля, і жыта, і сонца.

* * *

На ўзбоччах яраў, на ўзмежках палеткаў чырванеюць буйныя ягады шыпшыны, густа чарнее ажына, якую няма каму абіраць, па-дзіцячы міла вабяць вока ружовыя цацачкі — ягады брызгліны.

Палавіна верасня, а ў садзе яшчэ ўсё лена перасвістваюцца шпакі.

Яблыні выпростваюць замлелае пад яблыкамі голле, а яблыкі, на дзіва сёлета ўрадлівыя, ружовымі, духмянымі сонцамі кладуцца ў скрыні са свежай дранкі, на свежую салому.

* * *

Да ўсходу сонца здавалася, што свет — гэты кавалачак зямлі, дзе стаіць наша вёска, наша поле і нашы могілкі — увесь накрыты шкляным матавым каўпаком. Потым сонца прабілася праз росную муць, заіграла на пазалочаных вяршалінах клёнаў, ліп і бяроз, на гронках спелых рабін, прыгалубіла сумныя, ужо безгаловыя сланечнікі, ружовыя кветкі насеннага тытуню, жорсткія касачы кукурузы, апошнія кветкі ў гародчыках і капусту на градах...

У галубятніках пад капяжамі прачнуліся ды ўстрапянуліся галубяняты. З цікаўнасцю і бояззю пачалі глядзець на двор, тоўхаючыся ўперад мілымі галоўкамі.

Увішна тэпаючы трохкутнымі лапкамі па густой, нізка пагрызенай траве, стракатыя, сытыя качкі подбегам паківаліся на выган, да рэчкі. За імі — гусі. Гэтыя не спяшаюцца. Пра штосьці дружна гамонячы, пайшлі памалу па абочынах ды па самой дарозе, разварушваючы асаджаны расою пыл.

Стары калека-кравец, што выгнаў іх са двара, стаіць ды ўсміхаецца сам сабе, відаць, разумеючы іхнюю гутарку.

На ўскраінах неба, ужо ніяк не могучы засланіць далягляд, стаяць занавескі празрыстай смугі.

Якая раніца для засевак! Так і хочацца стаць на калені — з сявенькай, каля меха зярнят — у пухкай, цёплай раллі, што добра падышла, як падыходзіць удала рашчынены і замешаны хлеб.

* * *

У раннім сонцы рабіна рдзіць цёмна-аранжавымі шышкамі церпкіх, аскомістых ягад.

А ўвечары, калі на захадзе сонца сцяной устануць хмары,— палахліва шуміць магутны явар, паблісквуючы сівай падкладкай лісця.

* * *

Над маладзіком, які чырванееца рожкамі ўгару, невысока блішчыць Венера.

Месяц — нібы вісіць на цвічку. Проста малюнак у дзіцячую кніжку.

* * *

Кастрычнік.

Пагодлівая раніца. Пахне марозікам. На ўсходзе — сінь, хмары фіялетавыя або шэрыя. І агнявая, распаленая чырвань сонца, якое ўзыходзіць.

Туманнае ранне на ўзлессі. Лес мяшаны. Гледзячы на жоўты вяршняк бярэзніку, здаецца, што гэта з-за туману ўзыходзіць сонца.

Сыры, халодны ранак. Рунь — хоць выціскай яе ад вільгаці. На ржышчы — прыхоплены марозікам асот, а на дарозе — адна пушыстая, апырсканая расой галоўка дзьмухаўца.

* * *

Раніца ў лесе. Мароз. Снег проста скварыцца пад валёнкамі, рыпіць нават ад тыкання кіёчкам на хаду.

Над азярцом спыніўся. Няма ніякага азярца. Замест яго — белая, паміж елак і алешын — паляна.

Цішыня. Чым ніжэй асядаеш у гэтую цішыню, тым яна робіцца цішэйшая.

Прыпадняўшы вуха трусінай шапкі, я спакваля настроіўся на калыханку ціхенькага пошуму ў вершняку.

Больш галасоў няма, не чуваць іх ні з неба, ні з шашы. Нядзеля.

Можа дазволю і сабе выхадны?

* * *

Ад вёскі, што засталася ў даліне, белае поле ўздымаецца на захад спакваля вышэй, вышэй — аж да самых Балканаў.

Такую гучную назву далі гэтым узгоркам. Відаць, у мінулым стагоддзі, калі нашы дзяды вярнуліся з-пад Плеўны...

Думаю пра гэта, ідучы па іскрыстым, хрусткім снежным цаліку.

Сям-там, вельмі ўжо рэдка, стаяць старыя, спрадвеку цярплівыя дзікія грушы.

Кусты шыпшыны трапляюцца на схілах яраў ды на ўзлобках, ніколі не араных, падобных на агромністыя боханы. У калючым сярэбраным голлі яшчэ ўсё трымаюцца, таксама заінелыя, аранжавыя зморшчаныя ягады.

Як светлы сон, успамінаецца тут, каля іх, матылінная ружовасць пялёсткаў, пчаліны звон і ласкавае сонца... Успамінаюцца і радкі:

О Беларусь, мая шыпшына!..

Ваўчыны след. Шэры прайшоў над абрывам і, выбраўшы месца, спусціўся ў яр, грузнучы на глыбейшым незаскарынелым снезе.

На дне яра зеленавата-сінімі плямамі пракідаецца зусім свежы, яшчэ не пераможаны снегам лядок неўтаймаванай крыніцы.

Высока на поўдні — пакуль што няспелы, бледны акраец месяца. Спачатку, пакуль ідзеш, толькі як быццам адчуваеш яго прысутнасць над сабой, а потым так і не вытрываеш — азірнешся ўгару. З нейкай дзіцячай прыемнасцю.

* * *

На гары за вёскай, любуючыся родным, даўно знаёмым і ўсё яшчэ новым светам — белым, чысценькім у вячэрнім святле,— міжволі, жыва і радасна ўявіў сябе мурашачкай на неабдымна агромністым гарбузе Зямлі... Успомніў, як бачыў яе пад крылом высокага самалёта. Уявіў, як бачылі яе, у ціхім ззянні, нашы касманаўты...

Цяпер у вёсцы ноч. Выйшаў на двор і зноў падумаў, што прыеду, буду тут добра, многа працаваць. Каб святло маіх акон так вось лажылася на новы снег...

«...МОЖНА РАСКАЗВАЦЬ БЯСКОНЦА»

* * *

Старэнькай маці, калгасніцы, адняло мову. Прыляцеў самалётам вучоны сын, два дні сядзеў над ёю, і толькі на трэці яна апрытомнела. І першае, што сказала — спыталася:

— А ці абедаў жа, сынок?

Колькі яму — пажылому мужчыне, былому ваяку — каштавала, каб не заплакаць!..

* * *

У глухой вёсачцы на беларускім Палессі спыніліся каўпакоўцы. Адзін з іх зайшоў у крайнюю хату і папрасіў бабулю памыць яму запасную пару бялізны.

А потым раптам — трывога. Пайшлі — як прыйшлі.

На трэці дзень адзін з атрадаў, што адпачываў у лесе пасля бою, затрымаў старую. З клуначкам бывалай бялізны, і памытай, і пакачанай, і палапленай рукою маці. Два дні шукала яна ў бліжэйшым і далёкім лесе, пад музыку далёкіх і блізкіх выбухаў, таго «прыгожага ды вясёлага, што камандуе цэлым атрадам, а называецца — дай божа памяць,— здаецца, Платон...»

І вось знайшла, аддала і пайшла дахаты. З адным толькі пачуццём, з адной радасцю: «Няхай здаровенькі носіць!..»

Слаўны хлопец, добры паэт, адзін з маіх украінскіх сяброў, ён мне расказваў пра гэта ў часіну харошай сустрэчы.

* * *

Як толькі дарогай міма яе самотнага хутара праязджала разведка, старая выходзіла за брамку і ўжо здалёк пазнавала, што сёння да чаго.

Калі партызаны гамоняць, пяюць ці смяюцца — маршчыны яе распагоджвала ўсмешка:

— Хлопчыкі, няхай бы да мяне! На клёцкі! Цёпленькія, з малаком!

Калі ж хлопчыкі ехалі моўчкі, без песень і жартаў, сэрца яе разумела, што тут не да клёцак.

Кіўнуўшы на іх «добры дзень», яна праводзіла коннікаў позіркам, без слоў і — пакуль што — без слёз...

* * *

Ідзём па хлюпкім ды хрусткім снезе. Каб гэта не ў горадзе, дык і жаваранкаў, мусіць, пачулі б.

Бывалы журналіст і добры, сур'ёзны хлопец расказвае:

— А самае, брат, страшнае, што я за ўсю вайну ўбачыў, дык гэта ў першы дзень, калі мы адступалі з-пад Беластока. У вагоне адна маладзічка звар'яцела са страху. Маладая, прыгожая, з сыночкам. Ён плача: «Мама, мамка, гэта я, твой Віця! Я!..» А тая б'е яго і гоніць ад сябе. А ён усё плача...

* * *

Вясёлы лётчык, які выдатна папрацаваў для нашай перамогі над фашызмам, расказвае, па-хлапечы радасна смеючыся, як ён вяртаўся сюды, у роднае данское сяло, на трафейным «опелі»:

— Узяў, зараза, ды заглух. За тры кіламетры ад бацькавай мазанкі! Дзед Афоня мяне дацягнуў на быках. Часта цяпер хто скажа: а гэта ж тады было, у той год, як дзед Афоня Міколу прывёз. Гісторыя!..

Пасля вайны камандаваў палком. Уранні, перад вучэбнымі палётамі, сам вылятаў раней — «нюхаць паветра». І не мог устрымацца, каб не праляцець над роднай Пятроўкай, не памахаць крылом.

А маці, старэнькая бабка Нюся, абы заўважыла, што самалёт крылом махае:

— Цэ мій падлюка!

Не для экзотыкі запісваю, а ловячы здаровае адчуванне сувязі з родным, з мудрай народнасцю.

* * *

Шаснаццаць год прайшло, а я вось зноў успомніў гарачае лета сорак пятага і бабулю,— салдацкую ці партызанскую маці,— якая, прыйшоўшы ў горад з калгаса,

купіла ў піўным ларку кухаль рэдкага, несалодкага морсу і прысела каля плота, на зямлі, запіваючы гэтым морсам сухі кавалак чорнага хлеба...

* * *

Мноства астрыжаных галоў, дапытлівых вачэй... Фабзайцы.

Жанчына, з выгляду падобная на старую настаўніцу, гаворыць з трыбуны:

— Мая дзяўчынка закрыла сваімі грудзьмі амбразуру варожага дота...

Колькі яна непакоілася калісьці пра здароўе тых кволых дзіцячых грудзей!..

А цяпер вось гаворыць спакойна:

— Яна зрабіла так, як зрабіў бы кожны савецкі чалавек. Вучыцеся, дзеці, будзьце сапраўднымі патрыётамі.

Пасля выступлення жанчына надзела паліто, ветліва развіталася з арганізатарамі сустрэчы і пайшла. Каб зноў дзесьці думаць пра сваю дзяўчынку, якая...

«Вось ён — сапраўдны гераізм!» — падумаў я.

Потым, за нейкі год ці трохі больш, яшчэ і яшчэ раз убачыў яе на трыбуне, пачуў яе ціхія, роўныя словы і... стала балюча...

Захацелася падысці да яе і, каб не чулі, сказаць:

— Хадзем дахаты, матуля! Не трэба. Мы самі раскажам пра гэта.

* * *

Старая ішла па абочыне. Сцежкай пад вербамі. Радая, што халадок.

Мы стаялі на паваротцы з гасцінца ў вёску, каля саўгасных майстэрняў. Ужо напіліся вады, пагаварылі са знаёмым, і можна было ехаць. Ды я заўважыў старую, пазнаў.

Я добра ведаю яе. Добра ведаў і сына, што не вярнуўся з вайны. Можа, і цяпер яна якраз ідзе з мястэчка, атрымаўшы чарговую долю пенсіі за яго? Рублі, якія кожны месяц, год за годам, напамінаюць ёй, што сынок быў

адзін... Дачок было тры. Адна памерла таксама ў вайну. Уцякала ад паліцаяў, што рабілі аблаву на моладзь — вывозіць яе ў Нямеччыну. Паўцякалі амаль усе, але цётчына Маня прастудзілася недзе ў раўку, восень была, а яны павыляталі толькі ў сукенках,— пагарэла потым дзён некалькі і памерла. Другая дачка... Пра гэта гаварыла нядаўна ўся ваколіца. Страшна падумаць — дзявочая шыя і... брытва... Сама сабе. І невядома чаго. Муж старое памёр так даўно, што боль адбалеў і забыўся. Прытупіўся ўжо боль і па Мані, нават — па сыне. Сілы таксама стала менш. А тут — такое ў хату!..

Што мне сказаць старой? Я не бачыўся з ёю пасля апошняй бяды. Няўжо хопіць адно павітацца, узяць падвязці?

Ад глыбіні сваіх пакут, ад роздуму горкага яна магла б, здаецца, яна павінна была б сказаць нам штосьці незвычайнае, вельмі патрэбнае...

А яна папрасіла мяне «хвіліначку пачакаць», зайшла ў сельмаг, развязала памалу вузельчык хусткі, дастала капейкі і папрасіла крамніцу адважыць ёй дзвесце грамаў вунь тых падушачак.

— Бо як жа ж гэта я, старое заткала, ішла, ішла ды забылася ўзяць у мястэчку?

Бо дома ж ёсць недзе ўнучак і ўнучка, дзеці наймяншай, замужняй дачкі.

Калі мы пад'едзем да іхняй хаты, малыя заўважаць бабулю і закрычаць і пабягуць ад радасці да ўжо нямоглых, а такіх ласкавых рук.

Ну, дык як жа тады без цукеркі?..

* * *

Ці гэта той стары славуты вясковы ідыятызм, ці гэта ўжо так у чалавечай натуры?..

Хаваюць дзяўчыну, што страшна і загадкава налажыла на сябе рукі. Свеціць сонца пасля дажджу, душу дзярэ калгасны духавы аркестр, родныя плачуць, хто яшчэ не змогся з плачу. Старую маці вядуць пад рукі. Якраз яна і змаглася. Добра, што так паволі ідзе ўсё шэсце па коўзкай вясновай гразі. Старая толькі зрэдку, нібы прачнуўшыся, ціха гаворыць: «Дачушка мая, а навошта ж ты так?..» Людзі, уся вялікая вёска, маўчаць і плачуць у

разумным чалавечым спачуванні, ва ўладзе высокага, урачыстага моманту.

А потым, як толькі закапалі нябожчыцу і вярталіся з мокрых зялёных могілкаў, я пачуў у натоўпе:

— На нас сукенак ірваць не будуць. Мы самі іх будзем насіць!..

Азірнуўшыся на гэты ціха-зларадны голас, я ўлавіў-заўважыў, хто гэта сказаў. Пажылая дзеўка ў новай, святочнай сукенцы.

Мне сказалі трохі пазней, што словы яе — намёк на тое, што нябожчыцу ўскрывалі. А гаварыла суседка, сястра таго хлопца, за якога толькі што пахаваная не захацела калісьці, гадоў са два таму назад, выйсці замуж.

Сказаны былі тыя нялюдскія словы не так сабе, а каб пачулі. Каму па галаве, а маці — па сэрцы.

Хіба што не пачула, уся ў сваім горы.

* * *

З нашай партызанскай друкарні выходзіла пяць падпольных газет, для пяці навакольных раёнаў.

Сярод таварышаў — мужчын, жанчын і падлеткаў, якія пісалі, рэдагавалі, набіралі і друкавалі тыя газеты на цяжка здабытых кавалках паперы,— мне часта ўспамінаецца адна жанчына-рэдактар.

Пажылая настаўніца, яна накульгвала на карацейшую нагу, а за гузік яе шэрай самаробнай кофты была прывязана прылада журналісцкай вытворчасці — агрызак алоўка на звітым з нітак шнурочку. Калі жанчына ішла, алавачак матляўся ад накульгвання, як маятнік. Але — не смешна...

У настаўніцы была маладзенькая дачка. Яна расла, прыгажэла. І рос матчын клопат, трывога.

Аднойчы хлопцы — не нашы, не з друкарні, а з атрада, у якім жылі маці з дачкой,— зноў «пажартавалі» з рэдактара — сказалі, што яе Валю разведчыкі павялі на заставу... Вунь у той бок!..

Быў пагодлівы чэрвеньскі поўдзень. Хлопцы толькі што паабедалі, ляжалі сабе ды сядзелі на траве, да вечара свабодныя.

Як яна, маці, пабегла туды, куды ёй паказалі! Як яна засаплася, хоць і прабегла няшмат!.. Бо дагналі крыкам, прызналіся, што няпраўда.

Дагэтуль чую іх здаровы, грубы і наіўны смех.

Бачу бледны жаночы твар. І агрызак алоўка на нітцы. Ён матляўся, здаецца, больш, чым заўсёды. Пакуль яна ішла — паміж бярозак, па светлай траве.

* * *

Мама была вінавата. Яна, відаць, не думала, што тата вернецца, не думала і пра маленькую дачку: што яна скажа, як вырасце. Гуляла сабе, глядзела, каб не сумаваць, пакуль жыццё маладое праходзіць.

Вярнуўшыся з вайны, тата маму пакінуў. Дачкі яна яму не аддала. Ці з любві, ці ад злосці — не разбярэшся.

Цяпер у дачкі ўжо свая сям'я, дачка ўжо можа ва ўсім сама разабрацца. Цяпер яна свайго тату, які даўно паехаў з новай сям'ёй у далёкі горад, не проста любіць шчымлівай, горкай сірочай любоўю,— цяпер яна ганарыцца ім, харошым чалавекам, які і памагаў ёй заўсёды, і пісьмы пісаў, і любіць не толькі яе, але і яе мужа, і ўнучку, іхнюю дачку.

Вось яна, маладзіца з далёкае вёскі, госціць у таты са сваёй дачушкай.

Расказала нарэшце, што маці яе — чалавек вельмі цяжкі, рабіць не хоча, толькі сварыцца і можа яшчэ, крый бог, разбіць ёй сям'ю...

Расказвае і ціха плача.

Тата маўчыць. А татава радня асуджае яе маму, калісьці гуляшчую, а сёння гультайку і звягу. Тата шкадуе дачку. Ён пачынае нарэшце, хоць стрымана, неахвотна, а ўсё ж асуджаць яе маму. Усе сходзяцца на тым, што маладым трэба пакінуць яе, адысці.

Госця маўчыць.

Яе дакараюць, з яе здзіўляюцца, паціскаюць плячыма, непрыкметна ківаюць-маргаюць адно аднаму: што вы хочаце, вёска...

— Ну чаму, чаму ты губіш сваё маладое жыццё? Вось як пакіне муж — тады паглядзіш!

Госця маўчыць, апусціўшы сумныя вочы. А потым ціха кажа:

— Трэба ж каму-небудзь і яе пашкадаваць.

І нікому з прысутных у галаву не прыходзіць, што яна тут — найразумнейшая.

* * *

Маладзічка ў белым халаце санаторнай санітаркі весела расказвае, як яна днямі была ў сваёй вёсцы каля Любчы, на хрысцінах.

— Сястра мая, Ліда, звенавая па ільну. Ішла ў дзякрэт, дык далі ёй на чатыры месяцы трыста восемдзесят шэсць рублёў. А мама нашая кажа: «Божа мой, божачка, я дзевяцёра дзяцей прывяла і каб хто калі даў мне за тое хоць рубель...»

* * *

Паляшуцкая хата. З вышытымі ручнікамі на сцяне, з прыёмнікам на століку.

Шасцігадовая дзяўчынка любіць мачаху, як маму.

Мачаха — маладзіца і праўда вельмі прыемная, але ж... Малая памятае сваю матулю ў труне і лічыць, колькі год ужо лічыць, што мачаха — мама яе, якая вярнулася...

Як яно будзе далей?

* * *

У гарадскім тэатры — вечар па запрашальных білетах. У першым радзе сядзіць вясковая бабуля, у валёнках без галёшаў, у хустачцы пад бараду. Сядзіць — не паварушыцца, не азірнецца,— хаця ж каб сыну сораму не нарабіць, ці што?.. Сядзіць і ў час дзеяння, і ў антракце, калі велікапышны сын выходзіць з жонкай у фае.

Ды вось на трэцім перапынку бабка раптам чхнула, як мыш, і — божа мой! — спалохана азірнулася.

* * *

— Толькі і радасці з дзяцей, калі іх водзіш за ручку,— кажа заўчасна пастарэлая і стомленая маці.

Дзеці пакідаюць бацькоў (часамі вельмі няўдзячна),

а потым вяртаюцца да іх у выглядзе ўнукаў. І таму, кажуць, бабулі любяць унукаў больш, чым калісьці любілі дзяцей.

Трымаць за ручку жыццё, якое вось і прайшло, і ўцякае!..

* * *

Званок міжгародняга тэлефона. Пачатак гутаркі. І адразу ўспамін...

...Супрацоўнік газеты-плаката «Раздавім фашысцкую гадзіну», я жыў тады ў драўляным доміку на ўскраіне зруйнаванага Мінска. Мы з жонкай займалі маленькі пакойчык, а за сцяной у двух пустых, яшчэ без мэблі, пакоях жыла гаспадыня, адзінокая жанчына, што нядаўна вярнулася з эвакуацыі.

За вайну яна і аўдавела — муж загінуў на фронце, і асірацела — старых бацькоў і ўсіх родных пабілі тут, у Мінску, гітлераўцы. Яна засталася толькі з сынам, чарнавокім, не на свае сем год спакойным хлопчыкам.

2 мая, калі быў узяты Берлін, па галоўнай магістралі нашага горада, што была калісьці вуліцай, а стала праездам паміж бясконцымі руінамі, трыумфальна праграмеў першы пасляваенны трамвай. Густа абвешаны і крыклівай малечай, і дарослымі, нават салiднымі людзьмі. Увечары быў салют, ужо далёка не першы за дзесяць месяцаў свабоды.

Пасля цягнуліся дні, гадзіны, мінуты, здаецца, зусім ужо невыноснага чакання...

І вось ён, наш дзень, нарэшце настаў!

Для мяне ён прыйшоў нечакана проста.

На досвітку ў сцяну нашага пакойчыка адчайна забарабанілі дзве рукі, пачуўся крык:

— Пе-ра-мога!..

За гэтым словам — плач.

Калі мы ўбеглі туды, гаспадыня, прыпаўшы тварам і рукамі да сцяны, уздрыгвала ад рыданняў і ўсё паўтарала:

— А мне?.. Што мне?..

Хлопчык, разбуджаны крыкам і плачам, сядзеў у ложку, глядзеў дарослымі вачыма, ужо гатовы быў штосьці сказаць, але не паспеў.

Маці нібы толькі цяпер зразумела, што ён, што сын яе — ёсць! Яна падбегла і ўпала побач з ложкам на калені, парывіста абхапіла малога і ўжо гаварыла праз слёзы — многа, пяшчотна, радасна...

...Не ведаю — дзіўна гэта ці не, што, як толькі мне пазванілі з далёкай рэдакцыі і я пачуў ды зразумеў: просяць некалькі слоў пра дваццатае свята нашай вялікай, гістарычнай перамогі — першае, што прыйшло ў маю памяць, быў плач за сцяной...

* * *

Спыніўся вулічны рух, і старшына міліцыі, які спыніў яго — малады, румяны, спраўны хлапчына,— «пад ручку» павёў цераз вуліцу старэнькую бабку з кіёчкам.

Трохі няёмка яму, і хораша, і ўрачыста. Не ён яе пад руку ўзяў, а яна яго.

Старшынова рука, сагнутая ў локці, прыціснутая далонню да жывата, напомніла мне штосьці бальнае, генеральскае.

Звычайна гэта? Нават вельмі.

А прыгожа.

* * *

Дваццаць гадоў таму назад я рэдагаваў беларускае выданне ўспамінаў Кажадуба. Усё, здаецца, забыўся, толькі адно памятаю — як ён, вяртаючыся з баявога вылету, у імгле ледзь не ўрэзаўся ў ферму чыгуначнага моста, як ірвануў крута ўгару і крыкнуў — афіцэр, герой — міжволі па-дзіцячы і на роднай украінскай:

— Ма-мо!..

* * *

Іду па цёмнай пад вечар алеі асенняга парку.

Маленькую дзяўчынку, што бяжыць па асфальце, маладая, шчаслівая мама страшыць воўкам, які вось выйдзе з-за дрэва, які ўжо ідзе, каб забраць яе, непаслухмяную... А потым маці хапае малую на рукі, многа цалуе, а тая ажно захлёбваецца смехам.

14 Зак. 1705

Каб у маленстве мы маглі думаць па-сталаму, якія ж мы былі б шчаслівыя ад любві нашых мам — у сто разоў шчаслівейшыя, як былі!

Бо так, як было, як будзе заўсёды — маленства бярэ сваё шчасце, нібы паветра, неўпрыцям.

АБЫ НА ЗДАРОЎЕ

* * *

У лодцы на возеры трое. Спінінгіст-тэарэтык дакучліва павучае госця, як трэба лавіць. Тэорыю падмацоўвае прыкладамі. Найбольш, як водзіцца, з уласнай практыкі.

— Навешаў я раз добры такі кукан шчупачкоў і прычапіў за кармой. Дык што ты думаеш? Усе паўцякалі праз горла найбольшага...

Госць у тон яму дадае:

— А найбольшы, раней чым таксама ўцячы, крыкнуў: «Хадзяін, вазьміце вяровачку!» І тады ўжо нырнуў.

Бяззубы мясцовы рыбак, што сядзіць на вёслах, ажно адкінуўся назад — смяецца ціхім, справядлівым рогатам.

* * *

Адзін сынок, дый той у горадзе. Летам старому бацьку яшчэ сяк-так — на сонцы пасядзіць, карову папасе. А зімой занясло двор снегам — роўна са студняй. Рэдка хто зойдзе, сядзіш адзін, як воўк.

У кухні, дзе цяплей, на стале мармыча рэпрадуктар. Дзед ляжыць на печы і слухае. Перадаюць нейкую казачку для дзяцей. Разышліся ў тым радыё раптам сабакі брахаць, гусі гегаць, куры кудахкаць... Дзед ведае — гэта артысты. Рагоча да слёз:

— А каб на вас нечага, каб на вас!..

І ўсё цяплей на душы.

* * *

Шафёры, чалавек з дзесятак, сумуюць на ганку райвыканкома. Гарачыня. Начальства нікуды не едзе — нарада. Лена перабрэхваюцца, мала рагочуць.

Вось грукоча брукам на матацыкле нейкі хлопец або, можа, і дзед... Не пазнаць — даўно не голены, ледзь не да самых вачэй абвязаны хусткай.

Ленае слова самага веселуна:

— Гэты ўжо, хлопцы, лішняга слова не скажа.

І вялыя ўсмешкі.

* * *

— Калісьці маці мая ішла замуж, дык не магла дастаць панчох пад вянец. Паперы накруціла беленькай у хадакі. Спадніца доўгая — яно і не відаць, як там вышэй. А цяпер у мяне тры дзеўкі модныя. Дальбог, братко, мяхі старым капронам завязваю!

* * *

— Яшчэ пасля вайны, як толькі калгасы арганізоўвалі, быў у нас конік Аршын. Збракавалі яго потым і прадалі на беражэнскія хутары. Аднаасобніку. Дык ён назад уцякаў, у калгас. Дзядзька, што купіў,— верхам на суседскага каня і наўздагон. Пёр, пёр наш Аршын, а потым, хлопчыкі,— брык! — і інфаркт! Са страху, што трэба вяртацца на хутар. Саз-на-цяль-ны!..

* * *

Поўненькі, з прыемнай усмешкай ляснічы смяяўся калісьці, што з Масквы яму пішуць: «Колькі ў вас рабчыкаў на адзін гектар лесу?»

— Падумаў за сталом дый напісаў — дваццаць тры. Навука! Учот!

А цяпер вось ён прыехаў да мяне шукаць ратунку,— падрабіў сабе атэстат сталасці, а нехта выдаў... З той самай прыемнай усмешкай раіць мне быць добранькім — памагчы яму схаваць канцы.

А дзе ж навука, «учот»?

* * *

Даволі часта чалавечы дур праяўляе ўласцівасць захоўвацца ў свежым выглядзе да самага паважанага ўзросту.

* * *

У перапоўненым вясковым клубе — таварыскі суд. Злавілі самагоншчыка.

Худы, насаты дзядзька, па мянушцы Албанец, сядзіць збоку, у якасці падсуднага. Старшыня суда — брыгадзір; члены суда — сябры падсуднага — участковы і бухгалтар.

— Адказчык, вы давяраеце складу суда?

Ківок галавой і невыразнае:

— Угу.

У зале — выбух рогату.

Пасля бухгалтар просіць:

— Таварыш старшыня суда, можна задаць адказчыку пытанне?

— Можна,— з не меншай важнасцю адказвае брыгадзір.

— Адказчык Піліповіч,— урачыста звяртаецца бухгалтар да Албанца,— скажыце суду, дзе вы ўзялі апарат?

У зале — зноў выбух рогату. Хто чуў, а хто і сам бачыў, як пазаўчора адказчык з членам суда, гэтым самым бухгалтарам, адвозілі на хутар усю самагонную тэхніку.

Прыгавор: Піліповічу — найвышэйшая мера — дзесяць рублёў штрафу.

Абедалі ў Албанца.

Суд — па форме.

* * *

Нарачанскі рыбак пад чаркай расказвае пра зяця-крамніка, што ён — баязлівец. Ішоў па лесе з грашыма, запынілі «нейкія смаркачы», напалохалі — аддаў, а сам цяпер захварэў на сухоты.

— Які ж ты пасля гэтага беларус? — абураецца цесць перад выпадковымі слухачамі.— Прасцеця маю скром-

насць і дурату, але, як быўшы ў разведцы мікалаеўскай арміі, я лічу, што беларус павінен быць такі. З куста гавораць: «Я воўк, я цябе з'ем». А ён павінен адказаць: «Калі ты воўк, дык я леў, і я не баюся цябе!» А то што!..

* * *

Бабы з першымі грыбамі лісічкамі падышлі ад лесу да ракі. Крычаць старому, што сядзіць з вудай на тым баку:

— Дзядзька Сцяпан, цякай — брод пераходзіць будзем!

Стары рукой махнуў:

— Пераходзьце, чаго там! Я ўжо лісічкі еў — і вараныя, і параныя — не саромейся!..

* * *

На сямейным застоллі малады гаспадар, вясёлы калгасны шафёр, расказвае гасцям пра свае пчолы:

— Паабсякаюць яны трутням крылы — ляжаць тыя ўхаджоры, як збанкі. А раней як жа іх хораша запрашалі туды!.. От дзе, браточкі, наша мужчынская доля!..

* * *

Бабка з кошыкам. Кошык абвязаны.

Малады зладзяйчук пільнаваў яе на вакзале, сесці ёй памог, а толькі цягнік крануўся — выхапіў кошык і пабег.

Паўза. Потым з акна паказалася бабка:

— Еш, еш на здароўе, сынок!

У кошыку быў хрэн. Не цёрты, карэньчыкі.

* * *

Таўкачаваты дзяцюк з багатай хаты. Гадоў пад сорак, а яшчэ ўсё кавалер. Многа сватаўся, скрозь адмаў-

ялі. Нарэшце адна згадзілася, але... адмовіўся ён сам.
— Чаму?
— Дурная. Бо за мяне адразу йдзе.

* * *

«Чалавек — гэта цэлы свет», як сказаў...»,— гаворыць важны дакладчык, цытуючы агульнавядомае з прыкметным задавальненнем першаадкрывальніка.

А мне ўспамінаецца, што ў гэтага чалавека — цэлы свет рэферэнтаў. Адзін з іх вось і знайшоў яму гэты банальны афарызм. Каб і яшчэ ў адным непатрэбным наказе было славутае «вобразна кажучы».

* * *

Таварыш, якога ўжо трыццаць год кідаюць то на дзёгаць, то на оперу, усюды разбіраецца аднолькава. Але ж усюды кіруе. Цяпер, кіруючы выхаваннем будучых жывапісцаў ды графікаў, прыехаў праверыць, як паводзяць сябе студэнты-мастакі на летняй практыцы.

— Чаго сядзіце тут, а не рысуеце?

— Натуршчыкаў чакаем, Аляксей Міхайлавіч.

Суровы, важны позірк з-пад капелюша:

— Ну дык пакуль што рысуйце фон!..

* * *

Беларускія турысты ў парыжскім аўтобусе. Як звычайна бывае далёка ад дому, у адпачынку: «Таварышы, давайце будзем пасля прыезду дружыць, сустракацца!..» Згода і захапленне. Старшы групы і тут адчувае сябе адказным таварышам.

— Арганізацыю гэтай справы бяру на сябе. Мне гэта проста: вазьму ў БРК прафсаюзаў вашы адрасы, даручу свайму сакратару абзваніць усіх, і збяромся.

Малады, вясёлы скептык:

— Міхаіл Сямёнавіч! І я на гэты час найму сакратара. Каб ён дагаварыўся з вашым.

* * *

Грандыёзная дама, што пабывала ў адказнай замежнай камандзіроўцы, дакладвае з трыбуны пра сваё падарожжа. На выдатным узроўні спеласці:

— Пасля, таварышы, мы паехалі глядзець Елісейскія палі. Факт застаецца фактам — яны даволі прыгожыя... А вось амерыканскія цукеркі і торты — зусім, таварышы, не смачныя, і гэта — факт...

* * *

Вельмі любіць праяўляць сваю сціпласць у першых радах высокага прэзідыума.

У далейшых радах, тым больш у заднім, рабіць гэта — цяжэй.

* * *

Хваліцца, што калісьці, у маленстве, краў яблыкі ў багатага суседа.

А што краў і ў другіх — не хваліцца: яны былі небагатыя.

І ўжо зусім маўчыць пра тое, што — на цёплай пасадзе — крадзе і цяпер.

* * *

На юбілейным банкеце ў вялікага блатмайстра, кажуць людзі, былі на другое гарачае нават смажаныя анёлачкі.

* * *

Бывалая і важная курортніца хадзіла ў шторм па беразе. Адна.

— Мора так шуміць, так шуміць!.. Проста станеш ды думаеш... Ах, ды хіба ж гэта хто-небудзь зразумее!..

* * *

Дзве «святыя сям'і» вельмі дружаць. У адной — сын жаніх, разумненькі, адкормлены, вясёлы здаравяк; у другой — дачка на выданні, мілавідная, з тоўстаю за-

лацістай касой. Дачы побач. Купацца ходзяць павольненька. Там перакусваюць. А пад вечар — таксама ціха і радасна — ідуць з гарадскімі сумкамі... у калгасны гарох.

* * *

У вагоне, убачыўшы першую горную рэчку, дзяўчынка ўскрыкнула:

— Ах, мама, Церак!

Дзябёлая мама ў раскошнай піжаме, паблажліва:

— Гэта не Церак. Церак я ведаю: у Цераку я мыла мае ножкі.

* * *

Упасвены пудоў на сем, а на курорт паехаў. Жонка звоніць пасля па аўтамату, хваліцца:

— Лёва не ўзяў ні кілаграма. Толькі вельмі пасвяжэў.

А Лёва, стоячы побач з тэлефоннай будкай, толькі пацее ды аддзімае.

* * *

Стары яўрэй, кравец у майстэрні, заваленай маладымі порткамі, якія хочуць стаць вузейшымі і — як мага хутчэй.

— Вы ведаеце, што такое мода? Вазьміце бочку і кладзіце туды порткі — год, два, тры... А потым, калі яна ўжо будзе поўная, перавярніце бочку і даставайце порткі — год, два, тры...

* * *

Сталічны тэатр на гастролях у глыбінным калгасе.

У час спектакля нейкі дзядзька ўсё ўставаў,— устане, пастаіць, зноў сядзе, пачакаўшы, зноў устае...

Усхваляваны рэжысёр спектакля падышоў на пальчыках і шэптам спытаўся:

— Што, дзядзька, падабаецца?

— Не, проста задніца забалела.

* * *

Дырэктар аднаго з выдавецтваў забракаваў фальклорны зборнік з-за прадмовы, дзе гаварылася, што і да Кастрычніцкай рэвалюцыі нашы фалькларысты мелі пэўныя поспехі.

— Як гэта так! — абурыўся «падкаваны» таварыш.

Калі ж яму падсунулі, як прыклад, Шэйна і Карскага, гэта яму «нічога не сказала». Сваё рашэнне ён абгрунтаваў:

— Талстой, Леў Мікалаевіч,— вялікі пісьменнік? Бясспрэчна, вялікі. Але ж мы гэтага не падкрэсліваем.

* * *

Нарысіст — «для ўзмацнення канфлікту» — зрабіў героя свайго нарыса інвалідам вайны, з пустым рукавом. Сустрэліся потым — герой і кажа:

— Вось як трэсну вам гэтым пустым рукавом!..

І тыцкае пад нос пісаку здаравенны кулачышча.

* * *

Два работнікі Акадэміі навук, суседзі па дачах, сварацца за градкі. Сварка ідзе на высокім інтэлектуальным узроўні. Па дапаможніках.

— У вас, магчыма, ёсць нават Даль?

— А што ж вы думалі — няма?

— Ну, дык ідзіце паглядзіце там на літару «г». Адно слова. Яно вас датычыць! Яно адпавядае вашай гнюснай сутнасці!

* * *

Ён горача пакахаў, але яна адказала:

— Працуй лепш, можа тады я і адкажу табе ўзаемнасцю...

Прачытаўшы гэта ў новым рамане, крытык млява, бяззуба гугніць:

«У каханні яна аддала перавагу грамадскаму над асабістым...»

* * *

Рамантык *(крыху захмялелы):*

— Ён, брат, як заспявае — шыбы звіняць!..

Рэаліст *(цверазейшы):*

— Вядома, браток, як дрэнна закітаваныя, дык і будуць звінець.

* * *

Пільнае вока спынілася на цьмяным загалоўку.

— «Души священные порывы...» Вы што? Як можна іх душыць, і хто ў нас іх, скажыце, калі ласка, душыць?

* * *

У трылогіі Сянкевіча крымскі хан, слухаючы іншаземных паслоў, жаваў бананы. Потым вялікі меў ласку загаварыць. Ён выплюнуў недажаванае на далонь, падаў яго бліжэйшаму візіру. Той з паклонам прыняў, стаў з глыбокай пашанай дажоўваць...

Калісьці гэта напамінала мне некаторых філосафаў.

* * *

Сядзіць сабе ў любой кампаніі ціхенькі, малапрыкметны таварыш і хітранька ўсміхаецца...

Ты красамоўны, разумны, вясёлы — што ж, смейся, жартуй, разгортвай, як паўлін, свой хвост бліскучасці. Але глядзі — спаткнешся, скажаш ці зробіш якое глупства — малапрыкметны таварыш абавязкова заўважыць. І ты тады зусім інакш зразумееш ягоную ўсмешку — усмешку з надзеяй на гэтае глупства.

Страшны ты чалавек, хітраваты таварыш!

АДКУЛЬ ПАЭЗІЯ

* * *

Усякую — непазбежную, зразумелую, а часта і непатрэбную — заклапочанасць і сумоту старэйшых здорава разбівае — як лёд на вадзе, як акно з духаты — звонкі дзіцячы смех.

За сцяной хлапчукі глядзяць па тэлевізары мультфільм і час ад часу рагочуць. Смех іхні — вельмі канкрэтны. А мне яго, як заўсёды, так добра, радасна чуць. Ажно сам засмяешся. Міжвольна, соладка, нібы праз сон.

* * *

Вушаты, з мілай мордачкай, трохгадовы ваяка зусім сур'ёзна пытаецца ў мамы:

— Паедзем да дзеда Сцёпы і разап'ём бутэлечку вінца?

Мама паблажліва смяецца: што вы хочаце — малое.

І я смяюся. Успомніўшы, як гэтая самая мама, дваццаць гадоў таму назад, зрабіла аднойчы вялікае адкрыццё. Знайшла старую пальчатку і, успомніўшы Падласку, узняла тую пальчатку ў левай руцэ, а правай пачала пацёгваць за пальцы:

— Дой-дой, дой-дой!..

І не змагла ад радасці стрываць — ажно зайшлася ад мілага звонкага смеху.

Амаль усе дзеці — паэты. Ды, мусіць, і ўсе. У сваёй наіўнай любві да жыцця, у сваёй вясёлай словатворчасці.

* * *

У хаце — першы сынок, першы ўнучак. Ён увайшоў у жыццё ўсёй сям'і паўнаўладна, як рэфарматар. Нават граматыку сваю ўвёў. Пра сябе ён, напрыклад, гаворыць звычайна так:

«Валодзя хочаш спаць». «Валодзя не хочаш есці». «Валодзя пойдзеш на двор».

І ўсё гэта важна ў яго, неабвержна. І ўсё гэта міла.

* * *

Паснедаўшы, маленькая Алеся ішла ў абход сваіх цётак, якіх у вёсцы было ажно тры. Прыйдзе, сядзе хорашанька на лаве і, пачакаўшы:

— А мы дык сёння нічога не варылі.

— Ах, мая долечка! Вось дзе хіба маці ў цябе! Я табе зараз...

Алесю кармілі, робячы выгляд, што так ёй, беднай, і паверылі. Пад'еўшы ды пагуляўшы тут трохі, нібы для адводу вачэй, госця ішла да наступнае цёткі. І там паўтаралася гора і шкадаванне.

Цяпер — здаровая, весела-грубаватая дзесяцікласніца — яна сама смяецца з гэтага, калі ёй напамінаюць. І апетыт яшчэ ўсё нішто сабе, служыць.

* * *

Калі ён уранні прачнецца, а мама яшчэ не ўстала ды нікуды не пайшла, трохгадовы малы бяжыць да яе пагрэцца і пагаварыць.

Апошнім часам ён мнагавата гаворыць пра Дзіну, двухгадовую дзяўчынку, якая нядаўна з'явілася на іхнім двары. Гаворыць так неабыякава, што мама нарэшце пытаецца:

— Ты яе любіш?

— Люблю.

— Такую малую, смаркатую плаксу, зусім непрыгожую?

Малы на нейкі момант задумваецца, а потым гаворыць такое, што да твару пажылому. Наіўная і, мусіць, падсвядомая дзіцячая мудрасць, нібы па натхненню, што ў перадачы нашай, дарослых, гучыць не так нечакана, кантрасна і верагодна:

— Яна прыгожая, бо я яе люблю!

* * *

Верачка дапытваецца ў мамы, як гэта родзяцца дзеці. Сяк-так, з мамінага педагагічнага расказу, уцяміўшы, яна заключае:

— А як зусім не будуць нараджацца дзеці, дык астанецца, мамачка, адзін асфальт?

* * *

Расказвае вясковая суседачка: пяць з палавінай гадоў і хустачка завязана «пад бараду».

— Мама паліла ў печы, і каб трошачкі, дык загарэлася б у нашым коміне. І мы вельмі спалохаліся. А таты

не было. Ён самагонку гнаў. Тады ён прыносіць яе ў мяшку і кажа: «Давай зробім па чарцы. Дзякуй богу, што так абышлося». І мама таксама піла. А я не ўзяла ні грама.

* * *

Пяцігадовы ўнучак адгуляў сваё лета ў вёсцы, у бабы з дзедам, і паслязаўтра, як толькі мама прыедзе і дзянёк пабудзе, паедзе з ёю зноў у свой горад.

Баба лепшая. Яна хоць і пакрычыць часамі, што з ім работы ніякай не зробіш, але і шкадуе Геніка, і сырадою яму, і цукерачку, і спяць яны разам, амаль штовечара засынаючы пасля казкі.

А дзеду ўсё часу няма, дзед усё на рабоце. І калючы ён, і пястотаў не любіць, разоў са два нават страшыў свавольніка рэменем.

Ды вось прыехаў дзед з мястэчка і прывёз унуку падарунак. А які!..

Генік узяў чаравічкі аберуч — блішчастыя, чорныя — ткнуўся сваім пацешным курноссем у адзін, у другі.

— Бабка,— сказаў,— яны мне пахнуць лепш, як усе твае кветкі!

Рот ад радасці — да вушэй.

А кветак у бабы — поўны гародчык.

* * *

Зіначка ледзь не трапіла пад машыну. Чула сігнал з-за паваротк, але ж ніяк не спыніла веласіпед. Ездзіць яна яшчэ не на сядле, а «ногу пад раму», і так не вельмі зручна тармазіць.

Шафёр разгубіўся, ірвануў улева, зламаў плот і паехаў у бульбу. Ужо і спыніцца не мог,— сябар, што побач з ім сядзеў у кабіне, націснуў на тормаз.

Бываюць цуды! — і дзяўчынка жывая, кудысьці ўцякла, і веласіпед цэлы, і машына — потым убачылі — цэлая. Плот паставілі — проста ў момант. І плакаць хацелася дзядзьку-шафёру, а ён усміхаўся...

Толькі Зіначку не адразу знайшлі. Дый не знайшлі б — сама яна прыйшла аж з трэцяга гарода. Калі ўжо і тая машына даўно паехала, калі ўжо і баба крычала, крычала ды сціхла. Баялася, распусніца, што баба

будзе біцца. За тое самае, што «лётае на гэтым лісапедзе, як шалёнае».

Зіначка есць малако з хлебам і ўжо расказвае:

— А я, бабка, у Сымонавай бульбе ляжу і ножкі свае гладжу, а яны ўсё дрыжаць!.. А яны ўсё дрыжаць!..

* * *

Мароз і сонца. У клетках гарацъ вясёлай чырваннню снегіры, таўкуцца шэрыя чачоткі, як сонечныя зайчыкі, скачуць па пруціках шчыглы. Шмат галубоў. Непаэтычна неяк, груба гавораць пра іх галубятнікі,— нібы гэта ў іх сапраўды толькі гандаль, а не паэзія.

Самае незвычайнае, што я ўбачыў там, на птушыным рынку, за ўсе гады:

Хлопчык доўга стаяў, любаваўся, прыцэньваўся, пасля купіў чачотку — па грашах,— адышоўся трохі з натоўпу і выпусціў яе з рукі. Глядзеў услед. Нават пасля таго, як знікла...

* * *

Можна прыехаць кудысьці далёка, скажам, з Мінска ды ў Гданьск, як мы цяпер, можна бачыць і чуць штосьці важнае, значнае, на міжнароднай антываеннай сустрэчы, а потым...

Потым, седзячы ў чужой, сяброўскай кватэры, толькі з малымі, бо гаспадыня выбегла «на хвілінку», можна пачуць ад малой, разгулянай дзяўчынкі... Гэта нічога, што вы чужая, ажно замежная цёця, што дома вы маці дарослых дзяцей, што вы педагог, па-свойму салідны і паважаны... Можна пачуць і такое, зрэшты, зусім дзелавое, сур'ёзнае:

— Проша пані, а пані можа стаць на галаве, як я?

Можна пачуць. І яшчэ раз — іменна добра, што так далёка ад дому — сардэчна, молада засмяяцца. Дзеці!..

* * *

У піянерскай газеце надрукавана анкета КЦС — «клуба цікавых сустрэч».

Праглядаю дзіцячыя пісьмы, адказы на анкетныя пытанні.

Пытанне:

«З кім са слаўных людзей нашай рэспублікі ты хацеў бы сустрэцца ў новым навучальным годзе на пасяджэннях нашага клуба? Чым цябе зацікавіў гэты герой?»

Адказ вясковага сямікласніка:

«З таварышам І. А. Грыбовічам. Ён не адказаў на два мае пісьмы».

Таварыш Грыбовіч — салідны, заакуляраны супрацоўнік рэдакцыі, адзін з арганізатараў таго КЦС.

* * *

Госця. Разумна, весела шчабятлівая першакласніца. Ва ўсім чырвоным. І шчокі — з марозу — чырвоныя. Памагаю ёй распрануцца і гавару:

— Ты разумееш, што было б, калі б цябе ўбачыў індык?

— А бык? — усцешана пытаецца яна.

Нам весела.

* * *

Дзесяцігадовы, пацешна сур'ёзны Жэнька прыйшоў адведаць хворага сябрука. Цукеркі, якімі яго пачаставалі, з'еў, а апельсін усё не пачынае.

— Чаму? — спыталіся.

— Я тату занясу. Ён хворы.

Здорава!.. Успомніўся ягоны, вельмі мала знаёмы мне бацька, з выгляду — малады, пуставаты піжон. Усё знешняе, што мне ўяўлялася, раптам адпала, перакрэсленае гэтай дзіцячай чысцінёй,— мне стала ясна, што Жэнька мілы, разумны, ветлівы — не так сабе: што нехта ж яго так выхоўвае, што некага ж ён за штосьці так любіць.

А ў Жэнькі, пры ўсёй яго сур'ёзнасці, тырчаць ружовыя вушы. Гэта — таксама здорава: смешна і міла. І вельмі істотна для паўнаты яго вобраза.

* * *

Жнівеньская раніца.

У рэдкім лесе — заліты сонцам папаратнік.

Пад адным такім парасонам хітра схаваўся вялікі падасінавік.

Дзяўчынка хадзіла, хадзіла па лесе і надарэмна толькі стамілася. Прылегла адпачыць, пасля расплюшчыла вочы — ён!.. Прыгожы, любы, як казачны прынц!..

* * *

Малец з чацвёртага класа піша ў піянерскую газету пра непаладкі ў іхняй школе.

— Здольнасці ёсць, але ж залішне ён нейкі сур'ёзны, не па гадах,— кажа сваім супрацоўнікам цёця рэдактар, поўная строгая дама. І яна вырашае заняцца гэтым талентам сама.

«Напішы нам, Валодзя, як вы святкавалі ёлку».

У адказ апісана ёлка ў вясковай школе, а потым — прыпіска:

«Наш дырэктар, Мікалай Пятровіч Чыжык, купіў на сабраныя вучнямі грошы цукерак і большую палавіну забраў сабе...»

Цёця рэдактар піша яшчэ больш педагагічны ліст:

«Напішы нам, Валодзя, пра вясну — як яна прыйшла ў ваш калгас, колькі радасці яна прынесла рабятам вашай школы. Паспрабуй апісаць гэта вершам».

Вершык прысланы доўгі, грунтоўны і... з празаічнай прыпіскай:

«А наш дырэктар усё ж такі злодзей».

* * *

Скульптар паказвае школьнікам сваю майстэрню, ахвотна і цікава расказвае амаль пра кожную групу, пра кожны бюст,— як гэта робіцца, як працавалася. Жывыя, дапытлівыя пяцікласнікі слухаюць на дзіва ціха.

Ды вось гаспадар, чалавек ужо сівы, стаміўся.

— Задавайце мне, дзеці, пытанні. Ну,— паўтарыў ён пасля невялікай паўзы,— хто з вас хацеў бы пра штосьці спытацца?

Здаровы, трохі перакормлены, але вясёлы, хоць часамі і недарэчы, Сёмка ўздымае руку.

— Скажыце, дзядзя, а што гэта там за генерал? Вунь, у кутку! Вусаты, у шапцы!

— Гэта, хлопчык, не генерал...— ледзь не ўздыхае скульптар. Ён называе імя, імя па бацьку і прозвішча «негенерала» — са смакам, з сумам, урачыста.

Ды на малых ні тэкст гэты, ні ўздыхлівы падтэкст не робяць ніякага ўражання.
Яны нарадзіліся ў другой палавіне стагоддзя.

* * *

Цудоўная музыка — «Танец маленькіх лебедзяў»!.. Асабліва тады, калі прамінула вялікая небяспека, бяда, калі хочацца ціха заплакаць ад шчасця.
Відаць, таму ў мяне такое адчуванне, што я яе, здаецца, упершыню пачуў і назаўсёды палюбіў улетку сорак пятага года, на праглядзе мастацкай самадзейнасці беларускіх дзіцячых дамоў.
Танцавалі маленькія дзяўчаткі-сіраты, дужай народнай рукой уратаваныя ад фашысцкага знішчэння.

* * *

Успомніў свайго цыбатага загарэлага хлопчыка і шэрае вякала-кацяня, з якім ён там, у вёсцы, дружыць.
Яно занудлівае, лезе пад рукі, на стол, на падаконнік — колькі яго не скідай, і ўсё кавэнчыць, скрабе па душы.
Ён абураецца, калі коціка крыўдзяць — скідаюць, кешкаюць, гоняць,— бярэ яго на рукі, гладзіць, нясе з хаты і здзіўлена глядзіць на ўсіх, асабліва, здаецца, на бацьку...
Не праваронь ты, бацька, чагосьці ў яго выхаванні, не разбурай таго, што сам узводзіш — чытаннем, гутаркай, прыкладам.

* * *

Дзяўчынка так і пільнуе, калі той тата зноў будзе закурваць. Яна тады тушыць запалку. Пацешна і тое, як яна хукае, не могучы сагнаць з канца танюсенькай палачкі пушынку полымя і, яшчэ больш — яе ўрэўненасць, зусім сур'ёзная, у тым, што яна — памагае.
Уранні, як толькі ён, малады паэт,— калі з прыемнасцю, калі бязлітасна памыўшыся да пояса халоднай вадой,— заходзіў у свой рабочы пакойчык (яшчэ ўсё смешна называць гэты закутак кабінетам), адразу яго сустракала дачка. Партрэт на акне за пісьмовым сталом.

Падперла кулачкамі твар і зажурылася. Такія сур'ёзныя вочы. А губкі ўмеюць так пацешна надзімацца. Не злосна, ад клопату.

І подпіс пад фота: «Памагаю тату думаць».

У кіслым настроі ён нават фыркаў: «Сентыментальнасць, бабскія штучкі...»

Часцей, аднак, вітаўся з «сааўтаркай», і працавалася весялей.

* * *

З пісьма:

«...Майго малога без усякае віны дзіка пабілі днямі два васьмікласнікі. Нейкімі «спартыўнымі прыёмамі», а як упаў — нагамі. І дома ён перамагаў свой плач значна старэйшай крыўдай: «Як яны маглі мяне біць — ляжачага?!»

Пачуў я гэта ад жонкі, як ездзіў дахаты, але асабліва балюча стала ўчора, тут, у нашай лясной адзіноце. І ноччу думаў, і ўранні з гэтым прачнуўся. Боль бацькі і боль чалавека: якая моладзь расце!..

Супакойваў сябе тым, што горш будзе, калі і мой стане пасля такім малойчыкам са спартыўнымі прыёмамі.

Але і гэта, браце, не супакойвае...»

* * *

Ён пакрыўдзіў яе, сваю дзяўчынку, і горка думаў, што цяпер трэба будзе знайсці нейкі ход, каб памірыцца.

А яна паплакала трохі і ўвечар, вяртаючыся са школы, купіла там, у школьным кіёску, два аркушы зялёнай паперы. На ягоны і свой пісьмовыя сталы. Чыстай, зялёнай, як маладзенькая рунь.

Што гэта, ад чаго — ад думак яе, васьмігадовага чалавека? Ці «проста любоў»?..

* * *

Бедны чалавек абслугоўвае багатых. А разам з ім прыйшоў сынок — малы, маўклівы сведка, назіральнік ад імя Вялікай Справядлівасці...

Тэма гэта — даўно няновая. Я проста неяк па-нова-му, для самога сябе, адчуў гэта, нават убачыў вочы хлопчыка.

* * *

Дарослую, самастойную і, здаецца, непрыступную модніцу знарок ударылі па назе.

Трымалася яна, трымалася, а потым-такі адкульгала да сцяны, прысела на выступе — зусім адна — і ціха заплакала. Як у маленстве.

Але, я гэта... уявіў.

* * *

Худы і вясёлы сабачы падлетак, спушчаны з ланцуга, брэхам ды тузаннем паднімае карову, што спачывала сабе на двары, вярнуўшыся з пашы, турбуе свінню, што абурана рохкае на яго, блазнюка,— скача цюцька, не можа нацешыцца.

Госці з горада, хлопчык і бацька, глядзяць на сабаку, стоячы каля плота. Хлопчык любуецца, звонка смяецца. Бацька панура маўчыць: ці натура такая, ці клопат які ў чалавека.

Вось па двары пайшла кошка. Спаважна і ціха, задумаўшыся пра сваіх кацянят, што спяць на гарышчы.

Сабака скочыў да яе, каб ірвануць. Відаць, не злосна, не па спрадвечнай традыцыі, а зноў жа ад радасці.

Ды кошка абурана пырхнула, сіганула на плот, там наставіла хіб, пачала хулігана адчытваць — сіпеннем ды хорканнем.

Пануры хлопчыкаў бацька нарэшце зарагатаў. Разам з сынам. І ў ім прачнулася маленства.

* * *

Адпяваюць старога Навума. У хаце, дзе ўжо спявалі — па радыё — і Робсан, і Казлоўскі, і Ларэці, гудзе старэнькі поп, а дзве пеўчыя цягнуць, калісьці прыгожымі галасамі, пра «житейское море» і «тихое пристанище».

І ўсё гэта гучыць як не з гэтага свету.

А потым — ціхая паўза, і з сяней, таксама забітых людзьмі, чуецца голас малога, з бацькавых рук:

— А дзе мой дзед Аюм?

І па людзях-суседзях, што ведаюць малога Коліка, які вельмі сябраваў з нябожчыкам, пайшоў ціхенькі, толькі ў думках, смяшок.

А то, можа, мне проста здалося?

* * *

І дагэтуль люблю пазіраць у вагоннае акно на тое, як цягнік на паваротах выгінаецца вужакай.

Цяпер вось, раніцай другога дарожнага дня, малая, светлая дзяўчынка ўбачыла гэтае дзіва ў акне і закрычала з калідора ў купэ:

— Мама, а нас вязе паравоз!

І мы, хто быў у калідоры, засмяяліся. Якое мілае адкрыццё!

* * *

Цудоўны дзень,— з глыбокім снегам, што лёг учора, з марозікам, сонцам, з прыволлем, якім я толькі што любаваўся з гары, з цішынёй, што так добра лажыцца на душу,— цудоўны!..

Зайшоў на котлішча былога прыдарожнага хутара. Стаяў у зарасніку дзядоўніку. Ён — ну, італьянскія пініі: разгалісты і высокі, у рост чалавека.

Думалася пра шчасце пазнавання свету, пра майго хлопчыка з яго бясконцымі, нястомнымі «чаму?».

Як ён глядзеў бы на шматфарбны цуд — шчыгла ці снегіра на гэтых шчодрых шышках!..

Добра, што і мне яшчэ хочацца так пазіраць — яго вачыма, з яго ўсмешкай. Не баючыся, што «брыдка» — калі б хто ўбачыў,— «не салідна» мне лезці сюды цераз глыбокі, завалены снегам меліярацыйны роў.

* * *

Дзе б я ні быў, якая б гэта ні была далёкая, цудоўная краіна,— усюды для маці, бабуляў, бацькоў — аднолькава простыя чалавечыя абавязкі і клопаты. І ўсё гэта робіць тую экзотыку так прыемна,— па-чалавечы звычайнай і простай, як маё роднае Загора.

* * *

Прыхварэўшы, добра супакоіцца ад будзённай мітусні, апусціцца да свайго надзейнага грунту, засяродзіцца на галоўным, падумаць, пачытаць, папрацаваць.

Нават прыходзіць, вяртаецца дзіцячая цікаўнасць, вастрыня ўспрымання,— пачынаеш заўважаць тое, чаго раней або даўно не заўважаў.

Задрамаў пасля банек і прачнуўся ўжо цёмначы. Пасля змястоўнага, светлага дня. Ляжаў у сталовай на канапе, глядзеў у змроку на белыя дзверы свайго кабінета, адчыненыя ў сталовую,— дзіўна, нібыта інакш, чым заўсёды, асветленыя адтуль, дзе мой хлапчук чытае або піша за маім сталом, пры маёй настольнай лямпе.

І вось іменна яны, асветленыя белыя дзверы, і напомнілі мне дзіцячую здольнасць ціха, паэтычна засяроджвацца на самым нязначным, самым звычайным.

* * *

У міжгароднім аўтобусе. За маёю спіной малы гаворыць з бабуляй:

— А чаму ў цябе такі ногаць вялікі?.. Бабка, пагладзь маю ручку, пагладзь!..

Якая ж бездань паміж гэтай чыстай душой і нячыстай рукой яго бабы, маёй знаёмай, нядаўна скінутай з пасады старшыніхі калгаса! «За злоўжыванне службовым становішчам...»

Стаім у мястэчку. Піжоністы рыжы сабака сядзіць на асфальце, на самай сярэдзіне шашы. А хлопчык непакоіцца, ледзь не да слёз:

— Цюцьку машына зарэжа!.. Бабка!..

Не адчуеш так поўна і непасрэдна. А шчэбет яго-ны — амаль непаўторны, бо ён не паддаецца перадачы словамі дарослага.

Думаў пра абнаўленне душы самай высокай паэзіяй — паэзіяй маленства. Безліч граняў гэтай паэзіі, як безліч сонечных промняў і пырскаў расы ў гэтых промнях.

ПРА ГАЛОЎНАЕ

Ноч каля вогнішча над ракой. Камары, холад, птушыны канцэрт. Гутарка з сябрам. А потым — роздум...

Ох, недарма чалавек даўно ўжо назваў сябе толькі госцем на гэтай зямлі, і не соладка было яму прыйсці да гэтай думкі!..

Успамінаецца адзін з нядаўніх вершаў Маршака, дзе ёсць мудрыя і, відаць, таксама ж у пакутах народжаныя радкі (не памятаю даслоўна): «Калі мне было чатыры гады, *калі я быў яшчэ несмяротны...*»

Майму малому пяць. Зімой, калі ў суседнім доме памёр дзядок, хлопец не даваў мне спакою доўга: а што, а як, а чаму?.. Аднак для яго гэта — самы першы пачатак пакутлівага роздуму над тым, што жыццё чалавека — ой, як далёка і як бязлітасна, жорстка не вечнае. Малы будзе яшчэ вельмі доўга думаць, што людзі *паміраюць*, а потым прыйдзе час на думкі, што і *я таксама памру...*

А я ўжо думаю і за сябе, і за яго, і наогул за чалавека. І думаць так пад зоркамі, у адзіноце — бывае ўсё ж такі цяжка.

Упадак сіл? Можа. Што — гнаць такія думкі працай? Добра гэта...

А ўсё ж і тады, калі чалавек будзе нарэшце жыць, як трэба жыць чалавеку, думкі такія яго не пакінуць. Яны і павінны былі б падказаць нам наймудрэйшую з думак — пра мір, у якім найбольш разумна было б пражыць тыя лічаныя гады, што адведзены кожнаму з нас прыродай.

* * *

Страшна бывае ад думкі, што родныя, сябры, што твой цудоўны сынок — толькі сустрэчныя на бязмежнай дарозе часу, паміж небыццём, што было, і небыццём, што будзе. Што мы не бачыліся з сынам, з другам мільёны год, і хутка зноў не будзем бачыцца — ніколі!..

Якія жудасна шчаслівыя гады і дні нашай любві, дружбы, і як жа часта мы марнуем іх на пустое!..

* * *

Вось праблема — ведаць, што ты жывеш толькі сёння, што няма чаго адкладваць многае на заўтра, няма

чаго кудысьці ўсё спяшацца... А чаго? Каб потым азірнуцца і заплакаць? Што бег ды не дабег, а многае мінуў...

* * *

Вецер будзе кудысьці гнаць аблокі, месяц — хавацца за соснамі, калі і мяне ўжо не будзе. І нехта іншы стане думаць-прадумаць, што так і суджана, мусіць, яму сумнявацца, горка тужыць і плакаць без слёз, і часта шукаць апоры, і горача любіць — жыццё, дабро, людзей, паэзію!..

Так думаецца ў полі за лясною вёсачкай, над Віллёй, дзе ў пятнаццатым годзе была перадавая — кроў, туга і акопныя вошы... Акопы не зацерліся, хоць параслі сасоннікам.

Тут і пішу, стоячы на пясчанай дарозе, перад вячэрняй зарой, што яшчэ ўсё ніяк не патухне, пад гулам высока-высокага самалёта. Пішу ў паўцемры, наўздагад, каб не адкладаць і гэтых думак-пачуццяў, як многае, што я чамусьці ўсё адкладаю...

* * *

За паўстагоддзя з гакам многа і пражыта, і перажыта, і сёе-тое зроблена. Але яшчэ больш — змарнавана часу...

Што ж, чалавек — не механізм з гарантаванай дакладнасцю, і калі ён не заўсёды мог трымаць сябе ў руках — ёсць, відаць, у гэтым нейкая заканамернасць. Трэба ж яму і *проста жыць*, не толькі тварыць ды змагацца.

І ўсё ж пра гэтую процьму змарнаванага часу я думаю не ўпершыню. Шкада. І сумна.

* * *

Чакаючы свае чаргі ў цырульні, пераглядаў старыя «Кракодзілы». Сярод «афарызмаў», да якіх не ставішся сур'ёзна, раптам наткнуўся на такі:

«Памылкі мінулага можна выпраўляць толькі мемуарамі».

Успомніліся дзве кнігі. За сотню то больш, то менш змястоўных, то больш, то менш цікава напісаных пісьменніцкіх аўтабіяграфій. Але ніхто — і сам я ў тым ліку — нават і блізка не падняўся да пушкінскага:

И, с отвращением читая жизнь мою...

Характэрна гэта, адзнака нейкая — такая праведнасць, адсутнасць, як гаворыцца, самакапання?

* * *

Сцішнавата часамі, падумаўшы: а як жа я выглядаю збоку, у вачах іншых людзей?..

І сцішнаватасць гэтая заключаецца ў тым, што тут я і сам пачынаю глядзець на сябе — і знешняга, і ўнутранага — збоку. Што я такое? Адкуль? І куды?.. І прозвішча нейкае носіш... Іменна носіш, нібы ўзяўшы яго напракат...

Адчуваў гэта ўжо неаднойчы, а вось схапіць і на паперы замацаваць гэтае адчуванне — не ўдаецца. Прынамсі, цяпер не ўдалося.

* * *

Мой найбліжэйшы друг памёр. А я, яго другая частка, амаль адно з ім, здзіўлена бачу, што навокал усё — як было, так і ёсць. Як пасля ўсіх тых, што паміралі на нашай з маім другам памяці. Нібыта ён — гэта я; я і памёр, я і гляджу, правяраю, што ж тут змянілася, *калі нас няма*...

Дзіўнае, горкае і... шчаслівае адчуванне.

* * *

Гледзячы на партрэты тых, што жылі даўно.

Яны не толькі жылі, але ж і адчувалі сябе *без нас* зусім нармальна, і нават не здагадваліся, што мы, іменна такія, як мы ёсць, персанальна калісьці будзем.

* * *

Сумна стала, пераглядаючы стары фотаальбом. Пісалі людзі калісьці адзін аднаму: «На доўгую... на

вечную памяць...» І ўжо даўно іх няма, і памятаць іх — няма каму...

* * *

Каб не было ў цябе свядомасці — не сумаваў бы ты, не ўпадаў бы ў адчай, не думаў бы пра смерць, а цвіў бы сабе, як кветка, або, як шпак, спяваў бы, колькі табе належыць, або памахваў бы хвастом на поплаве, як бык.

* * *

Ясны поўдзень. Усхваляваны натоўп.

Школьнік трапіў пад машыну. Аўтобус,— хоць і затармазіў рэзка, аж ткнуўся ў канаву,— стукнуў малога моцна. Каля самай школы, пры ўездзе ў зялёны, поўны майскай квецені гарадок.

Было гэта ўчора. Цяпер я прачнуўся ў адзіночным, сцішнавата ціхім нумары гасцініцы раней, чым дома, і — адразу з думкай пра ўчарашняе. Як быццам думка тая і не спынялася, не спачывала...

Лепш бы я, хлопчык, не ведаў цябе, не ведаў, што ты ёсць, лепш бы я думаў, што і ты — проста адзін з тых нястомных, звонкагалосых, у белай кашульцы, з чырвоным гальштукам, якія ўчора канчалі свой трэці, чацвёрты, пяты, святкавалі пачатак канікул.

Я і так не ведаю цябе, нават не бачыў, які ты — ні да таго, ні пасля. Бачыў толькі тваю, пралітую пад ногі, сутнасць — жменьку крыві на гарачым, убітым жвіры, бо цябе ўжо забралі.

Ды вось здаецца мне, што я ўжо ведаю цябе, і горка, што ты заціх назаўсёды. Такі самы, як мільёны іншых, а ўсё ж адзіны, тая часцінка, грань жыцця, што ў тым самым адценні, відаць, не паўторыцца.

А для бацькоў, для блізкіх?..

* * *

Убачыў у беластоцкай «Ніве» партрэт маладзенькага хлопца, «энтузіяста роднай справы», і цёпла, ледзь не расчулена падумаў пра яго,— збоку, з дыстан-

цыі ўзросту, успомніўшы, што я быў амаль такі самы — *калісьці*.

Раней так думалася пра маленства. Цяпер я ўжо думаю так і пра маладосць.

І гэта не сумна, што ўжо і яна — таксама *калісьці*. Не вельмі сумна, калі з любоўю думаеш вось пра такіх, як гэты — юнак з харошай, чыстай усмешкай.

* * *

У газеце, дзе вы надрукуеце мой некралог, няхай таксама будзе недзе побач жывы, таленавіты артыкул пра несмяротнасць сапраўднай паэзіі.

* * *

Страшныя рэчы адбываюцца з блізкімі або знаёмымі людзьмі, не адбываюцца са мною, а вельмі проста могуць адбыцца.

І ў гэтым шчасце, жудасна-часовае шчасце, якім трэба жыць.

У добрага, сціплага чалавека памёр адзіны сын, адзінае дзіця. І сын быў харошы, я яго ведаў. Думалася тады, што я тут ну, разарваўся б ад болю ці што...

А ён нядаўна зноў надрукаваў артыкул. Добры. Зноў жыве.

* * *

У цяжкія хвіліны ён думаў, што нядрэнна было б — ой, нядрэнна! — мець недзе далёка бацьку, брата ці друга, каб да кагосьці з іх паехаць і паскардзіцца. Тады, калі яны ў яго былі. Амаль што побач.

А што ўжо гаварыць цяпер, калі іх — і найдалей — няма?..

* * *

Над нізкімі, светла-пафарбаванымі штыкетамі, над гарачай пясчанай сцежкай з аднаго боку плота і над багатымі градамі — з другога, клён і рабіна злучылі лісстоту. Па-чэрвеньску маладую, пяшчотную.

Так і музыка нараджаецца, і паэзія — ад такое пяшчотнасці.

«Рэміністэнцыя — цьмяны ўспамін, з'ява, якая наводзіць на супастаўленне з чым-небудзь, міжвольны водгук чужога, блізкага».

Не за пісьмовым сталом ды не з вучоным даведнікам, а на вясковай вуліцы, у падарожжы, дзе шчасце бясконцых адкрыццяў перакрывае штодзённую стому, успомнілася сказанае другім. З цудоўнай далечыні юнацтва, праз нягоды і поспехі дзесяцігоддзяў прыйшлі яны, пранізаліся словы:

Ка́пае з неба зялёная радасць,
З месяца ціха на росныя грады...

Маладая, хмельная сіла паэзіі, калі слова шукае выхаду з глыбіняў пачуцця і знаходзіць яго — у намёках.

Аўтар гэтых радкоў, Максім Танк, значна пазней, сталай рукой паправіў маладое так:

Капае з месяца весняя радасць.
Будзіць зялёны шум ў палісадах...

Не ведаю, ці гэта лепш...

Мне даражэй за ўсё адно — тая свежасць успрымання красы, свежасць, што паўтараецца і ў маёй душы, так нечакана і востра, ад першага, даўняга прачытання тое «зялёнае радасці».

Паўтарылася там, у міжляснной, каляазёрнай, тройчы спаленай ворагам і зноў уваскрэслай партызанскай вёсцы на Віцебшчыне.

Паўтарылася сёння, ужо як летні ўспамін — зімою. Такою простай і такою неразгаданай пяшчотнасцю кляновай і рабінавай лістоты, яшчэ ненапісанай музыкай і намёкамі паэтычнага слова.

Хоць бы ж яна, зялёная радасць, не пакідала нас як найдаўжэй!..

* * *

Пачынаю ўжо лічыць свае гады, нібы рублі пад канец камандзіроўкі...

Няўжо ў народным, старэчым «ужо і дахаты трэба збірацца» ёсць нешта ад рэлігіі?

Ці гэта проста вялікая, сапраўдная мудрасць — ад зямлі, ад працы, ад жыцця,— мудрасць, якая яшчэ не мае імя, але вышэй за якую няма нічога?

«Дахаты» — зліцца з прыродай, стаць часткай яе, пабыўшы трохі ў шчасці і ў горычы свядомага існавання.

* * *

Жыццё чалавечае — як агонь. Быў і няма. Зноў загарэлася і патухла. Зноў гарыць. І так — бясконца. Тая самая вечная, таямнічая і цудоўная з'ява.

Так думаў я ўчора, у Гомелі, неяк па-новаму не толькі зразумеўшы, але і адчуўшы гэта.

Апоўначы, калі мы з Дзімам[1] вярталіся ад яго старэнькай мамы і спыніліся каля помніка героям вайны, каб паглядзець на вечны агонь, адчуванне тое вярнулася. Здалося нават, што калі б пасядзеў там адзін, хоць да дня,— адчуў бы па-сапраўднаму яго паэзію — паэзію вечнай работы гарэння.

...Скромніца, работніца, так хараша спявала за святочным сталом «Ой вы, гусі», а потым — знікла трагічна, сама пажадаўшы гэтага, знікла — як патушаны агонь.

А я — праз дзевяць год, богведама дзе, на Палессі, вяртаючыся ў горад з далёкай пасекі ў рэдкіх бярозках і клёнах — я ўспамінаю яе, як жывую, за тым сямейным сталом, з тою вясёлаю песняй...

Што, мала было на свеце агню? Мала ёсць яго? Мала будзе?

Тут, з чалавекам,— не проста агонь. Больш чагосьці. Больш непаўторнага.

* * *

Людзі цяжкай працы, якія жывуць у прыродзе, гавораць не толькі «хочацца жыць», але ж і «трэба жыць».

Не плач, не гаруй па сваім, па сваёй, каго ты страціў ці страціла,— табе *трэба жыць.*

Ёсць і ў мяне такое адчуванне. Відаць, не дарма я пражыў у прыродзе, у цяжкай фізічнай працы маленства і маладосць. Адтуль яны, гэтыя думкі. Хоць і шмат у мяне, як Прышвін кажа, было адхіленняў ад правільных чалавечых паводзін.

---

[1] Рускі паэт Д. Кавалёў.

Падумаў гэта, гледзячы на сыта-зялёны, паліты адвячоркавым сонцам агарод, на яблыні, мужнага ўзросту каштан каля хаты, а за гародам-садам — на сцяну лісцянога лесу.

Мы сюды з сябрам прыехалі ў хату ягоных бацькоў, пасля вялікай, нялёгкай у спёку дарогі нам тут добра адчуць халадок, цішыню, апусціцца ў самога сябе, супакоіцца.

Свеце родны! Маіх ужо многіх няма, а мне яшчэ ўсё трэба жыць, трэба рабіць сваё.

1947—1971

ЗМЕСТ

Апавяданні

Мініяцюры

На белорусском языке

Иван Антонович Брыль

Ты живешь

Издательство «Мастацкая літаратура» Государственного комитета Совета Министров БССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Минск, Советская, 19.

Рэдактар В. Ц. Галавач. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар Т. М. Сокал. Карэктар Я. Ф. Харко.

АТ 08643. Здадзена ў набор 18/XII 1972 г. Падп. да друку 5/IX 1973 г. Тыраж 10 000 экз. Фармат 84×108$^{1}/_{32}$. Папера друк. № 2. Ум. друк. арк. 26,88. Ул.-выд. арк. 22 64. Зак. 1705. Цана 94 кап.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.

Брыль Янка

Б 89 Ты жывеш. Апавяданні і мініяцюры. Мн., «Маст. літ.», 1973.

450 с. з іл.

У гэтай кнізе сабраны лепшыя апавяданні і мініяцюры Янкі Брыля, якія ён напісаў за трыццаць пяць год творчай працы. У іх — жыццё і рэвалюцыйная барацьба ў Заходняй Беларусі, гераічная барацьба нашага народа ў гады фашысцкага нашэсця, пасляваенныя трудавыя будні.

Бел 2

Б $\frac{0733\text{-}168}{М\ 302(05)\text{-}73}$ 26-73